

**श्री सिद्धहेमचन्द्रशास्त्रानुशासन
: लघुवृत्ति-विपराग :**

(भाग - आठमो)

**: विवरणकार :
आचार्य विजय चन्द्रगुप्त सूरि**

-: आर्थिक सहकार :-

**श्री जैनसेवांश्वर भूर्तिपूज्य तपस्व्य संघ ट्रस्ट राजकोट,
हनुम पेलेस ब्लोट, (वर्धमाननगर)
राजकोट.**

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યવિરચિત

શ્રી સિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસન : લઘુવૃત્તિ-વિવરણ :

[ભાગ - આઠમો]

: વિવરણકાર :

પૂ. પરમશાસનપ્રભાવક વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ સ્વ. પૂજ્યપાદ આ.ભ.શ્રી.વિ.
રામચન્દ્ર સૂ. મહારાજાના પટ્ટાલંકાર પૂજ્યપાદ સ્વ. આ.ભ.શ્રી.
વિ. મુક્તિચન્દ્ર સૂ.મ.સા.ના શિષ્યરત્ન પૂજ્યપાદ આ.ભ.
શ્રી.વિ. અમરગુપ્ત સૂ.મ.સા.ના શિષ્ય

આ.વિ. ચન્દ્રગુપ્ત સૂરિ

: આર્થિક સહકાર :

શ્રી જૈનશ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક તપગચ્છ સંઘ ટ્રસ્ટ રાજકોટ,
હજીર પેલેસ પ્લોટ, (વર્ધમાનનગર)
રાજકોટ.

શ્રી સિદ્ધહેમચન્દ્રશાસ્ત્રાનુશાસન : લઘુવૃત્તિ-વિવરણ :

ભા. ૮ મો
પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૦૦૦ નકલ :

વિ. સં. : ૨૦૫૩

❖ પ્રાપ્તિ-સ્થાન ❖

શા. સૂર્યકાંત ચતુરલાલ
મુ. પો. મુરબાડ
જિ. ઠાણે

શાહ મુકુંદભાઈ રમણલાલ
પ, 'નવરત્ન' ફ્લેટ્સ
નવા વિકાસગૃહ માર્ગ,
પાલડી અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭.

વિજયકરભાઈ કાંતિલાલ ઝવેરી
'પ્રેમવર્ધક' ફ્લેટ્સ
નવા વિકાસગૃહ માર્ગ,
પાલડી અમદાવાદ-૭.

જતીનભાઈ હેમચંદ શાહ
કબૂતરખાનાની સામે, 'કોમલ'
છાપરીયાશેરી: મહીધરપુરા
સુરત - ૩.

: મુદ્રણ :

કુમાર ગ્રાફીક

૧૩૮/બી, ચંદાવાડી, બીજે માળે, સી.પી.ટેંક રોડ,
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪. ૐ : ૩૮૮૬૩૨૦/૩૮૭૯૬૫૯

: પૂર્ણતાની પળે :

વિ.સં. ૨૦૪૭ માં આ વ્યાકરણવિવરણનો પ્રથમભાગ પ્રકાશિત થયો. આજે વિ.સં. ૨૦૫૨માં એનો આઠમો અને છેલ્લો ભાગ પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે. આ વિવરણ લખતાં જે પરિશ્રમ પડ્યો છે, તેનો ખ્યાલ અભ્યાસીઓને આવી શકે એમ છે. આ વિવરણમાં અનુભવાયેલા પરિશ્રમને કારણે વ્યાકરણના રચયિતા મહાપુરુષની વિદ્વત્તા અને આપણ જેવા પામરો ઉપર એ મહાપુરુષે કરેલા ઉપકાર પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા અને અહોભાવનો સતત અનુભવ થતો રહ્યો છે.

બિહારના સ્વ૦ પંડિતવર્ય શ્રી તૃપ્તિનારાયણ ઝા પાસે વર્ષો પહેલાં મેં વ્યાકરણનો અભ્યાસ શરૂ કરેલો. તેઓ ન્યાયવ્યાકરણ-સાહિત્યશાસ્ત્રના પ્રકાંડ પંડિત હતા. પણ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજના ‘સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન’ નો એમને કશો જ પરિચય હોય નહિ તે તો સ્વાભાવિક જ હતું. પરંતુ તેમના જેવા પ્રખરપ્રતિભાશાળીને આવા ગ્રન્થનો સંપૂર્ણ પરિચય મેળવી લેતાં જરાય સમય ન લાગ્યો, અને અમારા અભ્યાસની અનુકૂળતા માટે તેમણે ‘સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન’ ના સાતેય અધ્યાયોનું હિંદીમાં સરળ વિવરણ લખી આપેલું. મુખ્યત્વે તે હિંદી વિવરણનો આધાર લઈને ઉપયોગી સુધારા-વધારા સાથે આ ગુજરાતી વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે.

આ વિવરણના પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવનામાં આપણે એક એવા વિવરણકારની વાત કરેલી કે જેણે પોતાના વિવરણમાં વ્યાકરણકાર મહાપુરુષનીય ‘ભૂલ’ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો. એ જૈન વિદ્વાને પોતાનાં આગમસંબંધિત લખાણોમાં શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા, ગણધર ભગવંતો કે પૂર્વાચાર્યોની આશાતના કરવામાં કશો સંકોચ અનુભવ્યો નહિ હોવાથી તે આ વ્યાકરણકાર મહાપુરુષની ભૂલ કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે તેમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. પોતાને આખી દુનિયાથી વધુ પંડિત માનનારાને બીજાની ભૂલ સિવાય બીજું દેખાય પણ શું ? આવા વિદ્વાનોએ વિવરણ લખવાને બદલે નવું વ્યાકરણ જ રચી બતાવવું જોઈએ જેથી એમની વિદ્વત્તાનો એમને અને બીજાઓને સાચો ખ્યાલ આવી જાય.

અગાઉ આપણે જે પંડિતવરની વાત કરી તે વિદ્વાન, જૈનેતર અને ન્યાય-વ્યાકરણ-સાહિત્ય વગેરેના પ્રકાંડ પંડિત હોવા છતાં શ્રી હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના આ વ્યાકરણથી તેઓ ભારે પ્રભાવિત થયા હતા અને જૈનાચાર્યોની વિદ્વતા પ્રત્યે તેમને ભારે અહોભાવ હતો. જ્યારે આ જૈન વિવરણકારને કલિકાલસર્વજ્ઞ કરતાં પોતાની જાત વધુ હોંશિયાર લાગી હતી. આ વિષમતાનો વિચાર કરીએ ત્યારે લાગે છે કે જૈનશાસનના આચાર્ય થવા માટે તો પર્વત જેટલી પુણ્યાર્થ જોઈએ જ, પણ તેઓશ્રી પ્રત્યે અહોભાવ જાગવાય ઘણા પુણ્યની જરૂર છે. અભાગિયા, આચાર્ય તો ન જ બને, પણ તેમને ઓળખીયે ન શકે.

પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવનામાંની એક બીજી અગત્યની વાત પણ ફરી યાદ કરી લઈએ. હાલમાં કેટલાક જૈન શ્રાવકો પૂ. સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને ભણાવીને આજીવિકા ચલાવતા હોય છે-આ ઉચિત નથી. તેઓ બીજી રીતે આજીવિકા ન રળી શકે તોય આ રીતે આજીવિકા રળવાનું ખોટું તો છે જ-એમ માને તોય તેમનો દોષ હળવો બને. આ વિવરણનો આવો દુરુપયોગ ન થાય એવી અપેક્ષા રાખું છું.

આસો વદ ૮ : રવિવાર

આ. વિ. ચન્દ્રગુપ્ત સૂરિ

તા. ૩-૧૧-૮૬

રાજકોટ : વર્ધમાનનગર :

अथ प्रारभ्यते सप्तमेऽध्याये प्रथमः पादः ।

यः ७।१।१॥

આ અધિકારસૂત્ર છે. અપવાદના વિષયને છોડીને, ईय પ્રત્યયના અધિકાર સુધી [૭-૧-૨૭ સુધી] અર્થાદ્ ईय પ્રત્યયનો અધિકાર શરૂ ન થાય ત્યાં સુધી ય પ્રત્યયનો અધિકાર સમજવો. ॥૧॥

वहति रथ-युग-प्रासङ्गात् ७।१।२॥

દ્વિતીયાન્ત રથ, યુગ અને પ્રાસઙ્ગ નામને ‘વહતિ’ અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. દ્વૌ રથૌ વહતિ, યુગં વહતિ અને પ્રાસઙ્ગં વહતિ આ અર્થમાં દ્વિરથ, યુગ અને પ્રાસઙ્ગ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. ‘અવર્જે ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય જ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દિરથ્ઃ, યુગ્ઃ અને પ્રાસઙ્ગ્ઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— બે રથને વહન કરનાર. યુગ—ઘૂંસરીને વહન કરનાર. પ્રાસઙ્ગ [વાછરડાનું દમન કરવા સ્કન્ધમાં લગાડાતું કાષ્ઠ]ને વહન કરનાર. યદ્યપિ દિરથ અને રથ નામને ‘રથાત્ ૬-૩-૧૭૫’ થી ય પ્રત્યય પ્રાપ્ત હતો જ, પરન્તુ દ્વિગુના વિષયમાં ‘દ્વિગોરન ૬-૧-૨૪’ થી તે ય પ્રત્યયનો લોપ થતો હોવાથી ય પ્રત્યયનો લોપ ન થાય — એ માટે આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ય પ્રત્યયનું વિધાન કર્યું છે. આ સૂત્રથી વિહિત ય પ્રત્યયનો સૂ. નં. ‘૬-૧-૨૪’થી લોપ થતો નથી. કારણ કે આ સૂત્ર ‘પ્રાગ્ જિતાર્થ’ ની બહાર છે. આથી સ્પષ્ટ છે કે દિરથઃ અને દિરથ્ઃ આ બે પ્રયોગો દ્વિગુના વિષયમાં સિદ્ધ છે. ॥૨॥

ધુરો યૈયન્ ૭૧૧૩॥

દ્વિતીયાન્ત ધુર નામને 'વહતિ' અર્થમાં ય અને ઇયન્ પ્રત્યય થાય છે. ધુરં વહતિ આ અર્થમાં ધુર નામને આ સૂત્રથી ય અને ઇયન્ [ઇય] પ્રત્યય. ઇયન્ પ્રત્યયની પૂર્વના ધુર નામના ઉ ને 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ ઔ આદેશ-વગેરે કાર્ય થવાથી ધુર્યઃ અને ધૌર્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ધુરાને વહન કરનાર. યદ્યપિ આ સૂત્રથી વૈકલ્પિક ઇયન્ પ્રત્યયનું વિધાન કર્યું હોત તોપણ વિકલ્પપક્ષમાં ય પ્રત્યય થાત; પરન્તુ ઇદમ્ અર્થની વિવક્ષામાં અન્ પ્રત્યયનો વહતિ અર્થમાં બાધ કરવા માટે આ સૂત્રમાં ય નું ઉપાદાન છે. ॥૩॥

વામાઘાદેરીનઃ ૭૧૧૪॥

વામાદિ ગણપાઠમાંનાં વામ વગેરે નામ જેનું પૂર્વપદ છે એવા દ્વિતીયાન્ત ધુર નામને વહતિ અર્થમાં ઈન પ્રત્યય થાય છે. વામધુરાં [વામા ધૂ વામધુરા; 'ધુરોઽન ૦ ૭-૩-૭૭' થી સમાસાન્ત અ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન] વહતિ આ અર્થમાં વામધુરા નામને અને સર્વધુરાં વહતિ આ અર્થમાં સર્વધુરા નામને આ સૂત્રથી ઈન પ્રત્યય. 'અવર્ણ ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વામધુરીનઃ અને સર્વધુરીનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-પ્રતિકૂલ ભારને વહન કરનાર. સર્વ ભારને વહન કરનાર. ॥૪॥

અશ્વૈકાદેઃ ૭૧૧૫॥

અક નામ જેનું પૂર્વપદ છે એવા દ્વિતીયાન્ત ધુર નામને વહતિ આ અર્થમાં અ અને ઈન પ્રત્યય થાય છે. અકધુરાં [અકા, અકસ્ય

વા ધૂરેકધુરા તામ્] વહતિ આ અર્થમાં એકધુરા નામને આ સૂત્રથી અ અને ઈન પ્રત્યય. ‘અવર્ણં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી એકધુરઃ અને એકધુરીણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે એકધુરં [એક ધૂરસ્મિન્]વહતિ આ અર્થમાં એકધુર નામને આ સૂત્રથી અ અને ઈન પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી એકધુરઃ અને એકધુરીણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—એક ધુરા [એક અથવા એકની ધુરાને; તેમ જ એક ધુરાવાળાને]ને વહન કરનાર. ॥૧૧॥

હલ—સીરાદિકણ્ ૭૧૧૬॥

દ્વિતીયાન્ત હલ અને સીર નામને વહતિ આ અર્થમાં ઇકણ્ [ઇક] પ્રત્યય થાય છે. હલં વહતિ અને સીરં વહતિ આ અર્થમાં હલ અને સીર નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્ય સ્વર અ અને ઈ ને વૃદ્ધિ આ અને ઈ આદેશ. ‘અવર્ણં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી હાલિકઃ અને સૈરિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ — હલને વહન કરનાર. સીર-હલને વહન કરનાર. ॥૬॥

શકટાદણ્ ૭૧૧૭॥

દ્વિતીયાન્ત શકટ નામને વહતિ આ અર્થમાં અણ્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. શકટં વહતિ આ અર્થમાં શકટ નામને આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય [જીઓ સૂ.નં. ૭-૧-૬] થવાથી શાકટો ગૌઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ— ગાડાને વહન કરનાર બળદ. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે, પૂર્વસૂત્રથી વિહિત ઇકણ્ અને આ સૂત્રથી વિહિત અણ્ પ્રત્યયના વિષયમાં ‘હલ ૦ ૬-૩-૧૬૧’ થી ઇકણ્

પ્રત્યય અને 'તસ્યે૦ ૬-૩-૧૬૦' થી અળ પ્રત્યય સિદ્ધ જ હતો; પરંતુ સૂ.નં. ૭-૧-૨ માં જણાવ્યા મુજબ દ્વિગુના વિષયમાં તેનો લોપ વિહિત હોવાથી તે મુજબ તેનો લોપ ન થાય એ માટે તેનું ફરીથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિધાન કર્યું છે. જેથી દ્વિગુના વિષયમાં દિહલઃ દિસીરઃ દિશકટઃ અને દ્વૈહલિકઃ દ્વૈસીરિકઃ દ્વૈશકટઃ આ પ્રમાણે બંન્ને પ્રયોગ થાય છે. ॥૭॥

વિઘ્યત્યનન્યેન ૭।૧।૮॥

દ્વિતીયાન્ત નામને વિઘ્યતિ આ અર્થમાં; વેધક્રિયાનું સાધન—કરણ, કર્તાથી ભિન્ન ન હોય તો, ય પ્રત્યય થાય છે. પાદૌ વિઘ્યન્તિ આ અર્થમાં પાદ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'હિમ૦ ૩-૨-૧૬' થી પાદ્ ને પદ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પદ્યાઃ શર્કસઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—પગને વીંધનાર કાંકરી. અહીં વેધક્રિયાની કર્તા રેતી પોતે જ વેધક્રિયાનું સાધન છે. અનન્યેનેતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વેધક્રિયાનું સાધન કર્તાથી અભિન્ન હોય તો જ દ્વિતીયાન્ત નામને વિઘ્યતિ આ અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. તેથી ચૌરં વિઘ્યતિ ચૈત્રઃ અહીં વેધક્રિયાના સાધનભૂત બાણાદિથી અભિન્ન કર્તા ન હોવાથી ચૌર નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ—ચૈત્ર ચોરને વીંધે છે. ॥૮॥

ઘન—ગણાલ્લબ્ધિરિ ૭।૧।૯॥

દ્વિતીયાન્ત ઘન અને ગણ નામને લબ્ધા આ અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. ઘનં લબ્ધા અને ગણં લબ્ધા આ અર્થમાં ઘન અને ગણ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ

નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઘન્યઃ અને ગણ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— ધનનો લાભ કરનાર. ગણનો લાભ કરનાર. અહીં ઘન અને ગણ નામને વાક્યમાં ખઠ્ઠી થતી નથી. કારણ કે લઘ્વ નામ તુન્ પ્રત્યયાન્ત છે. ॥૧॥

જોડનાત્ ૭૧૧૭૦॥

દ્વિતીયાન્ત અન્ નામને લઘ્વા અર્થમાં ણ [અ] પ્રત્યય થાય છે. અન્નં લઘ્વા આ અર્થમાં અન્ન નામને આ સૂત્રથી ણ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્જો ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આન્નઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—અન્નનો લાભ કરનાર. ॥૧૦॥

હૃદય-પદ્ય-તુલ્ય-મૂલ્ય-વશ્ય-પથ્ય-વયસ્ય-ધેનુષ્યા-ગાર્હપત્ય-જન્ય-

ધર્મ્યમ્ ૭૧૧૭૧॥

હૃદય પદ્ય તુલ્ય મૂલ્ય વશ્ય પથ્ય વયસ્ય ધેનુષ્યા ગાર્હપત્ય જન્ય અને ધર્મ્ય આ ય પ્રત્યયાન્ત નામોનું તે તે અર્થમાં નિપાતન કરાય છે. હૃદયસ્ય પ્રિયમૌષધમ્ [અથવા હૃદયસ્ય બન્ધનો વશીકરણમન્ત્રઃ] આ અર્થમાં હૃદય નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. હૃદય નામને ‘હૃદયસ્ય ૦ ૩-૨-૧૪’ થી હૃદ્ર આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી હૃદ્યમૌષધમ્ [હૃદ્યો મન્ત્રઃ] આવો પ્રયોગ થાય છે. વિવક્ષિત અર્થમાં જ નિપાતન હોવાથી હૃદયસ્ય પ્રિયઃ પુત્રઃ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી હૃદય નામને ય પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ—હૃદયને પ્રિય ઔષધ. [વશીકરણમન્ત્ર]

પદમસ્મિન્ દૃશ્યમ્ આ અર્થમાં પદ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. ‘અવર્જો ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પદ્યઃ પદ્મકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જેમાં પગલાં દેખી શકાય

એવો—તદ્દન સૂકો પણ નહિ અને ભીનો પણ નહિ એવો કાદવ.

તુલ્યા સંમિતં માણ્ડમ્ આ અર્થમાં તુલા નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. ‘અવર્ણં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી તુલ્યં માણ્ડમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. નિપાતન વિવક્ષિત અર્થવિષયક હોવાથી વિવક્ષિત અર્થથી ભિન્ન સદૃશાર્થક પણ તુલ્ય શબ્દ છે. અર્થ-ભાજનવિશેષ. સમાન.

મૂલમસ્યોત્પાદ્યમ્ અથવા મૂલેન સમમ્ આ અર્થમાં મૂલ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી મૂલ્યં ધાન્યં પટાદિક્રયાલ્લભ્યં ચ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—અનાજ અથવા કિંમત.

વશં ગતઃ આ અર્થમાં વશ નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી ય પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વશ્યો ગૌઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. નિપાતન વિવક્ષિત અર્થમાં જ હોવાથી વશં ગતઃ અર્થાદ્ ઇચ્છાં પ્રાપ્તઃ આ અર્થમાં વશ્યઃ આવો પ્રયોગ થતો નથી. અર્થ-વશ થયેલો બળદ.

પથોડનપેતમ્ આ અર્થમાં પથિન્ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. ‘નોડપદં ૭-૪-૬૧’ થી અન્ત્ય ઇન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પથ્યમોદનાદિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં પણ નિપાતન વિવક્ષિત અર્થમાં જ હોવાથી પથોડનપેતં શકટાદિ અહીં પથ્યં શકટાદિ આવો પ્રયોગ થતો નથી. અર્થ-પથ્ય ભાત વગેરે.

વયસા તુલ્યઃ આ અર્થમાં વયસુ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી વયસ્યઃ સત્ત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિવક્ષિતાર્થક નિપાતનના કારણે વયસા તુલ્યઃ શત્રુઃ અહીં વયસ્યઃ આવો પ્રયોગ થતો નથી. અર્થ—મિત્ર.

ઘેનુ નામને વિશિષ્ટ ઘેનુ અર્થમાં આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય અને ઘેનુ નામના અન્તે ષ્ નો આગમ. ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી ઘેનુષ્ય નામને આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઘેનુષ્યા પીત્તદુગ્ધા ગૌઃ આવો

પ્રયોગ થાય છે. અર્થ— માત્ર દૂધ પીવા અપાતી ગાય- ગાયના સ્વામીએ ગોવાળને આપેલી અથવા લેણદારને દેવું પૂરું ન થાય ત્યાં સુધી આપેલી ગાય.

ગૃહપતિના સંયુક્તઃ આ અર્થમાં ગૃહપતિ નામને ય્ય [ય] પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર ઋ ને વૃદ્ધિ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઙ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગાર્હપત્યો નામાગ્નિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—અગ્નિવિશેષ. નિપાતનના કારણે અગ્નિભિન્નાર્થમાં ગાર્હપત્ય નામ નિપાતિત નથી.

જનીં વહન્તિ આ અર્થમાં જની નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી જન્યા વચસ્યાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. નિપાતનના કારણે વચસ્યભિન્નાર્થમાં જન્ય નામ નિપાતિત નથી. અર્થ—વરના મિત્રો. જનસ્ય જત્યઃ આ અર્થમાં પણ જન્યઃ [કોલાહલ] આવો પ્રયોગ થાય છે.

ધર્મેણ પ્રાપ્યમ્ [અથવા ધર્માદનપેતમ્] આ અર્થમાં ધર્મ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી ધર્મ્યમ્ સુખમ્ [યદ્ ધર્મમનુવર્ત્તેત્તદ્] આવો પ્રયોગ થાય છે. અન્ય અર્થમાં નિપાતન નથી. અર્થ— સુખ. [ધર્માનુસારી.] ॥૧૧॥

નૌ-વિષેણ તાર્ય-વચ્ચે ૭૧૧૧૨॥

તૃતીયાન્ત નૌ નામને તાર્ય— પાર કરવાયોગ્ય અર્થમાં અને તૃતીયાન્ત વિષ નામને વચ્ચ અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. નાવા તાર્યા અને વિષેણ વચ્ચઃ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી નૌ અને વિષ નામને ય પ્રત્યય. ‘વ્યવચ્ચે ૧-૨-૨૫’ થી નૌ નામના ઔ ને આવ્ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઙ નો લોપ. નાવ્ય નામને ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી નાવ્યા નદી અને વિષ્યો

ગજઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—નાવથી પાર કરવાયોગ્ય નદી. વિષથી મારવાયોગ્ય હાથી. ॥૧૨॥

ન્યાયાડર્શનપેતે ૭/૧/૧૩॥

પગ્ચમ્યન્ત ન્યાય અને અર્થ નામને અનપેત અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. ન્યાયાદનપેતમ્ અને અર્થાદનપેતમ્ આ અર્થમાં ન્યાય અને અર્થ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ન્યાયમ્ અને અર્થમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—ન્યાયસંગત. અર્થસંગત. ॥૧૩॥

મત-મદસ્ય કરણે ૭/૧/૧૪॥

ષષ્ઠ્યન્ત મત્ [ઈષ્ટ, સામ્ય, જ્ઞાન અથવા મતિ અર્થ મત શબ્દથી જણાવાય છે] અને મદ નામને કરણ [સાધકતમ અથવા કૃતિ] અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. મતસ્ય કરણમ્ અને મદસ્ય કરણમ્ આ અર્થમાં મત્ અને મદ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી મત્યમ્ અને મદમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - મતનું કરણ અથવા કૃતિ. મદનું કરણ અથવા કૃતિ. ॥૧૪॥

તત્ર સાધૌ ૭/૧/૧૫॥

સાધુ અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત નામને ય પ્રત્યય થાય છે. સમાયાં સાધુઃ [પ્રવીણો યોગ્ય ઉપકારકો વા] આ અર્થમાં સમા નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સમ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—સભામાં પ્રવીણ. ॥૧૫॥

પથ્યતિથિ-વસતિ-સ્વપતેરેયન્ ૭૧૧૧૬૥

સપ્તમ્યન્ત પથિન્, અતિથિ, વસતિ અને સ્વપતિ નામને સાધુ અર્થમાં ઇયન્ પ્રત્યય થાય છે. પથિ સાધુ, અતિથૌ સાધુ, વસતૌ સાધુ અને સ્વપતૌ સાધુ આ અર્થમાં પથિન્; અતિથિ, વસતિ અને સ્વપતિ નામને આ સૂત્રથી ઇયન્ [ઈ] પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘નોડપદ ૦ ૭-૪-૬૧’ થી અન્ત્ય ઇન્ નો લોપ. ‘અવર્ણ ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પાથેયમ્, અતિથેયમ્; વાસતેયમ્ અને સ્વાપતેયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-૨સ્તામાં ઉપકારક. અતિથિયોગ્ય. નિવાસયોગ્ય. સ્વપતિ-દ્રવ્યસ્વામીયોગ્ય. ૥૧૬૥

મક્તાળ્ળઃ ૭૧૧૧૭૥

સપ્તમ્યન્ત મક્ત નામને સાધુ અર્થમાં ણ [અ] પ્રત્યય થાય છે. મક્તે સાધુઃ આ અર્થમાં મક્ત નામને આ સૂત્રથી ણ પ્રત્યય. આદ્યસ્વર અ ને ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણ ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી માક્તઃ શાલિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ધાન્ય. ૥૧૭૥

પર્ષદો જ્ય-જૌ ૭૧૧૧૮૥

સપ્તમ્યન્ત પર્ષદ્ નામને સાધુ અર્થમાં જ્ય અને જ પ્રત્યય થાય છે. પર્ષદિ સાધુઃ આ અર્થમાં પર્ષદ્ નામને આ સૂત્રથી જ્ય [ય] અને જ [અ] પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પાર્ષદઃ અને પાર્ષદઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પર્ષદામાં યોગ્ય. ૥૧૮૥

સર્વજનાણ્યેનજૌ ૭૧૧૧૧॥

સપ્તમ્યન્ત સર્વજન નામને સાધુ અર્થમાં ણ્ય [ય] અને ઈનજ્ઞ [ઈન] પ્રત્યય થાય છે. સર્વજને સાધુઃ આ અર્થમાં સર્વજન નામને આ સૂત્રથી ણ્ય અને ઈનજ્ઞ પ્રત્યય. આદ્ય સ્વર અ ને 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સાર્વજન્યઃ અને સાર્વજનીનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સર્વજનયોગ્ય. ॥૧૧૧॥

પ્રતિજનાદેરીનજ્ઞ ૭૧૧૨૦॥

પ્રતિજનાદિ ગણપાઠમાંનાં સપ્તમ્યન્ત પ્રતિજન વગેરે નામને સાધુ અર્થમાં ઈનજ્ઞ [ઈન] પ્રત્યય થાય છે. પ્રતિજને સાધુઃ અને અનુજને સાધુઃ આ અર્થમાં પ્રતિજન અને અનુજન નામને આ સૂત્રથી ઈનજ્ઞ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રાતિજનીનઃ અને આનુજનીનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- દરેક જનને ઉપકારક. દરેક જનને ઉપકારક. ॥૨૦॥

કથાદેરિકણ્ ૭૧૧૨૧॥

કથાદિ ગણપાઠમાંનાં સપ્તમ્યન્ત કથા વગેરે નામને સાધુ અર્થમાં ઇકણ્ [ઇક] પ્રત્યય થાય છે. કથાયાં સાધુઃ અને વિકથાયાં સાધુઃ આ અર્થમાં કથા અને વિકથા નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર અ અને ઇ ને વૃદ્ધિ આ અને ઈ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કથિકઃ અને વૈકથિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-કથામાં યોગ્ય. વિકથામાં યોગ્ય. ॥૨૧॥

દેવતાન્તાત્ તદર્થે ૭૧૧૨૨૥

દેવતા નામ છે અન્તમાં જેના એવા ચતુર્થન્ત નામને તદર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. અગ્નિદેવતાયૈ इदम् આ અર્થમાં અગ્નિદેવતા નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અગ્નિદેવત્યં હવિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- અગ્નિદેવતા માટેનું ધી. ૥૨૨૥

પાદા-ઽર્થે ૭૧૧૨૩૥

તદર્થમાં ય પ્રત્યયાન્ત પાદ અને અર્થ નામનું નિપાતન કરાય છે. પાદાર્થમુદકમ્ આ અર્થમાં પાદ નામને અને અર્થાર્થમિદમ્ આ અર્થમાં અર્થ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પાદં જલમ્ અને અર્થ રત્નમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-પગ ઘોવા માટે પાણી. રત્ન. અહીં ‘હિમ - હંતિ ૦ ૩-૨-૧૬’ થી પાદ્ ને પદ્ આદેશની પ્રાપ્તિ હતી પણ નિપાતનના કારણે તે થતો નથી. ૥૨૩૥

ખ્યોઽતિથેઃ ૭૧૧૨૪૥

ચતુર્થન્ત અતિથિ નામને; તદર્થમાં ખ્ય [ય] પ્રત્યય થાય છે. અતિથયે इदम् આ અર્થમાં અતિથિ નામને આ સૂત્રથી ખ્ય પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અતિથ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-અતિથિ માટેનું. ૥૨૪૥

सादेश्वा तदः ७।१।२५॥

આ સૂત્રથી આગળ, 'તદ્ ૭-૧-૫૦' સુધીના તે તે સૂત્રોથી જે જે નામને જે જે પ્રત્યયનું વિધાન કરાયું છે; તે તે પ્રત્યયો તે તે સૂત્રોથી કેવલ તે તે નામને તેમ જ તે તે નામ જેના અન્તે છે એવા નામને પણ થાય છે. ॥૨૫॥

हलस्य कर्षे ७।१।२६॥

પષ્ટ્યન્ત્ત હલ નામને [તેમ જ સૂ.નં. ૭-૧-૨૫ માં જણાવ્યા મુજબ હલ નામ છે અન્તમાં જેના એવા નામને] કર્ષ અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. હલસ્ય કર્ષઃ અને દ્વયોર્હલ્યોઃ કર્ષઃ આ અર્થમાં હલ અને દિહલ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. 'અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી હલ્યા અને દિહલ્યા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—એક હળથી ખેડેલો માર્ગ. બે હળથી ખેડેલો માર્ગ. ॥૨૬॥

सीतया संगते ७।१।२७॥

તૃતીયાન્ત સીતા નામને [તેમ જ સૂ.નં. ૭-૧-૨૫ માં જણાવ્યા મુજબ સીતા નામ જેના અન્તે છે એવા નામને] સઙ્ગત અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. સીતયા સઙ્ગતમ્ અને તિસૃષિઃ સીતામિઃ સઙ્ગતમ્ આ અર્થમાં સીતા અને ત્રિસીતા નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. 'અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સીત્યમ્ અને ત્રિસીત્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—એક ફાલથી યુક્ત. ત્રણ ફાલથી યુક્ત. ય પ્રત્યયનો અધિકાર અહીં પૂર્ણ થાય છે. ॥૨૭॥

ईयः ७।१।२८॥

अर्हीथी मांरीने 'तद् ७-१-५०' सुधीनां सूत्रोभां ईय
प्रत्ययनो अधिकार जाशवो. ॥२८॥

हविरन्नभेदा-५पूपादे यो वा ७।१।२९॥

हविसु विशेषवाचक अने अन्नविशेषवाचक नामने तेम ज
अपूपादि गणपाठभांनां अपूप वगेरे नामने; 'तद् ७-१-५०' सुधीना
अर्थभां विकल्पथी य प्रत्यय अधिकृत छे. [आ सूत्रभां पञ्च सूत्र
नं. ७-१-२५ भां जज्ञाव्या मुज्ज यथासंभव तदन्तविधि
जाशवो.] आमिक्षायै इदम्; ओदनाय इमे अने अपूपाय इदम् तेम ज
यवापूपाय इदम् आ अर्थभां हविसु विशेषवाचक आमिक्षा नामने
अन्नविशेषवाचक ओदन नामने अने अपूप तेम ज तदन्त यवापूप
नामने आ सूत्रथी य प्रत्यय; विकल्पपक्षभां आ सूत्रथी य प्रत्यय
न थाय त्यारे ईय प्रत्यय. 'अवर्णे ७-४-६८' थी अन्त्य आ अने
अ नो लोप वगेरे कार्य थवाथी आमिष्यम् आमिषीयम्; ओदन्या
ओदनीयास्तण्डुलाः; अपूप्यम् अपूपीयम्; अने यवापूप्यम् यवापूपीयम्
आवो प्रयोग थाय छे. अर्थ कभशः— आमिक्षा [दृष्टीयुक्त गरभ
दूध] माटेनुं दृष्टी. त्वात् माटेना योभा. मालपूडा माटेनुं धी
वगेरे. जवना पूडला माटेनुं धी वगेरे. सूत्रभां अन्नभेदनुं ग्रहण
छोवा छतां अपूपादिनुं पृथग् ग्रहण कर्युं छे तेनुं प्रयोजन
भृष्टवृत्तिथी जाशवुं. यज्ञादिभां डवन माटेना भाषण वगेरेने
हविसु कडेवाय छे. ॥२९॥

उ वर्ण [उ ऊ]जेना अन्तમાં છે એવા નામને તેમ જ યુગાદિ ગણપાઠમાંનાં યુગ વગેરે નામને ‘તદ્ ૭-૧-૫૦’ સુધીના અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. શઙ્કવે इदम्, યુગાય હિતમ્ અને હવિષે इदम् આ અર્થમાં ઉવર્ણાન્ત શઙ્કુ નામને તેમ જ યુગાદિ ગણપાઠમાંના યુગ અને હવિસ્ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. ‘અસ્વયં ૭-૪-૭૦’ થી શઙ્કુ ના ઉ ને અવ્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી શઙ્કવ્યં દારુ; યુગ્યમ્ અને હવિષ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— શઙ્કુ માટે લાકડું. યુગ [કાલવિશેષ] માટે હિતકર. ધી વગેરે માટેનું દૂધ વગેરે. ॥૩૦॥

નાભે નમ્ ચાદેહાંશાત્ ૭।૧।૩૧॥

શરીરના અંશવાચક નામથી ભિન્ન એવા નામિ નામને ‘તદ્ ૭-૧-૫૦’ સુધીના અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે અને ત્યારે નામિ નામને નમ્ આદેશ થાય છે. નામ્યે નામયે વા હિતમ્ આ અર્થમાં નામિ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય અને નામિ નામને નમ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નમ્યોડક્ષઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—ચક્રના અન્દરનો દંડ.

અદેહાંશાદિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શરીરના અંશ—અવયવનું વાચક ન હોય તો જ નામિ નામને આતદર્થમાં [સૂ.નં. ૭-૧-૫૦ સુધીના અર્થમાં] ય પ્રત્યય થાય છે; અને ત્યારે નામિ નામને નમ્ આદેશ થાય છે. તેથી નામયે હિતમ્ અહીં દેહાંશવાચક નામિ નામને આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ય પ્રત્યયાદિ કાર્ય ન થવાથી ‘પ્રાણ્યદ્ગ ૭-૧-૩૭’ થી ય પ્રત્યય.

‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી નામ્યં
તૈલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—નાભિને હિતકર તેલ. ॥૩૧॥

નૂ ચોઘસઃ ૭૧૧૩૨॥

‘તદ્ ૭-૧-૫૦’ સુધીના અર્થમાં ઝઘસ્ નામને ય પ્રત્યય થાય
છે, અને ત્યારે ઝઘસ્ નામના અન્ત્ય સ્ ને નૂ આદેશ થાય છે.
ઝઘસે હિતમ્ આ અર્થમાં ઝઘસ્ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય અને
ઝઘસ્ નામના અન્ત્ય સ્ ને નૂ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઝઘન્યમ્
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—સ્તનને હિતકર. ॥૩૨॥

શુનો વશ્નોદૂત્ ૭૧૧૩૩॥

‘તદ્ ૭-૧-૫૦’ સુધીના અર્થમાં શ્વન્ નામને ય પ્રત્યય થાય
છે અને ત્યારે શ્વન્ નામના વ ને ડ અને ઙ આદેશ થાય છે.
શુને હિતમ્ આ અર્થમાં શ્વન્ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય અને
શ્વન્ નામના વ ને અનુક્રમે ડ અને ઙ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી
અનુક્રમે શુન્યમ્ અને શૂન્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ —
ફૂતરાને હિતકર. ॥૩૩॥

કમ્બલાન્નામ્નિ ૭૧૧૩૪॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં કમ્બલ નામને ‘તદ્ ૭-૧-૫૦’ સુધીના
અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. કમ્બલોઽસ્ય સ્યાત્ આ અર્થમાં કમ્બલ
નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. ‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઝ
નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કમ્બલ્યમ્ ઝર્ણાપલશતમ્ આવો પ્રયોગ
થાય છે. અર્થ—પરિમાણવિશેષ; જેનો પર્યાયવાચક શબ્દ ઝર્ણાપલશત

છે. નામ્નીતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સંજ્ઞાના વિષયમાં જ કમ્બલ નામને આતદર્થમાં [સૂ. નં. ૭-૧-૫૦ સુધીના અર્થમાં] ય પ્રત્યય થાય છે. તેથી કમ્બલોડ્યા: સ્યાત્ આ અર્થમાં; સંજ્ઞાનો વિષય ન હોવાથી આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય ન થવાથી 'ઈય: ૭-૧-૨૮' થી કમ્બલ નામને ઈય પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી કમ્બલીયા ઝર્ણા આ પ્રમાણે પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—કામળીની ઊન. ॥૩૪॥

તસ્મૈ હિતે ૭/૧/૩૫॥

ચતુર્થ્યન્ત નામને હિત અર્થમાં યથાપ્રાપ્ત ય અને ઈય પ્રત્યય થાય છે. વત્તેભ્યો હિત:; આમિક્ષાયૈ હિત: અને યુગાય હિત: આ અર્થમાં વત્ત નામને આ સૂત્રની સહાયથી 'ઈય: ૭-૧-૨૮' થી ઈય પ્રત્યય. આમિક્ષા નામને આ સૂત્રની સહાયથી 'હવિરં ૭-૧-૨૯' થી ય અને ઈય પ્રત્યય તેમ જ યુગ નામને આ સૂત્રની સહાયથી 'ઊર્વર્ણં ૭-૧-૩૦' થી ય પ્રત્યય. 'અર્વર્ણં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ અને આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વત્તીય:; આમિક્ષ્ય:; આમિક્ષીય: અને યુગ્ય: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:—વત્સને હિતકર. આમિક્ષાને [હવિર્વિશેષ] હિતકર. યુગ [કાલવિશેષ] ને હિતકર. ॥૩૫॥

ન રાજાડચાર્ય—બ્રાહ્મણ—વૃષ્ણ: ૭/૧/૩૬॥

ચતુર્થ્યન્ત રાજન્, આચાર્ય, બ્રાહ્મણ અને વૃષ્ણ નામને હિત અર્થમાં અધિકૃત ય અને ઈય પ્રત્યય થતો નથી. રાજ્ઞે, આચાર્યાય, બ્રાહ્મણે વૃષ્ણે વા હિત ઇતિ વાક્યમેવ । અહીં રાજન્, આચાર્ય, બ્રાહ્મણ અને વૃષ્ણ નામને હિતાર્થમાં 'તસ્મૈ હિતે ૭-૧-૩૫' ની સહાયથી

ય અને ઈય પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી; તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વાક્ય જ રહે છે. અર્થ—રાજાને, આચાર્યને, બ્રાહ્મણને અથવા વૃષણ—અણકોષને હિતકર. ॥૩૬॥

પ્રાણ્યઙ્ગ-રથ-ચલ-તિલ-યવ-વૃષ-બ્રહ્મ-માષાદ્ યઃ ૭।૧।૩૭॥

ચતુર્થાન્ત પ્રાણીના અઙ્ગવાચક નામને, તેમ જ ચતુર્થાન્ત રથ ચલ તિલ યવ વૃષ બ્રહ્મન્ અને માષ નામને હિત અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. દન્તેભ્યો હિતમ્; રથાય હિતા; ચલાય હિતમ્; તિલેભ્યો હિતમ્; યવેભ્યો હિતમ્; વૃષાય હિતમ્; બ્રહ્મણે હિતઃ; માષેભ્યો હિતઃ અને રાજમાષેભ્યો હિતઃ આ અર્થમાં અનુક્રમે પ્રાણ્યઙ્ગવાચક—દન્ત નામને તેમ જ રથ ચલ તિલ યવ વૃષ બ્રહ્મન્ માષ અને રાજમાષ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. રથ્ નામને ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે દન્ત્યમ્; રથ્યા ભૂમિઃ; ચલ્યમ્; તિલ્યમ્; યવ્યમ્, વૃષ્યં ક્ષીરમ્; બ્રહ્મણ્યો દેશઃ; માષ્યઃ અને રાજમાષ્યઃ [જુઓ સૂ.નં. ૭-૧-૨૫] આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—દાંતને હિતકારક. રથને યોગ્ય ભૂમિ. ખલને હિતકર. તલને હિતકર. જવને હિતકર. બળદને હિતકર—દૂધ. બ્રાહ્મણને હિતકારક—દેશ. અણદને હિતકારક. રાજાના અણદને હિતકારક. ॥૩૭॥

અવ્યજાત્ થ્યપ્ ૭।૧।૩૮॥

ચતુર્થાન્ત અવિ અને અજ નામને હિત અર્થમાં થ્યપ્ [થ્ય] પ્રત્યય થાય છે. અવિભ્યો હિતમ્ અને અજેભ્યો હિતા આ અર્થમાં અવિ અને અજ નામને આ સૂત્રથી થ્યપ્ પ્રત્યય. અજથ્ય નામને ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અવિથ્યમ્ અને

અજય્યા યૂતિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-ઘેટાઓને હિતકર. બકરાઓને હિતકર-મળવું તે. ॥૩૮॥

चरक-माणवादीनञ्च ७।१।३९॥

ચતુર્થ્યન્ત ચરક અને માણવ નામને હિતાર્થમાં [ઈન્ઝ [ઈન્] પ્રત્યય થાય છે. ચરકેભ્યો હિતઃ અને માણવેભ્યો હિતઃ આ અર્થમાં ચરક અને માણવ નામને આ સૂત્રથી ઈન્ઝ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ચારકીણઃ અને માણવીનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - ચરકોને [ચરકપ્રોક્ત વેદના જાણકારોને] હિતકારક. માણવોને હિતકારક. ||૩૧||

भोगोत्तरपदाऽऽत्मभ्यामीनः ७।१।४८॥

भोग नाम છે ઉત્તરપદ જેનું એવા ચતુર્થન્ત નામને તેમ જ ચતુર્થન્ત આત્મન્ નામને ર્ઇન પ્રત્યય થાય છે. માતૃભોગાય હિતઃ અને આત્મને હિતઃ આ અર્થમાં માતૃભોગ અને આત્મન્ નામને આ સૂત્રથી ર્ઇન પ્રત્યય. ‘अवर्णो ७-४-६८’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ....વગેરે કાર્ય થવાથી માતૃભોગીणः અને આત્મનીनः આવો પ્રયોગ થાય છે. આત્મનીनः અહીં ‘नोऽपदं ७-४-६१’ થી પ્રાપ્ત અન્ ના લોપનો ‘ईनेऽच्चां ७-४-४८’ થી નિષેધ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— માતૃભોગને હિતકારક. પોતાના માટે હિતકારક. ॥૪૦॥

पञ्च-सर्व-विश्वाज्जनातु कर्मधारये ७।१।४१॥

પઞ્ચનુ, સર્વ અને વિશ્વ નામ છે પદ્ય જેનું અને જન નામ.

છે. ઉત્તરપદ જેનું એવા કર્મધારયસમાસભૂત ચતુર્થ્યન્ત નામને હિત અર્થમાં ફ્રન પ્રત્યય થાય છે. પઞ્ચજનેશ્યો હિતઃ, સર્વજનેશ્યો હિતઃ અને વિશ્વજનેશ્યો હિતઃ આ અર્થમાં પઞ્ચજન, સર્વજન અને વિશ્વજન નામને આ સૂત્રથી ફ્રન પ્રત્યય. ‘અવર્ણેઽ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પઞ્ચજનીનઃ, સર્વજનીનઃ અને વિશ્વજનીનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ —પાંચ જનોને હિતકર. સર્વજનોને હિતકર. સર્વજનોને હિતકર.

કર્મધારય ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પઞ્ચનુ, સર્વ અને વિશ્વ નામથી પરમાં રહેલું જન નામ છે અન્તમાં જેના એવા કર્મધારયસમાસભૂત જ ચતુર્થ્યન્ત નામને હિત અર્થમાં ફ્રન પ્રત્યય થાય છે. તેથી પઞ્ચાનાં જનાય હિતઃ અહીં ષષ્ઠી તત્પુરુષસમાસભૂત પઞ્ચજન નામને આ સૂત્રથી ફ્રન પ્રત્યય ન થવાથી; ‘ફ્રયઃ ૭-૧-૨૮’ થી [તસ્યે હિતે ૭-૧-૩૫ ની સહાયથી] ફ્રય પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પઞ્ચજનીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—પાંચસંબન્ધી જનને હિતકર. ॥૪૧॥

મહત્સર્વાદિકણ્ ૭૧/૪૨॥

મહત્ અને સર્વ નામ છે પૂર્વપદ જેનું અને જન નામ છે ઉત્તરપદ જેનું એવા ચતુર્થ્યન્ત કર્મધારય સમાસભૂત નામને હિત અર્થમાં ફ્રકણ્ પ્રત્યય થાય છે. મહાજનાય હિતઃ અને સર્વજનાય હિતઃ આ અર્થમાં મહાજન અને સર્વજન નામને આ સૂત્રથી ફ્રકણ્ [ફ્રક] પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણેઽ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી માહાજનિકઃ અને સાર્વજનિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—મહાજનને હિતકર. સર્વજનને હિતકર. ॥૪૨॥

સર્વાણ્ણો વા ૭૧૧૪૩॥

ચતુર્થાન્ત સર્વ નામને હિત અર્થમાં વિકલ્પથી જ [અ] પ્રત્યય થાય છે. સર્વસ્મૈ હિતઃ આ અર્થમાં સર્વ નામને આ સૂત્રથી જ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સાર્વઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી જ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘તસ્મૈ હિતે ૭-૧-૩૫’ ની સહાયથી ‘ઈયઃ ૭-૧-૨૮’ થી ઈય પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સર્વૈયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-બધાને હિતકર. ॥૪૩॥

પરિણામિનિ તદર્થે ૭૧૧૪૪॥

ચતુર્થાન્ત નામને પરિણામીકારણસ્વરૂપ ચતુર્થાના અર્થમાં યથાધિકૃત ઈય વગેરે પ્રત્યય થાય છે. અઙ્ગારાયેમાનિ અને શઙ્કવેદમ્ આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી અઙ્ગાર નામને ‘ઈયઃ ૭-૧-૨૮’ થી ઈય પ્રત્યય અને શઙ્કુ નામને ‘ઉવર્ણે ૦ ૭-૧-૩૦’ થી ય પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. ‘અસ્વય ૦ ૭-૪-૭૦’ થી અન્ત્ય ઉ ને અવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અઙ્ગારીયાણિ કાષ્ઠાનિ અને શઙ્કવ્યં દારુ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-અંગારાનાં પરિણામીકારણ લાકડાં. શઙ્કુનું પરિણામીકારણ લાકડું. ॥૪૪॥

ચર્મણ્યજ્ઞ ૭૧૧૪૫॥

ચતુર્થાન્ત નામને પરિણામીકારણસ્વરૂપ ચર્મ અર્થમાં અજ્ઞ [અ] પ્રત્યય થાય છે. વઘ્રાયેદં ચર્મ આ અર્થમાં વઘ્ર નામને આ

સૂત્રથી અજ્ઞ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વાર્ઘ્ન ચર્મ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-કવચ માટેનું ચામડું. ॥૪૫॥

ઋષભોપાનહાઙ્યઃ ૭૧|૪૬॥

ચતુર્થ્યન્ત ઋષભ અને ઉપાનહ નામને પરિણામીસ્વરૂપ હેત્વર્થમાં ઙ્ય [ય] પ્રત્યય થાય છે. ઋષભાયામ્ અને ઉપાનદ્વ્યામયમ્ આ અર્થમાં ઋષભ અને ઉપાનહ નામને આ સૂત્રથી ઙ્ય [ય] પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્ય સ્વર ઋ અને ઊ ને વૃદ્ધિ આર અને ઔ આદેશ. ‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આર્ષભ્યો વત્સઃ અને ઔપાનહ્યો મુઙ્ગઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—બળદરૂપે પરિણમનારું વાછરડું. જોડાં માટેનું મુંજ. ॥૪૬॥

છદિર્બલેરેયળ્ ૭૧|૪૭॥

ચતુર્થ્યન્ત છદિસ્ અને બલિ નામને પરિણામી હેત્વર્થમાં ણ્ય [ણ] પ્રત્યય થાય છે. છદિષે દ્વદમ્ અને બલયે દ્વમે આ અર્થમાં છદિસ્ અને બલિ નામને આ સૂત્રથી ણ્ય પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી છદિષેયં તૃણમ્ અને બાલેયાસ્તન્ડુલાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—ઊલટીનો હેતુ તૃણ. બાળિના હેતુ ચોખા. ॥૪૭॥

પરિખાડસ્ય સ્યાત્ ૭૧૧૪૮॥

પ્રથમાન્ત પરિખા નામને, ષષ્ઠ્યર્થ પરિણામીસ્વરૂપ હેત્વર્થમાં પ્રથમાન્ત પદાર્થ [પરિખા] સમ્ભાવ્ય હોય તો ઇયણ્ [ઇય] પ્રત્યય થાય છે. પરિખા આસાં સ્યાત્ આ અર્થમાં પરિખા નામને આ સૂત્રથી ઇયણ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન પારિખેય નામને ‘અણજે ૦ ૨-૪-૨૦’ થી ઙી પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પારિખેય્ય ઇષ્ટકાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આ ઈંટોથી ખાઈ થઈ શકશે. ॥૪૮॥

અત્ર ચ ૭૧૧૪૯॥

પ્રથમાન્ત પરિખા નામને સપ્તમ્યર્થમાં, પ્રથમાન્ત પદાર્થ [પરિખા] સમ્ભાવ્ય હોય તો ઇયણ્ [ઇય] પ્રત્યય થાય છે. પરિખા અત્ર સ્યાત્ આ અર્થમાં પરિખા નામને આ સૂત્રથી ઇયણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી [જીઓ સૂ.નં. ૭-૧-૪૮] પારિખેયી ભૂમિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-જ્યાં ખાઈ થઈ શકશે એવી ભૂમિ. આ સૂત્રનો પૃથગ્યોગ હોવાથી અહીં પરિણામિનિ નો સંબંધ નથી. સૂત્રમાં ચ નું ઉપાદાન આગળના સૂત્રમાં પરિણામિનિ અને અસ્ય સ્યાત્ ની અનુવૃત્તિ માટે છે. ॥૪૯॥

તદ્ ૭૧૧૫૦॥

પ્રથમાન્ત નામને, પરિણામીહેતુસ્વરૂપ ષષ્ઠ્યર્થમાં તેમ જ સપ્તમ્યર્થમાં; પ્રથમાન્ત પદાર્થ સમ્ભાવ્ય હોય તો યથાધિકૃત ઈય વગેરે પ્રત્યય થાય છે. પ્રાકાર આસાં સ્યાત્; પરશુરસ્ય સ્યાત્ અને

પ્રાસાદોઽત્ર સ્યાત્ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી પ્રાકાર અને પ્રાસાદ નામને 'ઈયઃ ૭-૧-૨૮' ની સહાયથી તથા પરશુ નામને 'ઊર્વણં ૭-૧-૩૦' ની સહાયથી અનુક્રમે ઈય અને ય પ્રત્યય. 'અવર્ણં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'અસ્વયં ૭-૪-૭૦' થી અન્ત્ય ઙ ને અવ્ આદેશ. પ્રાકારીય નામને 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પ્રાકારીયા ઇષ્ટકાઃ; પરશવ્યમયઃ અને પ્રાસાદીયો દેશઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—કિલ્લો થઈ શકે એવી ઈંટો. પરશુ થઈ શકે એવું લોહું. જ્યાં પ્રાસાદ થઈ શકે—એવો દેશ. અહીં ઈય નો અધિકાર પૂર્ણ થાય છે. ॥૧૦॥

તસ્યાઽર્હે ક્રિયાયાં વત્ ૭૧૧૫૧॥

ષષ્ટ્યન્ત નામને ક્રિયાસ્વરૂપ અર્હે [અર્હતિ] અર્થમાં વત્ પ્રત્યય થાય છે. રાજ્ઞોઽર્હે વૃત્તમસ્ય આ અર્થમાં રાજન્ નામને આ સૂત્રથી વત્ પ્રત્યય. 'નામ્નો નોં ૨-૧-૧૧' થી અન્ત્ય ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી રાજવદ્ વૃત્તં રાજ્ઞઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—રાજાને યોગ્ય આચરણ આ રાજાનું છે. ક્રિયાયામિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અર્હે અર્થ ક્રિયા હોય તો જ ષષ્ટ્યન્ત નામને અર્હ [અર્હતિ] અર્થમાં વત્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી રાજ્ઞોઽર્હો મણિઃ અહીં ક્રિયાત્મક અર્હે અર્થ ન હોવાથી આ સૂત્રથી રાજન્ નામને વત્ પ્રત્યય થતો નથી. આ સૂત્રના વિષયમાં ઉત્તર [૭-૧-૫૨] સૂત્રથી જે રીતે વત્ પ્રત્યય થતો નથી; તેનું અનુસંધાન બૃહદ્વૃત્તિમાં કરવું. ॥૧૧॥

ત્યાદેરિવે ૭૧૧૫૨॥

ત્યાદિ વિભક્ત્યન્ત નામને ક્રિયાવિષયક ઇવ-અર્થ-સાદૃશ્યાર્થમાં

વત્ પ્રત્યય થાય છે. અશ્વ इव चैत्रો याति આ અર્થમાં અશ્વ નામને આ સૂત્રથી વત્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અશ્વવદ્ યાતિ ચૈત્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—ઘોડાની જેમ ચૈત્ર જાય છે. અહીં અશ્વની ગમનક્રિયાનું સાદૃશ્ય ચૈત્રની ગમનક્રિયામાં જણાય છે. દેવમિવ પश्यन्ति मुनिष् आ अर्थમાં દેવ નામને આ સૂત્રથી વત્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દેવવત્ પश्यन्ति मुनिष् આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ— દેવની જેમ મુનિને જુએ છે. અહીં દેવકર્મક દર્શનક્રિયાનું સાદૃશ્ય મુનિકર્મક દર્શનક્રિયામાં જણાય છે. આથી સમજી શકાશે કે ઉપમાન-ઉપમેયમાં જ્યાં ભેદ છે ત્યાં આ સૂત્રનો અવકાશ છે, અને જ્યાં આવો ભેદ નથી ત્યાં ‘તस्या० ૭-૧-૫૧’ નો વિષય છે. ॥૫૨॥

तत्र ७।१।५३॥

સપ્તમ્યન્ત નામને इव - અર્થ-સાદૃશ્યમાં વત્ પ્રત્યય થાય છે. સુષ્ણે इव આ અર્થમાં સુષ્ણ નામને આ સૂત્રથી વત્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સુષ્ણવત્ સાકેતે પરિણા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—સુષ્ણ દેશમાં જેવી ખાઈ છે તેવી ખાઈ સાકેતમાં છે. ॥૫૩॥

तस्य ७।१।५४॥

ષષ્ઠ્યન્ત નામને इव-અર્થ-સાદૃશ્યમાં વત્ પ્રત્યય થાય છે. ચૈત્રસ્ય इव આ અર્થમાં ચૈત્ર નામને આ સૂત્રથી વત્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ચૈત્રવદ્ મૈત્રસ્ય भूः આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—ચૈત્રની ભૂમિ જેવી મૈત્રની ભૂમિ છે. ક્રિયાભિન્ન સાદૃશ્યાર્થમાં વત્ પ્રત્યયના વિધાન માટે સૂ. નં. ૭-૧-૫૩ અને ૫૪ છે. ॥૫૪॥

ષષ્ઠ્યન્ત નામને ભાવમાં ત્વ અને તલ્ [ત] પ્રત્યય થાય છે. શબ્દના કારણભૂત ગુણ-ધર્મવિશેષને ભાવ કહેવાય છે. જે જાતિ....વગેરે સ્વરૂપ અનેકવિધ છે. જિજ્ઞાસુઓએ એના સવિસ્તર જ્ઞાન માટે બૃહદ્વૃત્તિનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. ગો ભાવઃ અને શુક્લસ્ય [પદાદેઃ] ભાવઃ આ અર્થમાં ગો નામને તેમ જ શુક્લ નામને આ સૂત્રથી ત્વ અને તલ્ પ્રત્યય. ગોત્વ અને શુક્લત્વ નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ગોત્વમ્ ગોતા અને શુક્લત્વમ્ શુક્લતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—ગોત્વ જાતિ. શુક્લરૂપ. ॥૫૫॥

પ્રાક્ ત્વાદગડુલાદેઃ ૭૧૧૫૬॥

ગડુલાદિ ગણપાઠમાંનાં ગડુલ વગેરે નામને છોડીને અન્યત્ર 'બ્રહ્મણસ્ત્વઃ ૭-૧-૭૭' 'સુધીનાં સૂત્રોમાં ત્વ અને તલ્ પ્રત્યયનો અધિકાર જાણવો. આ અંગેનાં ઉદાહરણો તે તે સ્થાને જણાવાશે. ગડુલાદિવર્જનમ્ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગડુલાદિ ગણપાઠમાંનાં નામોને ત્વ અને તલ્ પ્રત્યયનો અધિકાર ન હોવાથી ગડુલસ્ય ભાવઃ અને કમણ્ડલો ભાવઃ આ અર્થમાં ગડુલ અને કમણ્ડલુ નામને આ સૂત્રની સહાયથી ત્વ અને તલ્ પ્રત્યય ન થવાથી ગડુલ નામને 'પતિ - રાજા ૭-૧-૬૦' થી દ્યણ્ [ય] અને કમણ્ડલુ નામને 'ચ્વૃવર્ણાં ૭-૧-૬૧' થી અણ્ [અ] પ્રત્યયાદિ કાર્ય તે તે સૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ થવાથી ગાડુલ્યમ્ અને કામણ્ડલવમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—ઘેટાપણું. કમંડલુવૃત્તિ જાતિવિશેષ. ॥૫૬॥

‘બ્રહ્મણસ્ત્વઃ ૭-૧-૭૭’ સુધીનાં સૂત્રોમાં; બુધાદિ ગણપાઠમાંનાં બુધ વગેરે નામ જેના અન્તે છે એવા નગ્નતત્પુરુષસમાસને છોડીને અન્ય નગ્નતત્પુરુષસમાસને ભાવમાં ત્વ અને તલ્ પ્રત્યય જ અધિકૃત છે. અશુક્લસ્ય ભાવઃ અને અપતે ભાવઃ આ અર્થમાં અશુક્લ અને અપતિ નામને [તિ તે તત્પુરુષસમાસને] આ સૂત્રથી ત્વ અને તલ્ પ્રત્યય જ અધિકૃત હોવાથી અશુક્લત્વમ્ અને અશુક્લતાઃ અપતિત્વમ્ અને અપતિતા [જુઓ સૂ. નં. ૭-૧-૫૫] આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં અનુક્રમે ‘વર્ણદ્વદા ૭-૧-૫૧’ થી દ્વયન્ વગેરેની અને ‘પતિરાજા ૭-૧-૬૦’ થી દ્વયન્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી; તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ કરીને ત્વ અને તલ્ પ્રત્યય જ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—શુક્લવર્ણનો ભેદ. પતિનો ભેદ.

અબુધાદેરિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ‘બ્રહ્મણ ૭-૧-૭૭’ સુધીનાં સૂત્રોમાં; બુધાદિ ગણપાઠમાંનાં બુધ વગેરે નામ જેના અન્તે છે એવા નગ્નતત્પુરુષ સમાસને છોડીને જ અન્ય તત્પુરુષસમાસને ભાવમાં ત્વ અને તલ્ પ્રત્યય જ અધિકૃત છે. તેથી અબુધસ્ય ભાવઃ અને અચતુરસ્ય ભાવઃ અહીં બુધાદ્યન્ત નગ્નતત્પુરુષસમાસ—અબુધ અને અચતુર નામને આ સૂત્રથી ત્વ અને તલ્ પ્રત્યય અધિકૃત ન હોવાથી ‘પતિરાજા ૭-૧-૬૦’ થી દ્વયન્ [ય] પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧’ થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આબુધ્યમ્ અને આચતુર્યમ્ [‘અવર્ણ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ.] આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— મૂર્ખત્વ. અચતુરનો સ્વભાવ. ૧૧૫૭૧

પૃથ્વાદિ ગણપાઠમાંનાં પૃથુ વગેરે નામને ભાવમાં ઇમન્ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. પૃથો ભાવઃ અને મૃદો ભાવઃ આ અર્થમાં પૃથુ અને મૃદુ નામને આ સૂત્રથી ઇમન્ પ્રત્યય. ‘પૃથુમૃદુઃ ૭-૪-૩૧’ થી ઋ ને ર આદેશ. ‘ત્રન્ત્યઃ ૭-૪-૪૩’ થી અન્ત્ય સ્વર ઉ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રથિમા અને પ્રદિમા આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘બ્રહ્મણઃ ૭-૧-૭૭’ સુધી ત્વ અને તલ્ પ્રત્યયનો અધિકાર હોવાથી આ સૂત્રથી ત્વ અને તલ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પૃથુત્વમ્; પૃથુતા અને મૃદુત્વમ્; મૃદુતા આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમ જ આ સૂત્રમાં વા નું પ્રહણ હોવાથી વિકલ્પપક્ષમાં ‘ચ્વૃવર્ણાઃ ૭-૧-૬૧’ થી અણ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧’ થી આધ સ્વર ઋ ને વૃદ્ધિ આર આદેશ. ‘અસ્વયઃ ૭-૪-૭૦’ થી અન્ત્ય ઉ ને અવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પાર્યવમ્ અને માર્દવમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— પહોળાઈ. કોમલતા. ॥૫૮॥

વર્ણદૃઢાદિભ્યણ્ વા ૭૧૧૫૯૥

વર્ણ—વિશેષ[શુક્લાદિ]વાચક નામને તેમ જ દૃઢાદિ ગણપાઠમાંનાં દૃઢ વગેરે નામને વિકલ્પથી ડ્યણ્ અને ઇમન્ પ્રત્યય થાય છે. શુક્લસ્ય ભાવઃ; શિત્તે ભાવઃ; દૃઢસ્ય ભાવઃ અને વિમત્તે ભાવઃ આ અર્થમાં શુક્લ, શિત્તિ, દૃઢ અને વિમત્તિ નામને આ સૂત્રથી ડ્યણ્ [ય] અને ઇમન્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧’ થી આધ સ્વર ઉ ઇ અને ઋ ને ડ્યણ્ પ્રત્યયની પૂર્વે વૃદ્ધિ ઔ ઐ અને આર આદેશ. ‘અવર્ણઃ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ અને ઇ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી શૌક્ત્યમ્; શૈત્યમ્; દાઢ્યમ્ અને વૈમત્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘પૃથુઃ ૭-૪-૩૧’ થી દૃઢ નામના ઋ ને ઇમન્ ની પૂર્વે ર આદેશ

થવાથી શુક્લિમા; શિતિમા, દ્રઢિમા અને વિમતિમા આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રમાં પશ્ચ ત્વ અને તલ્ પ્રત્યયનો અધિકાર ચાલુ હોવાથી આ સૂત્રથી ત્વ અને તલ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી શુક્લત્વમ્, શિતિત્વમ્, દૃઢત્વમ્ અને વિમતિત્વમ્ તેમ જ શુક્લતા; શિતિતા, દૃઢતા અને વિમતિતા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી દ્યણ્ વગેરે પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘ઘૃવર્ણાં ૭-૧-૬૧’ થી વિમતિ નામને અણ્ [અ] પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી વૈમતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— સફેદાઈ. સફેદાઈ. દૃઢતા. વિમતિત્વ. ॥૫૧॥

પતિ—રાજાન્ત—ગુણાઙ્ગ—રાજાદિભ્યઃ કર્મણિ ચ ૭/૧/૬૦॥

પતિ અને રાજન્ નામ છે અન્તમાં જેના એવા નામને; ગુણ-પ્રવૃત્તિનિમિત્તક નામને તેમ જ રાજાદિ ગણપાઠમાંનાં રાજન્ વગેરે નામને ભાવમાં તથા કર્મમાં દ્યણ્ [ય] પ્રત્યય થાય છે. અધિપતે ભાવઃ કર્મ વા; અધિરાજસ્ય ભાવઃ કર્મ વા; મૂઢસ્ય ભાવઃ કર્મ વા; રાજ્ઞો ભાવઃ કર્મ વા અને કવે ભાવઃ કર્મ વા આ અર્થમાં પત્યન્ત અધિપતિ; રાજાન્ત અધિરાજ, ગુણપ્રવૃત્તિનિમિત્તક મૂઢ અને રાજાદિ ગણપાઠમાંના રાજન્ અને કવિ નામને આ સૂત્રથી દ્યણ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર અ તથા ઙ ને વૃદ્ધિ આ તથા ઐ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. ‘નોડપદ ૦ ૭-૪-૬૧’ થી અન્ત્ય અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આધિપત્યમ્; આધિરાજ્યમ્; મૌદ્ર્યમ્; રાજ્યમ્ અને કાવ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— સ્વામીનો સ્વભાવ અથવા કર્મ. મહારાજાનો સ્વભાવ અથવા કર્મ. મૂઢનો સ્વભાવ અથવા કર્મ. રાજાનો સ્વભાવ અથવા કર્મ. કવિનો સ્વભાવ અથવા કર્મ. આ સૂત્રમાં પશ્ચ ત્વ અને તલ્ પ્રત્યયનો અધિકાર હોવાથી આ સૂત્રથી ત્વ

અને તદ્ પ્રત્યય થવાથી અધિપતિત્વમ્ અધિપતિતા; અધિરાજત્વમ્ અધિરાજતા, મૂઢત્વમ્ મૂઢતા; રાજત્વમ્ રાજતા અને કવિત્વમ્ કવિતા આવો પ્રયોગ પણ થાય છે. સૂત્રમાં 'ચ' સમુચ્ચયાર્થક છે. તેથી ભાવ અને કર્મ બંન્નેનો સંગ્રહ છે. ॥૬૦॥

અર્હતસ્તોન્ત્ ચ ૭।૧।૬૧॥

અર્હત્ નામને ભાવમાં અને કર્મમાં દ્યણ્ પ્રત્યય થાય છે, અને ત્યારે અર્હત્ નામના ત્ ને ન્ત્ આદેશ થાય છે. અર્હતો ભાવઃ કર્મ વા આ અર્થમાં અર્હત્ નામને આ સૂત્રથી દ્યણ્ [ય] પ્રત્યય અને ત્ ને ન્ત્ આદેશ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આર્હત્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રમાં પણ ત્ અને તદ્ પ્રત્યયનો અધિકાર ચાલુ હોવાથી ત્ અને તદ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અર્હત્ત્વમ્ અને અર્હતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—અરિહન્તપણું અથવા અરિહન્ત પરમાત્માઓનું કર્મ. ॥૬૧॥

સહાયાદ્ વા ૭।૧।૬૨॥

સહાય નામને ભાવમાં અને કર્મમાં વિકલ્પથી દ્યણ્ [ય] પ્રત્યય થાય છે. સહાયસ્ય ભાવઃ કર્મ વા આ અર્થમાં સહાય નામને આ સૂત્રથી દ્યણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સાહાય્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી દ્યણ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'યોષાન્ત્યાત્ ૦ ૭-૧-૭૨' થી અકચ્ [અક] પ્રત્યય થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સાહાયકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમ જ ત્ અને તદ્ પ્રત્યયનો અધિકાર

ચાલુ હોવાથી આ સૂત્રથી ત્વ અને તલ્ પ્રત્યય થવાથી સહાયત્વમ્ અને સહાયતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—સહાયતા અથવા સહાયનું કર્મ. ॥૬૨॥

સચ્ચિ-વણિજ્-દૂતાદ્ યઃ ૭૧૧૬૩॥

સચ્ચિ, વણિજ્ અને દૂત નામને ભાવમાં તથા કર્મમાં ય પ્રત્યય થાય છે. સચ્ચિ ભાવઃ કર્મ વા; વણિજો ભાવઃ કર્મ વા અને દૂતસ્ય ભાવઃ કર્મ વા આ અર્થમાં સચ્ચિ, વણિજ્ અને દૂત નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. ‘અવર્ણો ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. વણિજ્ય નામને ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી સચ્ચિમ્, વણિજ્યા અને દૂત્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રમાં પણ ત્વ અને તલ્ પ્રત્યયનો અધિકાર ચાલુ હોવાથી આ સૂત્રથી ત્વ અને તલ્ પ્રત્યય થવાથી સચ્ચિત્વમ્ સચ્ચિતા, વણિજ્ત્વમ્ વણિજ્તા અને દૂતત્વમ્ દૂતતા આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમ જ ‘પતિરાજા ૭-૧-૬૦’ થી વણિજ્ અને દૂત નામને દ્યણ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર અ અને ઙ ને વૃદ્ધિ આ અને ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વણિજ્યમ્ અને દૈત્યમ્ આવો પણ પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- મિત્રનો ભાવ અથવા કર્મ. વાણિયાનો ભાવ અથવા કર્મ. દૂતનો ભાવ અથવા કર્મ. ॥૬૩॥

સ્તેનાન્નલુક્ ચ ૭૧૧૬૪॥

સ્તેન નામને ભાવમાં અને કર્મમાં ય પ્રત્યય થાય છે, અને ત્યારે સ્તેન નામના ન નો લોપ થાય છે. સ્તેનસ્ય ભાવઃ કર્મ વા આ અર્થમાં સ્તેન નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય અને ન નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્તેયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. ત્વ અને તલ્

પ્રત્યયના અધિકારના કારણે આ સૂત્રથી ત્વ અને તલ્ પ્રત્યય થાય ત્યારે સ્તેનત્વમ્ અને સ્તેનતા આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમ જ 'પતિરાજાં ૦ ૭-૧-૬૦' થી સ્તેન નામને દ્યણ્ [ય] પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ ઇ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્તૈન્યમ્ આવો પણ પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—ચોરનો ધર્મ અથવા કર્મ. ॥૬૪॥

કપિ - જ્ઞાતેરેયણ્ ૭૧૧૬૫॥

કપિ અને જ્ઞાતિ નામને ભાવમાં અને કર્મમાં ઇયણ્ [ઇય] પ્રત્યય થાય છે. કપે ભાવઃ કર્મ વા અને જ્ઞાતે ભાવઃ કર્મ વા આ અર્થમાં કપિ અને જ્ઞાતિ નામને આ સૂત્રથી ઇયણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી કાપેયમ્ અને જ્ઞાતેયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. ત્વ અને તલ્ પ્રત્યયનો અધિકાર ચાલુ હોવાથી આ સૂત્રથી ત્વ અને તલ્ પ્રત્યય થાય ત્યારે કપિત્વમ્ કપિતા અને જ્ઞાતિત્વમ્ જ્ઞાતિતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- વાનરનો સ્વભાવ અથવા કર્મ. જાતિનો સ્વભાવ અથવા કર્મ. ॥૬૫॥

પ્રાણિ-જાતિ-વયોડર્થદજ્ઞ ૭૧૧૬૬॥

પ્રાણીસ્વરૂપ જાતિવાચક નામને અને વય [ઉમર] અર્થવાળા નામને ભાવમાં અને કર્મમાં અજ્ઞ [અ] પ્રત્યય થાય છે. અશ્વસ્ય ભાવઃ કર્મ વા અને કુમારસ્ય ભાવઃ કર્મ વા આ અર્થમાં પ્રાણી જાતિવાચક અશ્વ નામને અને વયોડર્થક કુમાર નામને આ સૂત્રથી અજ્ઞ [અ] પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર અ અને

ઢ ને વૃદ્ધિ આ અને ઔ આદેશ. ‘અવર્ણેઁ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આશ્વમ્ અને કૌમારમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. ત્વ અને તલ્ પ્રત્યય અધિકૃત હોવાથી આ સૂત્રથી ત્વ અને તલ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અશ્વત્વમ્ અશ્વતા અને કુમારત્વમ્ કુમારતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- અશ્વત્વ જાતિ અથવા અશ્વનું કર્મ. કુમારાવસ્થા અથવા કુમારનું કર્મ. ॥૬૬॥

યુવાદેરણુ ૭।૧।૬૭।

યુવાદિ ગણપાઠમાંનાં યુવન્ વગેરે નામને ભાવમાં અને કર્મમાં અણ્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. યૂનો ભાવઃ કર્મ વા અને સ્થવિરસ્ય ભાવઃ કર્મ વા આ અર્થમાં યુવન્ નામને અને સ્થવિર નામને આ સૂત્રથી અણ્ [અ] પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦. ૭-૪-૧’ થી આદ્ય સ્વર ઢ અને અ ને વૃદ્ધિ ઔ અને આ આદેશ. ‘અવર્ણેઁ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી યૌવનમ્ અને સ્થાવિરમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રમાં પણ ત્વ અને તલ્ પ્રત્યયનો અધિકાર ચાલુ હોવાથી આ સૂત્રથી ત્વ અને તલ્ પ્રત્યય. ‘નામ્નો ૦ ૨-૧-૧૧’ થી અન્ત્ય ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી યુવત્વમ્ યુવતા અને સ્થવિરત્વમ્ સ્થવિરતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-યુવાવસ્થા અથવા યુવાનનું કર્મ. વૃદ્ધાવસ્થા અથવા વૃદ્ધોનું કર્મ. સૂ. નં. ૭-૧-૬૬ અને ૬૭ માં અજ્ઞ ના સ્થાને અણ્ અથવા અણ્ ના સ્થાને અજ્ઞ નું વિધાન ન કરવાનું તાત્પર્ય, ભણાવનાર પાસેથી સમજી લેવું. ॥૬૭॥

હાયનાન્તાત્ ૭।૧।૬૮।

હાયન નામ જેના અન્તમાં છે; એવા નામને ભાવમાં અને

કર્મમાં અણ્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. દ્વિહાયનસ્ય ભાવઃ કર્મ વા આ અર્થમાં દ્વિહાયન નામને આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્ય સ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ ઈ એ આદેશ. ‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિહાયનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. ત્વ અને તલ્ પ્રત્યયના અધિકારથી દ્વિહાયન નામને આ સૂત્રથી ત્વ અને તલ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિહાયનત્વમ્ અને દ્વિહાયનતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બે વર્ષના બાળકનો સ્વભાવ અથવા કર્મ. ॥૬૮॥

ઘૃવર્ણાલ્લઘ્વાદેઃ ૭૧|૬૯॥

જેની અવ્યવહિત પૂર્વે [વ્યંજનનું વ્યવધાન ચાલશે.] લઘુ સ્વર છે એવા ઇ વર્ણ [ઈ ઈ] ડ વર્ણ [ડ ડ] અને ઋ વર્ણ [ઋ ઋ] છે અન્તમાં જેના એવા નામને ભાવમાં અને કર્મમાં અણ્ પ્રત્યય થાય છે. શુચે ભાવઃ કર્મ વા, હરીતક્યા ભાવઃ કર્મ વા; પદો ભાવઃ કર્મ વા, વઘ્યા ભાવઃ કર્મ વા અને પિતુ ભાવઃ કર્મ વા આ અર્થમાં અનુક્રમે શુચિ, હરીતકી, પદુ, વઘૂ અને પિતૃ નામને આ સૂત્રથી અણ્ [અ] પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્ય સ્વર ડ અ અને ઇ ને વૃદ્ધિ ઔ આ અને ઈ એ આદેશ. ‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઇ તથા ઈ નો લોપ. ‘અસ્વચ૦ ૭-૪-૭૦’ થી અન્ત્ય ડ અને ડ ને અવ્ આદેશ. ‘ઋત્તો ૨૦૧-૨-૨૬’ થી અન્ત્ય ઋ ને ર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શૌચમ્, હરીતકમ્, પાદવમ્, વાઘવમ્ અને પૈત્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રમાં પણ ત્વ અને તલ્ પ્રત્યયનો અધિકાર ચાલુ હોવાથી આ સૂત્રથી શુચિ વગેરે નામને ત્વ અને તલ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી શુચિત્વમ્ અને શુચિતા.....વગેરે પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—પવિત્રતા અથવા પવિત્રનું કર્મ. હરડેનો સ્વભાવ અથવા કર્મ. પટુતા અથવા પટુનું કર્મ. વઘૂનો

સ્વભાવ અથવા વધૂનું કર્મ. પિતાનો સ્વભાવ અથવા પિતાનું કર્મ.

લઘ્વાદેરિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જેની અવ્યવહિત પૂર્વે લઘુ જ સ્વર છે એવા ઇ ઉ કે ઋ-વર્ણાન્ત નામને ભાવમાં અને કર્મમાં અણ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી પાણ્ડોર્ભાવઃ કર્મ વા આ અર્થમાં ગુરુ સ્વર છે અવ્યવહિત પૂર્વમાં જેને એવા ઉ વર્ણાન્ત પાણ્ડુ નામને આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય ન થવાથી ‘ભાવે ત્વ-તલ્ ૭-૧-૫૫’ થી ત્વ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પાણ્ડુત્વમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ વગેરે દીર્ઘ સ્વરો અને સંયુક્ત વ્યંજનની પૂર્વેનો સ્વર ગુરુ મનાય છે. અર્થ-પાણ્ડુનો સ્વભાવ અથવા તેનું કર્મ. ॥૬૧॥

પુરુષ-હૃદયાદસમાસે ૭।૧।૭૦॥

સમાસના વિષય ન હોય એવા પુરુષ અને હૃદય નામને ભાવમાં અને કર્મમાં અણ્ પ્રત્યય થાય છે. પુરુષસ્ય ભાવઃ કર્મ વા અને હૃદયસ્ય ભાવઃ કર્મ વા આ અર્થમાં પુરુષ અને હૃદય નામને આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય. ‘હૃદયં ૩-૨-૧૪’ થી હૃદય નામને હૃદ્ આદેશ. ‘વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર ઉ અને ઋ ને વૃદ્ધિ ઔ અને આર્ આદેશ. ‘અવર્ણં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પૌરુષમ્ અને હાર્દમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. ત્વ અને તલ્ પ્રત્યયનો અધિકાર ચાલુ હોવાથી આ સૂત્રથી ત્વ અને તલ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પુરુષત્વમ્ અને પુરુષતા વગેરે પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-પુરુષનો ભાવ અને કર્મ. હૃદયનો ભાવ અને કર્મ. અસમાસ इति કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાસનો વિષય ન હોય તો જ પુરુષ અને હૃદય નામને ભાવમાં અને કર્મમાં અણ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી પરમસ્ય

પુરુષસ્ય ભાવઃ કર્મ વા અહીં કર્મધારયસમાસના વિષયમાં આ સૂત્રથી- પુરુષ નામને અણ પ્રત્યય ન થવાથી પરમપૌરુષમ્ આવો પ્રયોગ થતો નથી. પરન્તુ પુરુષ નામને ‘ભાવેઽ ૭-૧-૫૫’ થી ત્વ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પરમપુરુષત્વમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- શ્રેષ્ઠ પુરુષનો ભાવ અથવા કર્મ. અહીં યાદ રાખવું કે આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાસ ન હોય તો જ પ્રત્યયનું વિધાન કરવા દ્વારા સમાસના વિષયમાં નિષેધ કરીને જણાવ્યું છે કે અન્યત્ર સાપેક્ષ નામને પણ ભાવમાં પ્રત્યય વિહિત છે. તેથી કાકસ્ય કાર્ણ્યમ્ ઈત્યાદિ પ્રયોગો થાય છે. ॥૭૦॥

શ્રોત્રિયાદ્ યલુક્ ચ ૭૧/૭૧॥

શ્રોત્રિય નામને ભાવમાં અને કર્મમાં અણ પ્રત્યય થાય છે; અને ત્યારે શ્રોત્રિય નામના ય નો લોપ થાય છે. શ્રોત્રિયસ્ય ભાવઃ કર્મ વા આ અર્થમાં આ સૂત્રથી શ્રોત્રિય નામને અણ પ્રત્યય; અને ય નો લોપ. ‘વૃદ્ધિઃઽ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર ઓ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. ‘અવર્ણેઽ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઙ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શ્રૌત્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રથી અધિકૃત ત્વ અને તલ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી શ્રોત્રિયત્વમ્ અને શ્રોત્રિયતા આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમ જ ‘ચૌરાદેઃ ૭-૧-૭૩’ થી અકઞ્ [અક] પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી શ્રૌત્રિયકમ્ આવો પણ પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-શ્રોત્રિયનો ભાવ અથવા કર્મ. [શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણવિશેષ છે.] ॥૭૧॥

યોપાન્ત્યાદ્ ગુરુપોત્તમાદસુપ્રખ્યાદકઞ્ ૭૧/૭૨॥

ય ઉપાન્ત્ય છે જેમાં અને ગુરુ સ્વર ઉપોત્તમ [ત્રણ-

ચાર....વગેરે જેટલા સ્વર હોય એમાંના અન્યસ્વરની અવ્યવહિત પૂર્વ સ્વરને ઉપોત્તમ સ્વર કહેવાય છે.] છે જેમાં એવા; સુપ્રત્ય નામથી ભિન્ન નામને ભાવમાં અને કર્મમાં અકચ્ [અક] પ્રત્યય થાય છે. રમણીયસ્ય ભાવઃ કર્મ વા આ અર્થમાં તેમ જ આચાર્યસ્ય ભાવઃ કર્મ વા આ અર્થમાં રમણીય અને આચાર્ય નામને [આ બંને નામમાં ઉપાન્ત્ય ચ્ છે અને ઉપોત્તમ ઈ અને આ સ્વર ગુરુ છે] આ સૂત્રથી અકચ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી રમણીયકમ્ અને આચાર્યકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમ જ આ સૂત્રથી અધિકૃત ત્વ અને તલ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી રમણીયત્વમ્ અને રમણીયતા વગેરે પ્રયોગ પણ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—રમણીયતા અથવા રમણીયનું કર્મ. આચાર્યનો ભાવ અથવા આચાર્યનું કર્મ.

ગુરુપોત્તમાદિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સુપ્રત્ય નામથી ભિન્ન—યોપાન્ત્ય અને ગુરુપોત્તમ જ [લઘુસ્વર ઉપોત્તમ હોય અથવા ગુરુસ્વર ઉપાન્ત્ય હોય તો નહિ] નામને ભાવમાં અને કર્મમાં અકચ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી ક્ષત્રિયસ્ય ભાવઃ કર્મ વા અને કાયસ્ય ભાવઃ કર્મ વા આ અર્થમાં ક્ષત્રિય અને કાય નામને [આ બંને નામમાં ચ્ ઉપાન્ત્ય છે પરંતુ તે નામ અનુક્રમે લઘુસ્વર ઇ ઉપોત્તમવાળું અને ગુરુસ્વર આ ઉપાન્ત્યવાળું છે. ઉપોત્તમ ગુરુસ્વરવાળું એક પણ નામ નથી] આ સૂત્રથી અકચ્ પ્રત્યય ન થવાથી ‘ભાવે૦ ૭-૧-૫૫’ થી ત્વ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ક્ષત્રિયત્વમ્ અને કાયત્વમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—ક્ષત્રિયનો ભાવ અથવા તેનું કર્મ. શરીરનો ભાવ અથવા તેનું કર્મ.

અસુપ્રત્ય્યાદિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સુપ્રત્ય નામમાં ચ્ ઉપાન્ત્ય હોવા છતાં અને ઉપોપાન્ત્ય અ

સ્વર ગુરુ હોવા છતાં તેને ભાવ અને કર્મમાં અકજ્ઞ પ્રત્યય થતો નથી. તેથી સુપ્રચ્ચ નામને ‘ભાવે૦ ૭-૧-૫૫’ થી ત્વ પ્રત્યયાદિ કાર્ય અને ‘પતિ-રાજા૦ ૭-૧-૬૦’ થી દ્યય્ઞ પ્રત્યયાદિ કાર્ય તે સૂત્રમાં [૭-૧-૬૦માં] જણાવ્યા મુજબ થવાથી સુપ્રચ્ચત્વમ્ અને સૌપ્રચ્ચમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સુપ્રખ્યનો [શોભાવાનનો] ભાવ અથવા તેનું કર્મ. ॥૭૨॥

ચૌરાદે: ૭/૧/૭૩॥

ચૌરાદિ ગણપાઠમાંનાં ચૌર વગેરે નામને ભાવમાં અને કર્મમાં અકજ્ઞ. [અક] પ્રત્યય થાય છે. ચૌરસ્ય ભાવ: કર્મ વા અને ધૂર્તસ્ય ભાવ: કર્મ વા આ અર્થમાં ચૌર અને ધૂર્ત નામને આ સૂત્રથી અકજ્ઞ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર ઋ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. ‘અવર્જે૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય જ નો લોપ. ચૌરક અને ધૌર્તક નામને ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યય. ‘અસ્યા૦ ૨-૪-૧૧૧’ થી ક ની પૂર્વેના જ ને ઙ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ચૌરિકા અને ધૌર્તિકા આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રમાં પણ ત્વ અને તલ્ પ્રત્યયનો અધિકાર ચાલુ હોવાથી આ સૂત્રથી ત્વ અને તલ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ચૌરત્વમ્ અને ચૌરતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:ચોરનો ભાવ અથવા તેનું કર્મ. ધૂર્તનો ભાવ અથવા તેનું કર્મ. ॥૭૩॥

દ્વન્દ્વાલલિત્ ૭/૧/૭૪॥

દ્વન્દ્વ સમાસને ભાવ અને કર્મમાં લિદ્ઃ અકજ્ઞ [અક] પ્રત્યય થાય છે. વિત્રોર્ભાવ: કર્મ વા [વિશ્વ પક્ષી ના ચ નરસ્તયો વિત્રો:] આ અર્થમાં વિત્ર નામને આ સૂત્રથી અકલ્જ્ઞ [અક] પ્રત્યય.

‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્ય સ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. ‘ઋતો૦ ૧-૨-૨૬’ થી અન્ત્ય ઋ ને રૂ આદેશ. વૈત્રિક નામને સ્ત્રીલિંગમાં ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી વૈત્રિકા [જીઓ સૂ.નં. ૭-૧-૭૩] આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રમાં પશ્ત અને તલ્ પ્રત્યયનો અધિકાર ચાલુ હોવાથી આ સૂત્રથી ત્વ અને તલ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વિનૃત્વમ્ અને વિનૃતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—પક્ષી અને મનુષ્યનો ભાવ અથવા કર્મ. ॥૭૪॥

ગોત્ર-ચરણાચ્શ્લાઘાઽત્યાકાર—પ્રાપ્ત્યવગમે ૭।૧।૭૫॥

ગોત્રાર્થક અને ચરણાર્થક નામને ભાવ અર્થમાં તેમ જ કર્મ અર્થમાં; શ્લાઘા [પ્રશંસા], અત્યાકાર [નિંદા], પ્રાપ્તિ અને અવગમ [જાણવું] અર્થ ગમ્યમાન હોય તો લિટ્-અકજ્ [અકલ્જ] પ્રત્યય થાય છે. ગાર્ગ્યસ્ય ભાવઃ કર્મ વા અને કઠસ્ય ભાવઃ કર્મ વા આ અર્થમાં ગોત્રાર્થક ગાર્ગ્ય નામને અને ચરણાર્થક કઠ નામને આ સૂત્રથી અકલ્જ [અક] પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. ‘તદ્વિધત૦ ૨-૪-૧૨’ થી ગાર્ગ્ય નામના ય્ નો લોપ. ગાર્ગક અને કાઠક નામને ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યય. ‘અસ્યા૦ ૨-૪-૧૧૧’ થી ક ની પૂર્વેના અ ને ઇ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ગાર્ગિકા અને કાઠિકા નામ બને છે. જેથી ગાર્ગિકયા શ્લઘતે; અત્યાકુરુતે વા અને ગાર્ગિકાં પ્રાપ્તોઽવગતો વા... ઈત્યાદિ પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ગર્ગના ગોત્રાપત્યના સ્વભાવ અથવા કર્મ દ્વારા પ્રશંસા કરે છે અથવા નિંદા કરે છે. ગર્ગના ગોત્રાપત્યના સ્વભાવ અથવા કર્મને પ્રાપ્ત કરે છે અથવા જાણે છે. આવી જ

રીતે કઠ [વેદની શાખાને ભણનાર]ના સ્વભાવ અથવા કર્મ દ્વારા પ્રશંસા કરે છે... ઈત્યાદિ અર્થ જાણવો.

શ્લાઘાદિચિત્તિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શ્લાઘાદિ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ ગોત્રાર્થક અને ચરણાર્થક નામને ભાવમાં અને કર્મમાં અકલ્પ પ્રત્યય થાય છે. તેથી શ્લાઘાદિ અર્થનો વિષય ન હોય ત્યારે ગાર્ગ્યસ્ય ભાવઃ કર્મ વા અને કઠસ્ય ભાવઃ કર્મ વા આ અર્થમાં ગાર્ગ્ય અને કઠ નામને આ સૂત્રથી અકલ્પ પ્રત્યય ન થવાથી 'પ્રાણિજાતિ૦ ૭-૧-૬૬' થી અજ્ઞ [અ] પ્રત્યય...ઉપર જણાવ્યા મુજબ આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ, અન્ત્ય અ નો લોપ. અને ગાર્ગ્ય નામના યુ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગાર્ગમ્ અને કાઠમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— ગર્ગના ગોત્રાપત્યનો સ્વભાવ અને કર્મ. કઠનો સ્વભાવ અને કર્મ. આ સૂત્રમાં ત્વ અને તલ્ પ્રત્યયનો અધિકાર ચાલુ હોવાથી ગાર્ગ્યત્વમ્ અને ગાર્ગ્યતા...ઈત્યાદિ પ્રયોગ પણ જાણવા. ॥૭૫॥

હોત્રાભ્ય ઈયઃ ૭૧|૭૬॥

હોત્રાર્થક [ઋત્વિગ્-વિશેષાર્થક] નામને ભાવમાં અને કર્મમાં ઈય પ્રત્યય થાય છે. મૈત્રાવરુણસ્ય ભાવઃ કર્મ વા આ અર્થમાં મૈત્રાવરુણ નામને આ સૂત્રથી ઈય પ્રત્યય. 'અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી મૈત્રાવરુણીયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રમાં પણ ત્વ તલ્ પ્રત્યયનો અધિકાર હોવાથી આ સૂત્રથી ત્વ અને તલ્ પ્રત્યય પણ થાય છે. અર્થ—મૈત્રાવરુણનો ભાવ અથવા તેનું કર્મ. સૂત્રમાં બહુવચનનો નિર્દેશ તદર્થ નામોના સંગ્રહ માટે છે. અન્યથા માત્ર હોત્રા નામને જ પ્રત્યય થાત. ॥૭૬॥

ऋत्विग्-विशेषार्थक ब्रह्मन् नामने ભાવમાં અને કર્મમાં ત્વ પ્રત્યય થાય છે. બ્રહ્મણો ભાવઃ કર્મ વા આ અર્થમાં બ્રહ્મન્ નામને આ સૂત્રથી ત્વ પ્રત્યય. [સૂ. નં. ૭-૧-૭૬ થી વિહિત ઈય નો અપવાદ છે.] ‘નામ્નો ૨-૧-૧૧’ થી અન્ત્ય ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી બ્રહ્મત્વમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-બ્રહ્મનો સ્વભાવ અથવા કર્મ. ॥૭૭॥

शाकट-शाकिनौ क्षेत्रे ७।१।७८॥

આ સૂત્રમાં સૂ. નં. ૭-૧-૫૪માંના તસ્ય ની અનુવૃત્તિ ચાલુ છે. ષષ્ઠ્યન્ત નામને ક્ષેત્ર અર્થમાં શાકંટ અને શાકિન પ્રત્યય થાય છે. ઇક્ષૂણાં ક્ષેત્રમ્ અને શાકસ્ય ક્ષેત્રમ્ આ અર્થમાં ઇક્ષુ અને શાક નામને આ સૂત્રથી અનુક્રમે શાકટ અને શાકિન પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ઇક્ષુશાકટમ્ અને શાકશાકિનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શેલડીનું ખેતર. શાકનું ખેતર. ॥૭૮॥

घान्येभ्य ईनञ् ७।१।७९॥

ઘાન્યાર્થક ષષ્ઠ્યન્ત નામને ક્ષેત્રાર્થમાં ઈનજ્ [ઈન] પ્રત્યય થાય છે. મુદ્ગાનાં ક્ષેત્રમ્ અને કોદ્રવાનાં ક્ષેત્રમ્ આ અર્થમાં મુદ્ગ અને કોદ્રવ નામને આ સૂત્રથી ઈનજ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ સ્વ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર ડ અને ઓ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. ‘અવર્ણ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઞ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી મૌદ્રવીનમ્ અને કૌદ્રવીણમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- મગનું ખેતર. કોદરીનું ખેતર. ॥૭૯॥

ત્રીહિ-શાલેરેયણ્ ૭૧૧૮૦૥

ષ્ઠ્યન્ત ત્રીહિ અને શાલિ નામને ક્ષેત્ર અર્થમાં એયણ્ [એ] પ્રત્યય થાય છે. ત્રીહીનાં ક્ષેત્રમ્ અને શાલીનાં ક્ષેત્રમ્ આ અર્થમાં ત્રીહિ અને શાલિ નામને આ સૂત્રથી એયણ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઙ નો લોપ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર ઙ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી ત્રૈહેયમ્ અને શાલેયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-ત્રીહિનું ખેતર. શાલિનું ખેતર. ॥૮૦॥

યવ-યવક-ષટ્કાદ્ યઃ ૭૧૧૮૧॥

ષ્ઠ્યન્ત યવ, યવક અને ષટ્ક નામને ક્ષેત્ર અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. યવાનાં ક્ષેત્રમ્; યવકાનાં ક્ષેત્રમ્ અને ષટ્કાનાં ક્ષેત્રમ્ આ અર્થમાં યવ, યવક અને ષટ્ક નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઙ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી યવ્યમ્, યવક્યમ્ અને ષટ્ક્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-યવનું ખેતર. યવનું ખેતર. ષટ્ક [સાઈઠ રાતમાં તૈયાર થનાર ત્રીહિ] નું ખેતર. ॥૮૧॥

વાડણુ-માષાત્ ૭૧૧૮૨॥

ષ્ઠ્યન્ત અણુ અને માષ નામને ક્ષેત્ર અર્થમાં વિકલ્પથી ય પ્રત્યય થાય છે. અણૂનાં ક્ષેત્રમ્ અને માષાનાં ક્ષેત્રમ્ આ અર્થમાં અણુ અને માષ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઙ નો લોપ. 'અસ્વયં ૦ ૭-૪-૭૦' થી અન્ત્ય ઙ ને અવ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી અણવ્યમ્ અને માષ્યમ્ આવો પ્રયોગ

થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘ધાન્યેભ્યઃ ૦ ૭-૧-૭૧’ થી ઈનઞ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી આણવીનમ્ અને માષીણમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-અણુ [ધાન્યવિશેષ]નું ખેતર. અડદનું ખેતર. ॥૮૨॥

બોમા-ભડ્ગા-તિલાત્ ૭૧/૮૩॥

પ્રધ્યન્ત ઉમા, ભડ્ગા અને તિલ નામને ક્ષેત્ર અર્થમાં ય પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. ઉમાનાં ક્ષેત્રમ્; ભડ્ગાનાં ક્ષેત્રમ્ અને તિલાનાં ક્ષેત્રમ્ આ અર્થમાં ઉમા, ભડ્ગા અને તિલ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ તથા અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉમ્યમ્; ભડ્ગ્યમ્ અને તિલ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘ધાન્યેભ્યઃ ૦ ૭-૧-૭૧’ થી ઈનઞ્ [ઈન] પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર ડ અ અને ઙ ને વૃદ્ધિ ઔ આ અને ઐ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી ઔમીનમ્, ભાડ્ગીનમ્ અને તૈલીનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-ઉમા નામના ધાન્યનું ક્ષેત્ર. ભડ્ગા નામના ધાન્યનું ક્ષેત્ર. તિલ નામના ધાન્યનું ક્ષેત્ર. ॥૮૩॥

અલાબ્બાક્ષ કટો રજસિ ૭૧/૮૪॥

પ્રધ્યન્ત અલાબૂ, ઉમા, ભડ્ગા અને તિલ નામને રજ [ધૂળ] અર્થમાં કટ પ્રત્યય થાય છે. અલાબૂનાં રજઃ; ઉમાનાં રજઃ; ભડ્ગાનાં રજઃ અને તિલાનાં રજઃ આ અર્થમાં અલાબૂ, ઉમા, ભડ્ગા અને તિલ નામને આ સૂત્રથી કટ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અલાબૂકટમ્, ઉમાકટમ્, ભડ્ગાકટમ્ અને તિલકટમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે.

અર્થ ક્રમશઃ— અલાબૂ [ફળવિશેષ]ની ૨૪. ઉમાની ૨૪.
ભડ્ગાની ૨૪. તિલની ૨૪. ઉમા વગેરે અનાજવિશેષ છે. ॥૮૪॥

અહના ગમ્યેઽશ્વાદીનઞ્ ૭૧૧૮૫॥

ષષ્ઠ્યન્ત અશ્વ નામને ‘એક દિવસમાં જવાયોગ્ય’ અર્થમાં
ઈનઞ્ પ્રત્યય થાય છે. અશ્વસ્યૈકેનાહના ગમ્યઃ આ અર્થમાં અશ્વ
નામને આ સૂત્રથી ઈનઞ્ [ઈન] પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી
આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી
અન્ત્ય અ નો લોપ....વગેરે કાર્ય થવાથી આશ્વીનોઽઘ્વા આવો
પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ઘોડાનો એક દિવસમાં જવાનો માર્ગ. ॥૮૫॥

કુલાજ્જલ્પે ૭૧૧૮૬॥

ષષ્ઠ્યન્ત કુલ નામને જલ્પ અર્થમાં ઈનઞ્ [ઈન] પ્રત્યય થાય
છે. કુલસ્ય જલ્પઃ આ અર્થમાં કુલ નામને આ સૂત્રથી ઈનઞ્
પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી ઙ ને વૃદ્ધિ ઐ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦
૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કૌલીનઃ
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-કુલની પ્રશંસા. ॥૮૬॥

પીત્વાદેઃ કુળઃ પાકે ૭૧૧૮૭॥

પીત્વાદિ ગણપાઠમાંનાં પીલુ વગેરે ષષ્ઠ્યન્ત નામને પાક
અર્થમાં કુળ પ્રત્યય થાય છે. પીલૂનાં પાકઃ અને શમીનાં પાકઃ આ
અર્થમાં પીલુ અને શમી નામને આ સૂત્રથી કુળ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય
થવાથી પીલુકુળઃ અને શમીકુળઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ
ક્રમશઃ— પીલુપાક. શમીપાક. ॥૮૭॥

કર્ણદિ મૂલે જાહઃ ૭૧૧૮૮॥

કર્ણદિ ગણપાઠમાંનાં કર્ણ વગેરે ષષ્ઠ્યન્ત નામને મૂલ અર્થમાં જાહ પ્રત્યય થાય છે. કર્ણસ્ય મૂલમ્ અને અક્ષ્ણો મૂલમ્ આ અર્થમાં કર્ણ અને અક્ષિ નામને આ સૂત્રથી જાહ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી કર્ણજાહમ્ અને અક્ષિજાહમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કાનનું મૂલ. આંખનું મૂલ. ॥૮૮॥

પક્ષાત્ તિઃ ૭૧૧૮૯॥

ષષ્ઠ્યન્ત પક્ષ નામને મૂલ અર્થમાં તિ પ્રત્યય થાય છે. પક્ષસ્ય મૂલમ્ આ અર્થમાં પક્ષ નામને આ સૂત્રથી તિ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પક્ષતિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પાંખનું મૂલ અથવા એકમ-પ્રતિપદાતિથિ. ॥૮૯॥

હિમાદેલુઃ સહ ૭૧૧૯૦॥

ષષ્ઠ્યન્ત હિમ નામને સહ [સહન કરનાર] અર્થમાં એલુ પ્રત્યય થાય છે. હિમસ્ય સહઃ [હિમં સહમાનઃ] આ અર્થમાં હિમ નામને આ સૂત્રથી એલુ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી હિમેલુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-હિમ સહન કરનાર. ॥૯૦॥

બલ-વાતાદૂલઃ ૭૧૧૯૧॥

ષષ્ઠ્યન્ત બલ અને વાત નામને [સહન કરનાર] અર્થમાં ઝલ પ્રત્યય થાય છે. બલસ્ય સહઃ [બલં સહમાનઃ] અને વાતસ્ય સહઃ [વાતં સહમાનઃ] આ અર્થમાં બલ અને વાત નામને આ સૂત્રથી ઝલ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય

થવાથી બલૂલ: અને વાતૂલ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ
ક્રમશઃ—બલને સહન કરનાર. વાતને સહન કરનાર. ॥૧૧॥

શીતોષ્ણ-તૃપ્તાદાલુરસહે ૭/૧/૧૨॥

શ્વેદ્યન્ત શીત, ઉષ્ણ અને તૃપ્ત નામને અસહ [સહન નહિ
કરનાર] અર્થમાં આલુ પ્રત્યય થાય છે. શીતસ્યાસહઃ, ઉષ્ણસ્યાસહઃ
અને તૃપ્તસ્યાસહઃ આ અર્થમાં શીત, ઉષ્ણ અને તૃપ્ત નામને આ
સૂત્રથી આલુ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી શીતાલુઃ, ઉષ્ણાલુઃ અને તૃપ્તાલુઃ
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— શીતને સહન નહિ કરનાર.
ઉષ્ણને સહન નહિ કરનાર. દુઃખને સહન નહિ કરનાર. ॥૧૨॥

યથામુખ—સંમુખાદીનસ્તદ્ દૃશ્યતેઽસ્મિન્ ૭/૧/૧૩॥

પ્રથમાન્તાર્થ દૃશ્યતે હોય તો પ્રથમાન્ત યથામુખ અને સંમુખ
નામને સપ્તમીના અર્થમાં ઈન પ્રત્યય થાય છે. યથામુખં દૃશ્યતેઽસ્મિન્
અને સંમુખં દૃશ્યતેઽસ્મિન્ આ અર્થમાં યથામુખ નામને અને સંમુખ
નામને આ સૂત્રથી ઈન પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય
અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી યથામુખીન આદર્શઃ અને સંમુખીનઃ
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - દર્પણ. દર્પણ. મુખસ્ય
સદૃશોઽર્થઃ [પ્રતિબિંબઃ] આ અર્થમાં સૂત્રમાં યથામુખ આવો નિર્દેશ
હોવાથી ‘યથાઽથા ૩-૧-૪૧’ થી અવ્યયીભાવસમાસનો નિષેધ
હોવા છતાં યથામુખમ્ આવો પ્રયોગ નિષ્પન્ન છે. આવી જ રીતે
સંમુખ આ પ્રમાણે સૂત્રમાં નિર્દેશ હોવાથી સમં મુખમસ્યાનેન વા આ
અર્થમાં સમ ના અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સંમુખમ્
આવો પ્રયોગ થયો છે. ॥૧૩॥

સર્વદિ: પથ્યઙ્ગ-કર્મ-પત્ર-પાત્ર-શરાવં વ્યાપ્નોતિ ૭૧૧૧૪॥

સર્વ નામ છે પૂર્વપદ જેનું અને પથિન્ અઙ્ગ કર્મન્ પત્ર પાત્ર તથા શરાવ નામ છે ઉત્તરપદ જેનું એવા દ્વિતીયાન્ત નામને વ્યાપ્નોતિ અર્થમાં ફ્રન પ્રત્યય થાય છે. સર્વપથં વ્યાપ્નોતિ; સર્વાઙ્ગં વ્યાપ્નોતિ; સર્વકર્માણિ વ્યાપ્નોતિ; સર્વપત્રાણિ વ્યાપ્નોતિ; સર્વપાત્રાણિ વ્યાપ્નોતિ અને સર્વશરાવાન્ વ્યાપ્નોતિ આ અર્થમાં સર્વપથ સર્વાઙ્ગ સર્વકર્મન્ સર્વપત્ર સર્વપાત્ર અને સર્વશરાવ નામને આ સૂત્રથી ફ્રન પ્રત્યય. ‘અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. ‘નોડપદ૦ ૭-૪-૬૧’ થી અન્ત્ય અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સર્વપથીનો રથઃ; સર્વાઙ્ગીણસ્તાપઃ; સર્વકર્મીણો ના; સર્વપત્રીણો યન્તા; સર્વપાત્રીણં ભક્તમ્ અને સર્વશરાવીણમોદનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સર્વ માર્ગને વ્યાપ્ત કરનાર રથ. સર્વાઙ્ગી તાવ. સર્વકાર્ય કરનાર મનુષ્ય. સર્વવાહનોને ચલાવનાર સારથી. બધા પાત્રમાં રહેલ ખાવાનું. બધાં કોડિયામાં રહેલ ભાત. [સર્વજ્ઞાસૌ પન્થાશ્ચ આ વિગ્રહમાં કર્મધારયસમાસ. ‘ઋક્૦ ૭-૩-૭૬’ થી અ સમાસાન્ત પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી સર્વપથ નામ બને છે.] ॥૧૪॥

આપ્રપદમ્ ૭૧૧૧૫॥

આ પ્રપદાત્ [પદાપ્રાદ્] આ અર્થમાં અવ્યયીભાવસમાસાદિ કાર્યથી આપ્રપદ નામ બને છે. દ્વિતીયાન્ત આપ્રપદ નામને વ્યાપ્નોતિ અર્થમાં ફ્રન પ્રત્યય થાય છે. આપ્રપદં વ્યાપ્નોતિ આ અર્થમાં આપ્રપદ નામને આ સૂત્રથી ફ્રન પ્રત્યય. ‘અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આપ્રપદીનઃ પટઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પદના અગ્રભાગ સુધી અથવા પદના અગ્રભાગથી સંબન્ધ છે જેનો એવું કપડું. ॥૧૫॥

અનુપદં બદ્ધા ૭૧૧૬॥

દ્વિતીયાન્ત અનુપદ નામને બદ્ધા અર્થમાં ફેન પ્રત્યય થાય છે. અનુપદં બદ્ધા આ અર્થમાં અનુપદ નામને આ સૂત્રથી ફેન પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુપદીના ઉપાનત્ત આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પગના પ્રમાણોપેત જોડાં. ॥૧૬॥

અયાનયં નેયઃ ૭૧૧૭॥

દ્વિતીયાન્ત અયાનય નામને નેય અર્થમાં ફેન પ્રત્યય થાય છે. અયાનયં નેયઃ આ અર્થમાં અયાનય નામને આ સૂત્રથી ફેન પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અયાનયીનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-જમણી અને ડાબી બાજુએ લઈ જવા યોગ્ય પાસો. જુગારમાં જમણી બાજુએ જે પાસાની ગતિ છે તેને અય કહેવાય છે. અને ડાબી બાજુની ગતિને અનય કહેવાય છે. અયસંહિત અનય ને અયાનય કહેવાય છે. ॥૧૭॥

સર્વાન્નમત્તિ ૭૧૧૮॥

દ્વિતીયાન્ત સર્વાન્ન નામને અત્તિ અર્થમાં ફેન પ્રત્યય થાય છે. સર્વાન્નમત્તિ આ અર્થમાં સર્વાન્ન નામને આ સૂત્રથી ફેન પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સર્વાન્નીનો ભિક્ષુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-બધું અન્ન ખાનાર-નિયમરહિત ભિક્ષુ. ॥૧૮॥

પરોવરીણ-પરમ્પરીણ-પુત્રપૌત્રીણમ્ ૭૧૧૧૧॥

અનુભવતિ-આ અર્થમાં પરોવરીણ, પરમ્પરીણ અને પુત્રપૌત્રીણ આ ર્દન પ્રત્યયાન્ત નામોનું નિપાતન કરાય છે. પરાવરાન્ અનુભવતિ આ અર્થમાં પરાવર નામને; પરાન્ પરતરાજ્વાનુભવતિ આ અર્થમાં પરપરતર નામને અને પુત્રાન્ પૌત્રાંશ્વાનુભવતિ આ અર્થમાં પુત્રપૌત્ર નામને આ સૂત્રથી ર્દન પ્રત્યય. અવર નામના આઘસ્વર અ ને ઉ આદેશ. પરપરતર નામને પરંપર આદેશ. ‘અવર્ણેઠ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પરોવરીણ; પરમ્પરીણ; અને પુત્રપૌત્રીણ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પર [શ્રેષ્ઠ] અવર [નીચા]ને જાણનાર. પરપરતરને જાણે છે. પુત્ર-પૌત્રને જાણે છે-જુએ છે. ॥૧૧॥

યથાકામાડનુકામાડત્યન્તં ગામિનિ ૭૧૧૧૦૦॥

દ્વિતીયાન્ત યથાકામ, અનુકામ અને અત્યન્ત નામને ગામિન્ અર્થમાં ર્દન પ્રત્યય થાય છે. યથાકામં ગામી, અનુકામં ગામી અને અત્યન્તં ગામી આ અર્થમાં યથાકામ, અનુકામ અને અત્યન્ત નામને આ સૂત્રથી ર્દન પ્રત્યય. ‘અવર્ણેઠ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી યથાકામીનઃ; અનુકામીનઃ અને અત્યન્તીનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ઈચ્છા મુજબ ગમન કરનાર. ઈચ્છા મુજબ ગમન કરનાર. અત્યન્ત ગમન કરનાર.

પારાવારં વ્યસ્ત-વ્યત્યસ્તં ચ ૭૧૧૧૦૧॥

દ્વિતીયાન્ત સમસ્ત વ્યસ્ત અને વ્યત્યસ્ત પારાવાર નામને [પારાવાર પાર અવાર અને અવારપાર નામને] ગામિન્ અર્થમાં ર્દન

પ્રત્યય થાય છે. પારાવારં ગામી; પારં ગામી; અવારં ગામી અને અવારપારં ગામી આ અર્થમાં પારાવાર, પાર, અવાર અને અવારપાર નામને આ સૂત્રથી ફેન પ્રત્યય. ‘અવર્ણં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પારાવારીણઃ, પારીણઃ, અવારીણઃ અને અવારપારીણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ [બધાનો]— સમુદ્રમાં જનાર. ॥૧૦૧॥

અનુગ્વલમ્ ૭/૧/૧૦૨॥

દ્વિતીયાન્ત અનુગ નામને અલંગામિન્ અર્થમાં ફેન પ્રત્યય થાય છે. અનુગ અલંગામી આ અર્થમાં અનુગ નામને આ સૂત્રથી ફેન પ્રત્યય. ‘અસ્વયં ૭-૪-૭૦’ થી અન્ત્ય ડ ને અવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુગવીનો ગોષઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ગાયની પાછળ અત્યધિક જનાર ગોવાળિયો. ॥૧૦૨॥

અધ્વાનં યેનૌ ૭/૧/૧૦૩॥

દ્વિતીયાન્ત અધ્વન્ નામને અલંગામિન્ અર્થમાં ય અને ફેન પ્રત્યય થાય છે. અધ્વાનમલંગામી આ અર્થમાં અધ્વન્ નામને આ સૂત્રથી ય અને ફેન પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અધ્વન્યઃ અને અધ્વનીનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—અત્યધિક માર્ગમાં જનાર. અધ્વન્ નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ ‘ફેને ૭-૪-૪૮’ થી નિષિદ્ધ છે. ॥૧૦૩॥

અભ્યમિત્રમીયશ્ચ ૭/૧/૧૦૪॥

દ્વિતીયાન્ત અભ્યમિત્ર નામને અલંગામિન્ અર્થમાં ફેય ય અને

ઈન પ્રત્યય થાય છે. અભ્યમિત્રમલંગામી આ અર્થમાં અભ્યમિત્ર નામને આ સૂત્રથી ઈય ય અને ઈન પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અભ્યમિત્રીયઃ; અભ્યમિત્ર્યઃ અને અભ્યમિત્રીણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સતત શત્રુની સામે જનાર. ॥૧૦૪॥

સમાંસમીનાઽઘશ્વીનાઽઘપ્રાતીનાઽઽગવીન-સાપ્તપદીનમ્ ૭૧૧૧૦૫॥

ઈન પ્રત્યયાન્ત સમાંસમીન, ઘશ્વીન, ઘપ્રાતીન અને આગવીન આ નામોનું તેમ જ ઈનઞ્ પ્રત્યયાન્ત સાપ્તપદીન નામનું નિપાતન કરાય છે. સમાં સમાં [‘કાલા ૦ ૨-૨-૪૨’ થી દ્વિતીયા] ગર્ભ ધારયતિ આ અર્થમાં સમાંસમા નામને આ સૂત્રથી ઈન પ્રત્યય. નિપાતનના કારણે પૂર્વપદોત્તર વિભક્તિનો લોપ થતો નથી. તેથી ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સમાંસમીના [‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યય.]ગૌઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પ્રતિવર્ષે ગર્ભ ધારણ કરનારી ગાય. ઘ શ્વો વા વિજનિષ્ણમાણા આ અર્થમાં ઘશ્વસુ નામને આ સૂત્રથી ઈન પ્રત્યય. તેમ જ ઘ પ્રાતર્વા ભવિષ્યતિ આ અર્થમાં ઘપ્રાતર્ નામને આ સૂત્રથી ઈન પ્રત્યય. ‘પ્રાયો ૦ ૭-૪-૬૫’ થી અન્ત્ય અસુ અને અરુ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી ઘશ્વીના ગૌઃ અને ઘપ્રાતીનો લાભઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-આજકાલમાં પ્રસવ પામનારી ગાય. આજકાલમાં પ્રાપ્ત થનારો લાભ. આગોપ્રતિદાનં કરી આ અર્થમાં આગોપ્રતિદાન નામને આ સૂત્રથી ઈન પ્રત્યય તથા પ્રતિદાન નામનો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી આગવીનઃ કર્મકૃત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ગાયના પ્રતિદાન સુધી કામ કરનાર. સપ્તભિઃ પદૈરવાપ્યમ્ આ અર્થમાં સપ્તપદ નામને આ સૂત્રથી ઈનઞ્ [ઈન] પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર અ ને

વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે-કાર્ય થવાથી સાત્તપદીનમ્ સત્ત્વમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—સાત પગલાંથી પ્રાપ્ય મૈત્રી. ॥૧૦૫॥

અષડક્ષાઽઽશિતંગ્વલઙ્કર્માઽલંપુરુષાદીનઃ ૭/૧/૧૦૬॥

અષડક્ષ, આશિતંગુ, અલંકર્મન્ અને અલંપુરુષ નામને સ્વાર્થમાં ફેન પ્રત્યય થાય છે. અવિઘમાનાનિ ષડક્ષીણિ આ અર્થમાં નિષ્પન્ન બહુવ્રીહિસમાસને ‘સત્ત્વચ્છ્ણઃ ૦ ૭-૩-૧૨૬’ થી સમાસાન્ત ટ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન અષડક્ષ નામને આ સૂત્રથી ફેન પ્રત્યય. ‘અવર્ણં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અષડક્ષીણો મન્ત્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—જેમાં છ આંખ નથી એવો મન્ત્ર. આશિતા ગાવોઽસ્મિન્ આ અર્થમાં નિષ્પન્ન આશિતંગુ [સૂત્ર- નિર્દેશ હોવાથી પૂર્વપદના અન્તે મ્ નો આગમ.]નામને આ સૂત્રથી ફેન પ્રત્યય. ‘અસ્ત્વયં ૭-૪-૭૦’ થી ડ ને અવ્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી આશિતંગવીનમરણ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—આશિત [ચરાવાયેલી] ગાયો છે જેમાં એવું અરણ્ય. અલં કર્મણે અને અલં પુરુષાય આ અર્થમાં નિષ્પન્ન અલઙ્કર્મન્ નામને અને અલંપુરુષ નામને આ સૂત્રથી ફેન પ્રત્યય. ‘નોઽપદં ૭-૪-૬૧’ થી અન્ત્ય અન્ નો લોપ. ‘અવર્ણં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અલઙ્કર્મણઃ અને અલંપુરુષીણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—કામ માટે સમર્થ. પુરુષ માટે સમર્થ. ॥૧૦૬॥

અદિક્ષત્રિયાં વાઽજ્ઞઃ ૭/૧/૧૦૭॥

સ્ત્રીલિંગ દિશાવાચક નામથી અન્ય—અજ્ઞ નામ છે

અન્તમાં જેના એવા નામને સ્વાર્થમાં વિકલ્પથી ઈન પ્રત્યય થાય છે. પ્રાચ્ નામને આ સૂત્રથી ઈન પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પ્રાચીનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઈન પ્રત્યયાદિ કાર્ય ન થાય ત્યારે પ્રાક્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—પ્રાચીન. પ્રાચી નામને આ સૂત્રથી ઈન પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઈ નો લોપ. પ્રાચીન નામને સ્ત્રીલિંગમાં ‘આત્ ૨-૪-૧૮’થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પ્રાચીના આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઈન પ્રત્યય વગેરે કાર્ય ન થાય ત્યારે પ્રાચી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—જૂની શાખા. અદિક્સ્ત્રિયામિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અજ્ઞ નામ જેના અંતમાં છે એવા સ્ત્રીલિંગ દિશાવાચક નામને સ્વાર્થમાં ઈન પ્રત્યય થતો નથી. તેથી પ્રાચી દિક્ આવો પ્રયોગ થાય છે....ઈત્યાદિ બૃહદ્વૃત્તિમાં જોવું. અર્થ—પૂર્વ દિશા. ૧૧૭૦૭॥

તસ્ય તુલ્યે કઃ સંજ્ઞાપ્રતિકૃત્યોઃ ૭૧૧૭૦૮॥

ષષ્ઠ્યન્ત નામને સંજ્ઞા અને પ્રતિકૃતિના વિષયમાં તુલ્ય અર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે. અશ્વસ્ય તુલ્યઃ આ અર્થમાં અશ્વ નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અશ્વકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અને અશ્વસ્ય તુલ્યમ્ આ અર્થમાં અશ્વ નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અશ્વકં રૂપમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—ઘોડાના જેવો જીવવિશેષ. ઘોડાના જેવું રૂપ. ૧૧૭૦૮॥

ન નૃપૂજાર્થઘ્વજચિત્રે ૭૧૧૭૦૯॥

તુલ્યાર્થ જો મનુષ્ય, પૂજાર્થ [પૂજ્ય પ્રતિમા]; ઘ્વજ અને ચિત્ર હોય તો ક પ્રત્યય [‘૭-૧-૧૦૮’ થી વિહિત] થતો નથી.

ચજ્ઞાયાસ્તુત્યઃ; અર્હતઃ સદૃશઃ; સિંહસ્ય સદૃશઃ અને ભીમસ્ય સદૃશઃ
 આ અર્થમાં ક્રમશઃ પુરુષ, પૂજાર્થ, ધ્વજ અને ચિત્રવિષયમાં
 ચજ્ઞા, અર્હત, સિંહ અને ભીમ નામને 'તસ્ય૦ ૭-૧-૧૦૮' થી ક
 પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી, તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી ચજ્ઞા ના,
 અર્હત, સિંહઃ અને ભીમઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—
 ચંચા [ચાડિયો]પુરુષ. અરિહન્તપ્રતિમા. સિંહસમાન ધ્વજ.
 ભીમનું ચિત્ર. ॥૧૦૯॥

અપણ્યે જીવને ૭/૧/૧૧૦॥

તુલ્યાર્થ વિકેયભિન્ન જીવિકાની વસ્તુ હોય તો; 'તસ્ય૦ ૭-
 ૧-૧૦૮' થી પ્રાપ્ત ક પ્રત્યય થતો નથી. શિવસ્ય તુલ્યઃ આ
 અર્થમાં પ્રતિકૃતિના વિષયમાં 'તસ્ય૦ ૭-૧-૧૦૮' થી શિવ નામને
 પ્રાપ્ત ક પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી શિવઃ આવો પ્રયોગ
 થાય છે. અર્થ-શિવની પ્રતિમા જે દેવલકોની જીવિકાનું સાધન
 છે. અપણ્ય इति किम् ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ
 તુલ્યાર્થ વિકેયસ્વરૂપ જીવિકાની વસ્તુ હોય તો ક પ્રત્યયનો નિષેધ
 થતો નથી. તેથી હસ્તિનઃ સદૃશઃ આ અર્થમાં હસ્તિન્ નામને 'તસ્ય૦
 ૭-૧-૧૦૮' થી ક પ્રત્યય. 'નામ્નો૦ ૨-૧-૧૧' થી ન્ નો લોપ
 વગેરે કાર્ય થવાથી હસ્તિકાન્ વિક્રીણીતે આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થ—માટીના હાથીઓને વેચે છે. અહીં જીવિકાની વસ્તુ હાથીનાં
 રમકડાં વિકેય છે. ॥૧૧૦॥

દેવપથાદિभ्यः ૭/૧/૧૧૧॥

દેવપથાદિ ગણપાઠમાંનાં દેવપથ વગેરે નામને તુલ્યાર્થમાં સંજ્ઞા
 અને પ્રતિકૃતિના વિષયમાં ક પ્રત્યય થતો નથી. દેવપથસ્ય તુલ્યઃ

અને હંસપથસ્ય તુલ્યઃ આ અર્થમાં દેવપથ અને હંસપથ નામને 'તસ્ય૦ ૭-૧-૧૦૮' થી ક પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી, તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી દેવપથઃ અને હંસપથઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- દેવમાર્ગસદૃશ. હંસમાર્ગસદૃશ. ॥૧૧૧॥

વસ્તૈરેયજ્ ૭/૧/૧૧૨॥

ષષ્ઠ્યન્ત વસ્તિ નામને તુલ્યાર્થમાં એયજ્ [એય] પ્રત્યય થાય છે. વસ્તેસ્તુલ્યા આ અર્થમાં વસ્તિ નામને આ સૂત્રથી એયજ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર જ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન વાસ્તેય નામને 'અણજે૦ ૨-૪-૨૦' થી ક્ષી પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વાસ્તેયી પ્રણાલિકા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-મૂત્રાશયની સમાન નળી. ॥૧૧૨॥

શિલાયા એયચ્ ૭/૧/૧૧૩॥

ષષ્ઠ્યન્ત શિલા નામને તુલ્યાર્થમાં એયજ્ અને એયજ્ પ્રત્યય થાય છે. શિલાયાઃ સદૃશમ્ આ અર્થમાં શિલા નામને આ સૂત્રથી એયજ્ [એય] અને એયજ્ [એય] પ્રત્યય. એયજ્ પ્રત્યયની પૂર્વે 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮' થી બંન્ને સ્થાને અન્ત્ય આ નો લોપ.....વગેરે કાર્ય થવાથી શિલેયમ્ અને શૈલેયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પથ્થર જેવું દહીં. ॥૧૧૩॥

શાખાદે ર્યઃ ૭/૧/૧૧૪॥

શાખાદિ ગણપાઠમાંનાં શાખા વગેરે ષષ્ઠ્યન્ત નામને તુલ્યાર્થમાં

ય પ્રત્યય થાય છે. શાખાયાસ્તુત્યઃ અને મુખસ્ય તુત્યઃ આ અર્થમાં શાખા અને મુખ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ અને અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શાખ્યઃ અને મુખ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શાખાતુત્ય. મુખસમાન -મુખ્ય. ॥૧૧૪॥

દ્રો ર્ઘ્યે ૭૧૧૧૫॥

ષ્ઠ્યન્ત દ્રુ નામને ભવ્યસ્વરૂપ તુલ્ય અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. અભિપ્રેત અર્થના પાત્રને ભવ્ય કહેવાય છે. દ્રોસ્તુત્યમ્ આ અર્થમાં દ્રુ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. ‘અસ્વયં ૭-૪-૭૦’ થી અન્ત્ય ડ ને અવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્રવ્યમયં ના સ્વર્ણાદિ ચ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-વૃક્ષની જેમ ઉન્નતતત્વાદિ ગુણયુક્ત આ પુરુષ. વિશિષ્ટ લાભપ્રદ સુવર્ણ વગેરે. ॥૧૧૫॥

કુશાગ્રાદીયઃ ૭૧૧૧૬॥

ષ્ઠ્યન્ત કુશાગ્ર નામને તુલ્ય અર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય છે. કુશાગ્રસ્ય તુલ્યા આ અર્થમાં કુશાગ્ર નામને આ સૂત્રથી ઈય પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી કુશાગ્રીય નામને આપ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી કુશાગ્રીયા બુદ્ધિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-કુશાગ્ર જેવી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ. ॥૧૧૬॥

કાકતાલીયાદયઃ ૭૧૧૧૭॥

કાકતાલીયાદિ ગણપાઠમાંનાં કાકતાલીય વગેરે ઈય પ્રત્યયાન્ત નામો તુલ્યાર્થમાં સાધુ મનાય છે. કાકતાલસ્ય સદૃશમ્ અને ચલતિભિલ્વસ્ય સદૃશમ્ આ અર્થમાં કાકતાલ અને ચલતિભિલ્વ

નામને આ સૂત્રથી ઈય પ્રત્યય. 'અવર્ણેઽ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય જ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કાકતાલીયમ્ અને જલતિબિલ્વીયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કાગડાનું બેસવું અને તાડવૃક્ષનું નમવું એના જેવી આકસ્મિક ઘટના. બિલ્વફળના ખાવાથી ટાલનો રોગ દૂર થવા જેવી ઘટના. ॥૧૧૭॥

શર્કરાદેરણ ૭૧૧૧૧૮॥

શર્કરાદિ ગણપાઠમાંનાં શર્કરા વગેરે ષષ્ઠ્યન્ત નામને તુલ્યાર્થમાં અણ પ્રત્યય થાય છે. શર્કરાયાસ્તુલ્યમ્ અને કપાલિકાયાસ્તુલ્યમ્ આ અર્થમાં શર્કરા અને કપાલિકા નામને આ સૂત્રથી અણ [અ] પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર જ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણેઽ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શર્કરં દધિ અને કપાલિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સાકરની જેમ મીઠું દહીં. કપાલિકા જેવી તુચ્છ વસ્તુ. ॥૧૧૮॥

અઃ સપત્ત્યાઃ ૭૧૧૧૧૯॥

ષષ્ઠ્યન્ત સપત્તી નામને તુલ્યાર્થમાં અ પ્રત્યય થાય છે. સપત્ત્યાસ્તુલ્યઃ આ અર્થમાં સપત્તી નામને આ સૂત્રથી અ પ્રત્યય. 'અવર્ણેઽ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઈ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સપત્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-શત્રુ. ॥૧૧૯॥

અકશાલાયા ઇકઃ ૭૧૧૧૨૦॥

ષષ્ઠ્યન્ત અકશાલા નામને તુલ્યાર્થમાં ઇક પ્રત્યય થાય છે. અકશાલાયાસ્તુલ્યમ્ આ અર્થમાં અકશાલા નામને આ સૂત્રથી ઇક પ્રત્યય. 'અવર્ણેઽ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય

થવાથી એકશાલિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—એક ઘર
જેવું. ॥૧૨૦॥

ગોળ્યાદેશ્વેકમ્ ૭૧૧૨૧૧

ગોળ્યાદિ ગણપાઠમાંનાં ગોળી વગેરે ષષ્ઠ્યન્ત નામને
તુલ્યાર્થમાં તેમ જ ષષ્ઠ્યન્ત એકશાલા નામને તુલ્યાર્થમાં ઇકમ્
પ્રત્યય થાય છે. ગોળ્યાસ્તુલ્યમ્, અદ્વિગુલ્યાસ્તુલ્યમ્ અને એકશાલાયાસ્તુલ્યમ્
આ અર્થમાં ગોળી, અદ્વિગુલી અને એકશાલા નામને આ સૂત્રથી
ઇકમ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર ઓ, અ અને
એ ને વૃદ્ધિ ઓ આ તથા એ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય
ઈ તથા આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગૌણિકમ્; આદ્વિગુલિકમ્
અને એકશાલિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—
ગોળીસદૃશ. અદ્વિગુલીસદૃશ. એક ઘર જેવું. ॥૧૨૧॥

કર્કલોહિતાટ્ટીકમ્ ચ ૭૧૧૨૨૧

ષષ્ઠ્યન્ત કર્ક અને લોહિત નામને તુલ્યાર્થમાં ટીકમ્ તેમ જ
ઇકમ્ પ્રત્યય થાય છે. કર્કસ્ય તુલ્યઃ અને લોહિતસ્ય તુલ્યઃ આ અર્થમાં
કર્ક અને લોહિત નામને આ સૂત્રથી ટીકમ્ [ઈક]તેમ જ ઇકમ્
[ઈક] પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર અ અને ઓ ને
વૃદ્ધિ આ અને ઓ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો
લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી કાર્કીકઃ કાર્કીકઃ અને લૌહિતીકઃ
લૌહિતીકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— કર્ક [શુકલ અશ્વ]
સદૃશ. સ્ફટિક—જે લાલ નહિ હોવા છતાં લાલ દેખાય છે. ॥૧૨૨॥

વેર્વિસ્તૃતે શાલ-શઙ્કટૌ ૭૧૧૨૩॥

વિ નામને વિસ્તૃત અર્થમાં શાલ અને શઙ્કટ પ્રત્યય થાય છે. વિ નામને આ સૂત્રથી વિસ્તૃત અર્થમાં શાલ અને શઙ્કટ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી વિશાલઃ અને વિશઙ્કટઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-વિશાલ. ॥૧૨૩॥

કટઃ ૭૧૧૨૪॥

વિ નામને વિસ્તૃત અર્થમાં કટ પ્રત્યય થાય છે. વિ નામને વિસ્તૃત અર્થમાં આ સૂત્રથી કટ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી વિકટઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-વિશાલ. ॥૧૨૪॥

સં-પ્રોન્નેઃ સંકીર્ણ-પ્રકાશાઽધિક-સમીપે ૭૧૧૨૫॥

સમ્, પ્ર, ઉદ્ અને નિ નામને અનુક્રમે સઙ્કીર્ણ, પ્રકાશ [પ્રગટ], અધિક અને સમીપ અર્થમાં કટ પ્રત્યય થાય છે. સઙ્કીર્ણ અર્થમાં સમ્, પ્રકાશ અર્થમાં પ્ર, અધિક અર્થમાં ઉદ્ અને સમીપ અર્થમાં નિ નામને આ સૂત્રથી કટ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સઙ્કટઃ; પ્રકટઃ; ઉત્કટઃ અને નિકટઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સઙ્કીર્ણ. પ્રગટ. અધિક. સમીપ. ॥૧૨૫॥

અવાત્ કુટારશ્ચાવનતેઃ ૭૧૧૨૬॥

અવનત અર્થમાં અવ નામને કુટાર અને કટ પ્રત્યય થાય છે. અવનત અર્થમાં અવ નામને આ સૂત્રથી કુટાર અને કટ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અવકુટારઃ અને અવકટઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-નીચે નમેલો. ॥૧૨૬॥

નાસાનતિ-તદ્વતોષ્ટીટ-નાટ-ઘટમ્ ૭૧૧૨૭૥

અવ નામને નાસાનતિ અને નાસાનતિમદ્ અર્થમાં ટીટ, નાટ અને ઘટ પ્રત્યય થાય છે. નાસાયા નમનમ્ અને નાસાનતિ વિંધતે યસ્મિન્ આ અર્થમાં અવ નામને આ સૂત્રથી ટીટ નાટ અને ઘટ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અવટીટમ્, અવનાટમ્ અને અવઘાટમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-નાકનું દબાઈ જવું-ચીચું નાક અથવા તેવા નાકવાળો પુરુષ. ૥૧૨૭૥

નેરિન-પિટ-કાશ્ચિક્-ચિ-ચિકશ્ચાસ્ય ૭૧૧૨૮૥

નાસાનતિ અને નાસાનતિમદ્ અર્થમાં નિ નામને ઇન, પિટ અને ક પ્રત્યય થાય છે; અને ત્યારે નિ નામને અનુક્રમે ચિક્, ચિ અને ચિક્ આદેશ થાય છે. નાસાયા નમનમ્ અને નાસાનતિ વિંધતે યસ્મિન્ આ અર્થમાં નિ નામને ઇન પ્રત્યય અને નિ ને ચિક્ આદેશ; પિટ પ્રત્યય અને નિ ને ચિ આદેશ; તેમ જ ક પ્રત્યય અને નિ ને ચિક્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ચિકિનમ્; ચિપિટમ્ અને ચિક્કમ્ નાસાનમનમ્ નાસાદિ ચ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-નાસિકાનું દબાઈ જવું; અથવા તદ્વદ્ નાસિકાદિ. ૥૧૨૮૥

બિડ-બિરીસૌ નીરન્ધ્રે ચ ૭૧૧૨૯૥

નીરન્ધ્ર [ગીય], નાસાનતિ અને નાસાનતિમદ્ અર્થમાં નિ નામને બિડ અને બિરીસ પ્રત્યય થાય છે. નીરન્ધ્ર; નાસાનતિ અને નાસાનતિમદ્ અર્થમાં આ સૂત્રથી નિ નામને બિડ અને બિરીસ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી નિબિડાઃ, નિબિરીસાઃ કેશાઃ અને નિબિડમ્, નિબિરીસમ્ નાસાનમનમ્ નાસાદિ ચ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ધન-ગીય વાળ. નાસિકાનું બેસી જવું અથવા તેવા પ્રકારની નાસિકા વગેરે. ૥૧૨૯૥

ક્લિન્નાલ્લક્ષ્ણુષિ ચિલ્-પિલ્-ચુલ્ ઘાડસ્ય ૭૧૧૭૩૦॥

ક્લિન્ન નામને ચક્ષુ અર્થમાં લ પ્રત્યય થાય છે. અને ત્યારે ક્લિન્ન નામને ચિલ્, પિલ્ અને ચુલ્ આદેશ થાય છે. ક્લિન્ન નામને ચક્ષુ અર્થમાં આ સૂત્રથી લ પ્રત્યય અને ક્લિન્ન નામને ચિલ્, પિલ્ તથા ચુલ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ચિલ્લમ્ પિલ્લમ્ અને ચુલ્લમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—ભીની આંખ. ॥૧૩૦॥

ઉપત્યકાઽધિત્યકે ૭૧૧૭૩૧॥

ઉપ અને અધિ નામને ત્યક પ્રત્યયનું અનુક્રમે પર્વતાસન્ન ભૂમિ અને પર્વતાધિરૂઢ ભૂમિસ્વરૂપ અર્થમાં નિપાતન કરાય છે. ઉપ નામને પર્વતાસન્ન ભૂમિ અર્થમાં અને અધિ નામને પર્વતાધિરૂઢ ભૂમિ અર્થમાં આ સૂત્રથી ત્યક પ્રત્યય. ઉપત્યક અને અધિત્યક નામને ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઉપત્યકા ગિર્યાસન્ના મૂઃ અને અધિત્યકા પર્વતાધિરૂઢા મૂઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— પર્વતની નજીકની ભૂમિ. પર્વતની ઉપરની ભૂમિ. ॥૧૩૧॥

અવેઃ સઙ્ઘાત-વિસ્તારે કટ-પટમ્ ૭૧૧૭૩૨॥

ષષ્ઠ્યન્ત અવિ નામને સઙ્ઘાત અને વિસ્તાર અર્થમાં અનુક્રમે કટ અને પટ પ્રત્યય થાય છે. અવીનાં સઙ્ઘાતઃ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી અવિ નામને કટ પ્રત્યય. તેમ જ અવીનાં વિસ્તારઃ આ અર્થમાં અવિ નામને આ સૂત્રથી પટ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અવિકટઃ સઙ્ઘાતઃ અને અવિપટો વિસ્તારઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— ઘેટાંઓનો સમુદાય. ઘેટાંઓનો વિસ્તાર. ॥૧૩૨॥

પશુભ્યઃ સ્થાને ગોષ્ઠઃ ૭૧૧૭૩૩॥

ષ્ઠ્યન્ત પશુવાચક નામને સ્થાન અર્થમાં ગોષ્ઠ પ્રત્યય થાય છે. ગવાં સ્થાનમ્ આ અર્થમાં ગો નામને તેમ જ અશ્વાનાં સ્થાનમ્ આ અર્થમાં અશ્વ નામને આ સૂત્રથી ગોષ્ઠ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ગોગોષ્ઠમ્ અને અશ્વગોષ્ઠમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-ગૌશાલા. અશ્વશાલા. ॥૭૩૩॥

દ્વિત્વે ગોયુગઃ ૭૧૧૭૩૪॥

પશુવાચક ષ્ઠ્યન્ત નામને દ્વિત્વ અર્થમાં ગોયુગ પ્રત્યય થાય છે. ગવો દ્વિત્વમ્ આ અર્થમાં ગો નામને આ સૂત્રથી ગોયુગ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ગોગોયુગમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ગાયોનું દ્વિત્વ [બે ગાય.] ॥૭૩૪॥

ષટ્ત્વે ષઙ્ગવઃ ૭૧૧૭૩૫॥

પશુવાચક ષ્ઠ્યન્ત નામને ષટ્ત્વ અર્થમાં ષઙ્ગવ પ્રત્યય થાય છે. હસ્તિનાં ષટ્ત્વમ્ આ અર્થમાં હસ્તિન્ નામને આ સૂત્રથી ષઙ્ગવ પ્રત્યય. 'નામ્નો ૨-૧-૧૧' થી હસ્તિન્ ના ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી હસ્તિષઙ્ગવમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-હાથીઓનું ષટ્ત્વ [છ હાથી]. ॥૭૩૫॥

તિલાદિભ્યઃ સ્નેહે તૈલઃ ૭૧૧૭૩૬॥

ષ્ઠ્યન્ત તિલાદિ ગણપાઠમાંનાં તિલ વગેરે નામને સ્નેહ અર્થમાં તૈલ પ્રત્યય થાય છે. તિલાનાં સ્નેહઃ અને સર્ષપાનાં સ્નેહઃ

આ અર્થમાં તિલ અને સર્ષપ નામને આ સૂત્રથી તૈલ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી તિલતૈલમ્ અને સર્ષપતૈલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- તલનું તેલ. સરસિયાનું તેલ. ॥૧૩૬॥

તત્ર ઘટતે કર્મણઃ ૭૧૧૧૩૭॥

સપ્તમ્યન્ત કર્મન્ નામને ઘટતે અર્થમાં ઠ પ્રત્યય થાય છે. કર્મણિ ઘટતે આ અર્થમાં કર્મન્ નામને આ સૂત્રથી ઠ પ્રત્યય. ‘નામ્નો ૨-૧-૧૧’ થી કર્મન્ ના ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કર્મઠઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-કર્મમાં યોગ્ય. ॥૧૩૭॥

તદસ્ય સજ્જાતં તારકાદિભ્ય ઇતઃ ૭૧૧૧૩૮॥

પ્રથમાન્ત તારકાદિ ગણપાઠમાંનાં તારકા વગેરે નામને પ્રથમાન્ત પદાર્થ સંજાત હોય તો ષ્ઠ્યર્થમાં ઇત પ્રત્યય થાય છે. તારકાઃ સજ્જાતા અસ્ય અને પુષ્પાણિ સજ્જાતાન્યસ્ય આ અર્થમાં તારકા અને પુષ્પ નામને આ સૂત્રથી ઇત પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ તથા અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી તારકિતં નમઃ અને પુષ્પિતસ્તરુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- જેમાં તારાઓનો ઉદય થયો છે તે આકાશ. જેમાં ફૂલો આવી ગયાં છે તે વૃક્ષ. ॥૧૩૮॥

ગર્ભાદિપ્રાણિનિ ૭૧૧૧૩૯॥

પ્રથમાન્ત ગર્ભ નામને; પ્રથમાન્ત પદાર્થ સંજાત હોય તો પ્રાણીભિન્ન ષ્ઠ્યર્થમાં ઇત પ્રત્યય થાય છે. ગર્ભઃ સજ્જાતોઽસ્ય આ અર્થમાં ગર્ભ નામને આ સૂત્રથી ઇત પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’

થી અન્ત્ય જ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગર્ભિતો ગ્રીહિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—જેમાં ગર્ભ આવી ગયો છે એવું ધાન્ય. ॥૧૩૧॥

પ્રમાણાન્માત્રદ્ ૭/૧૧૪૦॥

પ્રથમાન્ત પ્રમાણાર્થક નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં માત્રદ્ પ્રત્યય થાય છે. જાનુ પ્રમાણમસ્ય આ અર્થમાં જાનુ નામને આ સૂત્રથી માત્રદ્ [માત્ર] પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી જાનુમાત્રં જલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—ઢીંચણ સુધી ઊંડું પાણી. તન્માનમસ્યાઃ આ અર્થમાં તદ્ નામને આ સૂત્રથી માત્રદ્ પ્રત્યય. તન્માત્ર નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'અણજે૦ ૨-૪-૨૦' થી ડી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી તન્માત્રી મૂઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—તેટલી લાંબી ભૂમિ. આયામ પ્રમાણ સ્વરૂપ છે, જેના ઊર્ધ્વમાન અને તિર્યગ્માન એવા બે ભેદ છે, જેનાં અનુક્રમે ઉપર ઉદાહરણ આપ્યાં છે. ॥૧૪૦॥

હસ્તિ-પુરુષાદ્ વાઽણ્ ૭/૧૧૪૧॥

પ્રથમાન્ત પ્રમાણાર્થક હસ્તિન્ અને પુરુષ નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં વિકલ્પથી અણ્ પ્રત્યય થાય છે. હસ્તી પ્રમાણમસ્ય અને પુરુષઃ પ્રમાણમસ્ય આ અર્થમાં હસ્તિન્ નામને અને પુરુષ નામને આ સૂત્રથી અણ્ [અ]પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર જ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. અને ડ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય જ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી હસ્તિનમ્ અને પૌરુષમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'પ્રમાણા૦ ૭-૧-૧૪૦' થી માત્રદ્ પ્રત્યય તથા 'બોર્ધ૦ ૭-૧-૧૪૨' થી દઙ્ઙદ્ [દઙ્ઙ] અને દ્યસદ્ [દ્યસ]પ્રત્યય,

‘નામ્નો ૨-૧-૧૧’ થી અન્ત્ય ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી
 હસ્તિમાત્રમ્, પુરુષમાત્રમ્; હસ્તિદન્નમ્, પુરુષદન્નમ્ અને હસ્તિદ્વયસમ્,
 પુરુષદ્વયસમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- હાથીપ્રમાણ ઊંડું
 પાણી. પુરુષપ્રમાણ ઊંડું પાણી. ॥૧૪૧॥

વોર્ધ્વ દન્નદ્ દ્વયસદ્ ૭૧/૧૪૨॥

ઉર્ધ્વપ્રમાણાર્થક પ્રથમાન્ત નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં વિકલ્પથી
 દન્નદ્ [દન્ન] અને દ્વયસદ્ [દ્વયસ]પ્રત્યય થાય છે. ઋતુઃ પ્રમાણમસ્ય
 આ અર્થમાં ઋતુ નામને આ સૂત્રથી દન્નદ્ અને દ્વયસદ્ પ્રત્યય
 વગેરે કાર્ય થવાથી ઋતુદન્નમ્ અને ઋતુદ્વયસમ્ જલમ્ આવો પ્રયોગ
 થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી દન્નદ્ અને દ્વયસદ્ પ્રત્યય ન
 થાય ત્યારે ‘પ્રમાણાં ૭-૧-૧૪૦’ થી માત્રદ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી
 ઋતુમાત્રં જલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-જંઘાપ્રમાણ ઊંડું
 પાણી. ઋર્ધ્વમિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ
 પ્રથમાન્ત ઋર્ધ્વ પ્રમાણાર્થક જ [તિર્યક્પ્રમાણાર્થકને પણ નહિ]
 નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં વિકલ્પથી દન્નદ્ અને દ્વયસદ્ પ્રત્યય થાય છે.
 તેથી રજ્જુઃ પ્રમાણમસ્યાઃ આ અર્થમાં પ્રથમાન્ત તિર્યક્પ્રમાણાર્થક રજ્જુ
 નામને આ સૂત્રથી દન્નદ્ કે દ્વયસદ્ પ્રત્યય ન થવાથી ‘પ્રમાણાં
 ૭-૧-૧૪૦’ થી માત્રદ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય તેમાં જણાવ્યા મુજબ
 થવાથી રજ્જુમાત્રી મૂઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-
 ૨જ્જુપ્રમાણ ભૂમિ. ॥૧૪૨॥

માનાદસંશયે લુપ્ ૭૧/૧૪૩॥

સાક્ષાત્ માનાર્થક પ્રથમાન્ત પ્રમાણવાચક હસ્ત વિતસ્તિ વગેરે
 જે પ્રસિદ્ધ છે તે નામને [રજ્જુ વગેરે નામો લક્ષણાથી પ્રમાણ-

વાચક તરીકે પ્રયોજાય છે તેને નહિ] વિહિત માત્રદ્ વગેરે પ્રત્યયનો અસંશયાર્થ ગમ્યમાન હોય તો લુપ્ [લોપ] થાય છે. હસ્તઃ પ્રમાણમસ્ય અને વિતસ્તિઃ પ્રમાણમસ્ય આ અર્થમાં 'પ્રમાણાં ૭-૧-૧૪૦' થી હસ્ત અને વિતસ્તિ નામથી વિહિત માત્રદ્ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લુપ્ વગેરે કાર્ય થવાથી હસ્તઃ અને વિતસ્તિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— હાથપ્રમાણ. વેંતપ્રમાણ. માનાદિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અસંશય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો સાક્ષાત્ જ [લક્ષણાથી નહિ] માનાર્થક પ્રથમાન્ત પ્રમાણવાચક નામથી ષષ્ઠ્યર્થમાં વિહિત માત્રદ્ વગેરે પ્રત્યયનો લુપ્ થાય છે. તેથી ઋઃ પ્રમાણમસ્ય આ અર્થમાં 'પ્રમાણાં ૭-૧-૧૪૦' થી ઋઃ નામથી વિહિત માત્રદ્ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લુપ્ થતો નથી. [કારણ કે ઋઃ નામ સાક્ષાદ્ માનાર્થક નથી.] તેથી ઋઃમાત્રં જલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ઊરુપ્રમાણ જલ. અસંશય ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સાક્ષાદ્ માનાર્થક પ્રથમાન્ત પ્રમાણવાચક નામથી વિહિત માત્રદ્ વગેરે પ્રત્યયનો, અસંશય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ લુપ્ થાય છે. તેથી શમમાત્રં સ્યાત્ અહીં સંશય અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શમઃ પ્રમાણમસ્ય આ અર્થમાં શમ નામથી વિહિત માત્રદ્ પ્રત્યયનો લુપ્ થતો નથી. અર્થ-એક હાથપ્રમાણ હશે. ॥૧૪૩॥

દ્વિગોઃ સંશયે ચ ૭/૧૧૪૪॥

માનવાચક નામ છે અન્તમાં જેના એવા દ્વિગુસમાસથી વિહિત માત્રદ્ વગેરે પ્રત્યયનો સંશય અને અસંશય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો લુપ્ થાય છે. દ્વૌ [દ્વે] વિતસ્તી પ્રમાણમસ્ય સ્યાત્ અને દ્વૌ પ્રમાણમસ્ય સ્યાત્ આ અર્થમાં દ્વિવિતસ્તિ અને દ્વિપ્રમાણ નામને

‘માત્રદ્ ૭-૧-૧૪૫’ થી માત્રદ્ [માત્ર] પ્રત્યય. તેનો આ સૂત્રથી લુપ્ વગેરે કાર્ય થવાથી દિવિતસ્તિઃ અને દિપ્રસ્થઃ સ્યાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-બે વેંતપ્રમાણ હશે. બે પ્રસ્થપ્રમાણ હશે. ॥૧૪૪॥

માત્રદ્ ૭૧૧૧૪૫॥

પ્રથમાન્ત માનાર્થક નામને સંશય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ષષ્ઠ્યર્થમાં માત્રદ્ [માત્ર] પ્રત્યય થાય છે. પ્રસ્યો માનમસ્ય સ્યાત્ આ અર્થમાં પ્રસ્ય નામને આ સૂત્રથી માત્રદ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રસ્યમાત્રં સ્યાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પ્રસ્ય જેટલું હશે. ॥૧૪૫॥

શન્-શદ્-વિંશતેઃ ૭૧૧૧૪૬॥

શન્ અને શદ્ જેના અન્તમાં છે એવા સંખ્યાવાચક તેમ જ વિંશતિ-આ પ્રથમાન્ત માનાર્થક નામને સંશય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ષષ્ઠ્યર્થમાં માત્રદ્ પ્રત્યય થાય છે. દશ માનમેષાં સ્યાત્; ત્રિંશદ્ માનમેષાં સ્યાત્ અને વિંશતિર્માનમેષાં સ્યાત્ આ અર્થમાં દશન્; ત્રિંશદ્ અને વિંશતિ નામને આ સૂત્રથી માત્રદ્ [માત્ર] પ્રત્યય. ‘નામ્નો ૨-૧-૧૧’ થી દશન્ નામના ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દશમાત્રાઃ ત્રિંશત્માત્રાઃ અને વિંશતિમાત્રાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- દશ હશે. ત્રીશ હશે. વીશ હશે. ॥૧૪૬॥

ડિન્ ૭૧૧૧૪૭॥

પ્રથમાન્ત માનાર્થક-શન્ અને શદ્ અન્તમાં છે જેના એવા સંખ્યાવાચક નામને તેમ જ વિંશતિ નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં ડિન્ [ડિન્]

પ્રત્યય થાય છે. પચ્ચદશ પરિમાણમસ્ય, ત્રિંશત્ પરિમાણમસ્ય અને વિંશતિઃ પરિમાણમેષામ્ આ અર્થમાં પચ્ચદશન્, ત્રિંશત્ અને વિંશતિ નામને આ સૂત્રથી ડિન્ પ્રત્યય. ‘ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪’ થી અન્ત્યસ્વરાદિનો [અનુક્રમે અન્ અને અત્ નો] લોપ. ‘વિંશતે૦ ૭-૪-૬૭’ થી વિંશતિ ના તિ નો લોપ. ત્યારબાદ ઉપર જણાવ્યા મુજબ અન્ત્યસ્વરાદિ [અ] નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પચ્ચદશી અર્ધમાસઃ; ત્રિંશી માસઃ અને વિંશિનો ભવનેન્દ્રાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પંદર દિવસનો અર્ધમાસ. ત્રીશ દિવસનો માસ. વીશ ભવનપતિના ઈન્દ્રો. ॥૧૪૭॥

इदं—किमोऽतुरिय-किय् चास्य ७।१।१४८॥

પ્રથમાન્ત માનાર્થક इदम् અને કિમ્ નામને ષષ્ઠ્યર્થ મેય સ્વરૂપ અર્થમાં અતુ [અત્] પ્રત્યય થાય છે; અને ત્યારે इदम् નામને इय્ અને કિમ્ નામને કિય્ આદેશ થાય છે. इदં માનમસ્ય અને કિમ્ માનમસ્ય આ અર્થમાં આ સૂત્રથી इदम् અને કિમ્ નામને અતુ [અત્] પ્રત્યય તથા इदम् ને इय્ અને કિમ્ ને કિય્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી इयान् પટઃ અને કિયાન્ પટઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. પ્રમાણ, પરિમાણ, ઉન્માન અને સંખ્યા-આ ચાર પ્રકારે માન ચતુર્વિધ છે. ઉપર પ્રમાણનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. इयद् धान्यम्, कियद् धान्यम् એ પરિમાણનું ઉદાહરણ છે. इयत् सुवर्णम्, कियत् सुवर्णम् આ ઉન્માનનું ઉદાહરણ છે. અને इयन्तो गुणिनः, कियन्तो गुणिनः આ સંખ્યાનું ઉદાહરણ છે. અર્થ ક્રમશઃ- આટલું કપડું. કેટલું કપડું. ॥૧૪૮॥

યત્-તદેતદો ડાવાદિઃ ૭૧૧૪૯૧॥

માનાર્થક પ્રથમાન્ત યદ્, તદ્ અને એતદ્ નામને ષષ્ઠ્યર્થ મેય સ્વરૂપ અર્થમાં ડાવતુ[આવત્] પ્રત્યય થાય છે. યત્પરિમાણમસ્ય, તત્પરિમાણમસ્ય અને એતત્પરિમાણમસ્ય આ અર્થમાં યદ્, તદ્ અને એતદ્ નામને આ સૂત્રથી ડાવતુ પ્રત્યય. ‘ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪’ થી અન્ત્યસ્વરાદિ [અદ્]નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી યાવાન્ તાવાન્ અને એતાવાન્ ધાન્યરાશિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— જેટલો, તેટલો, આટલો-ધાન્યરાશિ. ॥૧૪૯૧॥

યત્-તત્-કિમઃ સદ્ધ્યાયા ડતિ વાં ૭૧૧૫૦૧॥

પ્રથમાન્ત સદ્ધ્યાસ્વરૂપ માનાર્થક યદ્, તદ્ અને કિમ્ નામને સંખ્યેય [સદ્ધ્યાવિશિષ્ટ] સ્વરૂપ ષષ્ઠ્યર્થમાં વિકલ્પથી ડતિ [અતિ] પ્રત્યય થાય છે. યા સદ્ધ્યા માનમેષામ્; સા સદ્ધ્યા માનમેષામ્ અને કા સદ્ધ્યા માનમેષામ્ આ અર્થમાં યદ્, તદ્ અને કિમ્ નામને આ સૂત્રથી ડતિ [અતિ] પ્રત્યય. ‘ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪’ થી અન્ત્ય અદ્ અને ઇમ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી યતિ, તતિ અને કતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ડતિ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે યદ્ તથા તદ્ નામને ‘યત્-તદો ૭-૧-૧૪૯’ થી ડાવતુ પ્રત્યય; અને કિમ્ નામને ‘ઇદં-કિમો ૭-૧-૧૪૮’ થી અતુ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી યાવન્તઃ, તાવન્તઃ અને કિયન્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— જેટલા. તેટલા. કેટલા. ॥૧૫૦૧॥

અવયવાત્ તયદ્ ૭૧૧૫૧॥

અવયવાર્થક સંખ્યાવાચક પ્રથમાન્ત નામને અવયવીસ્વરૂપ ષષ્ઠ્યર્થમાં તયદ્ [તય] પ્રત્યય થાય છે. પ્ઞ્ અવયવા યસ્ય આ અર્થમાં પ્ઞ્ નામને આ સૂત્રથી તયદ્ [તય] પ્રત્યય. ‘નાન્નો ૨-૧-૧૧’ થી અન્ત્ય ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્ઞ્તયો યમઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—પાંચ પ્રકારનો યમ [મહાપ્રત]. ॥૧૫૧॥

દ્વિ-ત્રિશ્યામયદ્ વા ૭૧૧૫૨॥

અવયવાર્થક પ્રથમાન્ત દ્વિ અને ત્રિ નામને અવયવીસ્વરૂપ ષષ્ઠ્યર્થમાં વિકલ્પથી અયદ્ પ્રત્યય થાય છે. દ્વાવયવાવસ્ય અને ત્રયોઽવયવા અસ્ય આ અર્થમાં દ્વિ અને ત્રિ નામને આ સૂત્રથી અયદ્ [અય] પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વયમ્ અને ત્રયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— બેનો સમુદાય. ત્રણનો સમુદાય. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અયદ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘અવય ૭-૧-૧૫૧’ થી તયદ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિતયમ્ અને ત્રિતયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. ॥૧૫૨॥

દ્વયાદે ગુણાન્મૂલ્ય-ક્રેયે મયદ્ ૭૧૧૫૩॥

સંખ્યાર્થક પ્રથમાન્ત ગુણવાચક દ્વિ વગેરે નામને, તે નામો મૂલ્ય અથવા ક્રેયસ્વરૂપ અર્થના વાચક હોય તો ષષ્ઠ્યર્થમાં મયદ્ [મય] પ્રત્યય થાય છે. દ્વૌ ગુણૌ મૂલ્યમસ્ય અને ત્રયો ગુણા મૂલ્યમસ્ય આ અર્થમાં દ્વિ અને ત્રિ નામને આ સૂત્રથી મયદ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિમયમ્ અને ત્રિમયમ્ ઉદચ્ચિદ્ યવાનામ્ આવો પ્રયોગ

થાય છે. તેમ જ દ્વૌ ગુણૌ ક્રેયૌ એવામ્ અને ત્રયો ગુણઃ ક્રેયા એવામ્ આ અર્થમાં દ્વિ અને ત્રિ નામને આ સૂત્રથી મયદ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિમયાઃ અને ત્રિમયા યવા ઉદ્ભવિતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— યવના બે ગુણ મૂલ્યવાળી છાસ. યવના ત્રણ ગુણ મૂલ્યવાળી છાસ. તકના બે ગુણ મૂલ્યથી ખરીદાતા યવ. તકના ત્રણ ગુણ મૂલ્યથી ખરીદાતા યવ. ગુણાદિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સંખ્યાર્થક પ્રથમાન્ત ગુણવાચક જ નામને, તે નામ મૂલ્ય અથવા ક્રેયવાચક હોય તો ખષ્ઠ્યર્થમાં મયદ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી દ્વૌ વ્રીહિ-યવૌ મૂલ્યમસ્ય અહીં ગુણાર્થક દ્વિ નામ ન હોવાથી દ્વિ નામને આ સૂત્રથી મયદ્ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ—ત્રીહિ અને યવ બે છે મૂલ્ય જેનું. વિશેષજિજ્ઞાસુઓએ બૃહદ્વૃત્તિ જોવી જોઈએ. ॥૧૫૩॥

અધિકં તત્સદ્વ્યમસ્મિન્ શતસહસ્રે શતિ-શદ્-

દશાન્તાયા ડઃ ૭|૧|૧૫૪||

શતિ, શદ્ અને દશન્ છે અન્તમાં જેના એવા પ્રથમાન્ત સંખ્યાવાચક નામને; પ્રથમાન્ત પદાર્થ અધિક તથા શત અને સહસ્ર સંખ્યાવિશિષ્ટ જે પદાર્થ છે તે વસ્તુ હોય તો સપ્તમ્યર્થ શત અને સહસ્ર અર્થમાં ડ [અ] પ્રત્યય થાય છે. યોજનાનાં વિંશતિરધિકાઽસ્મિન્ યોજનશતે યોજનસહસ્રે વા આ અર્થમાં વિંશતિ નામને આ સૂત્રથી ડ [અ] પ્રત્યય. ‘વિંશતે૦ ૭-૪-૬૭’ થી વિંશતિ ના તિ નો લોપ. ‘ઢિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪’ થી વિંશ ના અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વિંશં યોજનશતં યોજનસહસ્રમ્ વા આવો પ્રયોગ થાય છે. ત્રિંશદ્ યોજનાનિ અધિકાનિ અસ્મિન્ યોજનશતે યોજનસહસ્રે વા અને એકાદશ યોજનાનિ અધિકાનિ અસ્મિન્ યોજનશતે યોજનસહસ્રે વા આ અર્થમાં ત્રિંશદ્ અને એકાદશન્ નામને આ સૂત્રથી ડ પ્રત્યય. ‘ઢિત્યન્ત્ય૦ ૨-

૧-૧૧૪' થી અન્ત્ય અદ્ અને અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ત્રિંશં યોજનશતમ્ યોજનસહસ્રમ્ વા અને એકાદશં યોજનશતમ્ યોજનસહસ્રમ્ વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— ૧૨૦ યોજન, ૧૦૨૦ યોજન. ૧૩૦ યોજન, ૧૦૩૦ યોજન. ૧૧૧ યોજન, ૧૦૧૧ યોજન. અહીં સમજી શકાય છે કે પ્રથમાન્ત પદાર્થ વીશ ત્રીશ કે અગ્યાર અધિક છે અને શત કે સહસ્ર વિશિષ્ટ તે વસ્તુ છે. [યોજન છે.]

તત્સંખ્યમિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શત્યાદ્યન્ત સંખ્યાવાચક પ્રથમાન્ત નામને; પ્રથમાન્તાર્થ અધિક અને તત્સંખ્ય [શત અને સહસ્ર સંખ્યાવિશિષ્ટ જે પદાર્થ છે તે] જ હોય તો સપ્તમ્યર્થ શત અને સહસ્ર અર્થમાં ડ પ્રત્યય થાય છે. તેથી વિંશતિ દૃષ્ટા અધિકા અસ્મિન્ યોજનશતે આ અર્થમાં વિંશતિ નામને આ સૂત્રથી ડ પ્રત્યય થતો નથી. કારણ કે અહીં પ્રથમાન્ત પદાર્થ વીશ, અધિક દંડસ્વરૂપ છે પરન્તુ તત્સંખ્ય [યોજન] નથી. અર્થ — વીશ દંડ અધિક છે જેમાં એવા સો યોજન. ॥૧૫૪॥

સદ્વ્યાપૂરણે ડ્ ૭૧૧૫૫॥

ષષ્ઠ્યન્ત સંખ્યાવાચક નામને સદ્વ્યાપૂરણ અર્થમાં ડ્ પ્રત્યય થાય છે. એકાદશાનાં પૂરણી આ અર્થમાં એકાદશન્ નામને આ સૂત્રથી ડ્ [અ] પ્રત્યય. 'ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪' થી અન્ત્યસ્વરાદિ અન્ નો લોપ. એકાદશ નામને 'અણજે૦ ૨-૪-૨૦ થી ડી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી એકાદશી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—અગ્યારસ. સદ્વ્યેતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ષષ્ઠ્યન્ત સંખ્યાવાચક નામને સદ્વ્યાપૂરણ જ પૂરણ અર્થમાં ડ્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. તેથી એકાદશાનામુદ્ધિકાણાં પૂરણો

ઘટઃ આ અર્થમાં એકાદશન્ નામને આ સૂત્રથી ઇદ્ [અ] પ્રત્યય થતો નથી. કારણ કે અહીં ઘટ સંખ્યાનો પૂરણ નથી. પરન્તુ ઉષ્ટ્રિકાઓનો પૂરણ છે. અર્થ- અગ્યાર ઉષ્ટ્રિકાઓનો પૂરણ ઘટ. ઉષ્ટ્રિકા-દાડૂ માટેનું માટીનું પાત્ર. ॥૧૫૫॥

વિંશત્યાદે વાં તમદ્ ૭૧૧૫૬॥

ષષ્ઠ્યન્ત વિંશતિ વગેરે સંખ્યાવાચક નામને સંખ્યા-પૂરણ અર્થમાં વિકલ્પથી તમદ્ [તમ] પ્રત્યય થાય છે. વિંશતેઃ પૂરણઃ અને ત્રિંશતઃ પૂરણઃ આ અર્થમાં વિંશતિ અને ત્રિંશત્ નામને આ સૂત્રથી તમદ્ [તમ] પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી વિંશતિતમઃ અને ત્રિંશત્તમઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી તમદ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘સંખ્યાં ૭-૧-૧૫૫’ થી ઇદ્ [અ] પ્રત્યય. ‘ડિત્યન્ત્યં ૨-૧-૧૧૪’ થી અન્ત્ય અત્ નો લોપ. ‘વિંશતેં ૭-૪-૬૭’ થી વિંશતિ ના તિ નો લોપ વગેરે [વિંશ ના અ નો ‘ડિત્યન્ત્યં ૨-૧-૧૧૪’ થી લોપ] કાર્ય થવાથી વિંશઃ અને ત્રિંશઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- વીશમો. ત્રીશમો. ॥૧૫૬॥

શતાદિ-માસાઽર્ધમાસ-સંવત્સરાત્ ૭૧૧૫૭॥

ષષ્ઠ્યન્ત શત વગેરે સંખ્યાવાચક નામને તેમ જ માસ, અર્ધમાસ અને સંવત્સર નામને સંખ્યાપૂરણ અર્થમાં તમદ્ [તમ] પ્રત્યય થાય છે. શતસ્ય પૂરણી; સહસ્રસ્ય પૂરણી; માસસ્ય પૂરણઃ; અર્ધમાસસ્ય પૂરણઃ અને સંવત્સરસ્ય પૂરણઃ આ અર્થમાં શત, સહસ્ર માસ, અર્ધમાસ અને સંવત્સર નામને આ સૂત્રથી તમદ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી શતતમી; સહસ્રતમી [‘અણજેં ૨-૪-૨૦’ થી ડી પ્રત્યય.]; માસતમઃ, અર્ધમાસતમઃ અને સંવત્સરતમઃ આવો પ્રયોગ

થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સોમી. હજારમી. મહિનાનો છેલ્લો દિવસ. પક્ષનો છેલ્લો દિવસ. વર્ષનો છેલ્લો દિવસ. ॥૧૫૭॥

ષટ્પાદેરસદ્ધ્યાદે: ૭/૧/૧૫૮॥

સદ્ધ્યાવાચક નામ જેની આદિમાં નથી-એવા ષષ્ટિ વગેરે ષષ્ઠ્યન્ત નામને સદ્ધ્યાપૂરણ અર્થમાં તમદ્ પ્રત્યય થાય છે. ષષ્ટે: પૂરણ: અને સત્તતે: પૂરણ: આ અર્થમાં ષષ્ટિ અને સત્તતિ નામને આ સૂત્રથી તમદ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ષષ્ટિતમ: અને સત્તતિતમ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સાઠમો. સિતેરમો. અસદ્ધ્યાદેરિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સદ્ધ્યાવાચક નામ જેની આદિમાં નથી એવા જ ષષ્ટિ વગેરે ષષ્ઠ્યન્ત નામને સદ્ધ્યાપૂરણ અર્થમાં તમદ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી એકષષ્ટે: પૂરણ: આ અર્થમાં એકષષ્ટિ નામને આ સૂત્રથી તમદ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'સદ્ધ્યાં ૭-૧-૧૫૫' થી ઇદ્ [ઞ] પ્રત્યય. 'ઙિત્યન્ત્યં ૨-૧-૧૧૪' થી અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી એકષષ્ટ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-એકસઠમો. ॥૧૫૮॥

નો મદ્ ૭/૧/૧૫૯॥

સંધ્યાવાચક નામ જેની આદિમાં નથી એવા ન્ અન્તવાળા સદ્ધ્યાવાચક ષષ્ઠ્યન્ત નામને સદ્ધ્યાપૂરણ અર્થમાં મદ્ પ્રત્યય થાય છે. પચ્ચાનાં પૂરણી આ અર્થમાં પચ્ચન્ નામને આ સૂત્રથી મદ્ [મ] પ્રત્યય. 'નામ્નોં ૨-૧-૧૧' થી અન્ત્ય ન્ નો લોપ. 'અણજેં ૨-૪-૨૦' થી ઙી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પચ્ચમી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પચ્ચમી. અસદ્ધ્યાદેરિત્યેવ= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અસંધ્યાદિ જ ન્ અન્તવાળા સંધ્યાવાચક

ષ્ઠ્યન્ત નામને સંખ્યાપૂરણ અર્થમાં મદ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી દ્વાદશાનાં પૂરણ: અહીં દ્વાદશન્ નામને આ સૂત્રથી મદ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય ન થવાથી 'સદ્ધ્યાં ૭-૧-૧૫૫' થી ઇદ્ પ્રત્યય. 'હિત્યન્ત્યં ૨-૧-૧૧૪' થી અન્ત્યસ્વરાદિ અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વાદશ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—બારમો. ॥૧૫૧॥

પિત્-તિયદ્ બહુ-ગણ-પૂગ-સદ્ધ્યાત્ ૭/૧/૧૬૦॥

ષ્ઠ્યન્ત બહુ, ગણ, પૂગ અને સદ્ધ્ય નામને સંખ્યાપૂરણ અર્થમાં પિત્ તિયદ્ પ્રત્યય થાય છે. બહ્વીનાં પૂર્ણાં, ગણસ્ય પૂરણ:, પૂગસ્ય પૂરણ: અને સદ્ધ્યસ્ય પૂરણ: આ અર્થમાં બહ્વી, ગણ, પૂગ અને સદ્ધ્ય નામને આ સૂત્રથી પિત્ તિયદ્ [તિય] પ્રત્યય. 'ક્યદ્-માનિં ૩-૨-૫૦' થી બહ્વી નામને પુંવદ્ભાવ' થવાથી ઙી પ્રત્યયની નિવૃત્તિ...વગેરે કાર્ય થવાથી બહુતિયી ['અણજેં ૨-૪-૨૦' થી ઙી પ્રત્યય] ગણતિય:, પૂગતિય: અને સદ્ધ્યતિય: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:- ઘણી વસ્તુઓની પૂરણ. ગણનો પૂરણ. પૂગનો પૂરણ. સંઘનો પૂરણ. ॥૧૬૦॥

અતોરિયદ્ ૭/૧/૧૬૧॥

અતુ પ્રત્યયાન્ત સંખ્યાવાચક ષ્ઠ્યન્ત નામને સંખ્યાપૂરણ અર્થમાં પિત્ ઇયદ્ પ્રત્યય થાય છે. ઇયતાં પૂરણ: અને તાવતાં પૂર્ણાં આ અર્થમાં ઇયત્ અને તાવત્ નામને આ સૂત્રથી પિત્ ઇયદ્ પ્રત્યય. તાવતિય નામને 'અણજેં ૨-૪-૨૦' થી ઙી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ઇયતિય: અને તાવતિયી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:- આટલાનો પૂરણ. તેટલાની પૂરણ. ॥૧૬૧॥

ષટ્-કતિ-કતિપયાત્ ષટ્ ૭૧૧૭૬૨॥

ષટ્કયન્ત ષષ્, કતિ અને કતિપય નામને સંજ્ઞ્યાપૂરણ અર્થમાં પિત્ ષટ્ [ષ] પ્રત્યય થાય છે. ષણ્નાં પૂરણી, કતીનાં પૂરણ: અને કતિપયાનાં પૂરણી આ અર્થમાં આ સૂત્રથી ષષ્ નામને, કતિ નામને અને કતિપય નામને ષટ્ પ્રત્યય. 'તર્વાં ૦ ૧-૩-૬૦' થી ષષ્ થી પરમાં રહેલા ષ્ ને ઢ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ષષ્ઠી ['અણજે ૦ ૨-૪-૨૦' થી ઢી પ્રત્યય] કતિષ: અને કતિપયથી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:—ષષ્ઠી. કેટલાનો પૂરણ. કેટલાની પૂરણ. ॥૧૬૨॥

ચતુર: ૭૧૧૭૬૩॥

ષટ્કયન્ત ચતુર નામને સંજ્ઞ્યાપૂરણ અર્થમાં પિત્ ષટ્ [ષ] પ્રત્યય થાય છે. ચતુર્ણાં પૂરણી આ અર્થમાં ચતુર નામને આ સૂત્રથી પિત્ ષટ્ પ્રત્યય. 'અણજે ૦ ૨-૪-૨૦' થી ઢી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ચતુર્થી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—ચતુર્થી. ॥૧૬૩॥

યેયૌ ચ-લુક્ ચ ૭૧૧૭૬૪॥

ષટ્કયન્ત ચતુર નામને સંજ્ઞ્યાપૂરણ અર્થમાં ય અને ઈય પ્રત્યય થાય છે; અને ત્યારે ચ નો લોપ થાય છે. ચતુર્ણાં પૂરણ: આ અર્થમાં ચતુર નામને આ સૂત્રથી ય અને ઈય પ્રત્યય તેમ જ ચ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી તુર્ય: અને તુરીય: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—ચતુર્થ. ॥૧૬૪॥

દ્વેસ્તીયઃ ૭૧૧૧૬૫॥

ષષ્ઠ્યન્ત દ્વિ નામને સફ્ખ્યાપૂરણ અર્થમાં તીય પ્રત્યય થાય છે. દ્વયોઃ પૂરણઃ આ અર્થમાં દ્વિ નામને આ સૂત્રથી તીય પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિતીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—બીજો. ॥૧૬૫॥

ત્રેસ્તુ ચ ૭૧૧૧૬૬॥

ષષ્ઠ્યન્ત ત્રિ નામને સફ્ખ્યાપૂરણ અર્થમાં તીય પ્રત્યય થાય છે, અને ત્યારે ત્રિ નામને તુ આદેશ થાય છે. ત્રયાણાં પૂરણી આ અર્થમાં ત્રિ નામને આ સૂત્રથી તીય પ્રત્યય તેમ જ ત્રિ નામને તુ આદેશ. ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ [આ]પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી તૃતીયા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—ત્રીજો. ॥૧૬૬॥

પૂર્વમનેન સાદેક્ષેન્ ૭૧૧૧૬૭॥

દ્વિતીયાન્ત કેવલ પૂર્વ નામને અથવા કોઈ પણ પૂર્વપદથી યુક્ત પૂર્વ નામને; તૃતીયાર્થ કર્તા અર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય થાય છે. કૃતં પૂર્વમનેન આ અર્થમાં કૃતપૂર્વ નામને અને પીતં પૂર્વમનેન આ અર્થમાં પીતપૂર્વ નામને આ સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણો ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય જ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કૃતપૂર્વી કટમ્ અને પીતપૂર્વી પયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પૂર્વ ચટઈ બનાવનાર. પૂર્વે દૂધ પીનાર. [કેવલ પૂર્વ નામને ઇન્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પૂર્વી આવો પ્રયોગ થાય છે...ઈત્યાદિ બૃહદ્વૃત્તિમાં જોવું.] ॥૧૬૭॥

इष्टादेः ७।१।१६८॥

इष्टादि गणपाठमांसां इष्ट वगेरे नामने [प्रथमान्त नामने];
तृतीयात्त कर्ता अर्थमां इन् प्रत्यय थाय છે. इष्टમનેન અને
पूर्तमनेन आ अर्थमां इष्ट અને पूर्त नामने आ सूत्रથી इन् प्रत्यय.
'अवर्णे ७-४-६८' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઇષ્ટી
યજ્ઞ અને પૂર્તી શ્રાદ્ધે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- યજ્ઞ
કરનાર. શ્રાદ્ધ કરનાર. અહીં 'વ્યાપ્યે ક્તેનઃ ૨-૨-૧૧' થી યજ્ઞ
અને શ્રાદ્ધ નામને સખતમી વિહિત છે. ॥૧૬૮॥

શ્રાદ્ધમઘભુક્તમિકેનો ૭।૧।૧૬૯॥

પ્રથમાન્ત શ્રાદ્ધ નામને અઘભુક્તમ્ આ વિશેષણથી વિશેષિત
હોય તો તૃતીયાર્થ કર્તામાં ઇક અને ઇન્ પ્રત્યય થાય છે.
શ્રાદ્ધમઘભુક્તમનેન આ અર્થમાં શ્રાદ્ધ નામને આ સૂત્રથી ઇક અને
ઇન્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય
થવાથી શ્રાદ્ધિકઃ અને શ્રાદ્ધી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—આજે
શ્રાદ્ધનું અન્ન ખાનાર. ॥૧૬૯॥

અનુપદમ્વેષ્ટા ૭।૧।૧૭૦॥

ઇન્ પ્રત્યયાન્ત અનુપદિન્ નામનું, પ્રત્યયાર્થ અન્વેષ્ટા હોય તો
નિપાતન કરાય છે. અનુપદમ્વેષ્ટા આ અર્થમાં અનુપદ નામને આ
સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ
વગેરે કાર્ય થવાથી અનુપદી ગવામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે.
અર્થ—ગાયોની ગવેષણા કરનાર. ॥૧૭૦॥

દાણ્ડાજિનિકાઽઽયઃશૂલિક-પાર્શ્વકમ્ ૭૧૧૭૭૧॥

પ્રત્યયાર્થ અન્વેષા હોય તો ઇકળ્ પ્રત્યયાન્ત દાણ્ડાજિનિક અને આયઃશૂલિક નામનું તથા ક પ્રત્યયાન્ત પાર્શ્વક નામનું નિપાતન કરાય છે. દણ્ડાજિનેન [દમ્ભેન] અન્વેષા અને અયઃશૂલેન [ત્રીક્ષ્ણોપાયેન] અન્વેષા આ અર્થમાં દણ્ડાજિન અને અયઃશૂલ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ [ઇક] પ્રત્યય. તેમ જ પાર્શ્વેન [અનૂજૂપાયેન] અન્વેષા આ અર્થમાં પાર્શ્વ નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ઇકળ્ પ્રત્યયની પૂર્વેના અન્ત્ય અ નો 'અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮' થી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દાણ્ડાજિનિકો=દામ્ભિકઃ; આયઃશૂલિકઃ= ત્રીક્ષ્ણોપાયોઽર્થાન્વેષા અને પાર્શ્વકઃ=અનૂજૂપાયઃ સ એવ [ત્રીક્ષ્ણોપાયોઽર્થાન્વેષા] આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ચર્મ અને દંડને ધારણ કરી લોકોને ઠગનાર. સરલોપાયને છોડીને ત્રીક્ષ્ણોપાયથી અર્થને ઈચ્છનાર. સરલોપાયને છોડીને ત્રીક્ષ્ણોપાયથી અર્થને ઈચ્છનાર. ॥૧૭૭૧॥

ક્ષેત્રેઽન્યસ્મિન્ નાશ્ય ઇયઃ ૭૧૧૭૭૨॥

અન્ય વિશેષણથી વિશેષિત સપ્તમ્યન્ત ક્ષેત્ર નામને નાશ્ય અર્થમાં ઇય પ્રત્યય થાય છે. અન્યસ્મિન્ [જન્માન્તરશરીરે પરદારેષુ વા] ક્ષેત્રે નાશ્યઃ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી ક્ષેત્ર નામને ઇય પ્રત્યય. 'અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ક્ષેત્રિયો વ્યાધિઃ, જારક્ષ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-અસાધ્ય રોગ અથવા જારપુરુષ. ॥૧૭૭૨॥

છન્દોઽધીતે શ્રોત્રશ્ચ વા ૭૧૧૭૩॥

દ્વિતીયાન્ત છન્દસ્ નામને અધીતે અર્થમાં વિકલ્પથી ઇય પ્રત્યય થાય છે અને ત્યારે છન્દસ્ નામને શ્રોત્ર આદેશ થાય છે. છન્દોઽધીતે આ અર્થમાં છન્દસ્ નામને આ સૂત્રથી ઇય પ્રત્યય અને છન્દસ્ નામને શ્રોત્ર આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શ્રોત્રિયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇય પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘તદ્વે ૦ ૬-૨-૧૧૭’ થી અણ્ [અ] પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી છન્દસઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—છન્દ ભણનાર. ॥૧૭૩॥

ઇન્દ્રિયમ્ ૭૧૧૭૪॥

ઇન્દ્ર નામને યથાયોગ [અર્થવિશેષની વિવક્ષામાં] અર્થમાં ઇય પ્રત્યયનું નિપાતન કરાય છે. ઇન્દ્રસ્ય [આત્મનઃ] લિङ्ગાદિ આ અર્થમાં ઇન્દ્ર નામને આ સૂત્રથી ઇય પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઇન્દ્રિયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—ચક્ષુ વગેરે ઈન્દ્રિય. ॥૧૭૪॥

તેન વિત્તે ચજ્જુ-ચણૌ ૭૧૧૭૫॥

તૃતીયાન્ત નામને વિત્ત [જ્ઞાત-પ્રકાશ] અર્થમાં ચજ્જુ અને ચણ પ્રત્યય થાય છે. વિદ્યયા વિત્તઃ અને કેશૈર્ વિત્તઃ આ અર્થમાં વિદ્યા અને કેશ નામને આ સૂત્રથી અનુક્રમે ચજ્જુ અને ચણ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી વિદ્યાચજ્જુઃ અને કેશચણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- વિદ્યાથી વિજ્ઞાત. વાળથી ઓળખાયેલ. ॥૧૭૫॥

પૂરણાદ્ ગ્રન્થસ્ય ગ્રાહકે કો લુક્ ચાડસ્ય ૭૧૧૭૬॥

તૃતીયાન્ત પૂરણપ્રત્યયાન્ત નામને ગ્રન્થસ્ય ગ્રાહકઃ આ અર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે; અને ત્યારે પૂરણાર્થક પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. દ્વિતીયેન રૂપેણ ગ્રન્થસ્ય ગ્રાહકઃ આ અર્થમાં દ્વિતીય નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય; અને પૂરણાર્થક ત્રીય પ્રત્યયનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિકઃ શિષ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-બીજીવાર ગ્રન્થને ગ્રહણ કરનાર શિષ્ય. ॥૧૭૬॥

ગ્રહણાદ્ વા ૭૧૧૭૭॥

જેનાથી ગ્રહણ કરાય તેને ગ્રહણ કહેવાય છે. જે રૂપાદિ સ્વરૂપ છે. પૂરણપ્રત્યયાન્ત ગ્રન્થગ્રહણાર્થક નામને સ્વાર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે. અને ત્યારે પૂરણાર્થક પ્રત્યયનો વિકલ્પથી લોપ થાય છે. દ્વિતીયં ગ્રન્થગ્રહણમ્ આ અર્થમાં દ્વિતીય નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય અને ત્યારે દ્વિતીય ના ત્રીય પ્રત્યયનો લોપ.. વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ત્રીય પ્રત્યયનો લોપ ન થાય ત્યારે દ્વિતીયકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-બીજી વારનું ગ્રન્થનું ગ્રહણ. ॥૧૭૭॥

સસ્યાદ્ ગુણાત્ પરિજાતે ૭૧૧૭૮॥

તૃતીયાન્ત ગુણવાચક સસ્ય નામને પરિજાત [સર્વતો ભાવેન સમ્પતિઃ] અર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે. સસ્યેન પરિજાતઃ આ અર્થમાં સસ્ય નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સસ્યકઃ શાણિ દેશો વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બધા ગુણોથી બધી રીતે સમ્પન્ન ધાન્ય અથવા ઋદ્ધિ આદિ સર્વ ગુણોથી યુક્ત, રોગાદિ

રહિત દેશ. ગુણાદિત્તિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તૃતીયાન્ત ગુણવાચક જ સસ્ય નામને પરિજાત અર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે. તેથી સસ્યેન પરિજાતં ક્ષેત્રમ્ અહીં સસ્ય નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય થતો નથી. કારણ કે અહીં સસ્ય નામ ગુણવાચક નથી; પરન્તુ દ્રવ્યવાચક છે. અર્થ—સર્વ ધાન્યથી નિષ્પન્ન ક્ષેત્ર. ॥૧૭૮॥

ઘન-હિરણ્યે કામે ૭૧૧૭૯૧॥

સપ્તમ્યન્ત ઘન અને હિરણ્ય નામને કામ [અભિલાષ]અર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે. ઘને કામઃ અને હિરણ્યે કામઃ આ અર્થમાં ઘન અને હિરણ્ય નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ઘનકઃ અને હિરણ્યકો મૈત્રસ્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- મૈત્રની ઘનની ઈચ્છા. મૈત્રની સુવર્ણની ઈચ્છા. ॥૧૭૯॥

સ્વાઙ્ગેષુ સક્તે ૭૧૧૮૦॥

સ્વાઙ્ગવાચક સપ્તમ્યન્ત નામને સક્ત [તત્પર]અર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે. નચ્ચે સક્તઃ, કેશનચ્ચે સક્તઃ અને દન્તૌષ્ઠે સક્તઃ આ અર્થમાં નચ્ચ કેશનચ્ચ અને દન્તૌષ્ઠ નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી નચ્ચકઃ કેશનચ્ચકઃ અને દન્તૌષ્ઠકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- નખ સજાવવામાં તત્પર. વાળ અને નખ સજાવવામાં તત્પર. દાંત અને હોઠ સજાવવામાં તત્પર. સૂત્રમાં બહુવચનનો નિર્દેશ હોવાથી સ્વાઙ્ગ સમુદાયવાચક કેશનચ્ચાદિ નામને પણ આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય થાય છે. ॥૧૮૦॥

उदरे त्विकणाद्यूने ७।१।१८१॥

सप्तम्यन्त उदर नामने आद्यून [लूपथी अत्यन्त पीडिते] अर्थ स्वरूप सङ्गतार्थमां इकण् प्रत्यय थाय છે. उदरे सक्तः [आद्यूनः] आ अर्थमां उदर नामने आ सूत्रथी इकण् प्रत्यय. 'वृद्धिः० ७-४-१' થી આદ્ય સ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્णे० ७-४-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઔદરિકઃ [આદ્યૂનઃ] આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-માત્ર પેટની પાછળ પડેલો [શુધાતુર]. સક્તાર્થ આદ્યૂન ન હોય તો ઉદર નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'સ્વાङ्गोषु० ७-१-१७९' થી ક પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઉદરકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પેટ ભરનાર. સૂત્રસ્થ તુ પદ્મગ્રહણથી પૂર્વસૂત્રાવશિષ્ટ અર્થનું જ આ સૂત્ર વિધાન કરે છે. તેથી આ સૂત્રથી વિહિત ઇકણ્ પ્રત્યયથી ક પ્રત્યયના અધિકારનો બાધ થતો નથી. ॥૧૮૧॥

અંશં હારિણિ ૭।૧।૧૮૨॥

દ્વિતીયાન્ત અંશ નામને હારિન્ અર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે. અંશં હારી [અવશ્યં હરિષ્યતિ આ અર્થમાં હૃ ધાતુને 'ણિન્ ૦ ૫-૪-૩૬' થી ણિન્ પ્રત્યય.] આ અર્થમાં અંશ નામને ક પ્રત્યય...વગેરે કાર્ય થવાથી અંશકો દાયાદઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-અવશ્ય ભાગને ગ્રહણ કરનાર-દાયાદ [ભાગીદાર]. ॥૧૮૨॥

તન્નાદચિરોદ્ધૃતે ૭।૧।૧૮૩॥

પઞ્ચમ્યન્ત તન્ન નામને અચિરોદ્ધૃત અર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે. તન્નાદચિરોદ્ધૃતઃ આ અર્થમાં તન્ન નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય

વગેરે કાર્ય થવાથી તન્નકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-તન્ન
[સાળ]થી તુરત ઉતારેલું કપડું-નવું કપડું. ॥૧૮૩॥

બ્રાહ્મણાન્નાન્નિ ૭૧૧૧૮૪॥

પચ્ચમ્યન્ત બ્રાહ્મણ નામને અચિરોદ્ઘૃત અર્થમાં સંજ્ઞાના
વિષયમાં ક પ્રત્યય થાય છે. બ્રાહ્મણાદચિરોદ્ઘૃતઃ આ અર્થમાં
બ્રાહ્મણ નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી બ્રાહ્મણનો
નામ દેશઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સદાચારી બ્રાહ્મણોથી
તુરતમાં જ જુદા કરેલા અસદાચારી બ્રાહ્મણનો દેશ. ॥૧૮૪॥

ઉષ્ણાત્ ૭૧૧૧૮૫॥

પચ્ચમ્યન્ત ઉષ્ણ નામને અચિરોદ્ઘૃત અર્થમાં ક પ્રત્યય
થાય છે. ઉષ્ણાદચિરોદ્ઘૃતા આ અર્થમાં ઉષ્ણ નામને આ સૂત્રથી ક
પ્રત્યય. 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય. 'અસ્યા૦ ૨-૪-૧૧૧'
થી ક ની પૂર્વેના અ ને ઇ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉષ્ણિકા
યનામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ઉષ્ણ અગ્નિથી તુરતમાં જ
ઉતારેલી રાખ. ॥૧૮૫॥

શીતાચ્ચ કારિણિ ૭૧૧૧૮૬॥

દ્વિતીયાન્ત ઉષ્ણ અને શીત નામને કારિન્ [અવશ્યં કરોતિ આ
અર્થમાં કૃ ધાતુને 'ગિન્૦ ૫-૪-૩૬' થી ગિન્ પ્રત્યય.] અર્થમાં ક
પ્રત્યય થાય છે. શીતં [મન્દમ્] કરોતિ અને ઉષ્ણં [ક્ષિપ્રમ્] કરોતિ
આ અર્થમાં શીત અને ઉષ્ણ નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય...વગેરે
કાર્ય થવાથી શીતકોડલસઃ અને ઉષ્ણકો દક્ષઃ આવો પ્રયોગ થાય

છે. અર્થ ક્રમશઃ-મંદ કામ કરનાર-આળસુ. શીઘ્ર કામ કરનાર
નિપુણ. ॥૧૮૬॥

અધેરાસુટે ૭૧૧૧૮૭॥

આરૂઢાર્થક અધિ નામને સ્વાર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે. આરૂઢ
નામ કર્તા અથવા કર્મમાં ક્ત પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન છે.
કર્તામાં વિહિત ક્ત પ્રત્યયાન્ત આરૂઢનામાર્થક અધિ નામને આ
સૂત્રથી ક પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અધિકો દ્રોણઃ સ્વાર્થઃ આવો
પ્રયોગ થાય છે. કર્મમાં વિહિત ક્ત પ્રત્યયાન્ત આરૂઢનામાર્થક અધિ
નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અધિકા [‘આત્ ૨-
૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યય.]સ્વાર્થ દ્રોણેન આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ
ક્રમશઃ -દ્રોણ [૧૦ શેરનું માપ] ખારી ઉપર આરૂઢ છે. દ્રોણથી
અધિક ખારી છે. ॥૧૮૭॥

અનોઃ કમિતરિ ૭૧૧૧૮૮॥

પ્રત્યયાન્ત પદાર્થ કમિતા હોય તો અનુ નામને ક પ્રત્યય
થાય છે. અનુકામયતે આ અર્થમાં અનુ નામને આ સૂત્રથી ક
પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અનુકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-
પાછળથી ઈચ્છા કરનાર. ॥૧૮૮॥

અમેરીશ્ચ વા ૭૧૧૧૮૯॥

પ્રત્યયાન્ત પદાર્થ કમિતા હોય તો અધિ નામને ક પ્રત્યય
થાય છે. અને ત્યારે અધિ નામના અન્ત્ય ઇ ને વિકલ્પથી ઈ
આદેશ થાય છે. અધિકામયતે આ અર્થમાં અધિ નામને આ

સૂત્રથી ક પ્રત્યય તથા અન્ત્ય ઇ ને ઈ આદેશ.... વગેરે કાર્ય થવાથી અભીકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં ઈ આદેશ ન થાય ત્યારે અભીકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પૂર્ણ ઈચ્છા કરનાર. ॥૧૮૧॥

સોડસ્ય મુખ્યઃ ૭૧૧૧૧૦॥

પ્રથમાન્ત પદાર્થ મુખ્ય હોય તો; પ્રથમાન્ત નામને ખધ્યર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે. દેવદત્તો મુખ્યોડસ્ય આ અર્થમાં દેવદત્ત નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી દેવદત્તકઃ સદ્ઘઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-દેવદત્ત જેનો મુખ્ય છે તે સંધ. ॥૧૧૦॥

શૃङ्खलकः करभे ૭૧૧૧૧૧॥

કરભ અર્થમાં ક પ્રત્યયાન્ત શૃङ्खलक નામનું નિપાતન કરાય છે. શૃङ्खलં [કરભના પગનું લાકડાનું બંધન] બન્ધનમસ્ય આ અર્થમાં શૃङ्खल નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી શૃङ्खलकઃ કરભ ઉદ્ગ્રશિશુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ઊંટનું બચ્ચું. ॥૧૧૧॥

उदुत्तोरुन्मनसि ૭૧૧૧૧૨॥

ઉન્મનસ અર્થમાં ઉત્ત અને ઉત્તુ નામને ક પ્રત્યય થાય છે. ઉદ્ગતં મનોડસ્ય આ અર્થમાં ઉત્ત અને ઉત્તુ નામને ક પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ઉત્તકઃ અને ઉત્તુકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ઊંચા મનવાલો-ઉત્કંઠિત. ॥૧૧૨॥

કાલ-હેતુ-ફલાદ્ રોગે ૭૧૧૧૩૥

પ્રથમાન્ત કાલવિશેષવાચક, હેતુવાચક અને ફલવાચક નામને ચર્ચ્યર્થ રોગસ્વરૂપ અર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે. દ્વિતીયો દિવસોડસ્યાવિર્ભાવાય; પર્વતો હેતુરસ્ય અને શીતં ફલ [કાર્ય]મસ્ય આ અર્થમાં દ્વિતીય પર્વત અને શીત નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિતીયક; પર્વતક; અને શીતક; આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બીજો દિવસ છે જેની ઉત્પત્તિમાં એવો તાવ. પર્વત છે કારણ જેનું એવો રોગ. ઠંડી છે કાર્ય જેનું એવો તાવ. ॥૧૧૩૥

પ્રાયોડન્નમસ્મિન્ નાન્મિ ૭૧૧૧૪૥

પ્રથમાન્ત પદાર્થ અધિક-પ્રાયઃ અન્ન હોય તો પ્રથમાન્ત નામને સંજ્ઞાના વિષયમાં સપ્તમ્યર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે. ગુડાપૂષાઃ પ્રાયેણ પ્રાયો વાડન્નમસ્યામ્ આ અર્થમાં ગુડાપૂષ નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય. 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય. 'અસ્યા૦ ૨-૪-૧૧૧' થી ક ની પૂર્વના અ ને ઇ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ગુડાપૂષિકા પૌર્ણમાસી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ગોળના માલપૂઆ જેમાં અધિક [પ્રાયઃ-મોટા ભાગે]હોય છે તે પૂનમ. ॥૧૧૪૥

કુલ્માષાદન્ ૭૧૧૧૫૥

પ્રથમાન્ત પદાર્થ અધિક-પ્રાયઃ અન્ન હોય તો સંજ્ઞાના વિષયમાં પ્રથમાન્ત કુલ્માષ [બૃહદ્વૃત્તિમાં કુલ્માસ]નામને સપ્તમ્યર્થમાં અન્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. કુલ્માષાઃ પ્રાયેણ પ્રાયો વાડન્નમસ્યામ્ આ અર્થમાં કુલ્માષ નામને આ સૂત્રથી અન્ [અ] પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ

સ્વરે૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર રૂ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'અણજે૦ ૨-૪-૨૦' થી ઙી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી કૌત્માષી [કૌત્માસી] પૌર્ણમાસી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-કુલ્માષ [ખરાબ અડદ, અદ્ધર્ધપક્વ ઘઉં-ખીચડી વગેરે] જેમાં અધિકતયા [પ્રાય:]હોય છે તે પૂર્ણિમા. ॥૧૧૫॥

વટકાદિન્ ૭૧૧૧૬॥

પ્રથમાન્ત પદાર્થ અધિક-પ્રાયઃ અન્ન હોય તો પ્રથમાન્ત વટક નામને સંજ્ઞાના વિષયમાં સપ્તમ્યર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય થાય છે. વટકાનિ પ્રાયેણ પ્રાયો વાડન્નમસ્યામ્ આ અર્થમાં વટક નામને આ સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. વટકિન્ નામને 'સ્ત્રિયાં૦ ૨-૪-૧' થી ઙી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી વટકિની પૌર્ણમાસી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-વટક [અન્નવિશેષ] અધિક-પ્રાયઃ જેમાં છે તે પૂનમ. ॥૧૧૬॥

સાક્ષાદ્ દ્રષ્ટા ૭૧૧૧૭॥

સાક્ષાદ્ નામને દ્રષ્ટા અર્થમાં સંજ્ઞાના વિષયમાં ઇન્ પ્રત્યય થાય છે. સાક્ષાદ્ દ્રષ્ટા આ અર્થમાં સાક્ષાદ્ નામને આ સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય. 'પ્રાયો૦ ૭-૪-૬૫' થી આદ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સાક્ષી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સાક્ષીદાર. ॥૧૧૭॥

इति श्री सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनलघुवृत्तिविवरणे

सप्तमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

લઘ્વલક્ષા વિપક્ષેષુ....હે સિદ્ધેન્દ્ર ! માર્ગણાઃ= યાજ્ઞાઃ;
 વિપક્ષેષુ= શત્રુષુ; લઘ્વલક્ષાઃ = પ્રાપ્તલક્ષરૂપ્યકાઃ, વિલક્ષાઃ=
 અપ્રાપ્તલક્ષરૂપ્યકાઃ, તથાઽપિ= શત્રો દાતૃત્વાધિક્યેઽપિ; દાતા=દાનવીરઃ;
 ઉક્તિધરમ્=યાચકગણ-પ્રખ્યાપિતમ્;

હે સિદ્ધેન્દ્ર ! યાચકોની યાચનાઓ આપના શત્રુઓમાં
 લાખ રૂપિયા મેળવી ચૂકી છે. અને આપને વિશે લાખ રૂપિયા
 મેળવ્યા નથી; તોપણ [શત્રુઓએ અધિક આપવા છતાં
 પણ]યાચકગણ આપને દાતા કહીને આપની કીર્તિને ફેલાવે છે.

વિરોધના પરિહાર-પક્ષમાં-માર્ગણાઃ=વાણાઃ; લઘ્વલક્ષાઃ=
 પ્રાપ્તસાફલ્યાઃ; વિલક્ષાઃ=વિફલાઃ; દાતા=ચ્છન્દયિતા; ઉક્તિધરમ્=
 સર્વજનખ્યાપિતમ્;

હે સિદ્ધેન્દ્ર ! આપના બાણ શત્રુઓને વિશે ઠીક ઠીક ઘા
 કરી ચૂક્યા છે; અને શત્રુઓના બાણો આપને વિશે વિક્ષલ જ
 છે. તેથી લોકો આપને દાતા એટલે સંહારકર્તા કહીને આપનો
 યશ વિસ્તારે છે. ॥

અનત્પાનતિવિસ્તારમનત્પાનતિમેધસામ્ ।

વ્યાખ્યાતમુપકારાય ચન્દ્રગુપ્તેન ધીમતા ॥

અથ પ્રારમ્ભ્યતે સપ્તમેઽધ્યાયે દ્વિતીયઃ પાદઃ ॥

તદસ્યાઽસ્યસ્મિન્નિતિ મતુઃ ૭૧૨૧૧॥

પ્રથમાન્ત નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં અથવા સપ્તમ્યર્થમાં; પ્રથમાન્તાર્થ વર્તમાનકાલીનસત્તાવિશિષ્ટ હોય તો, મતુ [મત્] પ્રત્યય થાય છે. ગાવોઽસ્ય સન્તિ અને વૃક્ષાઃ સત્યસ્મિન્ આ અર્થમાં ગો અને વૃક્ષ નામને અનુક્રમે ષષ્ઠ્યર્થમાં અને સપ્તમ્યર્થમાં આ સૂત્રથી મતુ પ્રત્યય. વૃક્ષ નામથી પરમાં રહેલા મતુ ના મ્ ને ‘માવર્ણાં ૦ ૨-૧-૧૪’ થી વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ગોમાન્ અને વૃક્ષવાન્ ગિરિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— જેની પાસે ગાયો અધિક છે-તે. જેમાં વૃક્ષો અધિક છે તે પર્વત. અસ્તીતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રથમાન્ત પદાર્થ વર્તમાનકાલીન જ સત્તાવિશિષ્ટ હોય તો પ્રથમાન્ત નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં અથવા સપ્તમ્યર્થમાં મતુ પ્રત્યય થાય છે. તેથી ગાવોઽસ્યાસન્ આ અર્થમાં; પ્રથમાન્ત પદાર્થ ભૂતકાલીનસત્તાવિશિષ્ટ હોવાથી આ સૂત્રથી ગો નામને મતુ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ-એની પાસે ગાયો અધિક હતી.

इतः प्रायो भूमादौ मत्वादयः= આશય એ છે કે, સામાન્યતઃ વર્તમાનકાલીનસત્તાવિશિષ્ટાર્થક નામને મતુ વગેરે પ્રત્યયનું વિધાન કર્યું હોવા છતાં સૂત્રમાં इति નું ગ્રહણ કર્યું હોવાથી भूम-निन्दा-प्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्ति विवक्षायां प्रायो मत्वादयो मताः ॥—આ શ્લોકથી સંગૃહીત भूमन् [અધિક]; निन्दा; प्रशंसा, नित्ययोग; अतिशायन; અને संसर्ग [સંબન્ધ]— આ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો પ્રાયઃ મતુ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. જેનાં ક્રમશઃ ઉદાહરણો નીચે જણાવ્યા મુજબ છે. ગોમાન્; કકુદાવર્તી; રૂપવતી; ક્ષીરિણો વૃક્ષાઃ, બલવાન્ મલ્લઃ અને દણ્ડી ॥ આ વિષયમાં અધિક વિવરણ બૃહદ્વૃત્તિમાં જોવું. ॥૧॥

આ યાત્ર ૭૨૨૨॥

ય પ્રત્યયના વિધિ સુધી અર્થાદ્ ‘રૂપાત્ ૭-૨-૫૪’ સુધીનાં સૂત્રો સુધીનાં સૂત્રો દ્વારા જે જે પ્રત્યયોનું જે જે પ્રકૃતિઓને [નામોને] વિધાન કરાયું છે તે તે પ્રકૃતિઓને તે તે પ્રત્યયોની જેમ ષષ્ઠ્યર્થ અને સપ્તમ્યર્થમાં મત્તુ પ્રત્યય પણ થાય છે. કુમાર્યઃ સન્ત્યસ્ય અને વ્રીહયઃ સન્ત્યસ્મિન્ આ અર્થમાં કુમારી નામને ‘નાવાદે ૭-૨-૩’ થી એક પ્રત્યય વિહિત છે અને વ્રીહિ નામને ‘વ્રીહ્યાદિ ૭-૨-૫’ થી એક અને ઇન્ પ્રત્યય વિહિત છે. આ સૂત્રથી કુમારી નામને અને વ્રીહિ નામને મત્તુ [મત્ત] પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી કુમારીમાન્ અને વ્રીહિમાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— ઘણી કુમારિકાઓ છે જેને તે. ઘણું અનાજ છે જેમાં તે. ॥૨॥

નાવાદેરિકઃ ૭૨૨૩॥

નાવાદિ ગણપાઠમાંનાં પ્રથમાન્ત નૌ વગેરે નામને મત્વર્થમાં [‘તદસ્યા ૭-૨-૧’ થી જે અર્થમાં મત્તુ પ્રત્યય વિહિત છે તે અર્થને મત્વર્થ કહેવાય છે.] એક પ્રત્યય થાય છે. નાવઃ સન્ત્યસ્ય અને કુમાર્યઃ સન્ત્યસ્ય આ અર્થમાં નૌ અને કુમારી નામને આ સૂત્રથી એક પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઈ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી નાવિકઃ અને કુમારિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ર ૭-૨-૨’ થી મત્તુ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી નૌમાન્ અને કુમારીમાન્ આવો પણ પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— નાવ છે જેની પાસે તે. કુમારિકાઓ છે જેની પાસે તે. ॥૩॥

શિખાદિભ્ય્ ઇન્ ૭૨૧૪॥

શિખાદિ ગણપાઠમાંનાં પ્રથમાન્ત શિખા વગેરે નામને મત્વર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય થાય છે. શિખાઽસ્ત્યસ્ય અને માલાઽસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં શિખા અને માલા નામને આ સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી શિખી અને માલી આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યય પણ થાય ત્યારે ‘માવર્ણાં ૨-૧-૧૪’ થી મતુ ના મ્ ને વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શિખાવાન્ અને માલાવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— શિખાવાળો. માળાવાળો. ॥૪॥

બ્રીહ્યાદિભ્યસ્તૌ ૭૨૧૫॥

બ્રીહ્યાદિ ગણપાઠમાંનાં બ્રીહિ વગેરે પ્રથમાન્ત નામને મત્વર્થમાં ઇક અને ઇન્ પ્રત્યય થાય છે. બ્રીહ્યઃ સન્ત્યસ્ય આ અર્થમાં બ્રીહિ નામને આ સૂત્રથી ઇક અને ઇન્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી બ્રીહિકઃ અને બ્રીહી આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી બ્રીહિમાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે માયાસ્ત્યસ્મિન્ આ અર્થમાં માયા નામને આ સૂત્રથી ઇક અને ઇન્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી માયિકઃ અને માયી આવો પ્રયોગ થાય છે. ઉપર જણાવ્યા મુજબ માયા નામને મતુ પ્રત્યય. ‘માવર્ણાં ૨-૧-૧૪’ થી મતુ ના મ્ ને વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી માયાવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—ઘણા ધાન્યવાળો. માયાવી. ॥૫॥

અતોડનેકસ્વાત્ ૭૧૧૬॥

પ્રથમાન્ત અનેકસ્વરવાળા અકારાન્ત નામને મત્વર્થમાં ઇક અને ઇન્ પ્રત્યય થાય છે. દણ્ડોડસ્ત્યસ્ય અને છત્રમસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં દણ્ડ અને છત્ર નામને આ સૂત્રથી ઇક તથા ઇન્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણો ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દણ્ડિકઃ અને દણ્ડી તથા છત્રિકઃ અને છત્રી આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યય પણ થાય ત્યારે ‘માવર્ણાં ૨-૧-૧૪’ થી મતુ ના મ્ ને વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દણ્ડવાન્ અને છત્રવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— દણ્ડવાળો. છત્રવાળો. અનેકસ્વાદિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રથમાન્ત અનેકસ્વરવાળા જ અકારાન્ત નામને મત્વર્થમાં ઇક અને ઇન્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી ચ્મસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં અકારાન્ત પણ એકસ્વરી ચ્ નામને આ સૂત્રથી ઇક અને ઇન્ પ્રત્યય ન થવાથી ‘તદસ્ત્યં ૭-૨-૧’ થી મતુ પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી ચ્વાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ચ્ [શૂન્ય] થી યુક્ત. અહીં યાદ રાખવું કે ‘તદસ્ત્યં ૭-૨-૧’ માં ‘ઇતિ’ શબ્દ ગૃહીત છે. તેના સંબંધના કારણે આ સૂત્રથી વિહિત ઇક અને ઇન્ પ્રત્યય કૃદન્તનામને થતા નથી. તેમ જ સપ્તમ્યર્થમાં પણ થતા નથી. તેથી દણ્ડોડસ્ત્યસ્મિન્ આ અર્થમાં દણ્ડવદ્ ગૃહાદિ આવો જ પ્રયોગ થાય છે. દણ્ડિકમ્ ગૃહાદિ ઈત્યાદિ પ્રયોગ થતો નથી. ॥૬॥

અશિરસોડશીર્ષશ્ચ ૭૧૧૭॥

પ્રથમાન્ત અશિરસ્ નામને મત્વર્થમાં ઇક અને ઇન્ પ્રત્યય થાય છે. તેમ જ ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યય પણ થાય

છે. અને ત્યારે અશિરસ્ નામને અશીર્ષ આદેશ થાય છે. અશિરોઽસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં અશિરસ્ નામને આ સૂત્રથી ઇક અને ઇન્ પ્રત્યય. અશિરસ્ ને અશીર્ષ આદેશ. ‘અવર્ણો ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી અશીર્ષિકઃ અને અશીર્ષી આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અશિરસ્ ને અશીર્ષ આદેશ. ‘માવર્ણાં ૨-૧-૧૪’ થી મતુ ના મ્ ને વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અશીર્ષવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-માથા વિનાનો. ॥૭॥

અર્થાઽર્થાન્તાદ્ ભાવાત્ ૭।૨।૮॥

ભાવાર્થક પ્રથમાન્ત અર્થ [ઉપયાયનાર્થક અર્થ]નામને તેમ જ અર્થ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા નામને મત્વર્થમાં ઇક અને ઇન્ પ્રત્યય થાય છે. આ સૂત્ર નિયમસૂત્ર છે [‘અત્તો ૭-૨-૬’ થી આ સૂત્રના વિષયમાં પ્રત્યય સિદ્ધ જ હતો.] તેથી બે રીતે નિયમ થાય છે. ભાવાર્થક અર્થ નામને અને તદન્ત નામને મત્વર્થમાં ઇક અને ઇન્ પ્રત્યય જ થાય છે, મતુ પ્રત્યય નહિ. ભાવાર્થક જ અર્થ નામને અને તદન્ત નામને મત્વર્થમાં ઇક અને ઇન્ પ્રત્યય થાય છે, ધનાદિ દ્રવ્યાર્થક અર્થ નામને કે તદન્ત નામને નહિ. અર્થોઽસ્ત્યસ્ય અને પ્રત્યર્થોઽસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં અર્થ અને પ્રત્યર્થ નામને આ સૂત્રથી ઇક અને ઇન્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણો ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અર્થિકઃ અને અર્થી; પ્રત્યર્થિકઃ અને પ્રત્યર્થી આવો પ્રયોગ થાય છે. ઉપર જણાવેલા નિયમના કારણે ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી પ્રાપ્ત પણ મતુ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ ક્રમશઃ- પ્રાર્થના કરનાર. વિરુદ્ધ યાયના કરનાર. ભાવાદિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રથમાન્ત ભાવાર્થક જ અર્થ નામને તેમ જ તદન્ત [અર્થાન્ત]

નામને મત્વર્થમાં ઇક અને ઇન્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી અર્થો [ઘનમ્]ડસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં ધનાર્થક અર્થ નામને આ સૂત્રથી તેમ જ ‘અતોડનેકં ૭-૨-૬’ થી પણ ઇક અને ઇન્ પ્રત્યય થતો નથી. જેથી ‘તદસ્ત્યં ૭-૨-૧’ થી મતુ પ્રત્યય. ‘માવર્ણાં ૨-૧-૧૪’ થી મતુ ના મ્ ને વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અર્થવાન્ આવો જ પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ધનવાન. ॥૮॥

ત્રીહ્યર્થ-તુન્દાદેરિલશ્ચ ૭।૨।૧॥

પ્રથમાન્ત-ત્રીહિ વાચક નામને અને તુન્દાદિ ગણપાઠમાંનાં તુન્દ વગેરે નામને મત્વર્થમાં ઇલ, ઇક અને ઇન્ પ્રત્યય થાય છે. શાલયઃ સન્ત્યસ્ય, તુન્દમસ્ત્યસ્ય અને ઉદરમસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં ત્રીહ્યર્થક શાલિ નામને અને તુન્દાદિ ગણપાઠમાંના તુન્દ અને ઉદર નામને આ સૂત્રથી ઇલ, ઇક અને ઇન્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય જ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શાલિલઃ, શાલિકઃ અને શાલી; તુન્દિલઃ, તુન્દિકઃ અને તુન્દી તેમ જ ઉદરિલઃ, ઉદરિકઃ અને ઉદરી આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યય પણ થાય ત્યારે ‘માવર્ણાં ૨-૧-૧૪’ થી જ થી પરમાં રહેલા મતુ ના મ્ ને વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શાલિમાન્, તુન્દવાન્ અને ઉદરવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-ધાન્યવાન. મોટા પેટવાળો. મોટા પેટવાળો. ॥૧॥

સ્વાઙ્ગાદ્ વિવૃદ્ધાત્ તે ૭।૨।૧૦॥

વિવૃદ્ધ વિશેષણથી વિશિષ્ટ સ્વાઙ્ગવાચક પ્રથમાન્ત નામને મત્વર્થમાં ઇલ, ઇક અને ઇન્ પ્રત્યય થાય છે. વિવૃદ્ધૌ [મહાન્તૌ]કર્ણાવસ્ય આ અર્થમાં કર્ણ નામને આ સૂત્રથી ઇલ, ઇક

અને ઇન્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કર્ણિલઃ, કર્ણિકઃ અને કર્ણી આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યય થાય ત્યારે મતુ પ્રત્યયના મ્ ને ‘માવર્ણાં ૨-૧-૧૪’ થી વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કર્ણવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-જેના કાન અધિક વધ્યા છે તે. ॥૧૦॥

વૃન્દાદારકઃ ૭૨૧૧૧॥

પ્રથમાન્ત વૃન્દ નામને મત્વર્થમાં આરક પ્રત્યય થાય છે. વૃન્દમત્યાસ્તિ આ અર્થમાં વૃન્દ નામને આ સૂત્રથી આરક પ્રત્યય. ‘અવર્ણં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વૃન્દારકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યય થાય ત્યારે તેના મ્ ને ‘માવર્ણાં ૨-૧-૧૪’ થી વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વૃન્દવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સમુદાયવાળો. ॥૧૧॥

શૃઙ્ગાત્ ૭૨૧૧૨॥

પ્રથમાન્ત શૃઙ્ગ નામને મત્વર્થમાં આરક પ્રત્યય થાય છે. શૃઙ્ગમત્સ્યસ્ય આ અર્થમાં શૃઙ્ગ નામને આ સૂત્રથી આરક પ્રત્યય. ‘અવર્ણં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શૃઙ્ગારકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યય થાય ત્યારે ‘માવર્ણાં ૨-૧-૧૪’ થી મતુ ના મ્ ને વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શૃઙ્ગવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-શિંગડાવાળો. ॥૧૨॥

ફલ-બર્હાચ્વેન: ૭૧૨૧૩॥

પ્રથમાન્ત ફલ, બર્હ અને શુદ્ધ નામને મત્વર્થમાં ફલ પ્રત્યય થાય છે. ફલમસ્યસ્ય બર્હોઽસ્યસ્ય અને શુદ્ધમસ્યસ્ય આ અર્થમાં ફલ, બર્હ અને શુદ્ધ નામને આ સૂત્રથી ફલ પ્રત્યય. ‘અવર્ણો ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ફલિનઃ, બર્હિનઃ અને શુદ્ધિનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યય થાય ત્યારે ‘માવર્ણાં ૨-૧-૧૪’ થી મતુ ના મ્ ને વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ફલવાન્ વગેરે પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—ફળવાળો. પીંછાવાળો. શિંગડાવાળો. ॥૧૩॥

મલમલીમસઃ ૭૧૨૧૪॥

પ્રથમાન્ત મલ નામને મત્વર્થમાં મલીમસ અને ફલ પ્રત્યય થાય છે. મલમસ્યસ્ય આ અર્થમાં મલ નામને આ સૂત્રથી મલીમસ અને ફલ પ્રત્યય. ‘અવર્ણો ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી મલીમસઃ અને મલિનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યય થાય ત્યારે મતુ પ્રત્યયના મ્ ને ‘માવર્ણાં ૨-૧-૧૪’ થી વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી મલવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—મેલો. ॥૧૪॥

મરુત્-પર્વણસ્તઃ ૭૧૨૧૫॥

પ્રથમાન્ત મરુત્ અને પર્વન્ નામને મત્વર્થમાં ત પ્રત્યય થાય છે. મરુતઃ સન્ત્યસ્ય અને પર્વાણિ સન્ત્યસ્ય આ અર્થમાં મરુત્ અને પર્વન્ નામને આ સૂત્રથી ત પ્રત્યય. ‘નામ્નો જો ૨-૧-૧૧’ થી ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી મરુતઃ અને પર્વતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય ત્યારે

મરુત્વાન્ અને પર્વવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— ઈન્દ્ર. પર્વત. મરુત્વાન્ અહીં ‘ન સ્તં ૧-૧-૨૩’ થી પદસંજ્ઞાનો નિષેધ હોવાથી તુ ને ‘ઘુટસ્તૃ ૦ ૨-૧-૭૬’ થી ટૂ આદેશ થતો નથી. ॥૧૫॥

વલિ-વટિ-તુણ્ડે ભઃ ૭૨।૧૬॥

પ્રથમાન્ત વલિ, વટિ અને તુણ્ડિ નામને મત્વર્થમાં મ પ્રત્યય થાય છે. વલિસ્ત્યસ્ય, વટિસ્ત્યસ્ય અને તુણ્ડિસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં વલિ, વટિ અને તુણ્ડિ નામને આ સૂત્રથી મ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી વલિભઃ, વટિભઃ અને તુણ્ડિભઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૩’ થી મતુ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી વલિમાન્ વગેરે પ્રયોગ થાય છે. [મુદ્રિત પુસ્તકમાં વલિવાન્ પાઠ અશુદ્ધ છે.] અર્થ ક્રમશઃ— વૃદ્ધાવસ્થાના કારણે ચામડીમાં સંકોચવાળો. ઉન્નતનાભિવાળો. વધેલી નાભિવાળો. ॥૧૬॥

ઝર્ણા-ઠહં-શુભમો યુસ્ ૭૨।૧૭॥

પ્રથમાન્ત ઝર્ણા, અહમ્ અને શુભમ્ નામને મત્વર્થમાં યુસ્ પ્રત્યય થાય છે. ઝર્ણાસ્ત્યસ્ય, અહમસ્ત્યસ્ય અને શુભમસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં ઝર્ણા, અહમ્ અને શુભમ્ નામને આ સૂત્રથી યુસ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ઝર્ણાયુઃ, અહંયુઃ અને શુભંયુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— ઘેટો. અહંકારી. કલ્યાણબુદ્ધિવાળો. ॥૧૭॥

કં-શંભ્યાં યુસ્-તિ-યસ્-તુ-ત-વ-મ્ ૭૨।૧૮॥

પ્રથમાન્ત કમ્ અને શમ્ નામને મત્વર્થમાં યુસ્ તિ યસ્ તુ ત વ અને મ પ્રત્યય થાય છે. કમસ્ત્યસ્ય અને શમસ્ત્યસ્ય આ

અર્થમાં કમ્ અને શમ્ નામને આ સૂત્રથી યુસ્ તિ યસ્ તુ ત વ અને મ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી કંયુઃ શંયુઃ; કંતિઃ શંતિઃ; કંયઃ શંયઃ, કંતુઃ શંતુઃ; કંતઃ શંતઃ; કંવઃ શંવઃ અને કંમઃ શંમઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— સુખી. સુખી. ॥૧૮॥

બલ-વાત-દન્ત-લલાટાદૂલઃ ૭૧૨૧૧॥

પ્રથમાન્ત બલ, વાત, દન્ત અને લલાટ નામને મત્વર્થમાં ઝલ પ્રત્યય થાય છે. બલમસ્ત્યસ્ય, વાતોઽસ્ત્યસ્ય, દન્તોઽસ્ત્યસ્ય અને લલાટોઽસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં બલ, વાત, દન્ત અને લલાટ નામને આ સૂત્રથી ઝલ પ્રત્યય. ‘અવર્ણો ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય જ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી બલૂલઃ, વાતૂલઃ, દન્તૂલઃ અને લલાટૂલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મત્તુ પ્રત્યય થાય ત્યારે તેના મ્ ને ‘માવર્ણાં ૨-૧-૧૪’ થી વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી બલવાન્ વગેરે પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-બળવાન. વાયુના રોગવાળો. લાંબા દાંતવાળો. વિશાલ કપાળવાળો. ॥૧૧॥

પ્રાણ્યઙ્ગાદાતો લઃ ૭૧૨૨૦॥

પ્રાણ્યઙ્ગાર્થક પ્રથમાન્ત આકારાન્ત નામને મત્વર્થમાં લ પ્રત્યય થાય છે. ચૂડાસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં ચૂડા નામને આ સૂત્રથી લ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ચૂડાલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મત્તુ પ્રત્યય થાય ત્યારે તેના મ્ ને ‘માવર્ણાં ૨-૧-૧૪’ થી વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ચૂડાવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ચોટલીવાળો. પ્રાણ્યઙ્ગાદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ આકારાન્ત પ્રાણ્યઙ્ગાર્થક જ પ્રથમાન્ત નામને મત્વર્થમાં લ પ્રત્યય થાય છે. તેથી જઙ્ઘાઽસ્ત્યસ્ય

[પ્રાસાદસ્ય]આ અર્થમાં જડ્ઘા નામ પ્રાણ્યઙ્ગાર્થક ન હોવાથી તેને આ સૂત્રથી લ પ્રત્યય ન થવાથી 'તદસ્યાં ૭-૨-૧' થી મતુ પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી જડ્ઘાવાનુ પ્રાસાદઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—અધોભાગવાળો પ્રાસાદ. ॥૨૦॥

સિધ્ધાદિ—શુદ્રજન્તુ-રુઘ્યઃ ૭।૨।૨૧॥

પ્રથમાન્ત-સિધ્ધાદિ ગણપાઠમાંનાં સિધ્ધ વગેરે નામને; શુદ્ર જન્તુવાચક નામને અને રોગાર્થક નામને ભત્વર્થમાં લ પ્રત્યય થાય છે. સિધ્ધાનિ સન્ત્યસ્ય; વર્ધાનિ સન્ત્યસ્ય, યૂકાસ્ત્યસ્ય અને મૂર્ચાસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં સિધ્ધ અને વર્ધન્ નામને તેમ જ યૂકા અને મૂર્ચા નામને આ સૂત્રથી લ પ્રત્યય. 'નામ્નો ૨-૧-૧૧' થી અન્ત્ય નુ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સિધ્ધલઃ; વર્ધલઃ; યૂકાલઃ અને મૂર્ચાલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. 'આ યાત્ ૭-૨-૨' થી મતુ પ્રત્યય થાય ત્યારે તેના મ્ ને 'માવર્ણાં ૨-૧-૧૪' થી વ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી સિધ્ધવાનુ વગેરે પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કોઢરોગવાળો. વધરાવળ રોગવાળો. જૂવાળો. મૂચ્છરોગવાળો. ॥૨૧॥

પ્રજ્ઞા-પર્ણોદક-ફેનાલ્લેલૌ ૭।૨।૨૨॥

પ્રથમાન્ત પ્રજ્ઞા, પર્ણ, ઉદક અને ફેન નામને ભત્વર્થમાં લ અને ફલ પ્રત્યય થાય છે. પ્રજ્ઞાસ્ત્યસ્ય, પર્ણમસ્ત્યસ્ય, ઉદકમસ્ત્યસ્ય અને ફેનોડસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં પ્રજ્ઞા, પર્ણ, ઉદક અને ફેન નામને આ સૂત્રથી લ અને ફલ પ્રત્યય. ફલ પ્રત્યયની પૂર્વે અન્ત્ય આ તથા અ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રજ્ઞાલઃ પ્રજ્ઞિલઃ; પર્ણલઃ પર્ણિલઃ; ઉદકલઃ ઉદકિલઃ અને ફેનલઃ ફેનિલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. 'આ યાત્ ૭-૨-૨' થી મતુ પ્રત્યય થાય ત્યારે તેના મ્ ને

‘માવર્ણાં ૨-૧-૧૪’ થી વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ફેનવાનુ વગેરે પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—બુદ્ધિમાન. પાંદડાવાળો. પાણીવાળો. ફીણવાળો. ॥૨૨॥

કાલા-જટા-ઘાટાત્ ક્ષેપે ૭૧૨૨૩॥

નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો પ્રથમાન્ત કાલા, જટા અને ઘાટા નામને મત્વર્થમાં લ અને ઇલ પ્રત્યય થાય છે. કાલાસ્ત્યસ્ય, જટાસ્ત્યસ્ય અને ઘાટાસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં કાલા, જટા અને ઘાટા નામને આ સૂત્રથી લ અને ઇલ પ્રત્યય. ઇલ પ્રત્યયની પૂર્વેના અન્ત્ય આ નો ‘અવર્ણો ૭-૪-૬૮’ થી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કાલાલઃ કાલિલઃ; જટાલઃ જટિલઃ અને ઘાટાલઃ ઘાટિલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-કાલા [પગની મોટી નાડી]વાળો. લોકોને ઠગવા માટેની જટાવાળો. ડોક-ગરદનમાં ઉન્નત ભાગવાળો. ક્ષેપ इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ષેપ-નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ પ્રથમાન્ત કાલા, જટા અને ઘાટા નામને મત્વર્થમાં લ અને ઇલ પ્રત્યય થાય છે. તેથી નિન્દાનો વિષય ન હોય ત્યારે કાલા નામને આ સૂત્રથી લ અને ઇલ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય ન થવાથી ‘તદસ્યાં ૭-૨-૧’ થી મતુ પ્રત્યય. તેના મ્ ને ‘માવર્ણાં ૨-૧-૧૪’ થી વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કાલાવાનુ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-કાલી વનસ્પતિવિશેષવાળો. ॥૨૩॥

વાચ આલાઽઽટૌ ૭૧૨૨૪॥

નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો પ્રથમાન્ત વાચ નામને આલ અને આટ પ્રત્યય મત્વર્થમાં થાય છે. વાગસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં વાચ નામને આ સૂત્રથી આલ અને આટ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વાચાલઃ

અને વાચાટઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-વ્યર્થ અધિક બોલનાર. આ અને પૂર્વસૂત્રમાં ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યયનો સંબન્ધ નથી. કારણ કે મતુ પ્રત્યયથી કાલાદિ નામો દ્વારા નિંદા ગમ્યમાન થતી નથી. ॥૨૪॥

મ્મિન્ ૭૧૨૧૫॥

પ્રથમાન્ત વાચ્ નામને મ્મિન્ પ્રત્યય મત્વર્થમાં થાય છે. વાગસ્યમ્મિન્ આ અર્થમાં વાચ્ નામને આ સૂત્રથી મ્મિન્ પ્રત્યય...વગેરે કાર્ય થવાથી વાગ્મી આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યય થાય ત્યારે તેના મ્ ને ‘માવર્ણાં ૨-૧-૧૪’ થી વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વાગ્વાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સારો વક્તા. ॥૨૫॥

મઘ્વાદિભ્યો રઃ ૭૧૨૨૬॥

મઘ્વાદિ ગણપાઠમાંનાં પ્રથમાન્ત મઘુ વગેરે નામને મત્વર્થમાં ર પ્રત્યય થાય છે. મઘ્વસ્યસ્ય અને ધ્વમ્ [મહત્ કઠવિવરમ્] ળસ્યસ્ય આ અર્થમાં મઘુ અને ધ્વ નામને આ સૂત્રથી ર પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી મઘુરો રસઃ અને ધ્વરો ગર્દભઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-મધુર રસ. [અહીં મઘુ નામ રસવૃત્તિસ્વાદુત્વજાતિપરક છે.] ગધેડો. ॥૨૬॥

કૃષ્યાદિભ્યો વલ્ચ્ ૭૧૨૨૭॥

કૃષ્યાદિ ગણપાઠમાંનાં પ્રથમાન્ત કૃષિ વગેરે નામને મત્વર્થમાં વલ્ચ્ [વલ] પ્રત્યય થાય છે. કૃષિરસ્યાસ્તિ અને આસુતિરસ્યાસ્તિ આ

અર્થમાં કૃષિ અને આસુતિ નામને આ સૂત્રથી બલ્લ્વ પ્રત્યય.
 ‘વલ્લ્ચ્ચં ૩-૨-૮૨’ થી અન્ત્ય ઇ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ વગેરે કાર્ય
 થવાથી કૃષીવલ્લ્: કુટુમ્બી અને આસુતીવલ્લ્: કલ્પપાલ્લ્: આવો પ્રયોગ
 થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી
 આસુતિમાન્ વગેરે પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-ખેતી ઉપર
 જીવનાર. દાડુ વેચનાર. ॥૨૭॥

લોમ-પિચ્છાદે: શેલમ્ ૭।૨।૨૮॥

લોમન્ આદિ ગણપાઠમાંનાં લોમન્ વગેરે પ્રથમાન્ત નામને
 મત્વર્થમાં શ પ્રત્યય થાય છે. અને પિચ્છાદિ ગણપાઠમાંનાં
 પ્રથમાન્ત પિચ્છ વગેરે નામને મત્વર્થમાં ઇલ્લ પ્રત્યય થાય છે.
 લોમાનિ સન્ત્યસ્ય, ગિરિસ્ત્યસ્ય, પિચ્છમસ્ત્યસ્ય અને ડરોડસ્ત્યસ્ય આ
 અર્થમાં લોમન્ અને ગિરિ નામને આ સૂત્રથી શ પ્રત્યય. તથા પિચ્છ
 અને ડરસુ નામને આ સૂત્રથી ઇલ્લ પ્રત્યય. ‘નામ્નોં ૨-૧-૧૧’ થી
 ન્ નો લોપ.....વગેરે કાર્ય થવાથી લોમશઃ, ગિરિશઃ, પિચ્છિલઃ
 અને ડરસિલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ
 પ્રત્યય થાય ત્યારે તેના મ્ ને ‘માવર્ણાં ૨-૧-૧૪’ થી વ્
 આદેશાદિ કાર્ય થવાથી લોમવાન્ અને પિચ્છવાન્ વગેરે પ્રયોગ થાય
 છે. અર્થ ક્રમશઃ-અધિક રોમયુક્ત. પર્વતવાળો. પીંછાવાળો.
 શ્રેષ્ઠ છાતીવાળો. ॥૨૮॥

નોડઙ્ગાદે: ૭।૨।૨૯॥

અઙ્ગાદિ ગણપાઠમાંનાં પ્રથમાન્ત અઙ્ગ વગેરે નામને
 મત્વર્થમાં ન પ્રત્યય થાય છે. અઙ્ગાનિ સન્ત્યસ્યાઃ અને પામાસ્ત્યસ્ય
 આ અર્થમાં અઙ્ગ અને પામન્ નામને આ સૂત્રથી ન પ્રત્યય.

અડ્ઘન નામને ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યય. ‘નામ્નો ૨-૧-૧૧’ થી પામન્ ના ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અડ્ઘના અને પામનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યય થાય ત્યારે તેના મ્ ને ‘માવર્ણા ૨-૧-૧૪’ થી વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પામવાન્ વગેરે પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—સુંદર અંગવાળી સ્ત્રી. ખણજવાળો પુરુષ. ॥૨૧॥

શાકી-પલાલી-દર્દ્રવા હ્રસ્વશ્ચ ૭ા૨ા૩૦॥

પ્રથમાન્ત શાકી, પલાલી અને દર્દ્રૂ નામને મત્વર્થમાં ન પ્રત્યય થાય છે, અને ત્યારે નામના અન્ત્ય સ્વરને હ્રસ્વ આદેશ થાય છે. સારા શાક અને ઘાસવિશેષને ક્રમશઃ શાકી અને પલાલી કહેવાય છે. દર્દ્રૂ રોગવિશેષ છે. શાક્યસ્ત્યસ્ય, પલાત્યસ્ત્યસ્ય અને દર્દ્રૂસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં શાકી, પલાલી અને દર્દ્રૂ નામને આ સૂત્રથી ન પ્રત્યય; અને અન્ત્ય ઈ ને ઈ આદેશ તેમ જ અન્ત્ય ઝ ને ઞ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શાકિનઃ, પલાલિનઃ અને દર્દ્રુણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય ત્યારે શાકીમાન્ વગેરે પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—સારાશાકવાળો. સારાઘાસવાળો. દાદરરોગવાળો. ॥૩૦॥

વિષ્વચો વિષુશ્ચ ૭ા૨ા૩૧॥

પ્રથમાન્ત વિષ્વક્ નામને મત્વર્થમાં ન પ્રત્યય થાય છે અને ત્યારે વિષ્વક્ ને વિષુ આદેશ થાય છે. વિષ્વચ્ચો [રશ્મયો]યસ્ય મથવા વિષ્વગ્ ગતાનિ યસ્ય આ અર્થમાં વિષ્વક્ નામને આ સૂત્રથી ન પ્રત્યય; અને વિષ્વગ્ નામને વિષુ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વિષુણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યય

થાય ત્યારે તેના મ્ ને ‘માવર્ણાં ૨-૧-૧૪’ થી વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વિષ્ણવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સૂર્ય અથવા વાયુ. ॥૩૧॥

લક્ષ્યા અનઃ ૭૧૨૧૨॥

પ્રથમાન્ત લક્ષ્મી નામને મત્વર્થમાં અન પ્રત્યય થાય છે. લક્ષ્મીસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં લક્ષ્મી નામને આ સૂત્રથી અન પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઈ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી લક્ષ્મણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યય થાય ત્યારે ‘માવર્ણાં ૨-૧-૧૪’ થી મતુ ના મ્ ને વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી લક્ષ્મીવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-શોભાવાળો. ॥૩૨॥

પ્રજ્ઞા-શ્રદ્ધાઽર્ચા-વૃત્તે ણઃ ૭૧૨૧૩॥

પ્રથમાન્ત પ્રજ્ઞા, શ્રદ્ધા, અર્ચા અને વૃત્તિ નામને મત્વર્થમાં ણ [અ] પ્રત્યય થાય છે. પ્રજ્ઞાસ્ત્યસ્ય, શ્રદ્ધાસ્ત્યસ્ય, અર્ચાસ્ત્યસ્ય અને વૃત્તિસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં પ્રજ્ઞા, શ્રદ્ધા, અર્ચા અને વૃત્તિ નામને આ સૂત્રથી ણ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ અને ક્ષ ને વૃદ્ધિ આદ્ આદેશ. ‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ તથા ઈ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રજ્ઞઃ, શ્રદ્ધઃ, અર્ચઃ અને વાર્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યય થાય ત્યારે યથાપ્રાપ્ત ‘માવર્ણાં ૨-૧-૧૪’ થી મતુ ના મ્ ને વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રજ્ઞાવાન્, શ્રદ્ધાવાન્, અર્ચાવાન્ અને વૃત્તિમાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બુદ્ધિમાન. શ્રદ્ધાળુ. પૂજારી. આજીવિકાવાળો. ॥૩૩॥

જ્યોત્સ્નાદિભ્યોઽણ્ ૭૨।૩૪॥

જ્યોત્સ્ના વગેરે પ્રથમાન્ત નામને મત્વર્થમાં અણ્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. જ્યોત્સ્નાઽસ્ત્યસ્યામ્ અને તમિસ્રાઽસ્ત્યસ્યામ્ આ અર્થમાં જ્યોત્સ્ના અને તમિસ્રા નામને આ સૂત્રથી અણ્ [અ] પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આધ સ્વર ઓ અને અ ને વૃદ્ધિ ઔ તથા આ આદેશ. 'અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ નો લોપ. જ્યોત્સ્ન અને તામિસ્ર નામને 'અણજે૦ ૨-૪-૨૦' થી ઙી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી જ્યોત્સ્ની અને તામિસ્રી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— અજવાળી રાત. અંધારી રાત. ॥૩૪॥

સિકતા-શર્કરાત્ ૭૨।૩૫॥

પ્રથમાન્ત સિકતા અને શર્કરા નામને મત્વર્થમાં અણ્ પ્રત્યય થાય છે. સિકતાઃ સન્ત્યસ્ય અને શર્કરાઃ સન્ત્યસ્ય આ અર્થમાં સિકતા અને શર્કરા નામને આ સૂત્રથી અણ્ [અ] પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આધ સ્વર ઇ અને અ ને વૃદ્ધિ ઈ અને આ આદેશ. 'અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી સૈક્તઃ અને શાર્કરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. 'આ યાત્ ૭-૨-૨' થી મત્તુ પ્રત્યય થાય ત્યારે તેના મ્ ને 'માવર્ણા૦ ૨-૧-૧૪' થી વ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી સિકતાવાન્ વગેરે પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—રેતીવાળો પ્રદેશ. સાકરથી યુક્ત ભાત વગેરે. ॥૩૫॥

ઇલક્ષ્વ દેશે ૭૨।૩૬॥

પ્રથમાન્ત સિકતા અને શર્કરા નામને દેશસ્વરૂપ મત્વર્થમાં ઇલ અને અણ્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. સિકતાઃ સન્ત્યસ્મિન્ દેશે અને

શર્કતઃ સત્ત્યસ્મિન્ દેશે આ અર્થમાં સિકતા અને શર્કરા નામને આ સૂત્રથી ફલ અને અણુ પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી સિકતિલઃ સૈકતઃ; અને શર્કરિલઃ શર્કરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યય થાય ત્યારે સિકતાવાન્ અને શર્કરાવાન્ દેશઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. [જીઓ સૂ.નં. ૭-૨-૩૫] અર્થ ક્રમશઃ -રેતાળ દેશ. કાંકરાવાળો દેશ. ॥૩૬॥

દ્યુ-દ્રોમઃ ૭૧૨૩૭॥

પ્રથમાન્ત દ્યુ અને દ્રુ નામને મત્વર્થમાં મ પ્રત્યય થાય છે. દ્યુસ્ત્યસ્ય અને દ્રૂણિ સત્ત્યસ્ય આ અર્થમાં દ્યુ અને દ્રુ નામને આ સૂત્રથી મ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દ્યુમઃ અને દ્રુમઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-અગ્નિ અથવા દિવસવાળો. વૃક્ષ. અહીં આ બંન્ને નામો રૂઢ હોવાથી તેના અર્થમાં ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યય થતો નથી. ॥૩૭॥

કાણ્ડાણ્ડ-ખાણ્ડીરઃ ૭૧૨૩૮॥

પ્રથમાન્ત કાણ્ડ, આણ્ડ અને ખાણ્ડ નામને મત્વર્થમાં ફ્ર પ્રત્યય થાય છે. કાણ્ડમસ્ત્યસ્ય, આણ્ડમસ્ત્યસ્મિન્ અને ખાણ્ડમસ્ત્યસ્મિન્ આ અર્થમાં કાણ્ડ, આણ્ડ અને ખાણ્ડ નામને આ સૂત્રથી ફ્ર પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કાણ્ડીરઃ, આણ્ડીરઃ અને ખાણ્ડીરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યય થાય ત્યારે તેના મ્ ને ‘માવર્ણાં ૨-૧-૧૪’ થી વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કાણ્ડવાન્ વગેરે પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શાખાવાળો. અણ્ડકોશવાળો. ભાણ્ડ [વાસણ] વાળો. ॥૩૮॥

કચ્છવા ડુર: ૭૧૨૧૧॥

પ્રથમાન્ત કચ્છ નામને મત્વર્થમાં ડુર [ઝર]પ્રત્યય થાય છે. કચ્છૂસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં કચ્છૂ નામને આ સૂત્રથી ડુર પ્રત્યય. 'હિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪' થી અન્ત્ય ઝ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કચ્છુર: આવો પ્રયોગ થાય છે. 'આ યાત્ ૭-૨-૨' થી મત્તુ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી કચ્છૂમાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ખરજવાના રોગવાળો. ॥૩૧॥

દન્તાદુન્નતાદ્ ૭૧૨૪૦॥

ઉન્નત વિશેષણથી વિશેષિત પ્રથમાન્ત દન્ત નામને મત્વર્થમાં ડુર [ઝર] પ્રત્યય થાય છે. ડન્નતા દન્તા અસ્ય સન્તિ આ અર્થમાં દન્ત નામને આ સૂત્રથી ડુર પ્રત્યય. 'હિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪' થી અન્ત્ય ઝ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દન્તુર: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ઊંચા દાંતવાળો. ડન્નતાદિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉન્નત વિશેષણથી વિશેષિત જ પ્રથમાન્ત દન્ત નામને મત્વર્થમાં ડુર પ્રત્યય થાય છે. તેથી દન્તા અસ્ય સન્તિ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી ડુર પ્રત્યય ન થવાથી 'તદસ્યાં ૭-૨-૧' થી મત્તુ પ્રત્યય. તેના મ્ ને 'માવર્ણાં ૨-૧-૧૪' થી વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દન્તવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-દાંતવાળો. ॥૪૦॥

મેઘા-રથાન્નવેર: ૭૧૨૪૧॥

પ્રથમાન્ત મેઘા અને રથ નામને મત્વર્થમાં વિકલ્પથી ઇર પ્રત્યય થાય છે. મેઘાસ્ત્યસ્ય અને રથોસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં મેઘા અને રથ નામને આ સૂત્રથી ઇર પ્રત્યય. 'અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય

આ અને અ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી મેઘિરઃ અને રથિરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇર પ્રત્યય ન થાય ત્યારે મેઘા નામને ‘અસુ-ત્તપોઽ ૭-૨-૪૭’ થી વિન્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી મેઘાવી આવો પ્રયોગ થાય છે. અને રથ નામને ‘અતોઽનેકઽ ૭-૨-૬’ થી ઇક અને ઇન્ પ્રત્યય. ‘અવર્જેઽ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી રથિકઃ અને રથી આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યય થાય ત્યારે તેના મ્ ને ‘માવર્ણાઽ ૨-૧-૧૪’ થી વ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી મેઘાવાન્ અને રથવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બુદ્ધિમાન. સારથી. ॥૪૧॥

કૃપાહૃદયાદાલુઃ ૭|૨|૪૨||

પ્રથમાન્ત કૃપા અને હૃદય નામને મત્વર્થમાં-વિકલ્પથી આલુ પ્રત્યય થાય છે. કૃપાઽસ્ત્યસ્ય અને હૃદયમસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં કૃપા અને હૃદય નામને આ સૂત્રથી આલુ પ્રત્યય. ‘અવર્જેઽ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ અને અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કૃપાલુઃ અને હૃદયાલુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી આલુ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે કૃપા નામને ‘તદસ્યાઽ ૭-૨-૧’ થી મતુ પ્રત્યય. ‘માવર્ણાઽ ૨-૧-૧૪’ થી મતુ ના મ્ ને વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કૃપાવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘અતોઽનેઽ ૭-૨-૬’ થી હૃદય નામને ઇક અને ઇન્ પ્રત્યય. ‘અવર્જેઽ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી [હૃદયિકઃ] હૃદયી આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી હૃદયવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કૃપાલુ. સહૃદય. ॥૪૨॥

કેશાદ્ વઃ ૭૧૨૪૩॥

પ્રથમાન્ત કેશ નામને મત્વર્થમાં વ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. કેશાઃ સત્ત્યસ્ય આ અર્થમાં કેશ નામને આ સૂત્રથી વ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કેશવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી વ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘અતોડને૦ ૭-૨-૬’ થી [ઇક અને] ઇન્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી [કેશિકઃ] કેશી આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યય થાય ત્યારે તેના મૂ ને ‘માવર્ણા૦ ૨-૧-૧૪’ થી વૂ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કેશવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-કેશવાળો. ॥૪૩॥

મળ્યાદિભ્યઃ ૭૧૨૪૪॥

પ્રથમાન્ત મળ્યાદિ ગણપાઠમાંનાં મળિ વગેરે નામને મત્વર્થમાં વ પ્રત્યય થાય છે. મળિરંત્યસ્યાસ્મિન્ વા અને હિરણ્યમસ્યસ્ય આ અર્થમાં મળિ અને હિરણ્ય નામને આ સૂત્રથી વ પ્રત્યય...વગેરે કાર્ય થવાથી મળિવઃ અને હિરણ્યવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી મળિમાન્ અને હિરણ્યવાન્ [૨-૧-૧૪] આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-મળિવાળો. હિરણ્યવાળો. ॥૪૪॥

હીનાત્ સ્વાઙ્ગાદઃ ૭૧૨૪૫॥

હીન વિશેષણથી વિશેષિત સ્વાઙ્ગવાચક પ્રથમાન્ત નામને મત્વર્થમાં અ પ્રત્યય થાય છે. હીનઃ કર્ણોડસ્યસ્ય આ અર્થમાં કર્ણ નામને આ સૂત્રથી અ પ્રત્યય. ‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ

નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કર્ણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—નાના કાનવાળો. હીનાદિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ હીન વિશેષણથી વિશેષિત જ સ્વાફગવાચક પ્રથમાન્ત નામને મત્વર્થમાં અ પ્રત્યય થાય છે. તેથી હીન વિશેષણથી રહિત કર્ણ નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી અ પ્રત્યય ન થવાથી ‘તદસ્યાં ૭-૨-૧’ થી મત્તુ પ્રત્યય. તેના મ્ ને ‘માવર્ણાં ૨-૧-૧૪’ થી વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કર્ણવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—કાનવાળો. ॥૪૫॥

અબ્રાદિભ્યઃ ૭૧૨૪૬॥

અબ્રાદિ ગણપાઠમાંનાં અબ્ર વગેરે પ્રથમાન્ત નામને મત્વર્થમાં અ પ્રત્યય થાય છે. અબ્રાણિ સન્ત્યસ્મિન્ અને અર્શાસિ સન્ત્યસ્મિન્ આ અર્થમાં અબ્ર અને અર્શસ્ નામને આ સૂત્રથી અ પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અબ્રં મેષઃ અને અર્શસો મૈત્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— મેધયુક્ત આકાશ. હરસના રોગવાળો મૈત્ર. ॥૪૬॥

અસુ-તપો-માયા-મેઘા-સ્રજો વિન્ ૭૧૨૪૭॥

પ્રથમાન્ત—અસુ અન્તવાળા નામને તેમ જ તપસ્, માયા, મેઘા અને સ્રજ નામને મત્વર્થમાં વિન્ પ્રત્યય થાય છે. યશોઽસ્ત્યસ્ય, તપોઽસ્ત્યસ્ય, માયાસ્ત્યસ્ય, મેઘાસ્ત્યસ્ય અને સ્રગસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં યશસ્, તપસ્, માયા, મેઘા અને સ્રજ નામને આ સૂત્રથી વિન્ પ્રત્યય. ‘વજઃ કગમ્ ૨-૧-૮૬’ થી સ્રજ ના જ્ ને ગ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી યશસ્વી, તપસ્વી, માયાવી, મેઘાવી અને સ્રગ્વી આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મત્તુ પ્રત્યય થાય ત્યારે

મતુ ના મ્ ને ‘માવર્ણાં ૨-૧-૧૪’ થી વ્રુ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી
 યશસ્વાન્ વગેરે પ્રયોગ પણ થાય છે. અસ્ અન્તવાળા નામોને આ
 સૂત્રથી વિન્ પ્રત્યયનું વિધાન હોવાથી તપસ્ નામને પણ તે વિધાન
 સિદ્ધ ૪ હતું. પરન્તુ ‘જ્યોત્સ્નાં ૭-૨-૨૪’ થી વિહિત અણ
 પ્રત્યયથી વિન્ પ્રત્યયનો બાધ ન થાય-એ માટે તપસ્ નામને આ
 સૂત્રથી પૃથગ્ વિન્ પ્રત્યયનું વિધાન કર્યું છે. અર્થ ક્રમશઃ-
 યશસ્વી. તપસ્વી. માયાવી. બુદ્ધિમાન. માળાવાળો. ॥૪૭॥

આમયાદ્ દીર્ઘશ્ચ ૭૨૧૪૮॥

પ્રથમાન્ત આમય નામને મત્વર્થમાં વિન્ પ્રત્યય થાય છે;
 અને ત્યારે આમય નામના અન્ત્ય સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થાય છે.
 આમયોઽસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં આમય નામને આ સૂત્રથી વિન્ પ્રત્યય;
 અને આમય નામના અન્ત્ય અ ને દીર્ઘ આ આદેશ વગેરે કાર્ય
 થવાથી આમયાવી આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી
 મતુ પ્રત્યય થાય ત્યારે તેના મ્ ને ‘માવર્ણાં ૨-૧-૧૪’ થી વ્રુ
 આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આમયવાન્ આવો પણ પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થ-રોગી- આમના રોગવાળો. ॥૪૮॥

સ્વાન્ મિન્નીશે ૭૨૧૪૯॥

પ્રથમાન્ત સ્વ નામને ઈશ સ્વરૂપ મત્વર્થમાં મિન્ પ્રત્યય થાય
 છે. અને ત્યારે સ્વ નામના અન્ત્ય અ ને દીર્ઘ આદેશ થાય છે.
 સ્વમત્સ્યસ્યેશસ્ય આ અર્થમાં સ્વ નામને આ સૂત્રથી મિન્ પ્રત્યય
 અને અન્ત્ય અ ને દીર્ઘ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્વામી
 આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ધનનો માલિક. ઈશ સ્વરૂપ મત્વર્થ
 ન હોય તો સ્વ નામને મત્વર્થમાં આ સૂત્રથી મિન્ પ્રત્યય થતો

નથી. પરન્તુ ‘તદસ્યા૦ ૭-૨-૧’ થી મતુ પ્રત્યય. ‘માવર્ણા૦ ૨-૧-૧૪’ થી મતુ ના મ્ ને વ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી સ્વવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-બીજાનું ધન જેની પાસે છે તે. ॥૪૯॥

ગોઃ ૭૧૨|૫૦॥

પ્રથમાન્ત ગો નામને મત્વર્થમાં મિન્ પ્રત્યય થાય છે. ગાવઃ સત્ત્યસ્ય આ અર્થમાં ગો નામને આ સૂત્રથી મિન્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ગોમી આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ગોમાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-અધિક ગાયોવાળો. ॥૫૦॥

ऊर्जो विन्-बलावश्चान्तः. ७१२|५१॥

પ્રથમાન્ત ऊर्जू નામને મત્વર્થમાં વિન્ અને બલ પ્રત્યય થાય છે; અને ત્યારે ऊर्जू નામના અન્તમાં અસ્ નો આગમ થાય છે. ऊर्जस्त्यस्य આ અર્થમાં ऊर्जू નામને આ સૂત્રથી વિન્ અને બલ પ્રત્યય; અને ऊर्जू નામની અન્તમાં અસ્ નો આગમ...વગેરે કાર્ય થવાથી ऊर्जस्વી અને ऊर्जस्वलઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યય થાય ત્યારે તેના મ્ ને ‘માવર્ણા૦ ૨-૧-૧૪’ થી વ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ऊर्जान् આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-તાકાતવાળો. ॥૫૧॥

तमिस्रार्णव-ज्योत्स्ना ७१२|५२॥

મત્વર્થમાં तमिस्र, अर्णव અને ज्योत्स्ना નામનું નિપાતન કરાય છે. तमोऽस्त्यस्याम् एषु वा आ અર્થમાં तमस् નામને આ

સૂત્રથી ર પ્રત્યય તથા ઉપાન્ત્ય અ ને ઇ આદેશ. ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી અમ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી તમિન્ના-રાત્રિઃ અને તમિન્નાણિ=ગુહામુખાનિ આવો પ્રયોગ થાય છે. તમોઽસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં તમસ્ નામને ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યય થાય ત્યારે તેના મ્ ને ‘માવર્ણાં ૨-૧-૧૪’ થી વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી તમસ્વાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-રાત. ગુફાઓનાં મુખો-દ્વારો. અંધકારવાળો. અર્ણાસિ સત્યત્ર આ અર્થમાં અર્ણસ્ નામને આ સૂત્રથી વ પ્રત્યય અને અન્ત્ય સ્ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી અર્ણવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સમુદ્ર. જ્યોતિરસ્ત્યસ્યામ્ આ અર્થમાં જ્યોતિસ્ નામને આ સૂત્રથી ન પ્રત્યય તથા ઉપાન્ત્ય ઇ નો લોપ. જ્યોત્સ્ન નામને ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી જ્યોત્સ્ના આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ચન્દ્રપ્રકાશ. ॥૫૨॥

ગુણાદિभ्यो यः ७।२।५३॥

ગુણાદિ ગણપાઠમાંનાં પ્રથમાન્ત ગુણ વગેરે નામને ય પ્રત્યય થાય છે. ગુણાઃ સત્યસ્મિન્ અને હિમોઽસ્ત્યસ્મિન્ આ અર્થમાં ગુણ અને હિમ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગુણ્યો ના અને હિમો ગિરિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ થી મતુ પ્રત્યય થાય ત્યારે તેના મ્ ને ‘માવર્ણાં ૨-૧-૧૪’ થી વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી હિમવાન્ વગેરે પ્રયોગ પણ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-ગુણવાન પુરુષ. હિમાલય પર્વત. ॥૫૩॥

પ્રશસ્ત અથવા આહત વિશેષણથી વિશેષિત પ્રથમાન્ત રૂપ નામને મત્વર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. પ્રશસ્તં રૂપમસ્યસ્ય અને આહતં રૂપમસ્યસ્ય આ અર્થમાં રૂપ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી રૂપ્યો ગૌઃ અને રૂપ્યં કાર્ષાણમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-સુંદર રૂપવાળો બળદ. હથોડી વગેરેથી ઠોકાયાથી દબાઈ ગયું છે રૂપ જેનું એવો સુવર્ણનો સિક્કો. પ્રશસ્ત કે આહત વિશેષણથી વિશેષિત અર્થવાચક ન હોય તો પ્રથમાન્ત રૂપ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય થતો નથી. તેથી ‘તદસ્યા ૭-૨-૧’ થી મતુ પ્રત્યય. ‘માવર્ણા ૨-૧-૧૪’ થી મતુ ના મ્ ને વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી રૂપવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-રૂપવાળો. ‘આ યાત્ ૭-૨-૨’ નો અધિકાર અહીં પૂર્ણ થાય છે. ॥૫૪॥

પૂર્ણમાસોડ્ઞ ૭૧૨/૫૫॥

પ્રથમાન્ત પૂર્ણમાસુ નામને મત્વર્થમાં અણ્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. પૂર્ણો માશ્વન્દ્રમા અસ્યસ્યામ્ આ અર્થમાં પૂર્ણમાસુ નામને મત્વર્થમાં આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર ઙ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. સ્ત્રીલિંગમાં ‘અણજે ૨-૪-૨૦’ થી ઙી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પૂર્ણમાસી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પૂનમતિથિ. ॥૫૫॥

ગોપૂર્વાદત્ત ઇકણ્ ૭૨।૫૬॥

ગો નામ છે પૂર્વપદ જેનું એવા અકારાન્ત પ્રથમાન્ત નામને મત્વર્થમાં ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે. ગોશતમસ્યસ્ય આ અર્થમાં ગોશત નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ [ઇક] પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્ય સ્વર ઓ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. ‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગૌશતિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સો ગાયવાળો. અત્ત ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગો નામ છે પૂર્વપદ જેનું એવા અકારાન્ત જ પ્રથમાન્ત નામને મત્વર્થમાં ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી ગોવિંશતિરસ્યસ્ય આ અર્થમાં ગોવિંશતિ આ ઈકારાન્ત નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ પ્રત્યય ન થવાથી ‘તદસ્યા૦ ૭-૨-૧’ થી મત્તુ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ગોવિંશતિમાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-વીશ ગાયવાળો. ॥૫૬॥

નિષ્કાદેઃ શતસહસ્રાત્ ૭૨।૫૭॥

નિષ્ક નામ છે આદિમાં જેના અને શત અથવા સહસ્ર નામ છે અન્તમાં જેના એવા પ્રથમાન્ત નામને મત્વર્થમાં ઇકણ્ [ઇક] પ્રત્યય થાય છે. નિષ્કશતમસ્યસ્ય અને નિષ્કસહસ્રમસ્યસ્ય આ અર્થમાં નિષ્કશત અને નિષ્કસહસ્ર નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્ય સ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ ઈ આદેશ. ‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી નૈષ્કશતિકઃ અને નૈષ્કસહસ્રિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ

ક્રમશઃ-સો સુવર્ણમુદ્રાવાળો. હજાર સુવર્ણમુદ્રાવાળો. આદેરિતિ
 કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિષ્ક નામ છે
 આદિમાં જ [મધ્યમાં કે પૂર્વપદ નહીં] જેના અને શત કે સહસ્ર
 નામ છે અન્તમાં જેના એવા પ્રથમાન્ત નામને મત્વર્થમાં ઇકણ
 [ઇક] પ્રત્યય થાય છે. તેથી સ્વર્ણનિષ્કશતમસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં
 સ્વર્ણનિષ્કશત નામને આ સૂત્રથી ઇકણ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ-
 સો સોનામહોરવાળો. ॥૫૭॥

एकादेः कर्मधारयात् ७।२।५८॥

એક નામ છે આદિમાં જેના એવા પ્રથમાન્ત કર્મધારયસમાસ
 સ્વરૂપ અકારાન્ત નામને મત્વર્થમાં 'ઇકણ પ્રત્યય થાય છે.
 एकश्चासौ गौः આ વિગ્રહમાં કર્મધારયથી નિષ્પન્ન એકગવ
 [‘ગોસ્તત્તુ ૦ ૭-૩-૧૦૫’ થી સમાસાન્ત અદ્ પ્રત્યયાદિ
 કાર્ય....]નામને આ સૂત્રથી ઇકણ [ઇક] પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-
 ૪-૧’ થી આદ્ય સ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ ઇ એ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’
 થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી એકગવિકઃ આવો
 પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-એક બળદવાળો. ॥૫૮॥

सर्वदिग्नि ७।२।५९॥

સર્વ નામ છે આદિમાં જેના એવા પ્રથમાન્ત અકારાન્ત
 કર્મધારયસમાસસ્વરૂપ નામને મત્વર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય થાય છે.
 सर्वधनमस्त्यस्य આ અર્થમાં સર્વધન નામને આ સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય.

‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સર્વઘની આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-બધા ઘનવાળો. ॥૧૧॥

પ્રાણિસ્થાદસ્વાઙ્ગાદ્ દ્વન્દ્વ-રુગ્-નિન્દ્યાત્ ૭।૨।૬૦॥

પ્રાણિસ્થ અસ્વાઙ્ગવાચક નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વસમાસસ્વરૂપ અકારાન્ત પ્રથમાન્ત નામને તેમ જ રોગવાચક અથવા તો નિન્દવાચક અકારાન્ત પ્રથમાન્ત નામને મત્વર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય થાય છે. કટકવલયમત્ત્યસ્યા; કુષ્ઠમત્ત્યસ્ય અને કકુદાવર્તોઽત્ત્યસ્ય આ અર્થમાં કટકવલય [આ દ્વન્દ્વસમાસ છે. કટક અને વલય પ્રાણિસ્થ છે અને સ્વાઙ્ગવાચક નથી અર્થાદ્ અસ્વાઙ્ગવાચક તે નામ છે.] રોગવાચક કુષ્ઠ અને નિન્દવાચક કકુદાવર્ત નામને આ સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી કટકવલયિની [‘સ્ત્રિયાં ૨-૪-૧’ થી ડી પ્રત્યય.] કુષ્ઠી અને કકુદાવર્તી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બાજુબંધ અને વલયવાળી. કોઢરોગી. કકુદાવર્ત [ખૂંધ ઉપરનું રુંવાટાનું દુષ્ટ ચક્ર] વાળો. પ્રાણિસ્થાદિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રાણિસ્થ જ અસ્વાઙ્ગવાચક નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વસમાસસ્વરૂપ અકારાન્ત પ્રથમાન્ત નામને તેમ જ રોગવાચક કે નિન્દવાચક અકારાન્ત પ્રથમાન્ત નામને ઇન્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી પુષ્પફલાનિ સન્ત્યસ્ય આ અર્થમાં અસ્વાઙ્ગવાચક [અપ્રાણિસ્થ] નામથી આરબ્ધ હોવા છતાં પુષ્પફલ સ્વરૂપ દ્વન્દ્વસમાસને આ સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય ન થવાથી ‘તદસ્યા ૭-૨-૧’ થી મત્તુ પ્રત્યય. તેના મ્ ને ‘માવર્ણાં ૨-૧-૧૪’ થી વ્

આદેશાદિ કાર્ય થવાથી પુષ્પફલવાન્ વૃક્ષઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ફૂલ અને ફળવાળું વૃક્ષ. અસ્વાઙ્ગાદિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રાણિસ્થ અસ્વાઙ્ગવાચક જ નામથી આરબ્ધ અકારાન્ત દ્વન્દ્વસમાસસ્વરૂપ પ્રથમાન્ત નામને તેમ જ રોગ અથવા નિન્દવાચક અકારાન્ત પ્રથમાન્ત નામને મત્વર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સ્તનકેશમસ્ત્યસ્યાઃ આ અર્થમાં સ્તનકેશ નામને આ સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય થતો નથી. [કારણ કે તે નામ પ્રાણિસ્થ સ્વાઙ્ગવાચક નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વસમાસસ્વરૂપ છે] તેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ મતુ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સ્તનકેશવતી આવો પ્રયોગ થાય છે. [અહીં 'અઘાતૂં ૨-૪-૨' થી ડી પ્રત્યય થયો છે.] અર્થ- સ્તન અને કેશવાળી. ॥૬૦॥

વાતાડતીસાર-પિશાચાત્ કશ્ચાન્તઃ ૭।૨।૬૧॥

પ્રથમાન્ત વાત, અતીસાર અને પિશાચ નામને મત્વર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય થાય છે. અને ત્યારે અન્તમાં ક્ નો આગમ થાય છે. વાતોડસ્ત્યસ્ય અતીસારોડસ્ત્યસ્ય અને પિશાચોડસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં વાત, અતીસાર અને પિશાચ નામને આ સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય તથા અન્તમાં ક્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી વાતકી, અતીસારકી અને પિશાચકી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- વાતરોગી. અતીસારરોગી. પિશાચગ્રસ્ત અથવા પિશાચને વશ કરનાર. ॥૬૧॥

પૂરુણાદ વયસિ ૭૨।૬૨॥

વય અર્થ [ઉંમર] ગમ્યમાન હોય તો પ્રથમાન્ત પૂરુષ-
પ્રત્યયાન્ત નામને મત્વર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય જ થાય છે. પચ્ચમો માસઃ
સંવત્સરો વાડસ્યાસ્તિ આ અર્થમાં પચ્ચમ નામને મત્વર્થમાં આ
સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ
વગેરે કાર્ય થવાથી પચ્ચમી બાલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-
પાંચ મહિનાનો અથવા પાંચ વર્ષનો બાલક. આ નિયમસૂત્ર
હોવાથી આ સૂત્રના વિષયમાં ‘અતો ૦ ૭-૨-૬’ થી ઇક પ્રત્યય
નહિ થાય. ॥૬૨॥

સુખાદેઃ ૭૨।૬૩॥

સુખાદિ ગણપાઠમાંનાં પ્રથમાન્ત સુખ વગેરે નામને મત્વર્થમાં
ઇન્ પ્રત્યય જ થાય છે. સુખમસ્યાસ્તિ અને દુઃખમસ્યાસ્તિ આ
અર્થમાં સુખ અને દુઃખ નામને મત્વર્થમાં આ સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય.
‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી
સુખી અને દુઃખી આવો પ્રયોગ થાય છે. આ નિયમસૂત્ર હોવાથી
‘અતો ૦ ૭-૨-૬’ થી સુખાદિ નામોને ઇક પ્રત્યય નહિ થાય. અર્થ
ક્રમશઃ- સુખી. દુઃખી. ॥૬૩॥

માલાયાઃ ક્ષેપે ૭૨।૬૪॥

નિંદા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો પ્રથમાન્ત માલા નામને
મત્વર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય જ થાય છે. માલાસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં માલા

નામને આ સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી માલી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- માળી [નિન્દ]. ક્ષેપ ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિન્દ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ માલા નામને મત્વર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય જ થાય છે. તેથી નિન્દા અર્થનો વિષય ન હોય ત્યારે માલા નામને મત્વર્થમાં ‘તદસ્યાં ૭-૨-૧’ થી મતુ પ્રત્યય. ‘માવર્ણાં ૨-૧-૧૪’ થી મતુ ના મ્ ને વ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી માલાવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ નિયમસૂત્ર હોવાથી નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે તાદૃશ માલા નામને મતુ પ્રત્યય નહિ થાય. અર્થ-માળાવાલો. ॥૬૪॥

ધર્મ-શીલ-વર્ણાન્તાત્ ૭-૨-૬૫॥

ધર્મ, શીલ અથવા વર્ણ નામ છે અન્તમાં જેના એવા પ્રથમાન્ત નામને મત્વર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય જ થાય છે. મુનિધર્મોઽસ્યાસ્તિ, યતિશીલમસ્યાસ્તિ અને બ્રાહ્મણવર્ણોઽસ્યાસ્તિ આ અર્થમાં મુનિધર્મ, યતિશીલ અને બ્રાહ્મણવર્ણ નામને આ સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી મુનિધર્મો, યતિશીલો અને બ્રાહ્મણવર્ણો આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— મુનિઓની જેમ આચરણ કરનાર. યતિના જેવા શીલવાળો. બ્રાહ્મણના વર્ણવાળો. આ સૂત્ર પણ નિયમસૂત્ર છે. તેથી ‘અત્તો ૭-૨-૬’ થી આ સૂત્રના વિષયમાં ઇક પ્રત્યય થશે નહીં. ॥૬૫॥

बाहूवर्दिर्बलात् ७।२।६६॥

बाहु अथवा ऊरु नाम છે પૂર્વપદ જેનું એવું બલ નામ છે અન્તમાં જેના એવા પ્રથમાન્ત નામને મત્વર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય જ થાય છે. बाहौ बलमस्त्यस्य અને ऊरौ बलमस्त्यस्य આ અર્થમાં बाहुबल અને ऊरुबल નામને આ સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય. ‘अवर्णे० ७-४-६८’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી- बाहुबली અને ऊरुबली આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-બાહુમાં બળવાળો. જંઘામાં બળવાળો. ॥૬૬॥

मन्-मा-ब्जादे नान्मि ७।२।६७॥

પ્રથમાન્ત-મન્ અન્તવાળા નામને, મ્ અન્તવાળા નામને તેમ જ અબ્જાદિ ગણપાઠમાંનાં અબ્જ વગેરે નામને મત્વર્થમાં, સંજ્ઞાનો વિષય હોય તો ઇન્ પ્રત્યય જ થાય છે. दामास्त्यस्याम्; सोमोऽस्त्यस्याम्; अब्जमस्त्यस्याम् અને कमलमस्त्यस्याम् આ અર્થમાં दामन्, सोम, अब्ज અને कमल નામને આ સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય. ‘अवर्णे० ७-४-६८’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. ‘नोऽपद० ७-४-६९’ થી અન્ત્ય અન્ નો લોપ. ‘स्त्रियां नृतो० २-४-९’ થી ડી પ્રત્યય...વગેરે કાર્ય થવાથી दामिनी, सोमिनी, अब्जिनी અને कमलिनी આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- વીજળી. ચાંદની રાત. સરોવર. સરોવર. ॥૬૭॥

હસ્ત-દન્ત-કરાજ્ઞાતૌ ૭૨।૬૮॥

જાતિવાચક સંજ્ઞાના વિષયમાં પ્રથમાન્ત હસ્ત, દન્ત અને કર નામને મત્વર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય જ થાય છે. હસ્તોઽસ્ત્યસ્ય, દન્તોઽસ્ત્યસ્ય અને કરોઽસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં હસ્ત, દન્ત અને કર નામને આ સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણો ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી હસ્તી, દન્તી અને કરી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-તે તે નામના હાથીવિશેષ. ॥૬૮॥

વર્ણાદ્ બ્રહ્મચારિણિ ૭૨।૬૯॥

બ્રહ્મચારીની સંજ્ઞાના વિષયમાં પ્રથમાન્ત વર્ણ નામને મત્વર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય જ થાય છે. વર્ણોઽસ્ત્યસ્ય આ અર્થમાં વર્ણ નામને આ સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણો ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી વર્ણી બ્રહ્મચારી આવો પ્રયોગ થાય છે. બ્રહ્મચારીથી ભિન્નનો વિષય હોય ત્યારે વર્ણ નામને આ સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય ન થવાથી ‘તદસ્યા ૭-૨-૧’ થી મતુ પ્રત્યય. તેના મ્ ને ‘માવર્ણા ૨-૧-૧૪’ થી વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વર્ણવાન્ અન્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-બ્રહ્મચારી. વર્ણવાળો. ॥૬૯॥

પુષ્કરાદેર્દશે ૭૧૨।૭૦॥

દેશસ્વરૂપ મત્વર્થમાં પ્રથમાન્ત પુષ્કરાદિ ગણપાઠમાંનાં પુષ્કર વગેરે નામને ઇન્ પ્રત્યય જ થાય છે. પુષ્કરાણિ સત્ત્યસ્યામ્ અને પદ્માણિ સત્ત્યસ્યામ્ આ અર્થમાં પુષ્કર અને પદ્મ નામને આ સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. ‘સ્ત્રિયાં ૦ ૨-૪-૧’ થી ડી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પુષ્કરિણી અને પદ્મિની આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સરોવર. સરોવર. દેશ इति किम् ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દેશસ્વરૂપ જ મત્વર્થમાં પ્રથમાન્ત પુષ્કરાદિ ગણપાઠમાંનાં પુષ્કર વગેરે નામને ઇન્ પ્રત્યય જ થાય છે. તેથી પુષ્કરવાન્ હસ્તી અહીં હસ્તિસ્વરૂપ મત્વર્થમાં આ સૂત્રથી પુષ્કર નામને ઇન્ પ્રત્યય ન થવાથી ‘તદસ્યા ૦ ૭-૨-૧’ થી મત્તુ પ્રત્યય. તેના મ્ ને ‘માવર્ણાં ૦ ૨-૧-૧૪’ થી વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થાય છે. અર્થ-હાથી. ॥૭૦॥

સૂક્ત-સામ્નોરીયઃ ૭૧૨।૭૧॥

સૂક્ત અને સામન્ અર્થ સ્વરૂપ મત્વર્થ હોય તો પ્રથમાન્ત નામને મત્વર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય છે. અચ્છાવાક્ શબ્દો યત્ર સૂક્તેઽસ્તિ અને યજ્ઞાયજ્ઞમસ્ત્યસ્મિન્ સામ્નિ આ અર્થમાં અચ્છાવાક્ નામને અને યજ્ઞાયજ્ઞ નામને આ સૂત્રથી ઈય પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અચ્છાવાકીયમ્ અને યજ્ઞાયજ્ઞીયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-અચ્છાવાક્ શબ્દ છે જેમાં એવો ગ્રન્થ [સૂક્ત]= ગ્રન્થવિશેષ. યજ્ઞાયજ્ઞ છે જેમાં એવો સામસ્વરૂપ ગ્રન્થવિશેષ. ॥૭૧॥

લુબ્ વાઽધ્યાયાઽનુવાકે ૭૧૨।૭૨॥

મત્વર્થ અધ્યાય અને અનુવાક ગ્રન્થવિશેષ હોય તો

પ્રથમાન્ત નામને વિહિત ઈય પ્રત્યયનો વિકલ્પથી લુપ્ [લોપ] થાય છે. ગર્દભાણ્ડઃ શબ્દોઽસ્ત્યસ્મિન્ અધ્યાયે અનુવાકે વા આ અર્થમાં ગર્દભાણ્ડ નામને આ સૂત્રથી [લુપ્ના વિધાનસામર્થ્યથી] ઈય પ્રત્યય અને તેનો લુપ્ વગેરે કાર્ય થવાથી ગર્દભાણ્ડઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઈય પ્રત્યયનો લુપ્ ન થાય ત્યારે ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગર્દભાણ્ડીયોઽધ્યાયોઽનુવાકો વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ગર્દભાણ્ડ શબ્દ છે જેમાં તે અધ્યાય અથવા અનુવાક [ગ્રન્થવિશેષ.] ॥૭૨॥

વિમુક્તાદેરણ્ ૭૨।૭૩॥

વિમુક્તાદિ ગણપાઠમાંનાં વિમુક્ત વગેરે પ્રથમાન્ત નામને અધ્યાય અથવા અનુવાકસ્વરૂપ મત્વર્થમાં અણ્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. વિમુક્તઃ શબ્દોઽસ્ત્યસ્મિન્ અધ્યાયેઽનુવાકે વા અને દેવાસુરઃ શબ્દોઽસ્ત્યસ્મિન્ અધ્યાયેઽનુવાકે વા આ અર્થમાં વિમુક્ત અને દેવાસુર નામને આ સૂત્રથી અણ્ [અ] પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર ઇ અને ઈ ને વૃદ્ધિ ઈ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વિમુક્તઃ અને દેવાસુરોઽધ્યાયોઽનુવાકો વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- વિમુક્ત શબ્દ છે જેમાં તે અધ્યાય અથવા અનુવાક. દેવાસુર શબ્દ છે જેમાં એવો અધ્યાય અથવા અનુવાક [ગ્રન્થવિશેષ.] ॥૭૩॥

ઘોષદાદેરકઃ ૭૨।૭૪॥

ઘોષદાદિ ગણપાઠમાંનાં પ્રથમાન્ત ઘોષદ્ વગેરે નામને મત્વર્થ અધ્યાય કે અનુવાક સ્વરૂપ હોય તો મત્વર્થમાં અક પ્રત્યય થાય. ઘોષદ્ શબ્દોઽસ્ત્યસ્મિન્ અધ્યાયેઽનુવાકે વા અને ગોષદ્ શબ્દોઽસ્ત્યસ્મિન્ અધ્યાયેઽનુવાકે વા આ અર્થમાં ઘોષદ્ અને ગોષદ્ નામને આ સૂત્રથી

અક પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઘોષદકઃ અને ગોષદકોઽધ્યાયાદિઃ
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ઘોષદ્ શબ્દ છે જેમાં તે
અધ્યાયાદિ. ગોષદ્ શબ્દ છે જેમાં તે અધ્યાયાદિ. ॥૭૪॥

પ્રકારે જાતીયર્ ૭૧૨|૭૫॥

પ્રથમાન્ત પદાર્થ પ્રકાર હોય તો પ્રથમાન્ત નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં
જાતીયર્ પ્રત્યય થાય છે. સામાન્યનો જે વિશેષ-ભેદક અને
વિશેષાન્તરમાં રહેનારો ધર્મ તેને પ્રકાર કહેવાય છે. અર્થાત્
સામાન્યના [વ્યાપકના] વ્યાપ્યભૂત ધર્મને પ્રકાર કહેવાય છે.
મનુષ્યત્વના વ્યાપ્યભૂત પદ્મત્વાદિ ધર્મ પ્રકાર કહેવાય છે. જે
પદ્મત્વાદિ વિશેષાન્તરમાં વૃત્તિ પણ છે. પદ્મઃ પ્રકારોઽસ્ય આ
અર્થમાં પદ્મ નામને આ સૂત્રથી જાતીયર્ [જાતીય] પ્રત્યય વગેરે
કાર્ય થવાથી પદ્મજાતીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પદ્મત્વ
ધર્મથી યુક્ત. સૂ. નં. ૭-૨-૧ થી 'તદસ્ય'ની અનુવૃત્તિ અહીં ચાલુ
છે. તેથી આ સૂત્રથી ષષ્ઠ્યર્થમાં પ્રત્યય વિહિત છે. ॥૭૫॥

કોઽજ્વાદેઃ ૭૧૨|૭૬॥

અજ્વાદિ ગણપાઠમાંનાં પ્રથમાન્ત અણુ વગેરે પ્રકારવાચક
નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે. અણુઃ પ્રકારોઽસ્ય અને સ્થૂલઃ
પ્રકારોઽસ્ય આ અર્થમાં અણુ અને સ્થૂલ નામને આ સૂત્રથી ક
પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અણુકઃ અને સ્થૂલકઃ આવો પ્રયોગ
થાય છે. અર્થક્રમશઃ-પતલું કપડું. સ્થૂલ કપડું. ॥૭૬॥

જીર્ણ-ગોમૂત્રાઽવદાત-સુરા-યવ-કૃષ્ણા-છાત્યા-છાદન-
સુરા-ઽહિ-ગ્રીહિ-તિલે ૭૧૨|૭૭॥

પ્રકારવાચક પ્રથમાન્ત જીર્ણ, ગોમૂત્ર, અવદાત, સુરા, યવ અને
૧૨૫

કૃષ્ણ નામને ક્રમશઃ ષષ્ઠ્યર્થ શાલિ, આચ્છાદન, સુરા, અહિ, વ્રીહિ અને તિલ અર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે. જીર્ણઃ પ્રકારોડસ્ય શાલેઃ; ગોમૂત્રં પ્રકારોડસ્યાચ્છાદનસ્ય; અવદાતઃ પ્રકારોડસ્યાઃ સુરાયાઃ; સુરા પ્રકારોડસ્યાહેઃ, યવઃ પ્રકારોડસ્ય વ્રીહેઃ અને કૃષ્ણઃ પ્રકાર ણ્ણાં તિલાનામ્ આ અર્થમાં અનુક્રમે જીર્ણ, ગોમૂત્ર, અવદાત, સુરા, યવ અને કૃષ્ણ નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય. અવદાતક નામને ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યય. ‘અસ્યા૦ ૨-૪-૧૧૧’ થી અવદાતક નામના ક ની પૂર્વના અ ને ઇ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી જીર્ણકઃ શાલિઃ; ગોમૂત્રકમાચ્છાદનમ્; અવદાતિકા સુરા; સુરકોડહિઃ [અહીં ‘હ્યાદી૦ ૨-૪-૧૦૪’ થી સુરા ના આ ને -હસ્વ અ આદેશ થયો છે.]; યવકો વ્રીહિઃ અને કૃષ્ણકાસ્તિલાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-જાનું ધાન્ય. ગોમૂત્રવર્ણનું ઓઢવાનું કપડું. પીળી અથવા ઉજ્જવલ મદિરા. મદિરાના વર્ણવાળો સાપ. યવ નામનો પ્રીહિ. કાળા તલ. ॥૭૭॥

ભૂતપૂર્વે પ્ચરદ્ ૭૧૨।૭૮॥

ભૂતપૂર્વર્થક નામને સ્વાર્થમાં પ્ચરદ્ [ચર] પ્રત્યય થાય છે. ભૂતપૂર્વા આદ્યા આ અર્થમાં આદ્યા નામને આ સૂત્રથી પ્ચરદ્ પ્રત્યય. ‘ક્યદ્ ૩-૨-૫૦’ થી આદ્યા નામને પુંવદ્ભાવ. [આપ્ ની નિવૃત્તિ.] આદ્યચર નામને ‘અણજે૦ ૨-૪-૨૦’ થી ઙી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી આદ્યચરી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—ભૂતપૂર્વ સંપત્તિશાલિની. સામાન્યથી અહીંથી હવે પછીના પ્રત્યયો પ્રાયઃ સ્વાર્થમાં થાય છે. પ્રત્યયની પ્રકૃતિના અર્થના ભૂતપૂર્વત્વાદિ ઉપાધિભૂત ધર્મો વિશેષણ હોય છે. તે વિશેષણાર્થો પ્રત્યયથી ઘોષિત થાય છે. ભૂત શબ્દ [શુક્લીભૂતમ્]ક્રવચિદ્ વર્તમાનમાં વપરાય છે અને પૂર્વનામ દિશાવાચક પણ છે. તેથી અતિકાન્તાર્થ [ભૂતકાલીન અર્થ]ને જણાવવા ભૂત અને પૂર્વ ઉભયનું ગ્રહણ છે. ॥૭૮॥

ગોષ્ઠાદીનઞ્ ૭૧૨|૭૧||

ભૂતપૂર્વાર્થક ગોષ્ઠ નામને સ્વાર્થમાં ઈનઞ્ [ઈન] પ્રત્યય થાય છે. ભૂતપૂર્વો ગોષ્ઠઃ આ અર્થમાં ગોષ્ઠ નામને આ સૂત્રથી ઈનઞ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર ઓ ને વૃદ્ધિ ઓ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગૌષ્ઠીનો દેશઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ— પહેલાનું ગાયોને રહેવાનું સ્થાન. ||૭૧||

ષષ્ઠ્યા રૂપ્ય-ષ્વરટ્ ૭૧૨|૮૦||

ષષ્ઠ્યન્ત નામને ભૂતપૂર્વ અર્થમાં રૂપ્ય અને ષ્વરટ્ [ષ્વ] પ્રત્યય થાય છે. મૈત્રસ્ય ભૂતપૂર્વો ગૌઃ આ અર્થમાં મૈત્ર નામને આ સૂત્રથી રૂપ્ય અને ષ્વરટ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી મૈત્રરૂપ્યો ગૌઃ અને મૈત્રચરો ગૌઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—મૈત્રનો પહેલાનો બળદ. ||૮૦||

વ્યાશ્રયે તસુઃ ૭૧૨|૮૧||

ષષ્ઠ્યન્ત નામને વ્યાશ્રય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો તસુ પ્રત્યય થાય છે. અનેકપક્ષના આશ્રયને વ્યાશ્રય કહેવાય છે. અર્જુનસ્ય પક્ષે દેવા અભવન્ અને કર્ણસ્ય પક્ષે રવિરભવત્ આ અર્થમાં અર્જુન અને કર્ણ નામને આ સૂત્રથી તસુ [તસ] પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી દેવા અર્જુનતોઽભવન્ અને રવિઃ કર્ણતોઽભવત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— દેવો અર્જુનના પક્ષમાં થયા. સૂર્ય કર્ણના પક્ષમાં રહ્યો. અહીં અર્જુન અને કર્ણનો પક્ષ હોવાથી નાના-અનેક પક્ષો છે. ||૮૧||

રોગાત્ પ્રતીકારે ૭૧૨।૮૨॥

પશ્ચ્યન્ત રોગવાચક નામને પ્રતીકારાર્થમાં તસુ [તસુ]પ્રત્યય થાય છે. પ્રવાહિકાયાશ્ચિકિત્તાં કુરુ આ અર્થમાં પ્રવાહિકા નામને આ સૂત્રથી તસુ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પ્રવાહિકાતઃ કુરુ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પ્રવાહિકા [સંગ્રહણી]ની ચિકિત્સા કર. ॥૮૨॥

પર્યભેઃ સર્વોભયે ૭૧૨।૮૩॥

સર્વાર્થક પરિ નામને અને ઉભયાર્થક અભિ નામને સ્વાર્થમાં તસુ પ્રત્યય થાય છે. પરિ અને અભિ નામને આ સૂત્રથી તસુ [તસુ]પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પરિતઃ અને અભિતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બધી બાજુ, બંન્ને બાજુ. સર્વોભય इति કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સર્વાર્થક જ પરિ અને ઉભયાર્થક જ અભિ નામને તસુ પ્રત્યય થાય છે. તેથી વૃક્ષં પરિ અભિ વા અહીં પરિ અને અભિ નામ સર્વ કે ઉભયાર્થક ન હોવાથી તેને આ સૂત્રથી તસુ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ-વૃક્ષ તરફ. ॥૮૩॥

આઘાદિભ્યઃ ૭૧૨।૮૪॥

આઘાદિ ગણપાઠમાંનાં આદિ વગેરે યથાસમ્ભવ વિભક્ત્યન્ત નામને તસુ [તસુ] પ્રત્યય થાય છે. આદૌ આદે વાં અને મધ્યે મધ્યાદ્ વા આ અર્થમાં આદિ અને મધ્ય નામને આ સૂત્રથી તસુ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી આદિતઃ અને મધ્યતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-આદિમાં અથવા આદિથી. મધ્યમાં અથવા મધ્યથી. ॥૮૪॥

ક્ષેપાઽતિગ્રહાઽવ્યથેષ્વકર્તૃત્તૃતીયાયાઃ ૭૧૨|૮૫||

કર્તૃભિન્નાર્થક તૃતીયાન્ત નામને ક્ષેપ, અતિગ્રહ અને અવ્યથા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો તસુ [તસ] પ્રત્યય થાય છે. ક્ષેપ=નિન્દા. અતિગ્રહ=અતિક્રમણ કરીને લેવું અને અવ્યથા= અભય, સંકોભનો અભાવ. વૃત્તેન ક્ષિપ્તોઽતિગ્રાહ્યો ન વ્યથતે વા આ અર્થમાં વૃત્ત નામને આ સૂત્રથી તસુ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વૃત્તતઃ ક્ષિપ્તોઽતિગ્રાહ્યો ન વ્યથતે વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-આચારથી નિન્દિત. સારા આચારથી બીજાનું અતિક્રમણ કરી ગ્રહણ કરાતો. સારા આચારના કારણે નહિ ડરનારો. અકર્તુરિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કર્તૃભિન્નાર્થક જ તૃતીયાન્ત નામને; ક્ષેપ અતિગ્રહ અને અવ્યથા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો તસુ પ્રત્યય થાય છે. તેથી મૈત્રેણ ક્ષિપ્તઃ અહીં કર્તૃર્થક તૃતીયાન્ત મૈત્ર નામને આ સૂત્રથી તસુ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ-મૈત્રથી નિન્દિત. ॥૮૫॥

પાપ-હીયમાનેન ૭૧૨|૮૬||

કર્તૃભિન્નાર્થક તૃતીયાન્ત નામને પાપ અને હીયમાન શબ્દના યોગમાં તસુ [તસ] પ્રત્યય થાય છે. વૃત્તેન પાપો હીયમાનો વા આ અર્થમાં તૃતીયાન્ત વૃત્ત નામને આ સૂત્રથી તસુ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વૃત્તતઃ પાપો હીયતે વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-આચારથી પાપ. આચારથી ત્યાજ્ય. ॥૮૬॥

પ્રતિના પઞ્ચમ્યાઃ ૭૧૨|૮૭||

પ્રતિ નામના યોગમાં વિહિત પઞ્ચમ્યન્ત નામને વિકલ્પથી તસુ [તસ] પ્રત્યય થાય છે. અર્જુનાત્ પ્રતિ અભિમન્યુઃ આ અર્થમાં અર્જુન નામને આ સૂત્રથી તસુ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થાય ત્યારે

અર્જુનતઃ અને તસુ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય વિકલ્પપક્ષમાં ન થાય ત્યારે અર્જુનાત્ પ્રતિ અભિમન્યુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—અર્જુનનો પ્રતિનિધિ અભિમન્યુ છે. ॥૮૭॥

અહીય-રુહોઽપાદાને ૭૧૨૮૮॥

હીય [હા] અને રુહ સંબન્ધી અપાદાન ન હોય તો; અપાદાનકારકમાં વિહિત પઞ્ચમ્યન્ત નામને સ્વાર્થમાં વિકલ્પથી તસુ પ્રત્યય થાય છે. ગ્રામાદ્ એતિ આ અર્થમાં ગ્રામ નામને આ સૂત્રથી તસુ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ગ્રામતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી તસુ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ગ્રામાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—ગામથી જાય છે. અહીય-રુહ્ એતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ હીય અને રુહ ધાતુસંબન્ધી અપાદાનથી ભિન્ન જ અપાદાનકારકમાં વિહિત પઞ્ચમ્યન્ત નામને સ્વાર્થમાં વિકલ્પથી તસુ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સાર્થાદ્ હીનો ગિરેશ્વરોહતિ અહીં સાર્થ અને ગિરિ નામને આ સૂત્રથી તસુ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ ક્રમશઃ- સાર્થથી ભ્રષ્ટ. ગિરિથી ઊતરે છે. ॥૮૮॥

કિમદ્વયાદિસર્વાઘવૈપુલ્યબહોઃ પિત્ તસ્ ૭૧૨૮૯॥

પઞ્ચમ્યન્ત કિમ્ નામને; દ્વિ વગેરે નામને છોડીને અન્ય સર્વાદિ ગણપાઠમાંનાં સર્વ વગેરે નામને અને વૈપુલ્ય અર્થને છોડીને અન્યાર્થક બહુ નામને પિત્ તસ્ [તસ] પ્રત્યય થાય છે. કસ્માત્, સર્વસ્માત્, યસ્માત્ અને બહુભ્યઃ આ અર્થમાં અનુક્રમે કિમ્, સર્વ, યદ્ અને બહુ નામને આ સૂત્રથી પિત્ તસ્ પ્રત્યય. ‘ઇતો ૭-૨-૧૦’ થી કિમ્ ને કુ આદેશ. ‘આદેરઃ ૨-૧-૪૧’ થી યદ્ ના દ્ ને જ આદેશ. ‘લુગસ્યા ૦ ૨-૧-૧૧૩’ થી જ ની પૂર્વેના જ નો

લોપ....વગેરે કાર્ય થવાથી કૃતઃ, સર્વતઃ, યતઃ અને બહુતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—ક્યાંથી. બધેથી. જ્યાંથી. ઘણી જગ્યાએથી. દ્વયાદિવર્જનં કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વિ વગેરે પઞ્ચમ્યન્ત નામને પિત્ ત્સ પ્રત્યય થતો નથી. તેથી દ્વામ્યામ્ અને ત્વત્ અહીં દ્વિ અને યુષ્મદ્ નામને આ સૂત્રથી ત્સ પ્રત્યય થયો નથી. અર્થ ક્રમશઃ— બેથી. તારાથી. અવૈપુત્યે इति કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વૈપુત્યાર્થક બહુ નામને પિત્ ત્સ પ્રત્યય થતો નથી. તેથી બહોઃ સૂપાત્ અહીં વૈપુત્યાર્થક બહુ નામને આ સૂત્રથી ત્સ પ્રત્યય થયો નથી. અર્થ—ઘણી દાળથી. ॥૮૧॥

इतोऽतःकृतः ७।२।९०॥

ત્સ પ્રત્યયાન્ત્ इतस्, अतस् અને कृतस् નામોનું નિપાતન કરાય છે. इदम्, एतद् અને किम् નામને ‘किमद्वादि० ७-२-८९’ થી ત્સ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી इदम् ને इ; एतद् ને अ અને किम् ને कુ આદેશ....વગેરે કાર્ય થવાથી इतः, अतः અને कृतः આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— અહીંથી. આથી. ક્યાંથી. ॥૯૦॥

भवत्वायुष्मद्-दीर्घायुर्देवानांप्रियैकार्थात् ७।२।९१॥

भवतु [भवत्]; आयुष्मद्; दीर्घायुस् અને देवानांप्रिय શબ્દના અર્થને સૂચવનાર કિમ્ નામને; દ્વિ વગેરે નામને છોડીને અન્ય સર્વ વગેરે સર્વાદિ ગણપાઠમાંનાં નામને તેમ જ વૈપુત્યાર્થથી ભિન્નાર્થક બહુ નામને, ગમે તે વિભક્ત્યન્ત હોય તોપણ અર્થાદ્ એ કિમ્ વગેરે નામને સર્વ વિભક્તિમાં પિત્ ત્સ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. સ ભવાન્ તતો ભવાન્; તે ભવન્તઃ તતો ભવન્તઃ; સ આયુષ્માન્ તત આયુષ્માન્; સ દીર્ઘાયુઃ તતો દીર્ઘાયુઃ અને તં દેવાનાંપ્રિયમ્, તતો

દેવાનાંપ્રિયમ્ અહીં પ્રથમા વિભક્તિના એકવચનમાં અને બહુવચનમાં તેમ જ દ્વિતીયાના એકવચનમાં તદ્ નામને આ સૂત્રથી તત્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય [જુઓ સૂ. નં. ૭-૨-૮૧ માં યતઃ]થવાથી તતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- તે આપ. તેઓ આપ. તે આયુષ્માન. તે દીર્ઘાયુ. તે મૂર્ખને. ॥૧૧॥

ત્રપ્ ચ ૭।૨।૧૨॥

ભવતુ આયુષ્મદ્ દીર્ઘાયુસ્ અને દેવાનાંપ્રિય શબ્દના સમાનાધિકરણ [સમાન અર્થના વાચક]- સર્વવિભક્ત્યન્ત- કિમ્ નામને; દ્વિ વગેરે નામને છોડીને અન્ય સર્વાદિ ગણપાઠમાંનાં સર્વ વગેરે નામને અને વૈપુલ્યાર્થથી ભિન્નાર્થક બહુ નામને ત્રપ્ [ત્ર] પ્રત્યય થાય છે. સ ભવાન્, તત્ર ભવાન્, તતો ભવાન્; તસ્મિન્ ભવતિ, તત્ર ભવતિ, તતો ભવતિ અહીં પ્રથમાન્ત અને સપ્તમ્યન્ત તદ્ નામને આ સૂત્રથી ત્રપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય [જુઓ સૂ. નં. ૭-૨-૮૧ માં યતઃ] થવાથી તત્ર આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- તે આપ. તે આપમાં. આવી જ રીતે આયુષ્મદ્ વગેરે નામનાં ઉદાહરણો સમજી લેવાં. સૂત્રમાં ચ નું ગ્રહણ ફરીથી તત્ પ્રત્યયના વિધાન માટે છે. તેથી સપ્તમ્યન્ત કિમ્ વગેરે નામને તત્ પ્રત્યય થાય છે. અન્યથા ‘સપ્તમ્યાઃ ૭-૨-૧૪’ થી ત્રપ્ પ્રત્યય જ થાત. ॥૧૨॥

ક્વ-કુત્રા-ઽત્રેહ ૭।૨।૧૩॥

ત્રપ્ પ્રત્યયાન્ત ક્વ, કુત્ર, અત્ર અને ઇહ શબ્દોનું નિપાતન કરાય છે. કસ્મિન્, એતસ્મિન્ અને અસ્મિન્ આ અર્થમાં કિમ્, એતદ્ અને ઇદમ્ નામને ‘સપ્તમ્યાઃ ૭-૨-૧૪’ થી ત્રપ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી કિમ્ ને ક્વ અને કુ આદેશ. એતદ્ નામને અ આદેશ. ઇદમ્ નામને ઇ આદેશ. ક્વ+ત્ર આ અવસ્થામાં ત્ર ને અ આદેશ. અને

इ+त्र आ अवस्थाभां त्र ने ह आदेश वगेरे कार्य थवाथी क्व,
कुत्र, अत्रं अने इह आवो प्रयोग थाय छे. अर्थ कभश:- क्पां.
-क्पां. अहीं. अहीं. ॥९३॥

सप्तम्याः ७।२।९४॥

सप्तम्यन्त-किम् नामने; द्वि वगेरे नामने छोड़ीने अन्य
सर्व वगेरे सर्वादि गणपाठमांनां नामने अने वैपुल्यार्थथी
भिन्नार्थक बहु नामने त्रप् [त्र] प्रत्यय थाय छे. कस्मिन्, सर्वस्मिन्,
तस्मिन् अने बहुषु आ अर्थभां किम्, सर्व, तद् अने बहु नामने
आ सूत्रथी त्रप् प्रत्यय. 'क्वकु० ७-२-९३' थी किम् ने कु
आदेश. तद् ना द् ने 'आदेशः २-१-४१' थी अ आदेश. 'लुगस्या०
२-१-११३' थी अ नी पूर्वना अ नो लोप वगेरे कार्य थवाथी
कुत्र, सर्वत्र; तत्र अने बहुत्र आवो प्रयोग थाय छे. अर्थ
कभश:- क्पां. भवे. त्यां. घण्टा स्थाने. ॥९४॥

किम्-यत्-तत्-सर्वैकाऽन्यात् काले दा ७।२।९५॥

सप्तम्यन्त किम्, यत्, तत्, सर्व, एक अने अन्य नामने
कालार्थभां दा प्रत्यय थाय छे. कस्मिन्, यस्मिन्, तस्मिन्, सर्वस्मिन्,
एकस्मिन्, अन्यस्मिन् वा काले आ अर्थभां किम्, यत्, तत्, सर्व,
एक अने अन्य नामने आ सूत्रथी दा प्रत्यय. 'किमः क० २-
१-४०' थी किम् ने क आदेश. 'आदेशः २-१-४१' थी यत्, तत्
ना त् [द्]ने अ आदेश. 'लुगस्या० २-१-११३' थी अ नी पूर्वना
अ नो लोप...वगेरे कार्य थवाथी कदा, यदा, तदा, सर्वदा, एकदा
अने अन्यदा आवो प्रयोग थाय छे. अर्थ कभश:- क्यारे. ज्यारे.
त्यारे. भधी वषत. ओक वषत. बीजा समये. ॥९५॥

સદાઽધુનેદાની—તદાનીમેતર્હિ ૭।૨।૧૬॥

કાલાર્થમાં સદા, અધુના, હદાનીમ્, તદાનીમ્ અને એતર્હિ શબ્દોનું નિપાતન કરાય છે. સર્વસ્મિન્ કાલે આ અર્થમાં સર્વ નામને ‘કિમ્-યત્ ૦ ૭-૨-૧૫’ થી દા પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સર્વ નામને સ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી સદા આવો પ્રયોગ થાય છે. અસ્મિન્ કાલે આ અર્થમાં હદમ્ નામને આ સૂત્રથી ધુના અને દાનીમ્ પ્રત્યય; તથા ક્રમશઃ હદમ્ ને અ અને હ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અધુના અને હદાનીમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. તસ્મિન્ કાલે આ અર્થમાં તદ્ નામને આ સૂત્રથી દાનીમ્ પ્રત્યય. ‘આદેરઃ ૨-૧-૪૧’ થી તદ્ નામના દ્ ને અ આદેશ. તે અ ની પૂર્વના અ નો ‘લુગ્સ્યા ૦ ૨-૧-૧૧૩’ થી લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી તદાનીમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અસ્મિન્ કાલે આ અર્થમાં હદમ્ નામને આ સૂત્રથી હિ પ્રત્યય, તેમ જ હદમ્ નામને એત આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી એતર્હિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— હમેશાં. હમણાં. ત્યારે. અત્યારે. ॥૧૬॥

સઘોઽયપરેચબ્યહ્નિ ૭।૨।૧૭॥

દિવસસ્વરૂપ કાલાર્થમાં સઘસ, અઘ અને પરેચવિ નામનું નિપાતન કરાય છે. સમાને દિને આ અર્થમાં સમાન નામને આ સૂત્રથી ઘસ પ્રત્યય; તથા સમાન ને સ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સઘઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અસ્મિન્હનિ આ અર્થમાં હદમ્ નામને આ સૂત્રથી ઘ પ્રત્યય અને હદમ્ નામને અ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અઘ આવો પ્રયોગ થાય છે. પરસ્મિન્હનિ આ અર્થમાં પર નામને આ સૂત્રથી ઇચવિ પ્રત્યય. ‘અવર્જે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પરેચવિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—સમાન દિવસે. આજે. બીજા દિવસે. ॥૧૭॥

पूर्वाऽपराऽधरोत्तराऽन्याऽन्यतरेतरादेद्युस् ७।२।९८॥

सप्तभ्यन्त पूर्व, अपर, अधर, उत्तर, अन्य, अन्यतर अने इतर नामने दिवसस्वरूप काल अर्थभां एद्युस् प्रत्यय थाय છે. पूर्वस्मिन्, अपरस्મिन्, अधरस्મिन्, उत्तरस्મिन्, अन्यस्મिन्, अन्यतरस्મिन्, इतरस्મिन् वा दिने आ अर्थभां आ सूत्रથી पूर्व, अपर, अधर, उत्तर, अन्य, अन्यतर अने इतर नामने एद्युस् પ્રત્યય. 'अवर्णे० ७-४-६८' થી અન્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી पूर्वद्युः; अपरद्युः; अधरद्युः; उत्तरद्युः; अन्यद्युः; अन्यतरेद्युः अने इतरेद्युः આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— પૂર્વ દિવસે. બીજા દિવસે. પૂર્વ દિવસે. આગળના દિવસે. બીજા દિવસે. અન્યતર દિવસે. અન્ય દિવસે. ॥૯૮॥

उभयाद् युस् च ७।२।९९॥

સપ્તભ્યન્ત ઉભય નામને દિવસસ્વરૂપ કાલ અર્થમાં યુસ્ અને એદ્યુસ્ પ્રત્યય થાય છે. ઉભયસ્મિન્ દિને આ અર્થમાં ઉભય નામને આ સૂત્રથી યુસ્ અને એદ્યુસ્ પ્રત્યય. એદ્યુસ્ પ્રત્યયની પૂર્વના અન્ય અ નો 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉભયદ્યુઃ અને ઉભયેદ્યુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—બન્ને દિવસમાં. ॥૯૯॥

ऐषमः—परत्—परारि वर्षे ७।२।१००॥

વર્ષ અર્થમાં એષમસ, પરત્ અને પરારિ નામનું નિષાતન કરાય છે. અસ્મિન્ વર્ષે આ અર્થમાં इदम् નામને સમસિણ [સમસ] પ્રત્યય; તથા इदम् ને इ આદેશ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી એ इ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી એષમઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. પૂર્વસ્મિન્ પરસ્મિન્ વા વર્ષે આ અર્થમાં पूर्व અથવા पर નામને उत्

પ્રત્યય તથા પૂર્વ નામને પર આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય
 અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પરત્ આવો પ્રયોગ થાય છે.
 પૂર્વત્તરે પરત્તરે વા વર્ષે આ અર્થમાં પૂર્વત્તર અથવા પરત્તર નામને આ
 સૂત્રથી આરિ પ્રત્યય તથા પૂર્વત્તર અને પરત્તર નામને પર આદેશાદિ
 કાર્ય થવાથી પતારિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- આ
 વર્ષમાં. ગયા વર્ષમાં અથવા આગળના વર્ષમાં. ગત બીજા વર્ષે
 અથવા આવતા બીજા વર્ષે. ॥૧૦૦॥

અનઘતને હિં: ૭૧૨૧૦૧॥

અનઘતન કાલાર્થક સપ્તમ્યન્ત કિમ્ નામને; દ્વિ વગેરે
 નામને છોડીને અન્ય સર્વાદિ ગણપાઠમાંનાં સર્વ વગેરે નામને તેમ
 જ વૈપુલ્ય અર્થથી તિન્નાર્થક બહુ નામને હિં પ્રત્યય થાય છે.
 કસ્મિન્ કાલે; યસ્મિન્ કાલે; અમુષ્મિન્ કાલે અને બહુષુ કાલેષુ- આ
 અર્થમાં કિમ્ યદ્ અદસ્ અને બહુ નામને આ સૂત્રથી હિં
 પ્રત્યય. ‘કિમઃ કં ૨-૧-૪૦’ થી કિમ્ ને ક આદેશ. ‘આદેરઃ ૨-
 ૧-૪૧’ થી યદ્ અને અદસ્ ના અન્ત્ય વર્ણને અ આદેશ. ‘લુગસ્યાં
 ૨-૧-૧૧૩’ થી અ ની પૂર્વેના અ નો લોપ. અદ+હિં આ અવસ્થામાં
 દ્ ને ‘મોડવર્ણં ૨-૧-૪૫’ થી મ્ આદેશ. અમ ના અન્ત્ય અ ને
 ‘માદુ ૨-૧-૪૭’ થી ડ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી કહિં, યહિં,
 અમુહિં અને બહુહિં આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ક્યારે.
 જ્યારે. તે સમયે. ઘણા સમયે. ॥૧૦૧॥

પ્રકારે યા ૭૧૨૧૦૨॥

પ્રકારાર્થક યથાસંભવ વિભક્ત્યન્ત કિમ્ નામને; દ્વિ વગેરે
 નામને છોડીને અન્ય સર્વાદિ ગણપાઠમાંનાં સર્વ વગેરે નામને અને
 વૈપુલ્યાર્થથી તિન્ન અર્થવાળા બહુ નામને યા પ્રત્યય થાય છે.

સર્વેણ પ્રકારેણ અને અન્યેન પ્રકારેણ આ અર્થમાં સર્વ અને અન્ય નામને આ સૂત્રથી યા પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી સર્વથા અને અન્યથા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— બધી રીતે. બીજી રીતે. ॥૧૦૨॥

કથમિત્યમ્ ૭૧૨૧૦૩॥

પ્રકાર અર્થમાં કથમ્ અને ઇત્યમ્ શબ્દનું નિપાતન કરાય છે. કેન પ્રકારેણ આ અર્થમાં કિમ્ નામને આ સૂત્રથી યમ્ પ્રત્યય. 'કિમઃ ક૦ ૨-૧-૪૦' થી કિમ્ ને ક આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કથમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—કયા પ્રકારથી. અનેન એતેન વા પ્રકારેણ આ અર્થમાં ઇદમ્ અથવા એતદ્ નામને આ સૂત્રથી યમ્ પ્રત્યય તથા ઇદમ્ અથવા એતદ્ નામને ઇદ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઇત્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—આ રીતે. ॥૧૦૩॥

સદ્ધ્યાયા ધા ૭૧૨૧૦૪॥

પ્રકારાર્થક સદ્ધ્યાવાચક નામને ધા પ્રત્યય થાય છે. એકેન પ્રકારેણ અને કતિભિઃ પ્રકારૈઃ આ અર્થમાં એક અને કતિ નામને આ સૂત્રથી ધા પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી એકઘા અને કતિઘા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— એક પ્રકારથી. કેટલા પ્રકારથી. ॥૧૦૪॥

વિચાલે ચ ૭૧૨૧૦૫॥

વિચાલ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો સંધ્યાવાચક નામને વિકલ્પથી ધા પ્રત્યય થાય છે. એક ભાગમાં રહેલી વસ્તુનું અનેકભાગમાં થવું અથવા અનેકભાગમાં રહેલી વસ્તુનું એક

ભાગમાં થવું— તેને વિચાલ કહેવાય છે; અર્થાત્ દ્રવ્યની પૂર્વ સંખ્યાથી પ્રચ્યુતિ અને સંખ્યાન્તરાપત્તિને વિચાલ કહેવાય છે. એકો રાશિ દ્વિ ક્રિયતે અને અનેકમેકં કરોતિ આ અર્થમાં દ્વિ નામને અને એક નામને આ સૂત્રથી ઘા પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી એકો રાશિ દ્વિઘા ક્રિયતે અને અનેકમેકઘા કરોતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં ઘા પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ઉપર જણાવ્યા મુજબનો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— એક ભાગને બે ભાગમાં કરે છે. અનેકને એક કરે છે. ॥૧૦૫॥

વૈકાદ્ ઘ્યમજ્ઞ ૭૧૨૧૦૬॥

સંખ્યાવાચક એક નામને પ્રકારાર્થમાં તથા વિચાલ અર્થ [જુઓ સૂ. નં. ૭-૨-૧૦૫] ગમ્યમાન હોય તો વિકલ્પથી ઘ્યમજ્ઞ [ઘ્યમ્] પ્રત્યય થાય છે. એકેન પ્રકારેણ ભુક્તે અને અનેકમેકં કરોતિ આ અર્થમાં એક નામને આ સૂત્રથી ઘ્યમજ્ઞ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ સ્વરે ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ ઇ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી એકઘ્યં ભુક્તે અને એકઘ્યમનેકં કરોતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઘ્યમજ્ઞ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે એક નામને અનુક્રમે ‘સંખ્યા ૦ ૭-૨-૧૦૪’ અને ‘વિચાલે ચ ૭-૨-૧૦૫’ થી ઘા પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી એકઘા ભુક્તે અને એકઘા કરોતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. ઘા પ્રત્યયના વિકલ્પપક્ષમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ વાક્ય પ્રયોજાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— એક પ્રકારથી ખાય છે. અનેકને એક કરે છે. ॥૧૦૬॥

દ્વિ-ત્રેર્ધમજેઘૌ વા ૭૧૨૧૦૭॥

દ્વિ અને ત્રિ નામને પ્રકારાર્થમાં અને વિચાલ અર્થ [જુઓ સૂ. નં. ૭-૨-૧૦૫] ગમ્યમાન હોય તો ઘ્યમજ્ઞ તેમ જ ઇઘા પ્રત્યય.

વિકલ્પથી થાય છે. દ્વાભ્યાં પ્રકારાભ્યાં ભુક્તે, ત્રિભિઃ પ્રકારૈ ભુક્તે આ અર્થમાં દ્વિ અને ત્રિ નામને આ સૂત્રથી ઘમજ્ [ઘમ્] પ્રત્યય ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્ય સ્વરે ને વૃદ્ધિ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વૈઘમ્ અને ત્રૈઘમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. દ્વિ અને ત્રિ નામને આ સૂત્રથી ણા પ્રત્યય. ‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્યે નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વૈઘા અને ત્રૈઘા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઘમજ્ કે ણા પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘સંદ્રાહ્યા૦ ૭-૨-૧૦૪’ થી દ્વિ અને ત્રિ નામને ઘા પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિઘા અને ત્રિઘા ભુક્તે આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે વિચાલ અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે ઇકરાશિં દ્વૌ કરોતિ અને ઇકરાશિં ત્રીન્ કરોતિ આ અર્થમાં દ્વિ અને ત્રિ નામને આ સૂત્રથી ઘમજ્ [ઘમ્] અને ણા પ્રત્યય. વિકલ્પપક્ષમાં ‘વિચાલે ચ ૭-૨-૧૦૫’ થી ઘા પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વૈઘમ્ ત્રૈઘમ્, દ્વૈઘા ત્રૈઘા અને દ્વિઘા ત્રિઘા કરોતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બે પ્રકારે ખાય છે, ત્રણ પ્રકારે ખાય છે. એક રાશિને બે ભાગમાં કરે છે, એક રાશિને ત્રણ ભાગમાં કરે છે. ॥૧૦૭॥

તદ્વતિ ઘ્ન ૭૧૨૧૦૮॥

દ્વિ અને ત્રિ નામને પ્રકારવત્ અથવા વિચાલવત્ અર્થમાં ઘ્ન [ઘ] પ્રત્યય થાય છે. દ્વૌ પ્રકારૌ વિભાગૌ વા ણામ્ અને ત્રયઃ પ્રકારા વિભાગા વા ણામ્ આ અર્થમાં દ્વિ અને ત્રિ નામને આ સૂત્રથી ઘ્ન પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વરે ને વૃદ્ધિ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વૈઘાનિ અને ત્રૈઘાનિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બે પ્રકારવાળા અથવા વિભાગવાળા. ત્રણ પ્રકારવાળા અથવા વિભાગવાળા. ॥૧૦૮॥

વારે કૃત્વસ્ ૭૨|૧૦૧||

વારાર્થક સંખ્યાવાચક નામને વારવત્ ધાત્વર્થ-ક્રિયામાં કૃત્વસ્ પ્રત્યય થાય છે. ધાત્વર્થ-ક્રિયાનું અયુગપદ્ વૃત્તિત્વ [રહેવું] અથવા ધાત્વર્થના કાલને વાર કહેવાય છે. પ્ઞ્ વારાણિ ભુક્તે આ અર્થમાં પ્ઞ્ નામને આ સૂત્રથી કૃત્વસ્ પ્રત્યય. ‘નામ્નો ૨-૧-૧૧’ થી પ્ઞ્ નામના અન્ત્ય ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્ઞ્કૃત્વો ભુક્તે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પાંચ વાર ખાય છે. ||૧૦૧||

દ્વિ-ત્રિ-ચતુરઃ સુચ્ ૭૨|૧૧૦||

વારાર્થક દ્વિ, ત્રિ અને ચતુર નામને વારવદ્ ધાત્વર્થમાં સુચ્ પ્રત્યય થાય છે. દ્વે વારે, ત્રીણિ વારાણિ, ‘ચત્વારિ વારાણિ વા ભુક્તે આ અર્થમાં દ્વિ, ત્રિ અને ચતુર નામને આ સૂત્રથી સુચ્ [સ] પ્રત્યય. ચતુર+સુચ્ [સ] આ અવસ્થામાં ‘રાત્ સઃ ૨-૧-૧૦’ થી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિઃ, ત્રિઃ, અને ચતુર્ભુક્તે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બે વાર ખાય છે. ત્રણ વાર ખાય છે. ચાર વાર ખાય છે. ||૧૧૦||

એકાત્ સકૃચ્વાસ્ય ૭૨|૧૧૧||

વારાર્થક એક નામને વારવદ્ ધાત્વર્થમાં સુચ્ પ્રત્યય થાય છે. અને એક નામને સકૃત્ આદેશ થાય છે. એક વારં ભુક્તે આ અર્થમાં એક નામને આ સૂત્રથી સુચ્ [સ] પ્રત્યય; અને એક નામને સકૃત્ આદેશ. ‘પદસ્ય ૨-૧-૮૧’ થી સુચ્ [સ] નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સકૃદ્ ભુક્તે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-એકવાર ખાય છે. ||૧૧૧||

अदूर वारार्थक बहु नामने वारवद् धात्वर्थमां धा प्रत्यय
थाय છે. बहव आसन्ना वारा अस्य आ अर्थमां बहु नामने आ
सूत्रથી ધા પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી બહુધા મુદ્ધત્તે આવો પ્રયોગ
થાય છે. અર્થ-ઘણી વાર ખાય છે. નજીકના સમયમાં અથવા
એક સમયમાં ઘણી વાર ધાત્વર્થ-ક્રિયા થતી હોય તો તે આસન્ન
બહુ વાર કહેવાય છે. અર્થ- ઘણી વાર ખાય છે. ॥૧૧૨॥

दिक्शब्दाद् दिग्-देश-कालेषु प्रथमा-पञ्चमी-सप्तम्याः ७।२।११३॥

દિશાર્થમાં પ્રસિદ્ધ એવા પ્રથમાન્ત પચ્ચમ્યન્ત અને
સપ્તમ્યન્ત દિક્, દેશ અને કાલ અર્થવાળા નામને સ્વાર્થમાં ધા
પ્રત્યય થાય છે. પ્રાચી દિગ્ રમ્યા, પ્રાગ્ દેશઃ કાલો વા રમ્યઃ આ
અર્થમાં પ્રથમાન્ત દિગર્થક પ્રાચી નામને તેમ જ તાદૃશ દેશાર્થક
અને કાલાર્થક પ્રાચ્ નામને આ સૂત્રથી ધા પ્રત્યય. ધા પ્રત્યયનો
'લુબ્ધ્વઃ ૭-૨-૧૨૩' થી લોપ. 'ઙ્યાદેઽ ૨-૪-૧૫' થી પ્રાચી
નામના ડી પ્રત્યયની નિવૃત્તિ...વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રાગ્રમ્યમ્ આવો
પ્રયોગ થાય છે. અહીં ધા પ્રત્યયાન્ત પ્રાગ્ અવ્યયનું રમ્યા અને
રમ્ય વિશેષણ હોવાથી તેનો નપુંસકલિંગમાં પ્રયોગ થાય છે. પ્રાચ્યા
દિશ આગતઃ; પ્રાચો દેશાત્ કાલાદ્ વાઽઽગતઃ આ અર્થમાં પચ્ચમ્યન્ત
તાદૃશ દિગ્દેશકાલાર્થક પ્રાચી અને પ્રાચ્ નામને આ સૂત્રથી ધા
પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી પ્રાગાગતઃ આવો
પ્રયોગ થાય છે. પ્રાચ્યાં દિશિ વાસઃ; પ્રાચિ દેશે કાલે વા વાસઃ આ
અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત તાદૃશ દિગ્દેશકાલાર્થક પ્રાચી અને પ્રાચ્ નામને
આ સૂત્રથી ધા પ્રત્યય વગેરે કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી
પ્રાગ્વાસઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પૂર્વ દિશા રમણીય
છે, પૂર્વદેશ રમણીય છે, પૂર્વકાલ રમણીય છે. પૂર્વ દિશાથી

આવેલો, પૂર્વદિશથી આવેલો, પૂર્વ કાલથી આવેલો. પૂર્વ દિશામાં
વાસ, પૂર્વદિશમાં વાસ, પૂર્વકાલમાં વાસ. ॥૧૧૩॥

ऊर्ध्वाद् रि-रिष्टातौ उपक्षास्य ७।२।११४॥

પ્રથમાન્ત પઞ્ચમ્યન્ત અને સપ્તમ્યન્ત દિશાર્થક, દેશાર્થક કે
કાલાર્થક એવા ऊर्ध्व નામને સ્વાર્થમાં રિ અને રિષ્ટાત્ પ્રત્યય થાય
છે. અને ત્યારે ऊर्ध्व નામને ઉપ આદેશ થાય છે. ऊर्ध्वा, દિગ્ રમ્યા,
ऊर्ध्वો દેશો રમણીયઃ, ऊर्ध्वઃ કાલો રમણીયઃ; ऊर्ध्वाયા દિશ આગતઃ,
ऊर्ध्वाद् દેશાત્ કાલાદ્ વા આગતઃ, ऊर्ध्वाયાં દિશિ વાસઃ, ऊर्ध્વે દેશે
કાલે વા વાસઃ આ અર્થમાં પ્રથમાન્ત, પઞ્ચમ્યન્ત અને સપ્તમ્યન્ત
દિશાર્થક ऊर्ध્વા નામને અને દેશ-કાલાર્થક ऊर्ध્વ નામને આ સૂત્રથી
રિ અને રિષ્ટાત્ પ્રત્યય. ऊर्ध્વ ને ઉપ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી
ઉપરિ ઉપરિષ્ટાદ્ વા રમ્યમ્; ઉપરિ ઉપરિષ્ટાદ્ વાડગતઃ અને ઉપરિ
ઉપરિષ્ટાદ્ વા વાસઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— ઉપરની
દિશા, ઉપરનો દેશ, અને ઉપરનો કાલ રમણીય છે. ઉપરની
દિશાથી, ઉપરના દેશથી અને ઉપરના કાલથી આવેલો. ઉપરની
દિશામાં, ઉપરના દેશમાં અને ઉપરના કાલમાં વાસ. ॥૧૧૪॥

पूर्वाऽवराऽधरेभ्योऽसस्तातौ पुरवधश्चैषाम् ७।२।११५॥

પ્રથમાન્ત, પઞ્ચમ્યન્ત અને સપ્તમ્યન્ત દિશા, દેશ અને
કાલ અર્થવાળા પૂર્વ, અવર અને અધર નામને સ્વાર્થમાં અસ્સ અને
સ્તાત્ પ્રત્યય થાય છે; અને ત્યારે પૂર્વ નામને પુરઃ; અવર નામને
અવ્ અને અધર નામને અધ્ આદેશ થાય છે. પૂર્વા, અવરા, અધરા
દિગ્ રમણીયા; પૂર્વઃ, અવરઃ, અધરો દેશઃ કાલો વા રમણીયઃ । પૂર્વસ્યાઃ,
અવરસ્યાઃ, અધરસ્યા દિશ આગતઃ; પૂર્વસ્માદ્ અવરસ્માદ્ અધરસ્માદ્
દેશાદાગતઃ કાલાદ્ વાડગતઃ । પૂર્વસ્યામ્, અવરસ્યામ્, અધરસ્યામ્ દિશિ

વાસઃ પૂર્વસ્મિન્ અવરસ્મિન્ અધરસ્મિન્ દેશે કાલે વા વાસઃ આ અર્થમાં પ્રથમાન્ત પઞ્ચમ્યન્ત અને સપ્તમ્યન્ત તાદૃશ પૂર્વ અવર અને અધર નામને આ સૂત્રથી અસ્તેમ જ સ્તાત્ પ્રત્યય; અને પૂર્વ અવર અને અધર નામને અનુક્રમે પુરૂ અવ્ અને અઘ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પુરઃ પુરસ્તાદ્; અવઃ અવસ્તાદ્; અઘઃ અઘસ્તાદ્ રમ્યમાગતો વાસો વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— પૂર્વ, અવર [પૂર્વ], અધર [નીચે]દિશા રમણીય છે. પૂર્વ, અવર અને અધર દેશ, અથવા કાલ રમણીય છે. પૂર્વ, અવર અને અધર-દિશા, દેશ અથવા કાલથી આવેલો. પૂર્વ અવર અને અધર-દિશા દેશ અથવા કાલમાં વાસ. ॥૧૧૫॥

પરા-વરાત્ સ્તાત્ ૭૨।૧૧૬॥

પ્રથમાન્ત પઞ્ચમ્યન્ત અને સપ્તમ્યન્ત દિશા, દેશ અને કાલ અર્થવાળા પર અને અવર નામને સ્વાર્થમાં સ્તાત્ પ્રત્યય થાય છે. પરા, અવરા દિગ્ રમણીયા; પરોઽવરો દેશઃ કાલો વા રમણીયઃ, પરસ્યાઃ અવરસ્યાઃ દિશઃ, પરસ્માદ્ અવરસ્માદ્ દેશાત્ કાલાદ્ વાઽડગતઃ, પરસ્યામ્ અવરસ્યામ્ દિશિ, પરસ્મિન્ અવરસ્મિન્ દેશે કાલે વા વાસઃ— આ અર્થમાં તાદૃશ પ્રથમાન્ત પઞ્ચમ્યન્ત અને સપ્તમ્યન્ત પરા, અવરા, પર અને અવર નામને આ સૂત્રથી સ્તાત્ પ્રત્યય. ‘સર્વાદ૦ ૩-૨-૬૧’ થી પરા અને અવરા નામને પુંવદ્ભાવ [આપ્ ની નિવૃત્તિ]વગેરે કાર્ય થવાથી પરસ્તાદ્ અવરસ્તાદ્ રમ્યમાગતો વાસો વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— પશ્ચિમ દિશા, પાછળની દિશા રમણીય છે; પશ્ચિમ, પાછળનો દેશ અથવા કાલ રમણીય છે. પશ્ચિમ, પાછળના દિગ્ દેશ અને કાલથી આવેલો. પશ્ચિમ, પાછળના દિગ્ દેશ અને કાલમાં વાસ. ॥૧૧૬॥

પ્રથમાન્ત, પઞ્ચમ્યન્ત અને સપ્તમ્યન્ત દિગ્ દેશ અને કાલ અર્થવાળા દક્ષિણ, ઉત્તર, પર અને અવર નામને સ્વાર્થમાં અત્સ પ્રત્યય થાય છે. દક્ષિણા ઉત્તરા પરા અવરા દિગ્ રમણીયા; દક્ષિણસ્યા ઉત્તરસ્યા: પરસ્યા અવરસ્યા દિશ આગત: અને દક્ષિણસ્યામ્ ઉત્તરસ્યામ્ પરસ્યામ્ અવરસ્યામ્ દિશિ વાસ:... ઈત્યાદિ અર્થમાં તાદૃશ પ્રથમાન્ત, પઞ્ચમ્યન્ત અને સપ્તમ્યન્ત દક્ષિણા, ઉત્તરા, પરા અને અવરા [તેમ જ દક્ષિણ વગેરે] નામને આ સૂત્રથી અત્સ પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દક્ષિણત:, ઉત્તરત:, પરત:, અવરતો રમ્યમાગતો વાસો વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:- દક્ષિણ, ઉત્તર, પર [પશ્ચિમ] અને અવર [પાછળની] દિશા રમણીય છે... ઈત્યાદિ. દક્ષિણ, ઉત્તર, પર અને અવર દિશાથી આવેલો... ઈત્યાદિ. દક્ષિણ, ઉત્તર, પર અને અવર દિશામાં વાસ... ઈત્યાદિ. આ રીતે દેશ કાલાર્થક દક્ષિણાદિ નામોનાં ઉદાહરણો અને તેના અર્થ [સૂ.નં. ૭-૨-૧૧૬ જીઓ] સમજી લેવાં. અહીં અને હવે પછીના સૂત્રોમાં યાદ રાખવું કે દક્ષિણ નામ કાલાર્થક ન હોવાથી દિગ્-દેશાર્થક જ તેનું ગ્રહણ છે. ૥૧૧૭૥

પ્રથમાન્ત, પઞ્ચમ્યન્ત અને સપ્તમ્યન્ત દિશા દેશ અને કાલ અર્થવાળા અધર અપર દક્ષિણ અને ઉત્તર નામને સ્વાર્થમાં આત્ પ્રત્યય થાય છે. અધરા, અપરા, દક્ષિણા, ઉત્તરા દિગ્ રમણીયા; અધરસ્યા અપરસ્યા, દક્ષિણસ્યા, ઉત્તરસ્યા, દિશ આગત:; અને અધરસ્યામ્, અપરસ્યામ્, દક્ષિણસ્યામ્, ઉત્તરસ્યાં દિશિ વાસ:... ઈત્યાદિ અર્થમાં અધરા, અપરા, દક્ષિણા અને ઉત્તરા વગેરે [અધર

અપર....]પ્રથમાન્ત પઞ્ચમ્યન્ત અને સપ્તમ્યન્ત નામને આ સૂત્રથી આત્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણો ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ નો લોપ. અપર નામને ‘પશ્ચોડપરો ૭-૨-૧૨૪’ થી પશ્ચ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અઘરાત્, પશ્ચાત્; દક્ષિણાત્; ઉત્તરાદ્, રમ્યમાગતો વાસો વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- અઘર [નીચેની], અપર [બીજી], દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશા રમણીય છે... ઈત્યાદિ. અઘર, અપર, દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશાથી આવેલો....ઈત્યાદિ. અઘર, અપર, દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં વાસ...ઈત્યાદિ. અહીં તાદૃશ દેશ કાલાર્થક અઘર અપર વગેરે નામનાં ઉદાહરણો તેમ જ તેનો અર્થ [સૂ. નં. ૭-૨-૧૧૬માં જણાવેલી]; ઉપરની રીતે સમજવો. ॥૧૧૮॥

વા દક્ષિણાત્ પ્રથમા-સપ્તમ્યા આઃ ૭૧૨૧૧૧॥

પ્રથમાન્ત અને સપ્તમ્યન્ત દિશા અને દેશાર્થક દક્ષિણ નામને સ્વાર્થમાં વિકલ્પથી આ પ્રત્યય થાય છે. દક્ષિણા દિગ્ રમણીયા, દક્ષિણો દેશો રમણીયઃ; દક્ષિણસ્યાં દિશિ વાસઃ, દક્ષિણે દેશે વાસઃ આ અર્થમાં દક્ષિણા અને દક્ષિણ નામને આ સૂત્રથી આ પ્રત્યય. ‘અવર્ણો ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ અને અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દક્ષિણા રમ્યં વાસો વા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી આ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘દક્ષિણો ૭-૨-૧૧૭’ થી અત્તસુ પ્રત્યય અને ‘અઘરા ૭-૨-૧૧૮’થી આત્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી દક્ષિણત્તો, દક્ષિણાદ્ રમ્યં વાસો વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- દક્ષિણ દિશા અને દેશ રમણીય છે. દક્ષિણ દિશા અને દેશમાં વાસ. ॥૧૧૯॥

આ-૫૫હી દૂરે ૭૧૨૧૨૦॥

દૂર વિશેષણથી વિશેષિત પ્રથમાન્ત અને સપ્તમ્યન્ત દિશા

અને દેશાર્થક દક્ષિણ નામને સ્વાર્થમાં આ અને આહિ પ્રત્યય થાય છે. ગ્રામાદ્ દૂરા દક્ષિણા દિગ્ રમણીયા; ગ્રામાદ્ દૂરો દક્ષિણો દેશો રમણીયઃ અને ગ્રામાદ્ દૂરાયાં દક્ષિણસ્યાં દિશિ વાસઃ, ગ્રામાદ્ દૂરે દક્ષિણે દેશે વાસઃ આ અર્થમાં દક્ષિણા અને દક્ષિણ નામને આ સૂત્રથી આ અને આહિ પ્રત્યય. ‘અવર્ણો ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ અને અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગ્રામાદ્ દક્ષિણા દક્ષિણાહિ રમ્યં વાસો વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—ગ્રામથી દૂર દક્ષિણ દિશા અને દેશ રમણીય છે. ગ્રામથી દૂર દક્ષિણ દિશા અને દેશમાં વાસ. [આ સૂત્રથી માત્ર આહિ પ્રત્યયનું વિધાન કર્યું હોત તો આ સૂત્રના વિષયમાં ‘વા દક્ષિણા ૭-૨-૧૧૧’ થી આ પ્રત્યય થાત નહિ. તેથી આ પ્રત્યયનું આ સૂત્રથી વિધાન કર્યું છે.] ॥૧૨૦॥

વોત્તરાત્ ૭૧૨૧૨૧॥

પ્રથમાન્ત તેમ જ સપ્તમ્યન્ત દિશા, દેશ અને કાલ અર્થવાળા ઉત્તર નામને સ્વાર્થમાં આ અને આહિ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. ઉત્તરા દિગ્ રમ્યા, ઉત્તરો દેશઃ કાલો વા રમ્યઃ અને ઉત્તરસ્યાં દિશિ વાસઃ ઉત્તરાસ્મિન્ દેશે કાલે વા વાસઃ આ અર્થમાં ઉત્તરા અને ઉત્તર નામને આ સૂત્રથી આ તેમ જ આહિ પ્રત્યય. ‘અવર્ણો ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ અને અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉત્તરા, ઉત્તરાહિ રમ્યં વાસો વા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી આ અને આહિ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘દક્ષિણો ૭-૨-૧૧૭’ થી અતસૂ પ્રત્યય અને ‘અઘરા ૭-૨-૧૧૮’ થી આત્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ઉત્તરતઃ, ઉત્તરાદ્ રમ્યં વાસો વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— ઉત્તર દિશા-દેશ અને કાલ રમણીય છે. ઉત્તર દિશા-દેશ અને કાલમાં વાસ. ॥૧૨૧॥

અદૂરે એનઃ ૭૧૨૧૨૨॥

અદૂર-દિશા દેશ અને કાલ અર્થવાળા પ્રથમાન્ત અને સપ્તમ્યન્ત, દિશાર્થમાં પ્રસિદ્ધ એવા નામને સ્વાર્થમાં એન પ્રત્યય થાય છે. અસ્યાદૂરા પૂર્વા દિગ્ રમણીયા; અસ્યાદૂરઃ પૂર્વો દેશઃ કાલો વા રમણીયઃ અને અસ્યાદૂરાયાં પૂર્વસ્યાં દિશિ વસતિ; અસ્યાદૂરે પૂર્વે દેશે કાલે વા વસતિ આ અર્થમાં પૂર્વા અને પૂર્વ નામને આ સૂત્રથી એન પ્રત્યય. ‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ અને અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પૂર્વેનાસ્ય રમ્યં વસતિ વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— આની નજીકની પૂર્વદિશા રમણીય છે, આની નજીકનો પૂર્વ-દેશ અથવા કાલ રમણીય છે. આની નજીક પૂર્વદિશા દેશ અથવા કાલમાં રહે છે. ૧૧૨૨॥

લુબઙ્ચઃ ૭૧૨૧૨૩॥

દિશાર્થમાં પ્રસિદ્ધ અઙ્ચ છે અન્તમાં જેના એવા— પ્રથમાન્ત, પઙ્ચમ્યન્ત તેમ જ સપ્તમ્યન્ત દિશા, દેશ અને કાલ અર્થવાળા નામને વિહિત ઘા અને એન પ્રત્યયનો લુપ્ થાય છે. પ્રાચી દિગ્ રમ્યા, પ્રાગ્ દેશઃ કાલો વા રમ્યઃ; પ્રાચ્યા દિશઃ પ્રાચો દેશાત્ કાલાદ્ વાડગતઃ અને પ્રાચ્યાં દિશિ, પ્રાચિ દેશે કાલે વા વાસઃ આ અર્થમાં પ્રાચી અને પ્રાચ્—આ અઙ્ચન્ત દિશાર્થમાં પ્રસિદ્ધ પ્રથમાન્ત, પઙ્ચમ્યન્ત અને સપ્તમ્યન્ત દિગ્દેશકાલાર્થક નામને ‘દિક્કશબ્દાદ્ ૦ ૭-૨-૧૧૩’ થી વિહિત ઘા પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લુપ્ [લોપ] થવાથી પ્રાગ્ રમ્યમાગતો વાસો વા [જીઓ સૂ. નં. ૭-૨-૧૧૩] આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે અસ્યાદૂરા પ્રાચી દિગ્ રમ્યા, અસ્યાદૂરઃ પ્રાચ્યેઃ કાલો વા રમ્યઃ અને અસ્યાદૂરાયાં દિશિ, અસ્યાદૂરે દેશે કાલે વા વાસઃ આ અર્થમાં પ્રાચી પ્રાચ્ નામને ‘અદૂરે એનઃ ૭-૨-૧૨૨’ થી વિહિત એન પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લુપ્

[લોપ] થવાથી પ્રાગસ્ય રમ્યં વાસો વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ— આની—નજીકની પૂર્વ દિશા અને નજીકનો પૂર્વદિશ તથા કાલ રમણીય છે. આની નજીકની પૂર્વ દિશામાં વાસ, આની નજીકના પૂર્વદિશ તથા કાલમાં વાસ. ॥૧૨૩॥

પશ્ચોડપરસ્ય દિક્પૂર્વસ્ય ચાડ્ડતિ ૭૧૨૧૨૪॥

કેવલ અપર નામને અને દિશાવાચક પૂર્વપદ છે જેનું એવા અપર નામને આત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો પશ્ચ આદેશ થાય છે. અપરા દક્ષિણાપરા [દક્ષિણા ચાસાવપરા] દિગ્ રમણીયા, અપરસ્યા દક્ષિણાપરસ્યા દિશ આગતઃ અને અપરસ્યાં દક્ષિણાપરસ્યાં દિશિ વાસઃ આ અર્થમાં અપરા અને દક્ષિણાપરા નામને ‘અઘરાં ૭-૨-૧૧૮’ થી આત્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અપરા નામને પશ્ચ આદેશ. ‘અવર્ણં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી પશ્ચાત્; દક્ષિણપશ્ચાદ્ રમ્યમાગતો વાસો વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— બીજી દિશા, દક્ષિણ બીજી દિશા રમણીય છે. બીજી દિશાથી, દક્ષિણસ્વરૂપ બીજી દિશાથી આવેલો. બીજી દિશામાં, દક્ષિણસ્વરૂપ બીજી દિશામાં વાસ. આવી જ રીતે દેશ અને કાલ અર્થનાં યથાસંભવ ઉદાહરણો સમજી લેવાં. દક્ષિણાપર નામ કાલાર્થક નથી. અહીં યાદ રાખવું કે દિક્પૂર્વપદક અપર નામને પશ્ચ આદેશના વિધાન સામર્થ્યથી જ તેવા અપર નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ આત્ પ્રત્યય થાય છે. ॥૧૨૪॥

ચોત્તરપદેડર્થ ૭૧૨૧૨૫॥

કેવલ અપર નામને અથવા દિશાવાચક નામ જેનું પૂર્વપદ છે એવા અપર નામને અદ્વર્થ શબ્દ ઉત્તરપદ હોય તો પશ્ચ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. અપરમદ્વર્થમ્ અને દક્ષિણાપરસ્યા અદ્વર્થઃ આ

વિગ્રહમાં અનુક્રમે કર્મધારય અને પચીતતપુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી અપર નામને પશ્ચ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પશ્ચાર્ધમ્ અને દક્ષિણપશ્ચાર્ધઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં પશ્ચ આદેશ ન થાય ત્યારે અપરાર્ધમ્ અને દક્ષિણાપરાર્ધઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બીજો અર્ધભાગ. દક્ષિણસ્વરૂપ બીજી દિશાનો અર્ધભાગ. ॥૧૨૫॥

કૃ-ભવસ્તિથ્યાં કર્મકર્તૃથ્યાં પ્રાગતત્ત્વે ચિઃ ૭૧૨૧૨૬॥

પૂર્વે જે સ્વરૂપ ન હતું એ સ્વરૂપનું થવું-અર્થ ગમ્યમાન હોય તો કૃ [કૃગ્] ધાતુના યોગમાં તેના કર્મવાચક નામને અને भૂ તથા અસ્ ધાતુના યોગમાં તેના કર્તૃર્થક [કર્તૃવાચક] નામને ચિ [૦] પ્રત્યય થાય છે. અશુક્લં શુક્લં કરોતિ; અશુક્લઃ શુક્લો ભવતિ અને અશુક્લઃ શુક્લઃ સ્યાત્ આ અર્થમાં કર્મ અને કર્તૃવાચક શુક્લ નામને આ સૂત્રથી ચિ પ્રત્યય. 'ઈશ્ચ્વા૦ ૪-૩-૧૧૧' થી શુક્લ નામના અન્ત્ય અ ને ઈ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શુક્લીકરોતિ પટમ્; શુક્લીભવતિ પટઃ અને શુક્લીસ્યાત્ પટઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- અશુક્લ [શુક્લભિન્ન] પટને શુક્લ કરે છે. અશુક્લ પટ શુક્લ થાય છે. અશુક્લ પટ શુક્લ થાય. પ્રાગિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ 'પૂર્વે જે સ્વરૂપ ન હોય એ સ્વરૂપનું જ થવું'- અર્થ ગમ્યમાન હોય તો કૃ ધાતુના યોગમાં કર્માર્થક નામને અને भૂ તથા અસ્ ધાતુના યોગમાં કર્તૃવાચક નામને ચિ [૦] પ્રત્યય થાય છે. તેથી અશુક્લં શુક્લં કરોત્યેકદા આ અર્થમાં અશુક્લ અથવા શુક્લ નામને આ સૂત્રથી ચિ પ્રત્યય થતો નથી. કારણ કે અહીં ચિત્રપટના નિર્માણ પૂર્વે દેશભેદથી શુક્લ કે અશુક્લ વર્ણ છે જ. તેથી પ્રાગતત્ત્વભૂત અર્થ ગમ્યમાન નથી... ઈત્યાદિ અધ્યાપક પાસેથી બરાબર સમજી લેવું. અર્થ-શુક્લ અશુક્લ એકી સાથે કરે છે. ॥૧૨૬॥

અરુર્મનશ્ચસુશ્વેતો-રજસાં લુક્ ચૌ ૭૧૨૧૨૭૥

ચિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વના અરુસ, મનસ, ચક્ષુસ, ચેતસ, રહસ અને રજસ નામના અન્ત્ય વર્ણનો લોપ થાય છે. અનરુઃ અરુઃ સ્યાત્; અમહારુઃ મહારુઃ સ્યાત્; અમનઃ મનઃ સ્યાત્; અચક્ષુઃ ચક્ષુઃ સ્યાત્; અચેતઃ ચેતઃ સ્યાત્; અરહઃ રહઃ સ્યાત્ અને અરજઃ રજઃ સ્યાત્ આ અર્થમાં અરુસ, મહારુસ, મનસ, ચક્ષુસ, ચેતસ, રહસ અને રજસ નામને ‘કૃશ્વસ્તિ૦ ૭-૨-૧૨૬’ થી ચિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અરુસ વગેરે નામના અન્ત્ય સ્ નો લોપ. ‘દીર્ઘશ્ચિ૦ ૪-૩-૧૦૮’ થી અન્ત્ય ણ ને દીર્ઘ ઙ આદેશ. ‘ઈશ્વાવ૦ ૪-૩-૧૧૧’ થી અન્ત્ય અ ને ઈ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અરુસ્યાત્, મહારુસ્યાત્, મનીસ્યાત્, ચક્ષુસ્યાત્, ચેતીસ્યાત્, રહીસ્યાત્ અને રજીસ્યાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- અમર્મ મર્મ થાય. નાનું મર્મ મોટું મર્મ થાય. અમન મન થાય. અચક્ષુ ચક્ષુ થાય. અહૃદય હૃદય થાય. અનેકાન્ત એકાન્ત થાય. અરજ રજ [ધ્રુજ] થાય. ॥૧૨૭૥

ઇસુસો બંહુલમ્ ૭૧૨૧૨૮॥

ચિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વના ઇસ અને ઊસ પ્રત્યયાન્ત નામના અન્ત્ય વર્ણનો બહુલતયા લોપ થાય છે. અસર્પિઃ સર્પિઃ કરોતિ અને અઘનુઃ ઘનુઃ સ્યાત્ આ અર્થમાં સર્પિસ અને ઘનુસ નામને ‘કૃશ્વસ્તિ૦ ૭-૨-૧૨૬’ થી ચિ [૦] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અન્ત્ય સ્ નો લોપ. ‘દીર્ઘશ્ચિ૦ ૪-૩-૧૦૮’ થી અન્ત્ય ઇ અને ઊ ને દીર્ઘ ઈ અને ઙ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સર્પીકરોતિ નવનીતમ્ અને ઘનૂસ્યાદ્ વંશઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-માખણને ઘી કરે છે. વાંસ ઘનુષ થાય. આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અન્ત્ય વર્ણનો બહુલતયા જ લોપ થતો

હોવાથી અસર્વિઃ સર્વિઃ ભવતિ અને અણુઃ ઘનુર્ભવતિ આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચ્વિ પ્રત્યય થયા બાદ સર્વિસુ અને ઘનુસુ નામના અન્ત્ય સુ નો લોપ થતો નથી. જેથી સર્વિર્ભવતિ અને ઘનુર્ભવતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-જે ધી નથી તે ધી થાય છે. જે ઘનુષ નથી તે ઘનુષ થાય છે. ॥૧૨૮॥

व्यञ्जनस्यान्त ईः ७।२।१२९॥

ચ્વિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો વ્યજ્જનાન્ત નામના અન્તમાં ઈ નો આગમ બહુલતયા થાય છે. અદૃષદ્ દૃષદ્ ભવતિ આ અર્થમાં દૃષદ્ નામને ‘કૃમ્વસ્તિ ૦ ૭-૨-૧૨૬’ થી ચ્વિ [૦] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી દૃષદ્ નામના અન્તે ઈ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી દૃષદીભવતિ શિલા આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રથી વ્યજ્જનાન્ત નામના અન્તે બહુલતયા જ ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઈ નો આગમ થાય છે. તેથી કોઈવાર ઈ નો આગમ ન થાય ત્યારે દૃષદ્ ભવતિ શિલા આવો પણ પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-જે અદૃષદ્ શિલા છે તે દૃષદ્ [મસાલા વગેરે વાટવાનો પથ્થર] થાય છે. ॥૧૨૯॥

व्याप्तौ स्सात् ७।२।१३०॥

‘પૂર્વે જે સ્વરૂપ ન હોય એ સ્વરૂપનું થવું’-આ પ્રાગતત્ત્વનો સર્વ દ્રવ્યની સાથે સંબંધ ગમ્યમાન હોય તો; કૃ ધાતુના યોગમાં તેના કર્તૃવાચક નામને અને શૂ તથા અસુ ધાતુના યોગમાં તેના કર્તૃવાચક નામને સાદિ સાત્ [સ્સાત્- [સાત્]] પ્રત્યય થાય છે. સર્વ કાષ્ઠં પ્રાગનગ્નિમ્ અગ્નિં કરોતિ; સર્વ કાષ્ઠં પ્રાગનગ્નિઃ, અગ્નિર્ ભવતિ અગ્નિઃ સ્યાદ્ વા આ અર્થમાં અગ્નિ નામને આ સૂત્રથી સ્સાત્ [સાત્] પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અગ્નિસાત્ કાષ્ઠં કરોતિ, અગ્નિસાદ્ ભવતિ અને અગ્નિસાદ્ સ્યાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- જે

અગ્નિસ્વરૂપ ન હતાં એ બધાં લાકડાંને અગ્નિ કરે છે. અનગ્નિ બધાં લાકડાં અગ્નિ થાય છે. અનગ્નિ બધાં લાકડાં અગ્નિ થાય. સાત્ પ્રત્યયના સ્ ને ષ્ ન થાય એ માટે સાદિ સાત્ [સ્સાત્] પ્રત્યયનું વિધાન કર્યું છે. અહીં પ્રાગતત્ત્વ [અગ્નિભવન]નો સંબન્ધ સર્વ કાષ્ઠની સાથે છે તેથી વ્યાપ્તિ અર્થ ગમ્યમાન છે. ॥૧૩૦॥

जातेः सम्पदा च ७।२।१३१॥

પ્રાગતત્ત્વનો [જુઓ સૂ. નં. ૭-૨-૧૨૬]; તજજાતીય સર્વ વસ્તુની સાથેનો સંબન્ધ સ્વરૂપ-વ્યાપ્તિ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો કૃ ધાતુના યોગમાં તેના કર્મવાચક નામને અને ષૂ તથા અસૂ તેમ જ સમ્ + પદ્ ધાતુના યોગમાં તેના કર્તૃવાચક નામને સાદિ સાત્ પ્રત્યય થાય છે. આશય એ છે કે પૂર્વ [૭-૨-૧૩૦] સૂત્રથી અને આ સૂત્રથી પણ વ્યાપ્તિસ્વરૂપ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો સ્સાત્ પ્રત્યયનું વિધાન છે. પૂર્વસૂત્રમાં એક જ વસ્તુના સર્વ અવયવોની સાથેનો સંબન્ધ - એ વ્યાપ્તિ છે. અને આ સૂત્રમાં પ્રાગતત્ત્વ નો તજજાતીય સકલ વસ્તુની સાથેનો સંબન્ધ-એ વ્યાપ્તિ છે-એ વિશેષ છે. અસ્યાં સેનાયાં સર્વ શસ્ત્રમ્ અનગ્નિમ્ અગ્નિં કરોતિ દૈવમ્ આ અર્થમાં અગ્નિ નામને આ સૂત્રથી સાત્ [સ્સાત્] પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અસ્યાં સેનાયાં સર્વ શસ્ત્રમગ્નિસાત્ કરોતિ દૈવમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે ષૂ, અસૂ અને સમ્+પદ્ ધાતુના યોગમાં તેના કર્તૃવાચક અગ્નિ નામને આ સૂત્રથી સ્સાત્ [સાત્] પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અગ્નિસાદ્ ભવતિ; અગ્નિસાત્ સ્યાત્ અને અગ્નિસાત્ સમ્પદ્યતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- આ સેનામાં બધાં શસ્ત્રોને દૈવ અગ્નિ કરે છે. બધાં શસ્ત્રો અગ્નિ થાય છે. બધાં શસ્ત્રો અગ્નિ થાય. બધાં શસ્ત્રો અગ્નિ થાય છે. ॥૧૩૧॥

તત્ત્વાડધીને ૭૨।૧૩૨॥

કૃ, भू, अस् અને સમ્+પદ્ ધાતુના યોગમાં સપ્તમ્યન્ત નામને આયત્ત-અધીન અર્થમાં સાદિ સાત્ [સાત્] પ્રત્યય થાય છે. રાજન્યધીનં કરોતિ, રાજન્યધીનં ભવતિ, સ્યાત્, સમ્પદ્યતે વા આ અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત રાજન્ નામને આ સૂત્રથી સાત્ [સાત્] પ્રત્યય. 'નામ્નો ૨-૧-૧૧' થી અન્ત્ય ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી રાજસાત્ કરોતિ; રાજસાદ્ ભવતિ; રાજસાત્ સ્યાત્ અને રાજસાત્ સમ્પદ્યતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- રાજાધીન કરે છે. રાજાધીન થાય છે. રાજાધીન થાય. રાજાધીન થાય છે. ॥૧૩૨॥

દેવે ત્રા ચ ૭૨।૧૩૩॥

કૃ, भू, अस् અને સમ્+પદ્ ધાતુના યોગમાં દેયસ્વરૂપ આયત્ત અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત નામને ત્રા પ્રત્યય થાય છે. દેવેડધીનં કરોતિ દેવેડધીનં ભવતિ, સ્યાત્, સમ્પદ્યતે વા આ અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત દેવ નામને આ સૂત્રથી ત્રા પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી દેવત્રા કરોતિ દ્રવ્યમ્; દેવત્રા ભવતિ, દેવત્રા સ્યાત્ અને દેવત્રા સમ્પદ્યતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- દ્રવ્યને દેવાધીન કરે છે. દેવાધીન થાય છે. દેવાધીન થાય. દેવાધીન થાય છે. આ સૂત્રમાં ચ નું ઉપાદાન કૃ, भू, अस् અને સમ્+પદ્ ધાતુના અનુકર્ષણ માટે છે. તેથી ચાનુકૃષ્ટં નાનુવર્ત્તે આ ન્યાયના બળે આગળના સૂત્રમાં તેની અનુવૃત્તિ નહિ જાય. દેય इति किम् ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સપ્તમ્યન્ત નામને દેય સ્વરૂપ જ આયત્ત અર્થમાં કૃ, भू, अस् અને સમ્+પદ્ ધાતુના યોગમાં ત્રા પ્રત્યય થાય છે. તેથી રાજન્યધીનં રાષ્ટ્રં સ્યાત્ આ અર્થમાં રાજન્ નામને આ સૂત્રથી ત્રા પ્રત્યય થતો નથી. કારણ કે અહીં રાષ્ટ્ર સ્વરૂપ આયત્ત અર્થ, દેયસ્વરૂપ નથી. જેથી રાજન્ નામને 'તત્ત્વાડધીને ૭-૨-૧૩૨' થી

સ્તાત્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી [જુઓ સૂ. નં. ૭-૨-૧૩૨] રાજસાત્
 સ્યાદ્ રાજ્ઞમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—રાજાધીન રાષ્ટ્ર થાય.
 ॥૧૩૩॥

સપ્તમી—દ્વિતીયાદ્ દેવાદિભ્યઃ ૭૧૨૧૩૪॥

દેવાદિ ગણપાઠમાંનાં સપ્તમ્યન્ત અને દ્વિતીયાન્ત દેવ વગેરે
 નામને સ્વાર્થમાં ત્રા પ્રત્યય થાય છે. દેવેષુ વસતિ, દેવેષુ ભવતિ, દેવેષુ
 સ્યાત્ અને દેવાન્ કરોતિ આ અર્થમાં દેવ નામને તેમ જ મનુષ્યેષુ
 વસતિ....ઈત્યાદ્યર્થમાં મનુષ્ય નામને આ સૂત્રથી ત્રા પ્રત્યય વગેરે
 કાર્ય થવાથી દેવત્રા વસતિ, ભવતિ, સ્યાત્, કરોતિ બા તેમ જ મનુષ્યત્રા
 વસતિ...ઈત્યાદિ પ્રયોગો થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—દેવોની પાસે વસે
 છે. દેવોની પાસે હોય છે. દેવોની પાસે હોય. દેવોની પ્રતિમા
 કરે છે. મનુષ્યો પાસે વસે છે...ઈત્યાદિ. ॥૧૩૪॥

તીય—શમ્બ—બીજાત્ કૃગા કૃષૌ ડાઙ્ ૭૧૨૧૩૫॥

કૃષિ [ખેડવું] ના વિષયમાં કૃગ્ [કૃ] ધાતુના યોગમાં તીય
 પ્રત્યયાન્ત નામ, શમ્બ નામ અને બીજ નામને ડાઙ્ [આ]પ્રત્યય
 થાય છે. દ્વિતીયં વારં [કૃષતિ] કરોતિ ક્ષેત્રમ્; શમ્બં કરોતિ ક્ષેત્રમ્
 [અનુલોમકૃષ્ટં પુનસ્તિર્યક્ કૃષતિ]; અને બીજં કરોતિ ક્ષેત્રમ્ [ઉત્તે
 પશ્ચાદ્ બીજૈઃ સહ કૃષતિ]આ અર્થમાં તીયપ્રત્યયાન્ત દ્વિતીય નામને
 તેમ જ શમ્બ અને બીજ નામને આ સૂત્રથી ડાઙ્ [આ]પ્રત્યય.
 ‘ડિત્યન્ત્ય ૦ ૨-૧-૧૧૪’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી
 દ્વિતીયા કરોતિ, શમ્બા કરોતિ અને બીજા કરોતિ ક્ષેત્રમ્ આવો પ્રયોગ
 થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—બીજી વાર ખેતરને ખેડે છે. સીધું ખેડીને
 તીરછું ખેડે છે. બીજ વાવ્યા પછી બીજસહિત ખેતરને ખેડે છે.
 કૃષાવિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કૃષિના જ

વિષયમાં કૃ ધાતુના યોગમાં ત્રીય પ્રત્યયાન્ત નામને તેમ જ શબ્દ અને વીજ નામને ડાઘ પ્રત્યય થાય છે. તેથી દ્વિતીય પદં કરોતિ અહીં કૃષિનો વિષય ન હોવાથી [પટનો વિષય હોવાથી] આ સૂત્રથી દ્વિતીય નામને ડાઘ [આ] પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ—બીજો પટ કરે છે. ॥૧૩૫॥

સદ્ધ્યાદે ગુણાત્ ૭૧૨૧૩૬॥

સદ્ધ્યાવાચક નામ પૂર્વપદ છે જેનું એવો ગુણ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા નામને કૃ [કૃ] ધાતુના યોગમાં કૃષિના વિષયમાં ડાઘ પ્રત્યય થાય છે. દ્વિગુણં કર્ષણં કરોતિ ક્ષેત્રસ્ય આ અર્થમાં દ્વિગુણ નામને આ સૂત્રથી ડાઘ [આ] પ્રત્યય. ‘ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિગુણા કરોતિ ક્ષેત્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—બેગણું ખેતરને ખેડે છે. ॥૧૩૬॥

સમયાદ્ યાપનાયામ્ ૭૧૨૧૩૭॥

કૃ [કૃ] ધાતુના યોગમાં સમય નામને કાલયાપના-કાલક્ષેપ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ડાઘ પ્રત્યય થાય છે. સમયં કરોતિ [કાલક્ષેપં કરોતિ] આ અર્થમાં સમય નામને આ સૂત્રથી ડાઘ પ્રત્યય. ‘ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સમયા કરોતિ; કાલં ક્ષિપતીત્યર્થઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—કાલક્ષેપ કરે છે. ॥૧૩૭॥

સપત્ર-નિષ્પત્રાદતિવ્યથને ૭૧૨૧૩૮॥

સપત્ર અને નિષ્પત્ર નામને કૃ [કૃ] ધાતુના યોગમાં; અતિપીડન

અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ડાઘ્ [આ] પ્રત્યય થાય છે. સપત્ત્વં કરોતિ મૃગમ્ અને નિષ્પત્ત્વં કરોતિ મૃગમ્ આ અર્થમાં સપત્ત્વ અને નિષ્પત્ત્વ નામને આ સૂત્રથી ડાઘ્ પ્રત્યય. ‘ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સપત્ત્વા કરોતિ મૃગમ્ અને નિષ્પત્ત્વા કરોતિ મૃગમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— હરણને બાણયુક્ત શરીરવાળો કરે છે. હરણને નિષ્પત્ત્વ [જેના શરીરમાંથી બીજાની પાસે બાણ કઢાય છે તેવો] કરે છે. અતિવ્યયન इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અતિપીડન અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ સપત્ત્વ અને નિષ્પત્ત્વ નામને કૃ ધાતુના યોગમાં ડાઘ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સપત્ત્વં કરોતિ તરું સેકઃ આ અર્થમાં અતિપીડન ન હોવાથી સપત્ત્વ નામને આ સૂત્રથી ડાઘ્ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ—જલનું સિંચન વૃક્ષને પાંદડાવાળું કરે છે. ॥૧૩૮॥

નિષ્કુલનિષ્કોષણે ૭૨।૧૩૯॥

કૃગ્ [કૃ] ધાતુના યોગમાં નિષ્કુલ નામને નિષ્કોષણ અર્થમાં ડાઘ્ પ્રત્યય થાય છે. નિષ્કુલમ્ [નિષ્કૃષ્ટં કુલમવયવસદ્ધાતોઽસ્માદ્] કરોતિ દાડિમમ્ આ અર્થમાં નિષ્કુલ નામને આ સૂત્રથી ડાઘ્ [આ] પ્રત્યય. ‘ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી નિષ્કુલા કરોતિ દાડિમમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—દાડમના અંદરના ભાગને બહાર કાઢે છે. નિષ્કોષણ इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિષ્કોષણ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ કૃ ધાતુના યોગમાં નિષ્કુલ નામને ડાઘ્ પ્રત્યય થાય છે. [અન્તરવયવાનાં बहिर्निष्कासनं निष्कोषणम्] તેથી નિષ્કુલં કરોતિ શત્રુમ્ આ અર્થમાં નિષ્કોષણ અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી અહીં નિષ્કુલ નામને આ સૂત્રથી ડાઘ્ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ—શત્રુને વંશરહિત કરે છે. અહીં ઉપર્યુક્ત નિષ્કોષણ અર્થ નથી. ॥૧૩૯॥

કૃન્ [કૃ] ધાતુના યોગમાં પ્રિય અને સુખ નામને આનુકૂલ્ય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ડાચ્ [આ] પ્રત્યય થાય છે. પ્રિયં કરોતિ અને સુખં કરોતિ આ અર્થમાં પ્રિય અને સુખ નામને આ સૂત્રથી ડાચ્ પ્રત્યય. ‘ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રિયા કરોતિ ગુરુમ્ અને સુખા કરોતિ ગુરુમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— ગુરુને અનુકૂલ કરે છે. ગુરુને અનુકૂલ કરે છે. અર્થાદ્ ગુરુને આરાધે છે. આનુકૂલ્ય इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ આનુકૂલ્ય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ પ્રિય અને સુખ નામને કૃ ધાતુના યોગમાં ડાચ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી પ્રિયં કરોતિ સામ અને સુખં કરોતિ પૌષધવ્રતમ્ અહીં આનુકૂલ્ય અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી પ્રિય અને સુખ નામને આ સૂત્રથી ડાચ્ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ ક્રમશઃ—સામવચન પ્રિય કરે છે. પૌષધવ્રત [જૈન-દર્શનપ્રસિદ્ધ-એક વ્રત] સુખકર છે. ॥૧૪૦॥

દુઃખાત્ પ્રાતિકૂલ્યે ૭૧૨/૧૪૧॥

પ્રાતિકૂલ્ય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો કૃન્ [કૃ] ધાતુના યોગમાં દુઃખ નામને ડાચ્ પ્રત્યય થાય છે. દુઃખં કરોતિ આ અર્થમાં દુઃખ નામને આ સૂત્રથી ડાચ્ પ્રત્યય. ‘ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દુઃખા કરોતિ શત્રુમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—શત્રુનું પ્રતિકૂલ કરે છે. પ્રાતિકૂલ્ય इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રાતિકૂલ્ય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ દુઃખ નામને કૃ ધાતુના યોગમાં ડાચ્ [આ] પ્રત્યય થાય છે. તેથી દુઃખં કરોતિ રોગઃ અહીં પ્રાતિકૂલ્ય અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી દુઃખ નામને આ સૂત્રથી ડાચ્ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ—રોગ દુઃખકર છે. ॥૧૪૧॥

શૂલાત્ પાકે ૭૨।૧૪૨॥

પાક અર્થ ગમ્યમાન હોય તો કૃન્ [કૃ]ધાતુના યોગમાં શૂલ નામને ડાઘ્ [આ] પ્રત્યય થાય છે. શૂલે કરોતિ [પચતીત્યર્થઃ]માંસમ્ આ અર્થમાં શૂલ નામને આ સૂત્રથી ડાઘ્ પ્રત્યય. 'ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શૂલ કરોતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-શૂલ [માંસ શેકવાનો લોખંડનો સળિયો]માં માંસ રાંધે છે-શેકે છે. ॥૧૪૨॥

સત્યાદશપથે ૭૨।૧૪૩॥

શપથ અર્થને છોડીને અન્ય અર્થવાચક સત્ય નામને કૃન્ [કૃ] ધાતુના યોગમાં ડાઘ્ [આ] પ્રત્યય થાય છે. સત્યં કરોતિ આ અર્થમાં સત્ય નામને આ સૂત્રથી ડાઘ્ પ્રત્યય. 'ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સત્યા કરોતિ વળિન્ ભાણ્ડમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-વ્યાપારી-વાણિયો પાત્રવિકેતાને હું ખરીદીશ આ પ્રમાણે વિશ્વાસ કરાવે છે. અશપથ ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અશપથાર્થક જ સત્ય નામને કૃ ધાતુના યોગમાં ડાઘ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સત્યં કરોતિ અહીં શપથાર્થક સત્ય નામને આ સૂત્રથી ડાઘ્ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ-શપથ કરે છે. ॥૧૪૩॥

મદ્ર-ભદ્રાદ્ વપને ૭૨।૧૪૪॥

મુંડન અર્થ ગમ્યમાન હોય તો મદ્ર અને ભદ્ર નામને કૃન્ [કૃ]ધાતુના યોગમાં ડાઘ્ [આ] પ્રત્યય થાય છે. મદ્રં કરોતિ નાપિતઃ અને ભદ્રં કરોતિ નાપિતઃ આ અર્થમાં મદ્ર અને ભદ્ર નામને આ સૂત્રથી ડાઘ્ પ્રત્યય. 'ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪' થી અન્ત્ય અ નો લોપ

૧૫૮

વગેરે કાર્ય થવાથી મદ્રા કરોતિ અને મદ્રા કરોતિ નાપિતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ [બંન્નેનો] -બાળકના મંગલરૂપ વાળને હજામ કાપે છે. વપન ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વપન-મુંડન અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ મદ્રા અને મદ્ર નામને કૃ ધાતુના યોગમાં ડાચ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી મદ્રં કરોતિ અને મદ્રં કરોતિ સાધુઃ આ અર્થમાં મદ્રા અને મદ્રા નામને; અહીં વપન અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી ડાચ્ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ [બંન્નેનો]-સાધુ કલ્યાણને કરે છે. ॥૧૪૪॥

અવ્યક્તાડનુકરણાનેકસ્વરાત્ કૃ-ભ્વસ્તિનાડનિતૌ દ્વિશ્ચ ૭૨|૧૪૫॥

જે ધ્વનિમાં [શબ્દમાં] અકારાદિ વર્ણો વિશેષરૂપથી અભિવ્યક્ત થતા નથી, તે ધ્વનિને અવ્યક્ત ધ્વનિ કહેવાય છે. અવ્યક્ત ધ્વનિના અનુકરણાર્થક જે અનેકસ્વરી શબ્દ, તેની પરમાં ઇતિ શબ્દ ન હોય તો તે શબ્દને [અનિતિપરક અનુકરણાર્થક અનેકસ્વરી શબ્દને], કૃ, મૂ અને અત્ ધાતુના યોગમાં વિકલ્પથી ડાચ્ [આ] પ્રત્યય થાય છે અને ત્યારે તે શબ્દને [અનિતિપરક અનુકરણાર્થક અનેકસ્વરી શબ્દને] દ્વિત્વ થાય છે. પટ્ કરોતિ આ અર્થમાં પટ્ શબ્દને આ સૂત્રથી ડાચ્ પ્રત્યય અને પટ્ શબ્દને દ્વિત્વ. પૂર્વ પટ્ ના ત્ નો 'ડાચ્યાદૌ ૭-૨-૧૪૧' થી લોપ. 'ડિત્યન્યં ૨-૧-૧૧૪' થી અન્ત્ય અત્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પટપટા કરોતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પટ્ આવો શબ્દ કરે છે. આવી જ રીતે પટ્ ભવતિ અને પટ્ સ્યાત્ આ અર્થમાં પટ્ શબ્દને આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ડાચ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પટપટા ભવતિ [ભવેત્] અને પટપટા સ્યાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પટ્ આવો શબ્દ થાય છે. [થાય]. પટ્ આવો શબ્દ થાય.

થી પટ્ટ ને દ્વિત્વ. પટ્ટપટ્ટ+इति આ અવસ્થામાં 'इता० ७-२-१४६' થી અન્ત્ય અત્ત ના લોપની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી પટ્ટપટ્ટદિતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ -પટ્ટ આ પ્રમાણે શબ્દ. ॥१४७॥

તો વા ७।२।१४८॥

દ્વિત્વ થયું હોય ત્યારે; इति શબ્દ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વના અવ્યક્તાનુકરણાર્થક અનેકસ્વરી શબ્દના અન્ત્ય અત્ત ના ત્ત નો વિકલ્પથી લોપ થાય છે. પટ્ટ+इति આ અવસ્થામાં 'वीप्सायाम् ७-४-८०' થી પટ્ટ ને દ્વિત્વ. પટ્ટપટ્ટ+इति આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી અન્ત્ય ત્ત નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પટ્ટપટેતિ કરોતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ત્ત નો લોપ ન થાય તો પટ્ટ-પટ્ટદિતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પટ્ટ આવો શબ્દ કરે છે. ॥१४८॥

ઢાચ્યાદૌ ७।२।१४९॥

અવ્યક્ત અનુકરણાર્થક અનેકસ્વરી અત્ત અન્તવાલા શબ્દને દ્વિત્વ થયું હોય ત્યારે; ઢાચ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો પૂર્વ [પ્રથમ] પદના અન્ત્ય અત્ત ના ત્ત નો લોપ થાય છે. પટ્ટ કરોતિ આ અર્થમાં પટ્ટ શબ્દને 'अव्यक्ता० ७-२-१४५' થી ઢાચ્ પ્રત્યય તથા પટ્ટ શબ્દને દ્વિત્વ. આ સૂત્રથી પૂર્વ પટ્ટ ના ત્ત નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પટ્ટપટ્ટ કરોતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. [જુઓ સૂ. નં. ७-२-१४५] આદાવિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઢાચ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો અવ્યક્ત અનુકરણાર્થક અનેકસ્વરી અત્ત અન્તવાળા શબ્દને દ્વિત્વ થયું હોય ત્યારે પૂર્વ [આદ્ય-પ્રથમ]

શબ્દના જ અન્ત્ય અત્ ના ત્ નો લોપ થાય છે. તેથી પતત્ કરોતિ આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ડાત્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પતપતા કરોતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. ત્યાં પતપતત્+કરોતિ આ અવસ્થામાં અન્ત્ય [ઉત્તર] શબ્દના અત્ ના ત્ નો લોપ આ સૂત્રથી થતો નથી. અર્થ-પતત્ આવો શબ્દ કરે છે. ॥૧૪૧॥

બહ્વત્યાર્થાત્ કારકાદિષ્ટાનિષ્ટે જ્ઞાસ્ ૭૨।૧૫૦॥

બહ્વર્થક કારકવાચક શબ્દને ઈષ્ટવિષયમાં, અને અલ્પાર્થક કારકવાચક નામને અનિષ્ટવિષયમાં જ્ઞાસ્ [જ્ઞાસ્] પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. બોટિત અન્નને પ્રાશિત્ર કહેવાય છે. અને પ્રાશિત્રાદિને અહીં ઈષ્ટ કહેવાય છે. તેમ જ શ્રાદ્ધાદિને અહીં અનિષ્ટ કહેવાય છે. ગ્રામે બહ્વો બહૂન્ વા દદતિ દદાતિ વા અર્થમાં બહુ નામને તેમ જ ભૂર્યો ભૂરીન્ વા દદતિ દદાતિ વા આ અર્થમાં ભૂરિ નામને આ સૂત્રથી જ્ઞાસ્ [જ્ઞાસ્] પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ગ્રામે બહુશો દદતિ દદાતિ વા અને ભૂરિશો દદતિ દદાતિ વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ [બંન્નેનો]— ગામમાં પ્રાશિત્રાદિના વિષયમાં ઘણા આપે છે અથવા ઘણું આપે છે. અલ્પં સ્તોકં વા ઘનં દત્તે શ્રાદ્ધે આ અર્થમાં અલ્પ અને સ્તોક નામને આ સૂત્રથી જ્ઞાસ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય કરવાથી અલ્પશો ઘનં દત્તે અને સ્તોકશો ઘનં દત્તે શ્રાદ્ધે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ [બંન્નેનો]— શ્રાદ્ધાદિવિષયમાં થોડું ઘન આપે છે.

દિષ્ટાનિષ્ટ ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઈષ્ટાનિષ્ટના વિષયમાં જ અનુક્રમે બહ્વર્થક અને અલ્પાર્થક કારકવાચક નામને વિકલ્પથી જ્ઞાસ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી બહુ દત્તે શ્રાદ્ધે અને અલ્પં દત્તે પ્રાશિત્રે અહીં અનિષ્ટ અને ઈષ્ટવિષયમાં અનુક્રમે તાદૃશ બહુ અને અલ્પ નામને આ સૂત્રથી જ્ઞાસ્ પ્રત્યય

થતો નથી. અર્થ ક્રમશઃ— શ્રાદ્ધના વિષયમાં ઘણું આપે છે. પ્રાશિત્રના વિષયમાં ઓછું આપે છે. ॥૧૫૦॥

સંખ્યૈકાર્થાદ્ વીપ્સાયાં શસ્ ૭૨૧૫૧॥

સંખ્યાવાચક તેમ જ એકત્વવિશિષ્ટવાચક કારકવાચી શબ્દને વીપ્સા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વિકલ્પથી શસ્ પ્રત્યય થાય છે. એકમેકં દત્તે અને માષં માષં દેહિ આ અર્થમાં સંખ્યાવાચક કારકવાચી એક નામને અને એકત્વવિશિષ્ટાર્થક કારકવાચી માષ નામને આ સૂત્રથી શસ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી એકશો દત્તે અને માષશો દેહિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી શસ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘વીપ્સાયામ્ ૭-૪-૮૦’ થી દ્વિત્વ વગેરે કાર્ય થવાથી એકેકં દત્તે અને માષં માષં દેહિ આવો પ્રયોગ થાય છે. [એકમ્ એકમ્ આ પ્રમાણે દ્વિત્વ થયા બાદ પૂર્વપદના વિભક્તિનો ‘લુપ્ ચાન્ ૭-૪-૮૧’ થી પિત્ લુપ્ થાય છે.] અર્થ ક્રમશઃ— એક એક આપે છે. એક એક અડદ આપ. સંખ્યૈકાર્થાદિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વીપ્સા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો; સંખ્યાવાચક અને એકત્વવિશિષ્ટાર્થક જ કારકવાચક નામને શસ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી માષૌ માષૌ દત્તે અહીં માષ નામ સંખ્યાવાચક કે એકત્વવિશિષ્ટાર્થક ન હોવાથી તેને આ સૂત્રથી શસ્ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ— બે બે અડદ આપે છે. વીપ્સાયામિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વીપ્સા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ સંખ્યાવાચક અને એકત્વવિશિષ્ટાર્થક કારકવાચી નામને શસ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી દ્વૌ દત્તે અહીં વીપ્સા અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી તાદૃશ સંખ્યાવાચક દ્વિ નામને આ સૂત્રથી શસ્ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ—બે આપે છે. ॥૧૫૧॥

સંખ્યાદે: પાદાદિથ્યો દાન-દણ્ડે ષાડકલ્ લુક્ ચ ૭૨।૧૫૨॥

સંખ્યાવાચક નામ જેનું પૂર્વપદ છે અને પાદાદિ ગણપાઠમાંનાં પાદ વગેરે નામ જેનું ઉત્તરપદ છે એવા શબ્દને દાન, દણ્ડ અને વીપ્સા ના વિષયમાં અકલ્ [અક] પ્રત્યય થાય છે; અને ત્યારે પ્રકૃતિના અન્ત્ય વર્ણનો લોપ થાય છે. દ્વૌ પાદૌ દત્તે; દ્વે શતે દત્તે; દ્વૌ પાદૌ દણ્ડિતઃ અને દ્વે શતે દણ્ડિતઃ અહીં ક્રમશઃ દાન અને દણ્ડના વિષયમાં તેમ જ દ્વૌ દ્વૌ પાદૌ ભુક્તે અને દ્વે દ્વે શતે ભુક્તે અહીં વીપ્સાના વિષયમાં દ્વિપાદ અને દ્વિશત નામને આ સૂત્રથી અકલ્ [અક]પ્રત્યય અને અન્ત્ય અ નો લોપ. ‘યઃ સ્વરો ૨-૧-૧૦૨’ થી પાદ્ ને પદ્ આદેશ. દ્વિપદક અને દ્વિશતક નામને સ્ત્રીલિંગમાં ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યય. ‘અસ્યાં ૨-૪-૧૧૧’ થી ક ની પૂર્વેના અ ને ઇ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિપદિકાં દ્વિશતિકાં, દત્તે દણ્ડિતો ભુક્તે વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ — બે ચતુર્થ ભાગ આપે છે. બે ચતુર્થ ભાગ દંડાયેલ. બે બે ચતુર્થભાગ ખાય છે. બસો આપે છે. બસોનો દંડ કરાયેલ. બે બે સો ખાય છે. આ સૂત્રથી પ્રકૃતિના અન્ત્ય વર્ણનો લુક્ ચ કહીને જે લોપ વિહિત છે તેનું પ્રયોજન ભણાવનાર પાસેથી બરાબર જાણી લેવું. ॥૧૫૨॥

ત્રીયાટ્ટીકણ્ ન વિદ્યા ચેત્ ૭૨।૧૫૩॥

વિદ્યાનો વિષય ન હોય તો; ત્રીય પ્રત્યયાન્ત નામને સ્વાર્થમાં ટીકણ્ [ટીકણ] પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. દ્વિતીયમેવ આ અર્થમાં દ્વિતીય નામને આ સૂત્રથી ટીકણ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર ઇ ને વૃદ્ધિઃ ઈ આદેશ. ‘અવર્ગો ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વૈતીયીકમ્ આવો

પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ટીકણ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે દ્વિતીયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—બીજું. વિદ્યા તુ દ્વિતીયા= વિદ્યાના વિષયમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્રીય પ્રત્યયાન્ત નામને સ્વાર્થમાં ટીકણ પ્રત્યય થતો નથી. તેથી દ્વિતીય નામને ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દ્વિતીયા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—બીજી વિદ્યા. ॥૧૫૩॥

નિષ્ફલે તિલાત્ પિઞ્જ-પેજૌ ૭૨|૧૫૪॥

નિષ્ફલાર્થક તિલ નામને સ્વાર્થમાં પિઞ્જ અને પેજ પ્રત્યય થાય છે. નિષ્ફલસ્તિલઃ આ અર્થમાં તિલ નામને આ સૂત્રથી પિઞ્જ અને પેજ પ્રત્યય...વગેરે કાર્ય થવાથી તિલપિઞ્જઃ અને તિલપેજઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ [બંન્નેનો]— નિષ્ફળ તલ. ॥૧૫૪॥

પ્રાયોડતો દ્વયસદ્-માત્રદ્ ૭૨|૧૫૫॥

અતુ પ્રત્યયાન્ત નામને લક્ષ્યાનુસાર સ્વાર્થમાં દ્વયસદ્ અને માત્રદ્ પ્રત્યય થાય છે. યાવત્ નામને આ સૂત્રથી દ્વયસદ્ [દ્વયસ] અને માત્રદ્ [માત્ર] પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી યાવદ્દ્વયસમ્ અને યાવન્માત્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—જેટલું. ॥૧૫૫॥

વર્ણાડવ્યયાત્ સ્વરૂપે કારઃ ૭૨|૧૫૬॥

સ્વરૂપાર્થક વર્ણરૂપ તેમ જ અવ્યયસ્વરૂપ શબ્દને સ્વાર્થમાં વિકલ્પથી કાર પ્રત્યય થાય છે. અ અને ઓમ્ ને આ સૂત્રથી કાર પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અકારઃ અને ઑકારઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- અ વર્ણ. ઓમ્ અવ્યય. સ્વરૂપ इति किम् ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્વરૂપાર્થક જ વર્ણ અને અવ્યય

નામ-રૂપ-ભાગાદ્ ઘેયઃ ૭૧૨૧૫૮॥

નામન્ર, રૂપ અને ભાગ શબ્દને સ્વાર્થમાં વિકલ્પથી ઘેય પ્રત્યય થાય છે. નામન્ર, રૂપ અને ભાગ નામને આ સૂત્રથી ઘેય પ્રત્યય. 'નામ્નાં ૨-૧-૧૧' થી અન્ત્ય ન્ર નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી નામઘેયમ્, રૂપઘેયમ્, અને ભાગઘેયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે ૨૨૭

સ્વરૂપાર્થક રૂ વર્ણને વિકલ્પથી એક પ્રત્યય થાય છે. રૂ ને આ સૂત્રથી એક પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી રેફઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ— રૂ વર્ણ. સૂ.નં. ૭-૨-૧૫૫ થી 'પ્રાયઃ' અધિકાર ચાલુ હોવાથી લક્ષ્યાનુસાર પ્રત્યય થાય છે. તેથી ર [અ ઉચ્ચારણાર્થ] ને 'વર્ણાં ૭-૨-૧૫૬' થી કાર પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ર્કારઃ આવો પણ પ્રયોગ થાય છે. ૧૧૫૭॥

નામ-રૂપ-ભાગાદ્ ઘેયઃ ૭૧૨૧૫૮॥

નામન્ર, રૂપ અને ભાગ શબ્દને સ્વાર્થમાં વિકલ્પથી ઘેય પ્રત્યય થાય છે. નામન્ર, રૂપ અને ભાગ નામને આ સૂત્રથી ઘેય પ્રત્યય. 'નામ્નાં ૨-૧-૧૧' થી અન્ત્ય ન્ર નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી નામઘેયમ્, રૂપઘેયમ્, અને ભાગઘેયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- નામ. રૂપ. ભાગ. ૧૧૫૮॥

મર્તાદિભ્યો યઃ ૭૧૨૧૫૯॥

મર્તાદિ ગણપાઠમાંનાં મર્ત વગેરે નામોને સ્વાર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. મર્ત એવ અને સૂર એવ આ અર્થમાં મર્ત અને સૂર નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. 'અવર્જે ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય જ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી મર્ત્યઃ અને સૂર્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- મનુષ્ય. સૂર્ય. ૧૧૫૯॥

नवादीन-तन-त्तं च नू चाऽस्य ७।२।१६०॥

नव नामने स्वार्थभां ईन, तन, ल अने य प्रत्यय थाय છે અને ત્યારે નવ નામને નૂ આદેશ થાય છે. નવમેવ આ અર્થમાં નવ નામને આ સૂત્રથી ईन, तन, ल अने य प्रत्यय; તેમ જ નવ ને નૂ આદેશ. ‘अस्वय० ७-४-७०’ થી ईन અને य प्रत्ययની પૂર્વેના ऊ ने अव् आदेश वगेरे कार्य થવાથી नवीनम्, नूतनम्, नूतनम् અને नव्यम् આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ— નવું. ॥१६०॥

प्रात् पुराणे नञ् ७।२।१६१॥

પુરાણ [પ્રાચીન] અર્થક પ્ર નામને સ્વાર્થમાં ન, ईन, तन અને ल प्रत्यय થાય છે. પ્ર શબ્દને આ સૂત્રથી न, ईन, तन અને ल प्रत्यय. ‘अवर्णे० ७-४-६८’ થી ईन प्रत्ययની પૂર્વેના अन्त्य अ नो लोप वगेरे कार्य થવાથી प्रणम्, प्रीणम्, प्रतनम् અને प्रत्नम् આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ— પુરાણ—જૂનું. ॥१६१॥

देवात् तल् ७।२।१६२॥

દેવ નામને સ્વાર્થમાં विकल्पથી तल् [त] प्रत्यय થાય છે. દેવ એવ આ અર્થમાં દેવ નામને આ સૂત્રથી तल् प्रत्यय. ‘आत् २-४-१८’ થી आप् [आ] प्रत्यय वगेरे कार्य થવાથી देवता આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—દેવ. ॥१६२॥

होत्राया ईयः ७।२।१६३॥

હોત્રા નામને સ્વાર્થમાં ईय प्रत्यय विकल्पથી થાય છે. होत्रैव આ અર્થમાં હોત્રા નામને આ સૂત્રથી ईय प्रत्यय. ‘अवर्णे० ७-४-

૬૮' થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી હોત્રીયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-હોમ-હવનની સામગ્રી. ॥૧૬૩॥

ભેષજાદિભ્યદ્યયણ્ ૭૨।૧૬૪॥

ભેષજાદિ ગણપાઠમાંનાં ભેષજ વગેરે નામને સ્વાર્થમાં વિકલ્પથી દ્યયણ્ પ્રત્યય થાય છે. ભેષજમેવ અને અનન્ત એવ આ અર્થમાં ભેષજ અને અનન્ત નામને આ સૂત્રથી દ્યયણ્ [ય] પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ સ્વરે૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર ઇ અને અ ને વૃદ્ધિ ઇ અને આ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ભૈષજ્યમ્ અને આનન્ત્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- દવા. અનન્ત. ॥૧૬૪॥

પ્રજ્ઞાદિભ્યોઽણ્ ૭૨।૧૬૫॥

પ્રજ્ઞાદિ ગણપાઠમાંનાં પ્રજ્ઞ વગેરે નામને સ્વાર્થમાં અણ્ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. પ્રજ્ઞ એવ અને વણિમ્ એવ આ અર્થમાં પ્રજ્ઞ અને વણિજ્ઞ નામને આ સૂત્રથી અણ્ [અ] પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ સ્વરે૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રાજ્ઞઃ અને વાણિજઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બુદ્ધિમાન. વાણિયો. ॥૧૬૫॥

શ્રોત્રૌષધિ-કૃષ્ણાચ્છરીર-ભેષજમૃગે ૭૨।૧૬૬॥

શરીરાર્થક શ્રોત્ર, ભેષજાર્થક ઔષધિ નામને અને મૃગાર્થક કૃષ્ણ નામને સ્વાર્થમાં અણ્ [અ] પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. શ્રોત્ર, ઔષધિ અને કૃષ્ણ નામને આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-

૪-૧' થી આદ્ય સ્વર ઓ અને ઋ ને વૃદ્ધિ ઓ અને આદ્ય આદેશ.
 'અવર્ણ૦. ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો તેમ જ ઇ નો લોપ વગેરે
 કાર્ય થવાથી શ્રૌત્રં વપુઃ; ઔષઘં મૈષજમ્ અને કાષ્ઠાં મૃગઃ આવો
 પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— શરીર. દવા. મૃગ. ॥૧૬૬॥

કર્મણઃ સન્દિષ્ટે ૭૨|૧૬૭॥

સન્દિષ્ટાર્થક કર્મન્ નામને સ્વાર્થમાં અણ્ [અ] પ્રત્યય થાય
 છે. પરસ્પર કોઈએ જે આ પ્રમાણે કહ્યું કે 'તારે આ પ્રમાણે
 કરવું જોઈએ'—તેને સન્દિષ્ટ કહેવાય છે. કર્મન્ નામને આ
 સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર અ ને
 વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કર્મણમ્ આવો પ્રયોગ થાય
 છે. અર્થ-સન્દિષ્ટ કર્મ. 'વા' નો અધિકાર [મહાવિભાષા] ચાલુ
 હોવા છતાં વિવક્ષિતાર્થ; પ્રત્યય વિના પ્રતિત થતો ન હોવાથી
 નિત્ય જ પ્રત્યય વિહિત છે. ॥૧૬૭॥

વાચ્ ઇકણ્ ૭૨|૧૬૮॥

સંદિષ્ટાર્થક વાચ્ નામને સ્વાર્થમાં ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે. વાચ્
 નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ [ઇક] પ્રત્યય....વગેરે કાર્ય થવાથી
 વાચિકં વક્તિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સંદિષ્ટ વાણીને કહે છે.
 અહીં પણ પૂર્વસૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ નિત્ય પ્રત્યય થાય છે. ॥૧૬૮॥

વિનયાદિભ્યઃ ૭૨|૧૬૯॥

વિનયાદિ ગણપાઠમાંનાં વિનય વગેરે નામને સ્વાર્થમાં વિકલ્પથી
 ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે. વિનય એવ અને સમય એવ આ અર્થમાં વિનય
 નામને અને સમય નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-

૪-૧' થી આદ્ય સ્વર ઇ અને અ ને વૃદ્ધિ દે અને આ આદેશ.
 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી
 વૈનયિકમ્ અને સામયિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-
 વિનય. સમય. ॥૧૬૧॥

उपायाद्घ्रस्वश्च ७।२।१७०॥

સ્વાર્થમાં ઉપાય નામને વિકલ્પથી ઇકળ પ્રત્યય થાય છે અને
 ત્યારે ઉપાય ના આ ને -હસ્વ અ આદેશ થાય છે. ઉપાય એ આ
 અર્થમાં ઉપાય નામને આ સૂત્રથી ઇકળ [ઇક] પ્રત્યય અને આ ને
 -હસ્વ અ આદેશ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ
 ઔ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય
 થવાથી ઔપયિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ઉપાય. ॥૧૭૦॥

मृदस्तिकः ७।२।१७१॥

મૃદ નામને સ્વાર્થમાં વિકલ્પથી તિક પ્રત્યય થાય છે. મૃદ
 એ આ અર્થમાં મૃદ નામને આ સૂત્રથી તિક પ્રત્યય. 'આત્ ૨-
 ૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય... વગેરે કાર્ય થવાથી મૃત્તિકા મૃત્ આવો
 પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-માટી. ॥૧૭૧॥

स-स्नौ प्रशस्ते ७।२।१७२॥

પ્રશસ્તાર્થક મૃત્ નામને સ્વાર્થમાં સ અને સ્ન પ્રત્યય
 વિકલ્પથી થાય છે. પ્રશસ્તા મૃત્ આ અર્થમાં મૃત્ નામને આ
 સૂત્રથી સ અને સ્ન પ્રત્યય. 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય વગેરે
 કાર્ય થવાથી મૃત્તા અને મૃત્સ્ના આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સારી
 માટી. ॥૧૭૨॥

इति श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनलघुवृत्तिविवरणे सप्तमेऽध्याये

द्वितीयः पादः।

उत्साहसाहसवता....ઈત્યાદિ— ઉત્સાહ અને સાહસવાન હે નરેન્દ્ર ! આપના વડે તલવારની ધારા ઉપર ચાલવા જેવું અતિવિષમ એવું ધારાવ્રત સેવાયું. જેના ફળરૂપે માત્ર માલવ જ નહિ, પરંતુ શ્રી પર્વત પણ આપને કીડાપાત્ર બન્યો. આશય એ છે કે— રાજાએ માલવદેશને જીતવાના આશયથી ઉત્સાહ અને સાહસને ધારણ કરી તલવારની ધારાનો ઉપયોગ કર્યો હતો. ત્યાં માલવ એટલે લક્ષ્મીનો અંશ એવો અર્થ કરીને ઉપર અધિક ફળનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને એ યુક્ત છે. કારણ કે ઉત્સાહ અને સાહસથી યુક્ત એવા સાધકને અત્મિપ્રેતાધિક ફળની પ્રાપ્તિ થતી જ હોય છે.

अनल्पानतिविस्तारमनल्पानतिमेधसाम् ।

व्याख्यातमुपकाराय चन्द्रगुप्तेन धीमता ॥

અથ પ્રારમ્ભ્યતે સપ્તમેઽધ્યાયે તૃતીયઃ પાદઃ ।

પ્રકૃતે મયદ્ ૭૩૧૧॥

પ્રકૃતાર્થક નામને સ્વાર્થમાં મયદ્ [મય] પ્રત્યય થાય છે. પ્રાચુર્યેણ પ્રાધાન્યેન વા કૃતમ્-પ્રકૃતમ્ અર્થાદ્ અધિક પ્રમાણમાં અથવા પ્રધાનપણે કરેલાને 'પ્રકૃત' કહેવાય છે. પ્રકૃતમન્નમ્ અને પ્રકૃતા પૂજા આ અર્થમાં અન્ન અને પૂજા નામને આ સૂત્રથી મયદ્ [મય] પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અન્નમયમ્ અને પૂજામયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- અધિક પ્રમાણમાં કરાયેલું અન્ન. મુખ્ય-પ્રધાનપણે કરાયેલી પૂજા. સ્વાર્થમાં વિહિત પ્રત્યયો પોતાની પ્રકૃતિના લિંગ-વચનનું ઉલ્લંઘન પણ કરે છે. તેથી પૂજા નામને મયદ્ પ્રત્યય થયા બાદ પૂજામયમ્ અહીં સ્ત્રીલિંગમાં નિર્દેશ નથી. ॥૧॥

અસ્મિન્ ૭૩૧૨॥

પ્રકૃતાર્થક નામને સપ્તમ્યર્થમાં મયદ્ [મય] પ્રત્યય થાય છે. અપૂષઃ પ્રકૃતોઽસ્મિન્ આ અર્થમાં અપૂષ નામને આ સૂત્રથી મયદ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અપૂષમયમ્ પર્વ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-જેમાં માલપૂઆ અધિકતયા અથવા મુખ્યપણે કરાય છે- તે પર્વ. ॥૨॥

તયોઃ સમૂહવચ્ચં બહુષુ ૭૩૧૩॥

પ્રકૃતે [૭-૩-૧] અને અસ્મિન્ [૭-૩-૨]ના વિષયમાં બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક નામને 'સમૂહ' અર્થની જેમ પ્રત્યય થાય છે તથા મયદ્ પ્રત્યય પણ થાય છે. પ્રકૃતા અપૂષાઃ અને પ્રકૃતા અપૂષા

અસ્મિન્ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી અપૂષ નામને ‘કવચિં ૬-૨-૧૪’ થી વિહિત સમૂહ અર્થની જેમ ફક્ષ્ [ફક્] પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આપૂષિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે; તેમ જ આ સૂત્રથી બહુત્વ-વિશિષ્ટાર્થક અપૂષ નામને મયટ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય પણ થવાથી અપૂષમયમ્, અપૂષાસ્તત્ત્વર્થ વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—અધિક પ્રમાણમાં અથવા મુખ્યપણે કરાયેલા માલપૂઆ. તેમ જ તાદૃશ માલપૂઆ જેમાં કરાય છે તે પર્વ. ॥૩॥

નિન્દ્યે પાશપ્ ૭૩૧૪॥

નિન્દ્યાર્થક નામને સ્વાર્થમાં પાશપ્ [પાશ] પ્રત્યય થાય છે. નિન્દ્યશ્ચાન્દસઃ આ અર્થમાં શ્ચાન્દસ નામને આ સૂત્રથી પાશપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી શ્ચાન્દસપાશઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—નિન્દનીય છન્દશાતા. ॥૪॥

પ્રકૃષ્ટે તમપ્ ૭૩૧૫॥

પ્રકૃષ્ટાર્થક નામને સ્વાર્થમાં તમપ્ [તમ] પ્રત્યય થાય છે. પ્રકૃષ્ટઃ શુક્લઃ અને પ્રકૃષ્ટઃ કારકઃ આ અર્થમાં શુક્લ અને કારક નામને આ સૂત્રથી તમપ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી શુક્લતમઃ અને કારકતમઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—અતિશય શુક્લ. અતિશય કામ કરનાર. ॥૫॥

દ્વયો વિભજ્યે ચ તરપ્ ૭૩૧૬॥

બેમાં જે પ્રકૃષ્ટ છે અથવા વિભજ્ય છે [વિભાગ કરવાયોગ્ય

છે]; તદર્થક નામને તત્ત્વ [ત્ર] પ્રત્યય થાય છે. ઇત્યોરિયં પ્રકૃષ્ટા પદ્વી આ અર્થમાં પદ્વી નામને આ સૂત્રથી તત્ત્વ પ્રત્યય. ‘વ્યક્તિ-માનિ ૩-૨-૫૦’ થી પદ્વી નામને પુંવદ્ભાવ [કી પ્રત્યયની નિવૃત્તિ વગેરે]. પદુતર નામને ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પદુતરા સ્ત્રી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-બેમાં અતિશય નિપુણ સ્ત્રી. સાહકાશ્યકેમ્યઃ પાટલીપુત્રકાઃ પ્રકૃષ્ટા આદ્યાઃ આ અર્થમાં આદ્ય નામને આ સૂત્રથી તત્ત્વ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી આદ્યતરાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સાહકાશ્યકો કરતાં પટણામાં રહેનારા ધનવાન છે. અહીં સાહકાશ્યદેશવાસીઓથી પાટલીપુત્રકોનો વિભાગ કરવામાં આવ્યો છે; માટે તે વિભજ્ય છે. અહીં યાદ રાખવું કે- વિભજ્યાર્થક નામ પ્રકૃષ્ટાર્થક હોવું જોઈએ. તેનું પૃથગ્ ઉપાદાન ઘણાઓના વિભાગના વિષયમાં પણ તત્ત્વ ના વિધાન માટે છે. જેનું ઉદાહરણ ઉપર આપેલું છે જ....ઈત્યાદિ બરાબર સમજી લેવું. ॥૬॥

ક્વચિત્ સ્વાર્થે ૭૩।૭॥

પ્રયોગાનુસાર સ્વાર્થમાં નામને તત્ત્વ પ્રત્યય થાય છે. અભિન્નમેવ અને ઉચ્ચૈર્વ આ અર્થમાં અભિન્ન અને ઉચ્ચૈસ્ નામને આ સૂત્રથી તત્ત્વ [ત્ર]પ્રત્યય. અભિન્નતર નામને ‘યાવાદિમ્યઃ કઃ ૭-૩-૧૫’ થી ક પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અભિન્નતરકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. ઉચ્ચૈસ્તર નામના અન્ત્ય જ ને ‘કિંત્યાયે ૭-૩-૮’ થી આપ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉચ્ચૈસ્તરામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- અભિન્ન. ઊંચું. ॥૭॥

તપ્ અને તમપ્ પ્રત્યયાન્ત શબ્દ સત્ત્વવાચક [દ્રવ્યવાચક] ન હોય તો; કિમ્ શબ્દ; ત્યાઘન્ત શબ્દ [તિવ્ વગેરે પ્રત્યયાન્ત શબ્દ]; એકારાન્ત શબ્દ અને અવ્યયસ્વરૂપ શબ્દથી પરમાં રહેલા તપ્ અને તમપ્ પ્રત્યયના અન્ત્ય વર્ણને આમ્ આદેશ થાય છે. હ્રમનયોરતિશયેન કિં પચતિ અને હ્રમણમતિશયેન કિં પચતિ આ અર્થમાં કિમ્ નામને અનુક્રમે ‘દ્વયોઽ ૭-૩-૬’ થી અને ‘પ્રકૃષ્ટેઽ ૭-૩-૫’ થી તપ્ અને તમપ્ પ્રત્યય. કિન્તર અને કિન્તમ ના અન્ત્ય અ ને આ સૂત્રથી આમ્ આદેશ...ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી કિન્તરામ્ અને કિન્તમામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— આ બેમાં આ અતિશય શું રાંધે છે. આ બધામાં આ અતિશય શું રાંધે છે. ત્યાઘન્ત— હ્રમૌ દ્વૌ પચતઃ; અયમનયોરતિશયેન પચતિ અને સર્વે હ્રમે પચન્તિ અયમેષાં પ્રકૃષ્ટં પચતિ આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્યાઘન્ત પચતિ શબ્દને તપ્ અને તમપ્ પ્રત્યય. તેના અન્ત્ય અ ને આ સૂત્રથી આમ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પચતિતરામ્ અને પચતિતમામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— આ બેમાં આ સારું રાંધે છે. આ બધામાં આ સારું રાંધે છે. || આ સૂત્રથી ત્યાઘન્ત પચતિ વગેરે શબ્દથી પરમાં રહેલા તપ્ અને તમપ્ પ્રત્યયના અન્ત્ય વર્ણને આમ્ આદેશનું વિધાન હોવાથી ત્યાઘન્તને પણ તે તે સૂત્રથી તપ્ અને તમપ્ પ્રત્યયનું વિધાન છે—એમ જણાય છે. એકારાન્ત— અનયોરયં પ્રકૃષ્ટે પૂર્વાહ્ણે ભુક્તે અને ણમાયં પ્રકૃષ્ટે પૂર્વાહ્ણે ભુક્તે આ અર્થમાં એકારાન્ત પૂર્વાહ્ણે શબ્દને ઉપર જણાવ્યા મુજબ તપ્ અને તમપ્ પ્રત્યય. તેના અન્ત્ય અ ને આ સૂત્રથી આમ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પૂર્વાહ્ણેતરામ્ અને પૂર્વાહ્ણેતમામ્ ભુક્તે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— બેમાં આ અધિક પૂર્વાહ્ણમાં [દિવસનો પૂર્વભાગ, તેમાં] ખાય છે. આ બધામાં આ અધિક પૂર્વાહ્ણમાં ખાય છે. અવ્યય— દ્વયો મધ્યે પ્રકૃષ્ટમ્ અને બહુનાં મધ્યે પ્રકૃષ્ટમ્ આ અર્થમાં અતિ અવ્યયને ઉપર

ईयसु प्रत्यय न थाय त्पारे 'द्वयोर्विभ० ७-३-६' थी तरप् प्रत्यय
वगेरे कार्य थवाथी गुरुतरः आवो प्रयोग थाय छे. अर्थ- आ
भेमां आ अतिशय भडान छे. ॥९॥

त्यादेश प्रशस्ते रूपप् ७।३।१०॥

प्रशस्तार्थक त्याधन्त शब्दने तथा नामने रूपप् [रूप] प्रत्यय
थाय छे. प्रशस्तं पचति अने प्रशस्तो दस्युः आ अर्थमां त्याधन्त
पचति शब्दने अने दस्यु नामने आ सूत्रथी रूपप् प्रत्ययादि कार्य
थवाथी पचतिरूपम् अने दस्युरूपः आवो प्रयोग थाय छे. अर्थ
कभशः- सारं रांधे छे. भोटो-चोर. ॥१०॥

अतमबादेरीषदसमाप्ते कल्पप्-देश्यप्-देशीयर् ७।३।११॥

तमप् वगेरे प्रत्ययान्त शब्दने छोडीने अन्य-ईषदसमाप्त
अर्थवाणा त्याधन्त शब्दने अने नामने कल्पप् [कल्प], देश्यप्
[दिश्य] अने देशीयर् [देशीय] प्रत्यय थाय छे. ईषदसमाप्तं पचति
अने ईषदसमाप्ता पट्वी आ अर्थमां त्याधन्त पचति शब्दने अने
पट्वी नामने आ सूत्रथी कल्पप्, देश्यप् अने देशीयर् प्रत्यय.
'क्यङ्मानि० ३-२-५०' थी कल्पप् अने देश्यप् प्रत्ययनी पूर्वे पट्वी
नामने अने 'रिति ३-२-५८' थी देशीयर् प्रत्ययनी पूर्वे पट्वी
नामने पुंवद्भाव [ङी प्रत्ययनी निवृत्ति वगेरे]. पटुकल्प,
पटुदेश्य अने पटुदेशीय नामने 'आत् २-४-१८' थी आप् प्रत्ययादि
कार्य थवाथी पचितिकल्पम्, पचतिदेश्यम्; पचतिदेशीयम् अने पटुकल्पा,
पटुदेश्या, पटुदेशीया आवो प्रयोग थाय छे. अर्थ कभशः- थोडुं रांधे
छे. थोडा निपुण जेवी. कल्पप् वगेरे प्रत्ययान्त नामो ज्यारे
उपमेयार्थक होय छे त्पारे उपमेयना विंगवचनमां तेनो प्रयोग
थाय छे. अने बहु प्रत्यय पूर्वक नामो उपमेयार्थक होय त्पारे

પણ પ્રકૃતિના વિફળવચનમાં તેનો પ્રયોગ થાય છે. દા.ત. બહુગુડો
દ્રાક્ષા. ॥૧૧॥

નામ્નઃ પ્રાગ્ બહુર્વા ૭૩।૧૨॥

ઈષદસમાન્ત—અર્થક નામને નામની પૂર્વમાં બહુ પ્રત્યય
વિકલ્પથી થાય છે. ઈષદસમાન્તઃ પદુઃ આ અર્થમાં પદુ નામને તેની
પૂર્વમાં બહુ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી બહુપદુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.
વિકલ્પપક્ષમાં ‘અત્તમં ૭-૩-૧૧’ થી કલ્પસ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય
થવાથી પદુકલ્પઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—લગભગ
નિપુણ. ॥૧૨॥

ન તમવાદિઃ કપોઽચ્છિન્નાદિભ્યઃ ૭૩।૧૩॥

છિન્નાદિ ગણપાઠમાંનાં છિન્ન વગેરે નામોને છોડીને અન્ય
જે નામોને કપ્ પ્રત્યય થયો છે તે કપ્ પ્રત્યયાન્ત નામોને તમ્પ
વગેરે પ્રત્યય થતો નથી. અયમનયોરેષામ્ વા પ્રકૃષ્ટઃ પદુકઃ આ
અર્થમાં પ્રકૃષ્ટાર્થક પદુક નામને ‘દ્વયોર્વિમં ૭-૩-૬’ થી તપ્
પ્રત્યયની અને ‘પ્રકૃષ્ટે ૭-૩-૫’ થી તમ્પ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી.
તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી પદુકઃ આવો જ પ્રયોગ થાય છે.
કૃત્તિતઃ પદુઃ આ અર્થમાં ‘પ્રાગ્ નિં ૭-૩-૨૮’ ની સહાયથી
‘કૃત્તિતાં ૭-૩-૩૩’ થી પદુ નામને કપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી
પદુકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—બેમાં અથવા બધામાં આ
પ્રકૃષ્ટ પદુક [કૃત્તિત-અલ્પ-અજ્ઞાત નિપુણ] છે. અચ્છિન્નાદિભ્યઃ इति
किम् ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ છિન્નાદિ ગણપાઠમાંનાં
નામોને જો કપ્ પ્રત્યય થયો હોય તો તે કપ્ પ્રત્યયાન્ત નામોને
તમ્પ વગેરે પ્રત્યયનો નિષેધ થતો નથી. તેથી અયમેષાં પ્રકૃષ્ટછિન્નકઃ
[પદુકઃ ની જેમ] આ અર્થમાં છિન્નક નામને ‘પ્રકૃષ્ટે ૭-૩-૫’

થી તમપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી છિન્નકતમઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બધામાં પ્રકૃષ્ટ છિન્નક [કુત્સિતાદિસ્વરૂપ છિન્ન.] છે. ॥૧૩॥

અનત્યન્તે ૭૩૧૧૪॥

અનત્યન્તાર્થમાં [સૂ.નં. ૭-૩-૫૬ થી] વિહિત કપ્ પ્રત્યયાન્ત નામને તમપ્ વગેરે પ્રત્યય થતો નથી. અનત્યન્તં છિન્નં મિન્નં વા આ અર્થમાં 'ક્તાત્ તમં ૭-૩-૫૬' થી છિન્ન અને મિન્ન નામને કપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી છિન્નક અને મિન્નક શબ્દ બને છે. તેને હ્રદમેષામનયો વાં પ્રકૃષ્ટં છિન્નકં મિન્નકં વા આ અર્થમાં 'પ્રકૃષ્ટે ૭-૩-૫' થી તમપ્ તથા 'દ્વયો ૭-૩-૬' થી તપ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી છિન્નકમ્ અને મિન્નકમ્ આવો જ પ્રયોગ રહે છે. અર્થ ક્રમશઃ- આ બધામાં અથવા આ બેમાં અધિક છિન્નક [ખરાબ રીતે છેદેલ વગેરે] છે. આ બધામાં અથવા આ બેમાં અધિક મિન્નક [ખરાબ રીતે ભેદેલ વગેરે] છે. ॥૧૪॥

યાવાદિભ્યઃ કઃ ૭૩૧૧૫॥

યાવાદિ ગણપાઠમાંનાં યાવ વગેરે નામને સ્વાર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે. યાવ એવ અને મણિરેવ આ અર્થમાં યાવ અને મણિ નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી યાવકઃ અને મણિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- જવ. મણિ. ॥૧૫॥

કુમારીક્રીડનેયસોઃ ૭૩૧૧૬॥

કુમારીઓની ક્રીડાના સાધનવાચક નામને તેમ જ ઈયસ્

પ્રત્યયાન્ત નામને સ્વાર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે. કન્દુએ અને શ્રેયાન્
 એવ આ અર્થમાં કન્દુ અને શ્રેયસ્ શબ્દને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યયાદિ
 કાર્ય થવાથી કન્દુકઃ અને શ્રેયસ્કઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ
 ક્રમશઃ- દડો. અતિપ્રશંસનીય. ॥૧૬॥

લોહિતાન્મણૌ ૭૩।૧૭॥

મણિવાચક લોહિત નામને સ્વાર્થમાં વિકલ્પથી ક પ્રત્યય
 થાય છે. લોહિત એવ આ અર્થમાં લોહિત નામને આ સૂત્રથી ક
 પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી લોહિતકો મણિઃ અને વિકલ્પપક્ષમાં આ
 સૂત્રથી ક પ્રત્યય ન થાય ત્યારે લોહિતો મણિઃ આવો પ્રયોગ થાય
 છે. અર્થ-મણિવિશેષ. ॥૧૭॥

સ્ત્તાડનિત્યવર્ણયોઃ ૭૩।૧૮॥

લાખ વગેરેથી રંગેલા દ્રવ્યાર્થક તથા અનિત્યવર્ણાર્થક
 [અર્થાત્ કોઈ વિકારાદિથી ઉત્પન્ન થયેલી લાલિમાવાચક] લોહિત
 નામને સ્વાર્થમાં ક પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. લોહિત એવ અને
 લોહિતમેવ આ અર્થમાં લોહિત નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યયાદિ કાર્ય
 થવાથી લોહિતકઃ પટઃ અને લોહિતકમણિ કોપેન આવો પ્રયોગ થાય
 છે. અર્થ ક્રમશઃ- લાક્ષાદિથી રંગેલું વસ્ત્ર. ક્રોધથી લાલ આંખ.
 [અહીં દ્રવ્યની સ્થિતિ સુધી રહેનારો લાલ રંગ નિત્ય કહેવાય છે
 અને દ્રવ્યના વિનાશ પૂર્વે જ નાશ પામનાર લાલરંગને અનિત્ય
 વર્ણ કહેવાય છે. વિશેષ અર્થ બૃહદ્વૃત્તિથી સમજી લેવો.] ॥૧૮॥

કાલાત્ ૭૩।૧૯॥

કાજળ વગેરેથી રંગેલા દ્રવ્યાર્થક તથા અનિત્યવર્ણાર્થક

[અર્થાત્ કોઈ વિકારાદિના કારણે ઉત્પન્ન થયેલી કાલિમાવાચક]
કાલ નામને સ્વાર્થમાં ક પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. કાલ એવ અને
કાલમેવ આ અર્થમાં કાલ નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યયાદિ કાર્ય
થવાથી કાલકઃ પટઃ અને કાલકં મુખં શોકેન આવો પ્રયોગ થાય
છે. અર્થ ક્રમશઃ— કાળો પટ. શોકથી કાળું મુખ. ॥૧૧॥

શીતોષ્ણાદૃતૌ ૭૩૨૦॥

ઋતુવાચક શીત અને ઉષ્ણ નામને સ્વાર્થમાં ક પ્રત્યય
વિકલ્પથી થાય છે. શીત એવ અને ઉષ્ણ એવ આ અર્થમાં શીત અને
ઉષ્ણ નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી શીતકઃ અને
ઉષ્ણકઃ ઋતુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— શીત ઋતુ.
ઉષ્ણ ઋતુ. ॥૨૦॥

લૂન-વિયાતાત્ પશૌ ૭૩૨૧॥

પશુવાચક લૂન અને વિયાત નામને સ્વાર્થમાં ક પ્રત્યય
વિકલ્પથી થાય છે. લૂન એવ અને વિયાત એવ આ અર્થમાં લૂન
અને વિયાત નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી લૂનકઃ
અને વિયાતકઃ પશુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—
કપાયેલો પશુ. વિશિષ્ટ ચાલવાળો પશુ. ॥૨૧॥

સ્નાતાદ્ વેદસમાપ્તૌ ૭૩૨૨॥

વેદની સમાપ્તિ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો સ્નાત શબ્દને ક
પ્રત્યય થાય છે. વેદં સમાપ્ય સ્નાતઃ આ અર્થમાં સ્નાત નામને આ
સૂત્રથી ક પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સ્નાતકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.
અર્થ- વેદને સમાપ્ત કરીને સ્નાન કરેલો. ॥૨૨॥

**તનુ-પુત્રાઽણુ-બૃહતી-શૂન્યાત્ સૂત્ર-કૃત્રિમ-નિપુણાઽઽચ્છાદન-
રિત્તે ૭૩૧૨૩॥**

સૂત્રાર્થક તનુ, કૃત્રિમાર્થક પુત્ર, નિપુણાર્થક અણુ, આચ્છાદનાર્થક
બૃહતી અને રિક્તાર્થક શૂન્ય નામને સ્વાર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે.
તનુ એવ, પુત્ર એવ, અણુએવ, બૃહતી એવ અને શૂન્ય એવ આ અર્થમાં
તનુ, પુત્ર, અણુ, બૃહતી અને શૂન્ય નામને ક પ્રત્યય વગેરે કાર્ય
થવાથી તનુકં સૂત્રમ્; પુત્રકઃ કૃત્રિમઃ; અણુકો નિપુણઃ; બૃહતિકા
આચ્છાદનમ્ અને શૂન્યકો રિત્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. બૃહતી+ક
આ અવસ્થામાં ‘ઙ્યાદીદૂ૦ ૨-૪-૧૦૪’ થી ઈ ને -હસ્વ ઇ આદેશ.
‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી બૃહતિકા આવો
પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— પતલું સૂતર. કઠપૂતળો. નિપુણ.
યવનિકા [પડદો]. ખાલી. ॥૨૩॥

ભાગેઽષ્ટમાઞ્ઞઃ ૭૩૧૨૪॥

ભાગાર્થક અષ્ટમ નામને સ્વાર્થમાં જ [અ] પ્રત્યય વિકલ્પથી
થાય છે. અષ્ટમ એવ આ અર્થમાં અષ્ટમ નામને આ સૂત્રથી જ [અ]
પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ.
‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી
આષ્ટમો ભાગઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—આઠમો ભાગ. ॥૨૪॥

ષષ્ઠાત્ ૭૩૧૨૫॥

ભાગાર્થક ષષ્ઠ નામને સ્વાર્થમાં વિકલ્પથી જ [અ] પ્રત્યય
થાય છે. ષષ્ઠ એવ આ અર્થમાં ષષ્ઠ નામને આ સૂત્રથી જ
પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી [જુઓ સૂ. નં. ૭-૩-૨૪] ષષ્ઠો ભાગઃ
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—છઠ્ઠો ભાગ. ॥૨૫॥

માને કષ્ઠ ૭૩૨૬॥

જેનાથી મપાય તેને માન કહેવાય છે. માનસ્વરૂપ ભાગ્યાર્થક
ષ્ઠ નામને સ્વાર્થમાં ક અને જ [અ] પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે.
ષ્ઠ એવ આ અર્થમાં ષ્ઠ નામને ક અને જ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય
થવાથી ષ્ઠકઃ અને ષાષ્ઠો [જુઓ સૂ. નં. ૭-૩-૨૪] માગો માનં
ચેત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ— માપવાના સાધનસ્વરૂપ છદ્દો
ભાગ. ॥૨૬॥

एकादाकिन् चाऽसहाये ७३२७॥

અસહાયાર્થક એક નામને સ્વાર્થમાં આકિન્ અને ક પ્રત્યય
થાય છે. એક એવ આ અર્થમાં એક નામને આ સૂત્રથી આકિન્ અને
ક પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી આકિન્ ની પૂર્વેના અન્ત્ય અ
નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી એકાકી અને એકકઃ આવો પ્રયોગ
થાય છે. અર્થ—સહાય વિનાનો—એકલો. ॥૨૭॥

प्राग् नित्यात् कप् ७३२८॥

‘નિત્ય’ શબ્દના સંકીર્તન પૂર્વેના સકલ સૂત્રોમાં અર્થાદ્
‘નિત્યં ૦ ૭-૩-૫૮’ ની પૂર્વેના સૂત્રોમાં જે જે અર્થોનો ઉલ્લેખ
છે; તે તે અર્થોમાં કપ્ [ક] પ્રત્યયનો અધિકાર સમજાવો.
કુત્સિતોઽત્પોઽજ્ઞાતો વા અશ્વઃ આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી
‘કુત્સિતા ૦ ૭-૩-૩૩’ થી અશ્વ નામને કપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી
અશ્વકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—નિંદિત અલ્પ અથવા
અજ્ઞાત ધોરો. ॥૨૮॥

ત્યાદિ-સર્વાદિઃ સ્વરેષ્વન્ત્યાત્ પૂર્વોઽક્ર ૭।૩।૨૧॥

‘નિત્યં ૭-૩-૫૮’ ની પૂર્વેના અર્થમાં ત્યાદિ પ્રત્યયાન્ત શબ્દના અને સર્વાદિ ગણપાઠમાંનાં સર્વ વગેરે નામોના અન્ત્ય સ્વરની પૂર્વે અક્ર પ્રત્યય થાય છે. કૃત્સિતમ્, અત્પમ્, અજ્ઞાતમ્ વા પચતિ આ અર્થમાં ત્યાદિ-તિ પ્રત્યયાન્ત પચતિ શબ્દના અન્ત્ય સ્વર ઇ ની પૂર્વે આ સૂત્રથી અક્ર પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પચતકિ આવો પ્રયોગ થાય છે. કૃત્સિતા અત્પા અજ્ઞાતા વા સર્વે વિશ્વે વા આ અર્થમાં સર્વાદિ ગણપાઠમાંનાં સર્વ અને વિશ્વ નામના અન્ત્ય સ્વર અ ની પૂર્વે આ સૂત્રથી અક્ર પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી સર્વકિ અને વિશ્વકે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— નિદિત [ખરાબ], થોડું અથવા અજ્ઞાત રાંધે છે. નિદિત, અલ્પ અથવા અજ્ઞાત સર્વ. નિદિત, અલ્પ અથવા અજ્ઞાત બધા. પચતકિ ઈત્યાદિ પ્રયોગોમાં અક્ર પ્રત્યયના વિધાનમાં ‘કૃત્સિતાં ૭-૩-૩૩’ ની સહાય સમજવી. આવી જ રીતે ઉત્તરસૂત્રોથી પણ પ્રત્યયના વિધાનમાં યથાપ્રાપ્ત સૂત્રની સહાય સમજવી. ॥૨૧॥

યુષ્મદસ્મદોઽસોભાદિસ્યાદેઃ ૭।૩।૩૦॥

સ, ઓ અથવા મ્મ છે આદિમાં જેના એવા સ્યાદિ પ્રત્યયથી ભિન્ન સ્યાદિ પ્રત્યયાન્ત યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ શબ્દના અન્ત્યસ્વરની પૂર્વે; ‘નિત્યં ૭-૩-૫૮’ ની પૂર્વેના અર્થમાં અક્ર પ્રત્યય થાય છે. કૃત્સિતેન અત્પેન અજ્ઞાતેન વા ત્વયા મયા વા આ અર્થમાં ત્વયા અને મયા— આ તૃતીયાન્ત [સ્યાધન્ત] યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ શબ્દના અન્ત્ય સ્વર આ ની પૂર્વે ‘કૃત્સિતાં ૭-૩-૩૩’ ની સહાયથી આ સૂત્રથી અક્ર પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ત્વયકા અને મયકા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— કૃત્સિત, અલ્પ અથવા અજ્ઞાત તારાથી. કૃત્સિત, અલ્પ અથવા અજ્ઞાત મારાથી. અસોભાદિસ્યાદેરિતિ

કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્, ઓ અથવા ઋ જેની આદિમાં છે— એવા સ્યાદિ પ્રત્યયથી ભિન્ન જ સ્યાદિ પ્રત્યયાન્ત યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ શબ્દના અન્ત્ય સ્વરની પૂર્વે; ‘નિત્યં ૭-૩-૫૮’ની પૂર્વેના અર્થમાં અક્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી કુત્સિતેષુ, અત્યેષુ, અજ્ઞાતેષુ વા યુષ્માસુ; કુત્સિતયોઃ, અત્યયોઃ, અજ્ઞાતયો વા યુવયોઃ અને કુત્સિતાભ્યામ્, અત્યાભ્યામ્, અજ્ઞાતાભ્યામ્ વા યુવાભ્યામ્ આ અર્થમાં સાદિ સ્યાદન્ત યુષ્માસુ, ઓકારાદિ સ્યાદન્ત યુવયોઃ અને ભાદિ સ્યાદન્ત યુવાભ્યામ્ શબ્દના અન્ત્યસ્વર ડ, ઓ અને આ ની પૂર્વે આ સૂત્રથી અક્ પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ યુષ્મદ્ શબ્દના અન્ત્યસ્વર અ ની પૂર્વે ‘ત્યાદિ-સવદિઃ ૦ ૭-૩-૨૧’ થી અક્ પ્રત્યય થાય છે. જેથી યુષ્મકદ્+સુ; યુષ્મકદ્+ઓસ્ અને યુષ્મકદ્+ભ્યામ્ આ અવસ્થામાં ‘આદેરઃ ૨-૧-૪૧’ થી યુષ્મદ્ ના દ્ ને અ આદેશ. તેની પૂર્વેના અ નો ‘લુગસ્યા ૦ ૨-૧-૧૧૩’ થી લોપ. ઓસ્ અને ભ્યામ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ‘મન્તસ્ય ૦ ૨-૧-૧૦’ થી યુષ્મ્ ને યુવ્ આદેશ. સુ અને ભ્યામ્ પ્રત્યયની પૂર્વેના અ ને ‘યુષ્મદ ૦ ૨-૧-૬’ થી આ આદેશ. ઓસ્ પ્રત્યયની પૂર્વેના અ ને ‘દાઙ્યો ૦ ૨-૧-૭’ થી ય્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી યુષ્મકાસુ, યુવકયોઃ અને યુવકાભ્યામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- નિન્દિત, અલ્પ અથવા અજ્ઞાત તમારામાં. નિન્દિત, અલ્પ અથવા અજ્ઞાત તમારા બેનું અથવા બેમાં. નિન્દિત, અલ્પ અથવા અજ્ઞાત તમારા બે વડે, બે માટે અથવા બેથી. ॥૩૦॥

अव्ययस्य को द्व च ७।३।३१॥

‘નિત્યં ૭-૩-૫૮’ પૂર્વેનાં સૂત્રોમાં જે જે અર્થ જણાવાશે તે તે કુત્સિતાદિ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો અવ્યયસ્વરૂપ શબ્દોના અન્ત્યસ્વરની પૂર્વે અક્ પ્રત્યય થાય છે; અને ત્યારે અવ્યયના અન્ત્ય ક્ ને દ્ આદેશ થાય છે. કુત્સિતાદ્યુચ્ચૈઃ આ અર્થમાં ઉચ્ચૈસ્

અવ્યયના અન્ત્યસ્વર એ ની પૂર્વે 'કુત્તિતાં ૭-૩-૩૩' ની સહાયથી આ સૂત્રથી અક્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ઉચ્ચકૈઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમ જ આવી જ રીતે કુત્તિતાદિ ધિક્ આ અર્થમાં ધિક્ અવ્યયના અન્ત્ય સ્વર ઇ ની પૂર્વે આ સૂત્રથી અક્ પ્રત્યય અને ધિક્ ના ક્ ને દ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ધકિદ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-નિન્દિતાદિ ઊંચે. નિન્દિતાદિ ધિક્કાર. ॥૩૧॥

તૂષ્ણીકામ્ ૭૩૧૩૨॥

'નિત્યં ૭-૩-૫૮' ની પૂર્વેના કુત્તિતાદિ પ્રાગ્ નિત્યાર્થમાં તૂષ્ણીમ્ અવ્યયના મ્ ની પૂર્વે કા આગમનું નિપાતન કરાય છે. કુત્તિતાદિ તૂષ્ણીમ્ આ અર્થમાં તૂષ્ણીમ્ ના મ્ ની પૂર્વે આ સૂત્રથી કા આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી તૂષ્ણીકામાસ્તે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-નિન્દિતાદિ મૌન રહે છે. ॥૩૨॥

કુત્તિતાડલ્યાડજ્ઞાતે ૭૩૧૩૩॥

કુત્તિત, અલ્પ અને અજ્ઞાત- આ વિશેષણથી વિશેષિતાર્થક શબ્દને તે તે સૂત્રથી યથાપ્રાપ્ત કષ્ [ક] વગેરે પ્રત્યય થાય છે. કુત્તિતોડલ્યોડજ્ઞાતો વા અશ્વઃ આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી અશ્વ નામને 'પ્રાગ્ ૭-૩-૨૮' થી કષ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અશ્વકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. કુત્તિતાદિ પચતિ આ અર્થમાં પચતિ શબ્દના અન્ત્ય ઇ ની પૂર્વે આ સૂત્રની સહાયથી 'ત્યાદિં ૭-૩-૨૧' થી અક્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પચતકિ આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમ જ કુત્તિતાદ્યુચ્ચૈઃ આ અર્થમાં ઉચ્ચૈસ્ અવ્યયના એ ની પૂર્વે આ સૂત્રની સહાયથી 'અવ્યયં ૭-૩-૩૧' થી અક્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ઉચ્ચકૈઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-

નિન્દિત, અલ્પ અથવા અજ્ઞાત ઘોડો. નિંદિતાદિ રાંધે છે.
નિંદિતાદિ-ઉચિત. ॥૩૩॥

અનુકમ્પા—તદ્યુક્તનીત્યોઃ ૭।૩।૩૪॥

અનુકમ્પા [પરસ્ય કારુણ્યેનાનુગ્રહઃ] અને અનુકમ્પાયુક્ત
મૃદુશબ્દ- પ્રયોગસ્વરૂપનીતિ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો યથાપ્રાપ્ત
તે તે સૂત્રથી કષ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. અનુકમ્પા અર્થમાં આ
સૂત્રની સહાયથી પુત્ર નામને ‘પ્રાગ્ નિં ૭-૩-૨૮’ થી કષ્ [ક]
પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પુત્રકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. સ્વપિષિ
પુત્ર ! એહિ, ઉત્સદ્ગો ઉપવિશ, કદ્દર્મનાસિ દિગ્ધઃ આ પ્રયોગોમાં
અનુકમ્પાયુક્ત નીતિ અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી આ સૂત્રની
સહાયથી સ્વપિષિ તથા એહિ આ શબ્દના અન્ત્ય સ્વર રૂ ની પૂર્વે
‘ત્યાદિં ૭-૩-૨૯’ થી અક્ પ્રત્યય. તેમ જ પુત્રઃ ઉત્સદ્ગ, કદ્દર્મ
અને દિગ્ધ નામને ‘પ્રાગ્ ૭-૩-૨૮’ થી કષ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય
થવાથી સ્વપિષકિઃ પુત્રક ! એહિકિ, ઉત્સદ્ગકે ઉપવિશ, કદ્દર્મકેનાડસિ
દિગ્ધકઃ— આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— અનુકમ્પાયોગ્ય
પુત્ર, સૂવે છે ! હે પુત્ર ! આવ. ખોળામાં બેસ. કાદવથી
ખરડાયો છે. અહીં યાદ રાખવું કે અનુકમ્પાર્થમાં અનુકમ્પાર્થક
જ નામને પ્રત્યય થાય છે. અને અનુકમ્પાયુક્ત નીતિ અર્થ
ગમ્યમાન હોય તો તે પ્રયોગમાં આવેલા શબ્દોને કષ્ વગેરે
પ્રત્યય થાય છે. અહીં ઉપવિશ અને અસિ શબ્દના અન્ત્યસ્વરની
પૂર્વે શબ્દશક્તિ સ્વભાવથી જ અક્ પ્રત્યય થતો નથી. ॥૩૪॥

અજાતેર્નૂનાન્નો બહુસ્વરાદિયેકેલં વા ૭।૩।૩૫॥

જાતિવાચક નામને છોડીને અન્ય મનુષ્યવાચક બહુસ્વરવાળા

નામને અનુક્રમ્યાર્થમાં ઇય, ઇક અને ઇલ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. અનુક્રમ્પિતો દેવદત્તઃ આ અર્થમાં દેવદત્ત નામને આ સૂત્રથી ઇય, ઇક અને ઇલ પ્રત્યય. ‘દ્વિતીયાં ૭-૩-૪૧’ થી દત્ત નો લોપ. ‘અવર્ણં ૭-૪-૬૮’ થી દેવ ના અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દેવિયઃ, દેવિકઃ અને દેવિલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇય વગેરે પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘અનુક્રમ્યાં ૭-૩-૩૪’ થી ‘પ્રાગ્ ૭-૩-૨૮’ ની સહાયથી કપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દેવદત્તકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-અનુક્રમ્યાયોગ્ય દેવદત્ત. અજાતેરિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુસ્વરવાળા મનુષ્યવાચક જાતિવાચક નામને અનુક્રમ્યાર્થમાં ઇય વગેરે પ્રત્યય થતો નથી. તેથી અનુક્રમ્પિતો મહિષઃ આ અર્થમાં મહિષ નામને આ સૂત્રથી ઇય વગેરે પ્રત્યય ન થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કપ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થાય છે. જેથી મહિષકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-અનુક્રમ્યા કરવાયોગ્ય મહિષ નામનો માણસ. મહિષ નામ [પાડો અર્થ હોય ત્યારે] જાતિવાચક છે. અને અહીં તે મનુષ્યવાચક પણ છે. ॥૩૫॥

वोपादेरडाऊकौ च ७।३।३६॥

ઉપ શબ્દ છે પૂર્વપદ જેનું એવા બહુસ્વરી મનુષ્યવાચક નામને; તે નામ જો જાતિવાચક ન હોય તો અનુક્રમ્યાર્થમાં અડ, અક, ઇય, ઇક અને ઇલ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. અનુક્રમ્પિત ઉપેન્દ્રદત્તઃ આ અર્થમાં ઉપેન્દ્રદત્ત નામને આ સૂત્રથી અડ, અક, ઇય, ઇક અને ઇલ પ્રત્યય. ‘દ્વિતીયાં ૭-૩-૪૧’ થી ઇન્દ્રદત્ત નો લોપ. ‘અવર્ણં ૭-૪-૬૮’ થી ઉપ ના અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપડઃ, ઉપકઃ, ઉપિયઃ, ઉપિકઃ અને ઉપિલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં ‘અનુક્રમ્યાં ૭-૩-૩૪’ ની સહાયથી ‘પ્રાગ્ ૭-૩-૨૮’ થી કપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઉપેન્દ્રદત્તકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-અનુક્રમ્યાયોગ્ય ઉપેન્દ્રદત્ત. ॥૩૬॥

ઋવર્ણોવર્ણાત્ સ્વરાદેરાદેર્લુક્ પ્રકૃત્યા ચ ૭૩૩૭૥

ઋ વર્ણ અને ણ વર્ણ છે અન્તમાં જેના એવા નામથી પરમાં રહેલા, અનુક્રમ્યાર્થમાં વિહિત સ્વરાદિ પ્રત્યયના આદિ વર્ણ [સ્વર] નો લોપ થાય છે અને ત્યારે પ્રકૃતિ [ઋ વર્ણાન્ત અને ઉવર્ણાન્ત નામ] એવી જ રહે છે. અર્થાત્ ત્યારે તેમાં કોઈ જ ફેરફાર થતો નથી. અનુકમ્પિતો માતૃદત્તઃ અને અનુકમ્પિતો વાયુદત્તઃ આ અર્થમાં માતૃદત્ત અને વાયુદત્ત નામને ‘અજાતે૦ ૭-૩-૩૫’ થી ઇય, ઇક અને ઇલ પ્રત્યય. ‘દ્વિતીયા૦ ૭-૩-૪૧’ થી દત્ત શબ્દનો લોપ. આ સૂત્રથી ઇય, ઇક અને ઇલ પ્રત્યયના ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી માતૃયઃ, માતૃકઃ, માતૃલઃ તેમ જ વાયુયઃ, વાયુકઃ, વાયુલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— અનુક્રમ્યાયોગ્ય માતૃદત્ત. અનુક્રમ્યાયોગ્ય વાયુદત્ત. સ્વરાદેરિતિ કિન્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઋ કે ણ વર્ણ છે અન્તમાં જેના એવા નામથી પરમાં રહેલા અનુક્રમ્યાર્થમાં વિહિત સ્વરાદિ જ પ્રત્યયના આદિ વર્ણનો લોપ વગેરે કાર્ય થાય છે. તેથી અનુકમ્પિતો મદ્રબાહુઃ આ અર્થમાં ‘અનુક૦ ૭-૩-૩૪’ ની સહાયથી ‘પ્રાગ્૦ ૭-૩-૨૮’ થી કપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી મદ્રબાહુકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ત્યાં ક પ્રત્યયના ક્ નો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. અર્થ— અનુક્રમ્યાયોગ્ય ભદ્રબાહુ [બૃહદ્વૃત્તિમાં મદ્રબાહુ] માતૃનય અને વાયુનય આ અવસ્થામાં ‘ઋતો૦ ૧-૨-૨૬’ થી ઋ ને ર આદેશની અને ણ ને ‘અસ્વય૦ ૭-૪-૭૦’ થી અઞ્ આદેશની પ્રાપ્તિ હતી. પરંતુ ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્વરાદિ પ્રત્યયના આદિ વર્ણનો લોપ થયા પછી પ્રકૃતિમાં કોઈ ફેરફાર થતો નથી. તેથી તે તે કાર્યનો આ સૂત્રથી નિષેધ થાય છે. ॥૩૭૥

લુક્ચુત્તરપદસ્ય કપ્ન્ ૭૩૩૮૥

‘તે લુક્ ૩-૨-૧૦૮’ થી જેના ઉત્તરપદનો લોપ થયો છે—તે

નામને અનુકંપા અર્થમાં કપ્ત્ [ક] પ્રત્યય થાય છે. દેવદત્તા શબ્દના ઉત્તરપદ દત્તા નો 'તે લુગ્વા ૩-૨-૧૦૮' થી લોપ થયા બાદ દેવ નામને 'ગૌરાં ૨-૪-૧૧' થી ક્ષી પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન દેવી શબ્દને અનુકમ્પિતા દેવી આ અર્થમાં આ સૂત્રથી કપ્ત્ [ક] પ્રત્યય. 'ક્યદ્ ૩-૨-૫૦' થી દેવી નામને પુંવદ્ભાવ. [ક્ષી ની નિવૃત્તિ વગેરે]. દેવક નામને 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી દેવકા આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં કપ્ત્ પ્રત્યય અનિત્ ન હોવાથી 'અસ્યાં ૨-૪-૧૧૧' થી ક ની પૂર્વના જ ને હ આદેશ થતો નથી. અર્થ- અનુકંપાયોગ્ય દેવદત્તા. ઉત્તરપદસ્યેતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ 'તે લુગ્વા ૩-૨-૧૦૮' થી જેના ઉત્તરપદનો જ લોપ થયો છે—એવા નામને અનુકંપા અર્થમાં કપ્ત્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી દેવદત્તા નામના પૂર્વપદ દેવ નો 'તે લુગ્વા ૩-૨-૧૦૮' થી લોપ થયા બાદ; દત્તા નામને 'અનુકં ૭-૩-૩૪' થી કપ્ત્ [ક] પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દત્તિકા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—અનુકંપાયોગ્ય દેવદત્તા. ॥૩૮॥

લુક્ ષાજિનાન્તાત્ ૭૩૧૧॥

અજિન શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા મનુષ્યવાચક નામને અનુકંપા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો કપ્ત્ [ક] પ્રત્યય થાય છે; અને ત્યારે ઉત્તરપદનો લોપ થાય છે. વ્યાગ્રાજિનોડનુકમ્પિતઃ— આ અર્થમાં વ્યાગ્રાજિન નામને આ સૂત્રથી કપ્ત્ પ્રત્યય; તેમ જ અજિન નામનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વ્યાગ્રકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—અનુકંપાયોગ્ય વ્યાગ્રાજિન નામનો માણસ. ॥૩૯॥

ષડ્વર્જેકસ્વરપૂર્વપદસ્ય સ્વરે ૭૩૧૪૦॥

ષડ્ શબ્દને વર્જને અન્ય એકસ્વરવાળું પૂર્વપદ છે. જેનું

એવા નામના ઉત્તરપદનો; અનુક્રમ્યા અર્થમાં વિહિત સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો લોપ થાય છે. અનુક્રમિતો વાગાશીઃ આ અર્થમાં વાગાશિષ્ નામને ‘અજાતે૦ ૭-૩-૩૫’ થી હ્ય પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઉત્તરપદ આશિષ્ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી વાચિયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—અનુક્રમ્યાયોગ્ય વાગાશિષ્ નામનો માણસ. ષડ્વર્જેત્યાદીતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનુક્રમ્યાર્થમાં વિહિત સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; ષડ્ શબ્દને છોડીને જ અન્ય એકસ્વરવાળું જ પૂર્વપદ છે જેનું એવા નામના ઉત્તરપદનો લોપ થાય છે. તેથી અનુક્રમિત ઉપેન્દ્રદત્તઃ [ઉપેન્દ્રેણ દત્તઃ] આ અર્થમાં ઉપેન્દ્રદત્ત નામને ‘બોપાદે૦ ૭-૩-૩૬’ થી અડ પ્રત્યય. ‘દ્વિતીયા૦ ૭-૩-૪૧’ થી ઇન્દ્રદત્ત શબ્દનો લોપ. ‘અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપદઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ— અનુક્રમ્યાયોગ્ય ઉપેન્દ્રદત્ત. અહીં અનેકસ્વરી પૂર્વપદ હોવાથી દત્ત નો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. આવી જ રીતે અનુક્રમિતઃ ષડ્ઙ્ગુલિઃ આ અર્થમાં ષડ્ઙ્ગુલિ નામને ‘અજાતે૦ ૭-૩-૩૫’ થી હ્ય પ્રત્યય. ‘દ્વિતીયા૦ ૭-૩-૪૧’ થી ઙ્ગુલિ શબ્દનો લોપ. ‘અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮’ થી ષડ ના અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ષડિયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—અનુક્રમ્યાયોગ્ય ષડ્ઙ્ગુલિ નામનો માણસ. અહીં એકસ્વરી પણ ષડ્ પૂર્વપદ હોવાથી આ સૂત્રથી અઙ્ગુલિ નો લોપ થતો નથી. અન્યથા ષટિયઃ આવો પ્રયોગ થાત. યદ્યપિ ષડ્નદ્ય આ અવસ્થામાં પદસંજ્ઞાના અભાવમાં ઇ ન થાય એટલે ષટિયઃ આવો પ્રયોગ થવો જોઈએ, પરન્તુ અ- લોપને ‘સ્વરસ્ય૦ ૭-૪-૧૧૦’ થી સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી ઇ ના સ્થાને દ્ થવાનો પ્રસંગ નહિ આવે.

સ્વર इति क्तिम् ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ષડ્ શબ્દને વર્જીને એકસ્વરવાળું પૂર્વપદ છે જેનું એવા નામના ઉત્તરપદનો; તેની પરમાં અનુક્રમ્યાર્થમાં વિહિત સ્વરાદિ જ પ્રત્યય પરમાં હોય તો લોપ થાય છે. તેથી અનુક્રમિતો વાગાશીર્દત્તઃઆ

અર્થમાં બાગાશીર્દત્ત નામને ‘અનુકમ્પા૦ ૭-૩-૩૪’ થી કષ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી બાગાશીર્દત્તકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી ઉત્તરપદ આશીર્દત્ત નો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. અર્થ - અનુકમ્પાયોગ્ય વાગાશીર્દત્ત નામનો માણસ. ॥૪૦॥

દ્વિતીયાત્ સ્વાદૂર્ધ્વમ્ ૭।૩।૪૧॥

અનુકંપાર્થમાં વિહિત સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પ્રકૃતિના બીજા સ્વર પછીના શબ્દનો લોપ થાય છે. અનુકમ્પિતો દેવદત્તઃ આ અર્થમાં દેવદત્ત નામને ‘અજાતે૦ ૭-૩-૩૫’ થી ઇય પ્રત્યય. આ સૂત્રથી દેવદત્ત નામના બીજા સ્વર અ પછીના દત્ત શબ્દનો લોપ. ‘અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮’ થી દેવ ના અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દેવિયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-અનુકમ્પાયોગ્ય દેવદત્ત. ॥૪૧॥

સન્ધ્યક્ષરાત્ તેન ૭।૩।૪૨॥

અનુકમ્પાર્થમાં વિહિત સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો, તેની પ્રકૃતિના સન્ધ્યક્ષરસ્વરૂપ બીજા સ્વરની પછીના શબ્દનો સન્ધ્યક્ષર સાથે લોપ થાય છે. અનુકમ્પિતઃ કુબેરદત્તઃ કહોડશ્ચ આ અર્થમાં કુબેરદત્ત અને કહોડ નામને ‘અજાતે૦ ૭-૩-૩૫’ થી ક્રમશઃ ઇય અને ઇક પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સન્ધ્યક્ષરસ્વરૂપ બીજા સ્વર ઇ અને ઓ ની પછીના રદત્ત અને ડ નો ઇ તથા ઓ ની સાથે લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી કુવિયઃ અને કહિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- અનુકમ્પાયોગ્ય કુબેરદત્ત. અનુકમ્પાયોગ્ય કહોડ નામનો માણસ. ॥૪૨॥

શેવલાચાદેસ્તૃતીયાત્ ૭૩૧૪૩॥

શેવલાદિ ગણપાઠમાંનાં શેવલ વગેરે નામ છે પૂર્વપદ જેનું એવા નામથી પરમાં; અનુક્રમ્યાર્થમાં વિહિત સ્વરાદિ પ્રત્યય હોય તો તેની પ્રકૃતિના ત્રીજા સ્વર પછીના શબ્દનો લોપ થાય છે. અનુક્રમ્યિત: શેવલદત્ત: અને અનુક્રમ્યિત: સુપરિદત્ત: આ અર્થમાં શેવલદત્ત અને સુપરિદત્ત નામને ‘અજાતે૦ ૭-૩-૩૫’ થી इय પ્રત્યય. આ સૂત્રથી દત્ત નામનો લોપ. ‘અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય જ નો અને इ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શેવલિય: અને સુપરિય: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:— અનુક્રમ્યાયોગ્ય શેવલદત્ત. અનુક્રમ્યાયોગ્ય સુપરિદત્ત નામનો માણસ. ॥૪૩॥

ક્વચિત્ તુર્યાત્ ૭૩૧૪૪॥

અનુક્રમ્યાર્થમાં વિહિત સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો પ્રયોગાનુસાર તેની પ્રકૃતિના ચોથા સ્વર પછીના શબ્દનો લોપ થાય છે. અનુક્રમ્યિતો બૃહસ્પતિદત્ત: આ અર્થમાં બૃહસ્પતિદત્ત નામને ‘અજાતે૦ ૭-૩-૩૫’ થી इय પ્રત્યય. આ સૂત્રથી દત્ત શબ્દનો લોપ. ‘અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮’ થી इय પ્રત્યયની પૂર્વેના અન્ત્ય इ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી બૃહસ્પતિય: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ— અનુક્રમ્યાયોગ્ય બૃહસ્પતિ નામનો માણસ. ક્વચિદિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનુક્રમ્યાર્થમાં વિહિત સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો ક્વચિત જ પ્રયોગાનુસાર પ્રકૃતિના ચોથા સ્વર પછીના શબ્દનો લોપ થાય છે. તેથી અનુક્રમ્યિત ઉપેન્દ્રદત્ત: આ અર્થમાં ઉપેન્દ્રદત્ત નામને अड [જુઓ સૂ.નં. ૭-૩-૩૬] પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઉપ્પડ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ચતુર્થ સ્વર પછીના ત્ત નો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. ॥૪૪॥

પૂર્વપદસ્ય વા ૭૩૧૪૫॥

અનુક્રમ્યાર્થમાં વિહિત સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પ્રકૃતિના પૂર્વપદનો વિકલ્પથી લોપ થાય છે. અનુક્રમ્યિતો દેવદત્તઃ આ અર્થમાં દેવદત્ત નામને ‘અજાતે૦ ૭-૩-૩૫’ થી इय પ્રત્યય. આ સૂત્રથી પૂર્વપદ દેવ નો લોપ. ‘અવર્જે૦ ૭-૪-૬૮’ થી इय પ્રત્યયની પૂર્વના અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દત્તિયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી પૂર્વપદનો લોપ ન થાય ત્યારે ‘દ્વિતીયા૦ ૭-૩-૪૧’ થી દત્ત શબ્દનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દેવિયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—અનુક્રમ્યાયોગ્ય દેવદત્ત. ॥૪૫॥

હસ્વે ૭૩૧૪૬॥

—હસ્વાર્થક શબ્દને પ્રાપ્તિ અનુસાર તે તે સૂત્રથી કષ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. હસ્વઃ પટઃ અને હસ્વં પચતિ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી ‘પ્રાગ્૦ ૭-૩-૨૮’ ની સહાયથી પટ શબ્દને કષ્ પ્રત્યય અને પચતિ શબ્દને ‘ત્વાદિ૦ ૭-૩-૨૯’ ની સહાયથી અન્ત્યસ્વરની પૂર્વે અક્ષ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પટકઃ અને પચતત્કિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—નાનો કપડો. થોડી વાર રાંધે છે. ॥૪૬॥

કુટી-શુણ્ઢાદ્ રઃ ૭૩૧૪૭॥

—હસ્વાર્થક કુટી અને શુણ્ઢા નામને સ્વાર્થમાં ર પ્રત્યય થાય છે. હસ્વા કુટી અને હસ્વા શુણ્ઢા આ અર્થમાં કુટી અને શુણ્ઢા નામને આ સૂત્રથી ર પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કુટીરઃ અને શુણ્ઢારઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—નાની કુટીર. નાની સૂંઢ. ॥૪૭॥

શમ્યા રુઠી ૭૩૧૪૮॥

-હસ્વાર્થક શમી નામને સ્વાર્થમાં ઠ અને ર પ્રત્યય થાય છે.
હસ્વા શમી આ અર્થમાં શમી નામને આ સૂત્રથી ઠ અને ર પ્રત્યય
વગેરે કાર્ય થવાથી શમીઠઃ અને શમીરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.
અર્થ-નાનું શમીવૃક્ષ. ॥૪૮॥

કુત્વા ડુપઃ ૭૩૧૪૯॥

-હસ્વાર્થક કુતૂ નામને સ્વાર્થમાં ડુપ [જપ] પ્રત્યય થાય છે.
હસ્વા કુતૂઃ આ અર્થમાં કુતૂ નામને આ સૂત્રથી ડુપ પ્રત્યય.
'ઙિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪' થી અન્ત્ય ઙ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી
કુતુપઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-તેલ વગેરે રાખવા માટેનું
નાનું ચર્મપાત્ર. ॥૪૯॥

કાસૂ-ગોળીભ્યાં તરદ્ ૭૩૧૫૦॥

-હસ્વાર્થક કાસૂ અને ગોળી નામને તરદ્ પ્રત્યય થાય છે.
હસ્વા કાસૂઃ અને હસ્વા ગોળી આ અર્થમાં કાસૂ અને ગોળી નામને
આ સૂત્રથી તરદ્ [તર] પ્રત્યય. 'અણજે૦ ૨-૪-૨૦' થી ઙી પ્રત્યય
વગેરે કાર્ય થવાથી કાસૂતરી અને ગોળીતરી આવો પ્રયોગ થાય છે.
અર્થ ક્રમશઃ- નાનું શક્તિ નામનું આયુધ. નાની અનાજની
ગૂણ. ॥૫૦॥

વત્સોક્ષાઽશ્વર્ષભાદ્ ગ્રાસે પિત્ ૭૩૧૫૧॥

વત્સ, ઉક્તન, અશ્વ અને ઋષભ શબ્દને સ્વપ્રવૃત્તિનિમિત્તનો
પ્રાસ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો પિત્ તરદ્ [તરદ્પ્ર [તર]] પ્રત્યય

થાય છે. હસિતો વત્સઃ [પ્રથમવયસ્કો ગૌઃ]; હસિત ઉક્ષા [દ્વિતીયવયાસ્તરુણો ગૌઃ]; હસિતોઽશ્વઃ [આશુગમનાદશ્વઃ] અને હસિત ઋષભઃ [બલીયાન્ અનૂવાન્] આ અર્થમાં વત્સ, ઉક્ષન્, અશ્વ અને ઋષભ નામને આ સૂત્રથી પિતૃ તરદ્ [તર] પ્રત્યય. ‘નાન્નો નોઽ ૨-૧-૧૧’ થી અન્ત્ય ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વત્સતરઃ, ઉક્ષતરઃ, અશ્વતરઃ અને ઋષભતરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બે વરસનું વાછરું. વૃદ્ધ બળદ. મન્દગતિવાળો અશ્વ. ભાર વહન કરવામાં અસમર્થ બળદ. ॥૫૧॥

वैकाद्र द्वयो निर्धार्यो इतरः ७।३।५२॥

બેમાંથી નિર્ધાર્યાર્થક [જાતિ, ગુણ, ક્રિયા, સંજ્ઞા અને દ્રવ્ય દ્વારા સમુદાયમાંથી કાઢીને બુદ્ધિથી. પૃથક્ કરાતા એકદેશને નિર્ધાર્ય કહેવાય છે.] એક શબ્દને વિકલ્પથી ઇતર [અતર] પ્રત્યય થાય છે. ભવતોરેકઃ કઠઃ પટુર્ગન્તા ચૈત્રો દણ્ડી વા આ અર્થમાં અનુક્રમે જાતિ, ગુણ, ક્રિયા, સંજ્ઞા અને દ્રવ્ય દ્વારા પૃથક્-ક્રિયામાણાર્થક એક શબ્દને આ સૂત્રથી ઇતર પ્રત્યય. ‘ડિત્યન્ત્યઽ ૨-૧-૧૧૪’ થી એક ના અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી એકતરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇતર પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘ત્યાદિસર્વાઽ ૭-૩-૨૯’ થી એક શબ્દના અ ની પૂર્વે અક પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી એકકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-તમારા બેમાં એક કઠ, નિપુણ, જનાર, ચૈત્ર અથવા દણ્ડધારી છે. ॥૫૨॥

यत्-तत्-किमन्यात् ७।३।५३॥

બેમાંથી નિર્ધાર્યાર્થક [જીઓ સૂ.નં. ૭-૩-૫૨] યત્, તત્, કિમ્ અને અન્ય શબ્દને ઇતર [અતર] પ્રત્યય થાય છે. ભવતો ર્યઃ સઃ કઃ, ૧૯૬

અન્યો વા કઠાદિઃ આ અર્થમાં યત્, તત્, કિમ્ અને અન્ય નામને આ સૂત્રથી ઇતર [અતર] પ્રત્યય. ‘ડિત્યન્ય૦ ૨-૧-૧૧૪’ થી અન્ત્ય સ્વરાદિ અત્, ઇમ્ અને અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી યત્તરો ભવતોઃ કઠાદિસ્તતર આગચ્છેદ્ એવં કતરઃ અને અન્યતરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ— તમારા બેમાં કઠાદિ છે—તે આવે. તમારા બેમાં કોણ અથવા બીજો કઠાદિ છે. ॥૫૩॥

बहूनां प्रश्ने इतमश्च वा ७।३।५४॥

ધણામાંથી નિર્ધારિતક [જુઓ સૂ.નં. ૭-૩-૫૨] યત્, તત્, કિમ્ અને અન્ય શબ્દને પ્રશ્નના વિષયમાં ઇતમ [અતમ] પ્રત્યય અને ઇતર [અતર] પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. ભવતાં યઃ સઃ કઃ, અન્યો વા કઠાદિઃ આ અર્થમાં યત્, તત્, કિમ્ અને અન્ય નામને આ સૂત્રથી ઇતમ અને ઇતર પ્રત્યય. ‘ડિત્યન્ય૦ ૨-૧-૧૧૪’ થી અન્ત્ય અત્, ઇમ્ અને અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી યત્તમો, યત્તરો વા ભવતાં કઠાદિસ્તતમસ્તતરો વા યાતુ એવં કતમઃ, કતરઃ અને અન્યતમઃ, અન્યતરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇતમ કે ઇતર પ્રત્યય ન થાય ત્યારે યત્ અને તત્ નામને ‘ત્યાદિસર્વાં ૭-૩-૨૧’ થી અન્ત્યસ્વરની પૂર્વે અક્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અથવા કોઈ પણ પ્રત્યય ન થવાથી યક્ષો યો વા અને સકઃ સ વા ભવતાં કઠઃ....ઈત્યાદિ પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—તમારા બધામાં જે કઠ છે તે જાય. તમારા બધામાં કોણ કઠ છે ?, તમારામાં અન્ય કઠ છે. અહીં પ્રશ્નનો વિષય હોય ત્યારે કિમ્ ને ઇતમ વગેરે પ્રત્યયનું વિધાન સમજવું. પ્રશ્નનો વિષય યત્, તત્ કે અન્ય શબ્દને સંભવિત નથી. ॥૫૪॥

वैकात् ७।३।५५॥

ધણાઓમાં નિર્ધારિતક [જુઓ સૂ.નં. ૭-૩-૫૨] એક નામને

વિકલ્પથી ઇતમ પ્રત્યય થાય છે. ભવતામેકઃ કઠઃ આ અર્થમાં એક નામને આ સૂત્રથી ઇતમ [અતમ] પ્રત્યય. ‘ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી એકતમઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇતમ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘ત્યાદિ-સર્વા૦ ૭-૩-૨૧’ થી એક નામને અ ની પૂર્વે અક્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી એકકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અને પ્રત્યય ન થાય ત્યારે એકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—તમારા બધામાં એક કઠ છે. ॥૫૫॥

ક્તાત્ તમવાદેશ્ચાનત્યન્તે ૭।૩।૫૬॥

અનત્યન્તાર્થક કેવલ ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામને અથવા તમ્ પ્રયોગ વગેરે પ્રત્યય છે અન્તમાં જેના એવા ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામને કપ્ પ્રત્યય થાય છે. ક્રિયાનો પોતાના ‘આશ્રયની સાથે સકલ અવયવોરૂપે સંબન્ધ ન હોય ત્યારે અનત્યન્તતા મનાય છે. અનત્યન્તં ભિન્નં, ભિન્નતરં, ભિન્નતમમ્ વા આ અર્થમાં ભિન્ન, ભિન્નતર અને ભિન્નતમ નામને આ સૂત્રથી કપ્ [ક] પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ભિન્નકમ્, ભિન્નતરકમ્ અને ભિન્નતમકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ—અનત્યન્તભિન્ન. અનત્યન્ત ભિન્નતર. અનત્યન્ત ભિન્નતમ. ॥૫૬॥

ન સામિવચને ૭।૩।૫૭॥

સામિ અર્થાદ્ અર્થઃ અર્થાર્થક નામ ઉપપદ હોય તો અનત્યન્તાર્થક કેવલ ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામને તેમ જ તાદૃશ તમ્ પ્રયોગ વગેરે પ્રત્યયાન્ત ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામને કપ્ પ્રત્યય થતો નથી. સામિ અનત્યન્તં ભિન્નમ્ અને અર્થમનત્યન્તં ભિન્નમ્ આ અર્થમાં ભિન્ન નામને ‘ક્તાત્ તમ૦ ૭-૩-૫૬’ થી કપ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી.

તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે. અર્થ—અર્ધભાગ અત્યન્ત ભિન્ન નથી. ॥૫૭॥

નિત્યં ઝ-ઝિનોઽણ્ ૭૩।૫૮॥

ઝ અને ઝિન્ પ્રત્યયાન્ત શબ્દને સ્વાર્થમાં નિત્ય અણ્ [ઞ] પ્રત્યય થાય છે. આ સૂત્રમાં નિત્ય પદનું ઉપાદાન હોવાથી ‘વાઘાત્ ૬-૧-૧૧’ થી પ્રારબ્ધ વા ના અધિકારની નિવૃત્તિ થાય છે. પરસ્પરમાક્રોશનમ્ આ અર્થમાં વિ+અવ+ક્રુશ્ ધાતુને ‘વ્યતિહારે૦ ૫-૩-૧૧૬’ થી ઝ [ઞ] પ્રત્યય. વ્યવક્રોશ નામને આ સૂત્રથી અણ્ [ઞ] પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આધસ્વર ઝ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્જે૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઝ નો લોપ. વ્યાવક્રોશ નામને ‘અણજે૦ ૨-૪-૨૦’ થી ઙી પ્રત્યય....વગેરે કાર્ય થવાથી વ્યાવક્રોશી આવો પ્રયોગ થાય છે. સમન્તાત્ કોટઃ આ અર્થમાં સમ્+કુદ્ ધાતુને ‘અભિવ્યાપ્તૌ૦ ૫-૩-૧૦’ થી ઝિન્ પ્રત્યય. સઙ્કોટિન્ નામને આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ આદિ સ્વર ઝ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સઙ્કોટિનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— પરસ્પર આક્રોશ કરવો. બધી રીતે વાંકું હોવું, ઠગવું, કુટિલતા કરવી. ॥૫૮॥

વિસારિણો મત્સ્યે ૭૩।૫૯॥

મત્સ્યાર્થક વિસારિન્ નામને સ્વાર્થમાં અણ્ પ્રત્યય થાય છે. વિન્+ઘાતુને ‘ગ્રહાદિમ્યો૦ ૫-૧-૫૩’ થી ણિન્ પ્રત્યય. વિસારિન્ નામને આ સૂત્રથી અણ્ [ઞ] પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આધ સ્વર ઙ ને વૃદ્ધિ ણે આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વિસારિણો મત્સ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—માછલું. ॥૫૯॥

જેની અનિયત વૃત્તિ છે [આજીવિકા છે] અને અર્થ-કામ પ્રધાન છે જેને એવા ભિન્નજાતીય લોકના સમુદાયને પૂગ કહેવાય છે. પૂગાર્થક નામને 'સૌડસ્યં ૭-૧-૧૧૦' થી વિહિત ક પ્રત્યય ન થયો હોય તો તેને સ્વાર્થમાં ત્રિ સંજક જ્ય [ય] પ્રત્યય થાય છે. લોહધ્વજ એવ આ અર્થમાં લોહધ્વજ નામને આ સૂત્રથી ત્રિ સંજક જ્ય પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઓ ને વૃદ્ધિ ઓ આદેશ. 'અવર્ણં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી લોહધ્વજઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. લોહધ્વજા એવ આ અર્થમાં લોહધ્વજ નામને આ સૂત્રથી ત્રિ સંજક જ્ય પ્રત્યય. તેનો 'બહુજ્ઞં ૬-૧-૧૨૪' થી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી લોહધ્વજાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- લોહું જેની ધ્વજા છે એવાઓનો સમુદાય. લોહું જેની ધ્વજા છે એવાઓનાં સમુદાયો. અમુખ્યકાદિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પૂગાર્થક નામને મુખ્યાર્થક ક પ્રત્યય થયો ન હોય તો જ સ્વાર્થમાં ત્રિ સંજક જ્ય પ્રત્યય થાય છે. તેથી દેવદત્તો મુખ્યોડસ્ય આ અર્થમાં દેવદત્ત નામને 'સૌડસ્યં ૭-૧-૧૧૦' થી ક પ્રત્યય. ક પ્રત્યયાન્ત દેવદત્તક નામને આ સૂત્રથી જ્ય પ્રત્યય ન થવાથી દેવદત્તકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- દેવદત્ત છે મુખ્ય જેમાં એવો સંધ. ॥૬૦॥

બ્રાતાદસ્ત્રિયામ્ ૭૩૧૬૧॥

શરીરશ્રમથી જીવનારા અનિયતવૃત્તિવાળા ભિન્નજાતીય લોકોના સમુદાયને વ્રાત કહેવાય છે. સ્ત્રીલિંગને છોડીને અન્ય લિંગમાં વ્રાતાર્થક નામને સ્વાર્થમાં ત્રિ સંજક જ્ય પ્રત્યય થાય છે. કપોતપાક નામને આ સૂત્રથી ત્રિ સંજક જ્ય [ય] પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણં ૭-૪-૬૮' થી

અન્ય જ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કપોતપાક્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. સ્ત્રીલિંગમાં તો આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જ્ય પ્રત્યય થતો ન હોવાથી કપોતપાક નામને ‘અજાદેઃ ૨-૪-૧૬’ થી આજ્ઞા પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી કપોતપાકા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કપોતપાકોનો સમુદાય. કપોતપાકાનો સમુદાય. ॥૬૧॥

શસ્ત્રજીવિસદ્ધઞ્ જ્યઙ્ વા ૭।૩।૬૨॥

શસ્ત્રજીવીઓના સંઘાર્થક નામને સ્વાર્થમાં વિકલ્પથી ત્રિ સંજ્ઞક જ્યદ્ [ય] પ્રત્યય થાય છે. શબર અને પુલિન્દ નામને આ સૂત્રથી જ્યદ્ [ય] પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર જ અને ઙ ને વૃદ્ધિ આ તથા ઐ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ય જ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શાબર્યઃ અને પૌલિન્દઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. શબરા એવ અને પુલિન્દા એવ આ અર્થમાં શબર અને પુલિન્દ નામને આ સૂત્રથી જ્યદ્ પ્રત્યય. ‘બહુષ્વ ૦ ૬-૧-૧૨૪’ થી તેનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શબરાઃ અને પુલિન્દાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શબરો [મ્લેચ્છો]નો સમુદાય. પુલિન્દો [ચાંડાલ જાતિના મિલ્લો] નો સમુદાય. શબરોના સમુદાયો. પુલિન્દોના સમુદાયો. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી જ્યદ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે શબરઃ.....વગેરે પ્રયોગ થાય છે. સદ્ધઞાદિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શસ્ત્રજીવીસદ્ધઞ્ ૪ નામને ત્રિ સંજ્ઞક જ્યદ્ [ય] પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. તેથી વાગુરઃ અહીં શસ્ત્રજીવી વ્યક્તિવાચક વાગુર નામને આ સૂત્રથી જ્યદ્ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ-શિકારી. ॥૬૨॥

વાહીકેષ્વબ્રાહ્મણ-રાજન્યેભ્યઃ ૭।૩।૬૩॥

વાહીક દેશમાં શસ્ત્રજીવીઓના સંઘાર્થક નામને, તે સદ્ધ બ્રાહ્મણોનો અથવા તો ક્ષત્રિયોનો ન હોય તો, સ્વાર્થમાં ત્રિ સંજ્ઞક

ઞ્યદ્ પ્રત્યય થાય છે. કુઞ્ઢીવિશ નામને આ સૂત્રથી ઞ્યદ્ [ય]પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્ય સ્વર ણ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. ‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય જ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી કૌઞ્ઢીવિશ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. બહુવચનમાં વિહિત તાદૃશ ઞ્યદ્ [ય] પ્રત્યયનો લોપ થવાથી [બહુષ્વ ૦ ૬-૧-૧૨૪ થી] કુઞ્ઢીવિશાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- વાહીકદેશીય કુદ્રોનો શસ્ત્રજીવી સંઘ. કુદ્રીવિશોના અનેક સંઘો. અબ્રાહ્મણેત્યાદીતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વાહીકદેશમાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોના શસ્ત્રજીવી સંઘાર્થક નામને ત્રિ સંજક ઞ્યદ્ પ્રત્યય થતો નથી. તેથી ગૌપાલિઃ અને રાજન્યઃ અહીં ગૌપાલિ અને રાજન્ય નામને આ સૂત્રથી ઞ્યદ્ પ્રત્યય થયો નથી. અર્થ ક્રમશઃ- વાહીક દેશમાંનો ગૌપાલિ બ્રાહ્મણોનો શસ્ત્રજીવી સંઘ. વાહીકદેશમાંનો ક્ષત્રિયોનો શસ્ત્રજીવી સંઘ. આ સૂત્રથી બ્રાહ્મણ પદથી બ્રાહ્મણવિશેષવાચી શબ્દને અને રાજન્ય પદથી ક્ષત્રિયસામાન્ય કે વિશેષવાચક શબ્દને તાદૃશ ઞ્યદ્ પ્રત્યયનો નિષેધ છે. ॥૬૩॥

વૃકાટ્ટેણ્યન્ ૭૩।૬૪॥

શસ્ત્રજીવીસંઘાર્થક વૃક નામને સ્વાર્થમાં ત્રિ સંજક ટેણ્યન્ [ણ્ય] પ્રત્યય થાય છે. વૃક નામને આ સૂત્રથી ટેણ્યન્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્ય સ્વર ઋ ને વૃદ્ધિ ઈઋ આદેશ. ‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય જ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વાર્કેણ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ક્ષત્રિયોનો શસ્ત્રજીવી સંઘ. ॥૬૪॥

યૌધેયાદેરજ્ ૭૩।૬૫॥

યૌધેયાદિ ગણપાઠમાંનાં યૌધેય વગેરે શસ્ત્રજીવીસંઘાર્થક
૨૦૨

નામને ત્રિ સંજ્ઞક અઙ્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. યૌષેય અને ઘાતૈય નામને આ સૂત્રથી અઙ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી યૌષેયઃ અને ઘાતૈયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- યોદ્ધાઓનો સંઘ. ઘાતૈયનો શસ્ત્રજીવી સંઘ. [ઉત્તર (સૂ.નં. ૭-૩-૬૬) સૂત્રથી જેમ અઙ્ વિહિત છે તેમ આ સૂત્રથી પણ અઙ્ ના બદલે અઙ્ નું વિધાન કર્યું હોત તો લાઘવ શક્ય થાત. પરન્તુ આમ છતાં અઙ્ નું વિધાન કર્યું છે. તેનું પ્રયોજન બૃહદ્વૃત્તિથી જાણવું.] ॥૬૫॥

પશ્વદિરણુ ૭૩।૬૬॥

પશ્વાદિ ગણપાઠમાંનાં પર્શુ વગેરે શસ્ત્રજીવીસંઘાર્થક નામને સ્વાર્થમાં ત્રિ સંજ્ઞક અઙ્ [અ]પ્રત્યય થાય છે. પર્શુ અને રક્ષસ નામને આ સૂત્રથી અઙ્ [અ]પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૯' થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અસ્વયં ૦ ૭-૪-૭૦' થી અન્ત્ય ઙ ને અઙ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પાર્શ્વઃ અને રક્ષસઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ફરસી ધારણ કરનારાઓનો શસ્ત્રજીવી સંઘ. રક્ષસોનો શસ્ત્રજીવી સંઘ. ॥૬૬॥

દામન્યાદેરીયઃ ૭૩।૬૭॥

દામન્યાદિ ગણપાઠમાંનાં દામનિ વગેરે શસ્ત્રજીવીસંઘાર્થક નામને સ્વાર્થમાં ત્રિ સંજ્ઞક ઈય પ્રત્યય થાય છે. દામનિ અને ઔલપિ નામને આ સૂત્રથી ઈય પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઈ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દામનીયઃ અને ઔલપીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- દામનિ [દમનના અપત્ય કુમારો]ઓનો શસ્ત્રજીવી સંઘ. ઔલપિઓનો શસ્ત્રજીવી સંઘ. ॥૬૭॥

શ્રુમચ્છમીવચ્છિલાવચ્છાલાવદૂર્ણવદ્-વિદમૃદમિજિતો ગોત્રેઽણો

યજ્ઞ ૭૩૬૮૧

ગોત્રાપત્યાર્થક અણ પ્રત્યયાન્ત શ્રુમત્, શમીવત્, શિલાવત્, શાલાવત્, ઋણાવત્, વિદમૃત્ અને અમિજિત્ નામને સ્વાર્થમાં ત્રિ સંજક યજ્ઞ [ય] પ્રત્યય થાય છે. શ્રુમત્; શમીવત્; શિલાવત્; શાલાવત્; ઋણાવત્; વિદમૃત્; અમિજિતો વા ગોત્રાપત્યમ્ આ અર્થમાં શ્રુમત્, શમીવત્, શિલાવત્, શાલાવત્, ઋણાવત્, વિદમૃત્ અને અમિજિત્ નામને 'કસોઽપત્યે ૬-૧-૨૮' થી અણ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ, ઇ અને ઊ, ઋ ને વૃદ્ધિ આ એ અને ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન શ્રૌમત શમીવત શૈલાવત શાલાવત ઔણાવત વૈદમૃત અને અમિજિત નામને આ સૂત્રથી યજ્ઞ [ય] પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી શ્રૌમત્યઃ, શમીવત્યઃ, શૈલાવત્યઃ, શાલાવત્યઃ, ઔણાવત્યઃ, વૈદમૃત્યઃ અને અમિજિત્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-શ્રુમત્તું ગોત્રાપત્ય. શમીવત્તું ગોત્રાપત્ય. શિલાવત્તું ગોત્રાપત્ય. શાલાવત્તું ગોત્રાપત્ય. ઊણાવત્તું ગોત્રાપત્ય. વિદમૃત્તું ગોત્રાપત્ય. અમિજિત્તું ગોત્રાપત્ય. ॥૬૮॥

સમાસાન્તઃ ૭૩૬૯૧

અહીંથી આગળના, આ પાદની સમાપ્તિ સુધીના સૂત્રોથી વિહિત પ્રત્યયો સમાસના અવયવભૂત મનાય છે. તેથી તે તે પ્રત્યયાન્ત નામને બહુવ્રીહિ વગેરે સમાસસંજ્ઞા થાય છે. શોમના જમ્મા યયોઃ આ વિગ્રહમાં 'एकाग्रं ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિ સમાસથી નિષ્પન્ન સુજમ્મા નામને 'सु-हस्ति ૦ ૭-૩-૧૪૨' થી અન્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ નો લોપ. સુજમ્મન્ નામને આ સૂત્રની સહાયથી અન્ત બહુવ્રીહિ માનીને 'ताम्यां वा ૦ ૨૦૪

૨-૪-૧૫' થી ડિત્ આપ્ [ડાપ્ [આ]] પ્રત્યય. 'ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪' થી અન્ત્ય અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સુજમ્બે આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં ડાપ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે સુજમ્બાનો સ્ત્રિયૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સારા બગાસાવાળી બે સ્ત્રીઓ. ધુરઃ સમીપમ્ આ વિગ્રહમાં 'વિભક્તિ૦ ૩-૧-૩૧' થી અવ્યયીભાવસમાસથી નિષ્પન્ન ઉપધુર નામને 'ધુરોઽન૦ ૭-૩-૭૭' થી સમાસાન્ત અત્ [અ] પ્રત્યય. ઉપધુર નામને આ સૂત્રની સહાયથી અકારાન્ત અવ્યયીભાવસમાસ માનીને, તેનાથી પરમાં રહેલા સ્થાદિ વિભક્તિને 'અમચ્ચયી૦ ૩-૨-૨' થી અપ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપધુરમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ધુરાની સમીપ. દ્વયો ધુરોઃ સમાહારઃ આ અર્થમાં 'સંખ્યા સમાહાર૦ ૩-૧-૧૧' થી દ્વિગુ સમાસથી નિષ્પન્ન દ્વિધુર નામને 'ધુરો૦ ૭-૩-૭૭' થી નિષ્પન્ન દ્વિધુર નામને આ સૂત્રની સહાયથી અકારાન્ત દ્વિગુ માનીને 'દ્વિગોઃ૦ ૨-૪-૨૨' થી ઙી પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દ્વિધુરી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બે ધુરાનો સમુદાય. સ્વક્ ચ ત્વક્ ચ આ વિગ્રહમાં 'ચાર્થ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી દ્વંદ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન સ્વક્ત્વક્ નામને 'ચવર્ગ૦ ૭-૩-૧૮' થી સમાસાન્ત અત્ [અ] પ્રત્યય. આ સૂત્રની સહાયથી સ્વક્ત્વચ આ અકારાન્ત નામને દ્વન્દ્વ સમાસ માનીને 'પ્રાણિસ્થા૦ ૭-૨-૬૦' થી મત્વર્થીય ઙ્ઞ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સ્ત્રીલિંગમાં સ્વક્ત્વચિની આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-માળા અને ત્વચાવાળી. ॥૬૧॥

ન કિમઃ ક્ષેપે ૭૩।૭૦॥

નિર્દાર્થક કિમ્ શબ્દથી પરમાં રહેલા જે ઋક્... વગેરે શબ્દો [જેને લઈને તે તે સૂત્રથી (ઋક્-પૂઃ૦ ૭-૩-૭૬) વગેરે સમાસાન્ત પ્રત્યયોનું વિધાન કરાશે.] તદન્ત સમાસને તે તે સૂત્રોથી સમાસાન્ત પ્રત્યયો થતા નથી. કુત્સિતા ધૂઃ આ વિગ્રહમાં 'કિ ક્ષેપે

૩-૧-૧૧૦'થી તત્પુરુષસમાસ. 'ધુરોઽનં ૭-૩-૭૭' થી પ્રાપ્ત સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી કિંધૂઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. કુત્સિતઃ સઘ્ના આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષસમાસ. 'રાજન્-સઘ્નાઃ ૭-૩-૧૦૬' થી પ્રાપ્ત સમાસાન્ત અટ્ [અ] પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી કિંસઘ્ના આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શું [તે] ધુરા છે? [જે ભારે નથી.]. શું (તે) મિત્ર છે? [જે અભિદ્રોહ કરે છે.] ક્ષેપ ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિંદાર્થક જ કિમ્ શબ્દથી પરમાં રહેલા જે ઋક્....વગેરે શબ્દો, તદન્ત સમાસને સમાસાન્ત પ્રત્યય થતો નથી. તેથી કેષાં રાજા આ વિગ્રહમાં 'ષષ્ટ્યં ૩-૧-૭૬' થી તત્પુરુષસમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન કિંરાજન્ નામને 'રાજન્ ૭-૩-૧૦૬' થી અટ્ [અ] સમાસાન્ત પ્રત્યય. 'નોઽપદં ૭-૪-૬૧' થી અન્ત્ય અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કિંરાજઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં કિમ્ નામ નિન્દાર્થક ન હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસાન્ત પ્રત્યયનો નિષેધ થતો નથી. અર્થ-કોનો રાજા. ॥૭૦॥

નગ્નતત્પુરુષાત્ ૭૩૧૭૧॥

નગ્નતત્પુરુષસમાસને સમાસાન્ત પ્રત્યય થતો નથી. ન ઋક્ અને ન રાજા આ વિગ્રહમાં 'નગ્ન ૩-૧-૫૧' થી તત્પુરુષસમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન અનૃક્ અને અરાજન્ નામને અનુક્રમે 'ઋક્-પૂઃ ૭-૩-૭૬' થી અત્ અને 'રાજન્ ૭-૩-૧૦૬' થી અટ્ સમાસાન્ત પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી અનૃક્ અને અરાજા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ઋચાથી ભિન્ન. રાજાથી ભિન્ન. તત્પુરુષાદિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નગ્નતત્પુરુષ જ [બહુપ્રીહિ વગેરેને નહિ] સમાસને આ સૂત્રથી સમાસાન્ત પ્રત્યયનો નિષેધ થાય છે. તેથી ન વિચતે ધૂરસ્ય

આ વિગ્રહમાં ‘एकायं ३-१-२२’ થી બહુવ્રીહિસમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન અધૂર નામને ‘धुरोऽनं ७-३-७७’ થી અત્ [अ] સમાસાન્ત પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અધૂરં શકત્મ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં તત્પુરુષસમાસ ન હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસાન્ત પ્રત્યયનો નિષેધ થતો નથી. અર્થ-ધુરા વિનાનું ગણું. ॥૭૧॥

पूजास्वतेः प्राक् टात् ७।३।७२॥

પૂજાર્થક સુ અને અતિ નામથી પરમાં રહેલા ઋક્ વગેરે શબ્દો જેના અન્તે છે - એવા સમાસને; ‘बहुव्रीहेः ७-३-१२५’ થી વિહિત ટ પ્રત્યયની પૂર્વનો સમાસાન્ત પ્રત્યય થતો નથી. શોભના ધૂઃ આ વિગ્રહમાં સુ અને અતિ અવ્યયને ધૂર નામની સાથે અનુક્રમે ‘सुः पूजा ३-१-४४’ થી અને ‘अतिरति ३-१-४५’ થી તત્પુરુષસમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન સુધૂર અને અતિધૂર નામને ‘धुरो ७-३-७७’ થી સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી, તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી સુધૂઃ અને અતિધૂઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ (બંન્નેનો)— સારી ધુરા. पूजैति किम् ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પૂજાર્થક જ સુ અને અતિ નામથી પરમાં રહેલા ઋક્ વગેરે નામ જેના અન્તે છે—એવા સમાસને ટ [‘बहुव्रीहेः ७-३-१२५’ થી વિહિત] પ્રત્યયની પૂર્વનો સમાસાન્ત પ્રત્યય થતો નથી. તેથી રાજાનમતિક્રાન્તઃ આ વિગ્રહમાં અતિ અવ્યયને રાજન્ નામની સાથે ‘प्रात्यव ३-१-४७’ થી તત્પુરુષસમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન અતિરાજન્ નામને ‘राजन् ७-३-१०६’ થી સમાસાન્ત અદ્ [अ] પ્રત્યય. ‘नोऽपद ७-४-६१’ થી અન્ત્ય અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અતિરાજોઽરિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં પૂજાર્થક અતિ નામ ન હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસાન્ત પ્રત્યયનો નિષેધ થતો નથી. અર્થ— રાજાને જીતનાર શત્રુ. प्राक् टादिति किम् ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ

પૂજાર્થક તુ અને અતિ નામથી પરમાં રહેલા ક્ષગ્ વગેરે નામ જેના અન્તમાં છે એવા સમાસને, ‘બહુવ્રીહેઃ૦ ૭-૩-૧૨૫’ થી વિહિત ટ પ્રત્યય પૂર્વેનો જ સમાસાન્ત પ્રત્યય થતો નથી. તેથી શોભના અદ્વગુલયો यस્ય આ વિગ્રહમાં ‘૧કાર્થ૦ ૩-૧-૨૨’ થી બહુવ્રીહિસમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન સ્વદ્ગુલિ નામને ‘બહુવ્રીહેઃ૦ ૭-૩-૧૨૫’ થી ટ [અ]પ્રત્યય. ‘અર્થ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્વદ્ગુલં કાષ્ઠમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ટ પ્રત્યય કે ટ પ્રત્યયની પછીના સમાસાન્ત પ્રત્યયનો નિષેધ આ સૂત્રથી થતો નથી. અર્થ- સારી આંગળીઓવાળું લાકડું. ॥૭૨॥

બહોર્ડે ૭૩૧૭૩॥

ક પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ જેને છે-એવા, બહુ નામ છે અન્તમાં જેના તે સમાસને સમાસાન્ત ક પ્રત્યય અને કચ્ પ્રત્યય થતો નથી. સમીપે બહવો યેષામ્ આ વિગ્રહમાં ઉપ અવ્યયને બહુ નામની સાથે ‘અવ્યયમ્ ૩-૧-૨૧’ થી બહુવ્રીહિસમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ઉપબહુ નામને ‘પ્રમાણી૦ ૭-૩-૧૨૮’ થી પ્રાપ્ત ક પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપબહવો ઘટાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બહુત્વ સંખ્યા જેની નજીક-સમીપમાં છે એવા ઘડા. ક ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાસાન્ત ક પ્રત્યયના જ વિષયમાં બહુશબ્દાન્ત સમાસને સમાસાન્ત ક અને કચ્ પ્રત્યય થતો નથી. તેથી પ્રિયા બહવો यस્ય આ વિગ્રહમાં ‘૧કાર્થ૦ ૩-૧-૨૨’ થી બહુવ્રીહિસમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન પ્રિયબહુ નામને ‘શેષાદ્ વા ૭-૩-૧૭૫’ થી કચ્ [ક] પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પ્રિયબહુકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. પ્રિયબહુ આ બહુ શબ્દાન્ત બહુવ્રીહિ સમાસને ક પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ નથી માટે આ સૂત્રથી અહીં ક પ્રત્યય અને કચ્ પ્રત્યયનો નિષેધ થતો નથી. અર્થ-ઘણા પ્રિય છે જેને તે. ॥૭૩॥

इज् युद्धे ७।३।७४॥

युद्ध अर्थમાં વિહિત સમાસને इच् [इ] સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે. કેશेषુ કેशेषु ગૃહીત્વા कृतं युद्धम् આ વિગ્રહમાં 'તત્રાदाय० ૩-૧-૨૬' થી અવ્યયીભાવસમાસ....વગેરે કાર્યથી નિબ્ધન્ન કેશકેશ નામને આ સૂત્રથી इच् [इ] પ્રત્યય. 'અવર્જે० ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'इच्य० ૩-૨-૭૨' થી પૂર્વપદ કેશ ના અન્ત્ય અ ને આ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી કેશાકેશિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પરસ્પર કેશોને ગ્રહણ કરીને કરાયેલું युद्ध. ॥૭૪॥

द्विदण्ड्यादिः ७।३।७५॥

द्विदण्ड्यादि ગણપાઠમાંનાં द्विदण्डि વગેરે इच् [इ] પ્રત્યયાન્ત નામો સાધુ મનાય છે. દ્વૌ दण्डौ प्रहरणेऽस्मिन् અને उभौ दन्तौ प्रहरणेऽस्मिन् આ અર્થમાં द्वि અને दण्ड તેમ જ उभ અને दन्त નામનો 'તિષ્ઠદ્વિ० ૩-૧-૩૬' થી અવ્યયીભાવસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત इच् [इ] પ્રત્યય. 'અવર્જે० ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'इच्य० ૩-૨-૭૨' થી उभ ના અ ને આ આદેશ. નિપાતનના કારણે द्वि ના इ ને ई અને आ આદેશનો અભાવ વગેરે કાર્ય થવાથી द्विदण्डि हन्ति અને उभादन्ति આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બે દંડથી મારે છે. બે દાંતથી મારે છે. ॥૭૫॥

ऋक्-पूः पथ्यपोऽत् ७।३।७६॥

ऋक्, पू, पथिन् અને अप् શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા સમાસને સમાસાન્ત अत् [अ] પ્રત્યય થાય છે. ऋचोऽर्घम्; तिसृणां पुरां समाहारः; जलस्य पन्थाः અને दिर्गता आपोऽस्मिन् આ વિગ્રહમાં

અનુક્રમે 'સર્વેડશે ૩-૧-૫૪' થી તત્પુરુષસમાસ. 'સદ્ધ્યા ૩-૧-૧૧' થી સમાહારદ્વિગુસમાસ. 'ષષ્ઠ્ય ૩-૧-૭૬' થી તત્પુરુષ સમાસ અને '૧કાર્થ ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિસમાસ. અર્ધર્ચ, ત્રિપુર, જલપથિન્ અને દ્વીપ્ [દ્વ્યન્ત ૩-૨-૧૦૧] થી અપ્ ને ઈપ્ આદેશ.] નામને આ સૂત્રથી અત્ [અ] પ્રત્યય. 'નોડપદ ૭-૪-૬૧' થી અન્ત્ય ઇન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અર્ધર્ચ; ત્રિપુરમ્; જલપથ; અને દ્વીપમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ઋચાનો અર્ધભાગ. ત્રણ નગરોનો સમુદાય. જલમાર્ગ. દ્વીપ. ॥૭૬॥

ધુરોડનક્ષત્ર ૭૩।૭૭॥

અક્ષસંબન્ધી ધુરાને ધુર શબ્દ જણાવતો ન હોય તો તે ધુર શબ્દાન્ત સમાસને સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય થાય છે. રાજ્યસ્ય ધૂઃ આ વિગ્રહમાં 'ષષ્ઠ્ય ૩-૧-૭૬' થી તત્પુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય. સ્ત્રીલિંગમાં 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી રાજ્યધુરા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-રાજ્યભાર. અનક્ષત્યેતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અક્ષસંબન્ધી ધુરાર્થક ધુર શબ્દ જેના અન્તે છે એવા સમાસને સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય થતો નથી. તેથી અક્ષત્ય ધૂઃ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી અક્ષત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રથી અહીં સમાસાન્ત પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ-પૈડાનો અગ્રભાગ. ॥૭૭॥

સદ્ધ્યા-પાણ્ડુદક્-કૃષ્ણાદ્ ભૂમેઃ ૭૩।૭૮॥

સંખ્યાવાચક નામ, પાણ્ડુ, ઉદક્ અને કૃષ્ણ નામથી પરમાં રહેલ ભૂમિ નામ જેના અન્તે છે-એવા સમાસને સમાસાન્ત અત્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. દ્વયો ભૂમ્યોઃ સમાહારઃ, પાણ્ડુભૂમિઃ, ઉદીચી

ભૂમિ: અને કૃષ્ણા ભૂમિ: આ વિગ્રહમાં દ્વિ નામને ભૂમિ નામની સાથે 'સંખ્યા સં ૩-૧-૧૧' થી દ્વિગુ સમાસ; અને પાણ્ડુ વગેરે નામને ભૂમિ નામની સાથે 'વિશેષણં ૩-૧-૧૬' થી કર્મધારયસમાસ. 'પુમ્વત્ ૩-૨-૫૭' થી ઉદીચી અને કૃષ્ણા નામને પુમ્વત્ ભાવ. [કી ની નિવૃત્તિ વગેરે] આ સૂત્રથી સમાસાંત અત્ પ્રત્યય. 'અવર્ણં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિભૂમમ્, પાણ્ડુભૂમમ્, ઉદગ્ભૂમમ્ અને કૃષ્ણભૂમમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બે ભૂમિઓનો સમુદાય. પાણ્ડુવર્ણવાળી ભૂમિ. ઉત્તરની ભૂમિ. કાળાવર્ણવાળી ભૂમિ. ॥૭૮॥

ઉપસર્ગાદિધ્વન: ૭।૩।૭૧॥

ધાતુના યોગમાં જે પ્રાદિ શબ્દોને ઉપસર્ગ સંજ્ઞા [૩-૧-૧થી] થાય છે, તે પ્ર વગેરે ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલો અધ્વન્ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા સમાસને સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય થાય છે. પ્રગતોઽધ્વાનમ્ આ વિગ્રહમાં 'પ્રાત્યવં ૩-૧-૪૭' થી તત્પુરુષ સમાસ. પ્રાધ્વન્ નામને આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ [અ] પ્રત્યય. 'નોઽપદં ૭-૪-૬૧' થી અન્ત્ય અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રાધ્વો રથ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-માર્ગપ્રાપ્ત રથ. ॥૭૯॥

સમવાડન્ધાત્ તમસ: ૭।૩।૮૦॥

તમ્, અવ અને અન્ધ શબ્દથી પરમાં રહેલા તમસ્ શબ્દાન્ત સમાસને સમાસાન્ત અત્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. સન્તતં તમ: અને અવહીનં તમ: આ વિગ્રહમાં 'પ્રાત્યવં ૩-૧-૪૭' થી તત્પુરુષસમાસ અને અન્ધં ચ તત્તમ: આ વિગ્રહમાં 'વિશેષણં ૩-૧-૧૬' થી કર્મધારયસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસના અન્તે અત્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી સન્તમસમ્, અવતમસમ્ અને અન્ધતમસમ્ [અન્ધં

તમોડસિન્ન] આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ગાઠ અંધકાર. થોડું અન્ધારું. અન્ધ કરનાર અન્ધકાર [એવું અન્ધારું છે જેમાં તે]. ॥૮૦॥

તપ્તાડન્વવાદ્ રહસઃ ૭૩।૮૧॥

તપ્ત, અનુ અને અવ શબ્દથી પરમાં રહેલ રહસ્ય નામ અન્તમાં છે જેના એવા સમાસને સમાસાન્ત અત્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. તપ્તં રહોડસ્ય, અનુગતં રહોડસ્ય અને અવહીનં રહોડસ્ય આ અર્થમાં '૧૬૫૦ ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ [અ] પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી તપ્તરહસ્ય, અનુરહસ્ય અને અવરહસ્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- જેને [તપેલા લોઢાની જેમ] એકાન્તસ્થાન અધિગમ્ય નથી તે. જાણ્યું છે એકાન્તસ્થાન જેણે તે. જેને એકાન્તસ્થાન હીન જણાય છે તે. ॥૮૧॥

પ્રત્યન્વવાત્ સામ-લોમ્નઃ ૭૩।૮૨॥

પ્રતિ, અનુ અને અવ શબ્દથી પરમાં રહેલા સામન્ અને લોમન્ નામ છે અન્તમાં જેના એવા સમાસને સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય થાય છે. પ્રતિગતમ્ અનુગતમ્ અવગતમ્ બા સામ આ વિગ્રહમાં 'ગતિસ્વ ૦ ૩-૧-૪૨' થી તત્પુરુષસમાસ અને પ્રતિગતમ્ અનુગતમ્ અવગતમ્ બા લોમ અસ્ય આ વિગ્રહમાં '૧૬૫૦ ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ [અ] પ્રત્યય. 'નોડપદ ૦ ૭-૪-૬૧' થી અન્ત્ય અનુ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રતિસામમ્, અનુસામમ્ અને અવસામમ્ તેમ જ પ્રતિલોમઃ, અનુલોમઃ અને અવલોમઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ઊલટું સામ. જ્ઞાત સામ. જ્ઞાત સામ. વિરુદ્ધ આચરણ કરનાર. અનુરૂપ આચરણ કરનાર. પ્રતિકૂલ આચરણ કરનાર. ॥૮૨॥

ब्रह्म-हस्ति-राज-पत्याद् वर्चसः ७।३।८३॥

ब्रह्मन् हस्तिन् राजन् अने पत्य नाम्नी परमां रહેલા वर्चस्
नाम છે અન્તમાં જેના એવા સમાસને સમાસાન્ત અત્ [અ]
પ્રત્યય થાય છે. બ્રહ્મણો વર્ચઃ, હસ્તિનો વર્ચઃ, રાજ્ઞો વર્ચઃ અને
પત્યસ્ય વર્ચઃ આ વિગ્રહમાં ‘ષ્ણય૦ ૩-૧-૭૬’ થી તત્પુરુષસમાસ.
આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ [અ] પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી
બ્રહ્મવર્ચસમ્, હસ્તિવર્ચસમ્, રાજવર્ચસમ્ અને પત્યવર્ચસમ્ આવો પ્રયોગ
થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બ્રહ્મચર્યની શક્તિ. હાથીની શક્તિ.
રાજાની શક્તિ. પત્ય [ચટઈથી બનાવેલું અનાજનું પાત્ર] ની
શક્તિ. ॥૮૩॥

પ્રતેરુરસઃ સપ્તમ્યાઃ ૭।૩।૮૪॥

પ્રતિ શબ્દથી પરમાં રહેલ સપ્તમ્યન્ત ઉરસુ નામ છે અન્તમાં
જેના એવા સમાસને અત્ [અ] સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે. ઉરસિ
આ અર્થમાં ‘વિષ્ણુ ૩-૧-૩૯’ થી પ્રતિ અવ્યયને ઉરસુ નામની
[સપ્તમ્યન્ત નામની] સાથે અવ્યયીભાવસમાસ. આ સૂત્રથી
સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી પ્રત્યુરસમ્ આવો
પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- હૃદયમાં. સપ્તમ્યા ઇતિ કિમ્ ?= આ
સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રતિ શબ્દથી પરમાં રહેલ સપ્તમ્યન્ત
જ ઉરસુ નામ જેના અન્તમાં છે એવા સમાસને સમાસાન્ત અત્
પ્રત્યય થાય છે. તેથી પ્રતિગત્તમુરઃ આ વિગ્રહમાં ‘પ્રાત્યવ૦ ૩-૧-
૪૭’ થી તત્પુરુષસમાસ...વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રત્યુરઃ આવો પ્રયોગ
થાય છે. અહીં સપ્તમ્યન્ત ઉરસુ નામ અન્તમાં ન હોવાથી આ
સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ-હૃદય સુધી
પહોંચેલું. ॥૮૪॥

અક્ષ્ણોઽપ્રાણ્યદ્વયે ૭૩૧૮૫॥

અપ્રાણ્યદ્વયાર્થક [પ્રાણ્યદ્વયભિન્નાર્થક] અક્ષિ નામ જેના અન્તમાં છે એવા સમાસને સમાસાન્ત અત્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. લ્વણસ્યાક્ષિ આ વિગ્રહમાં ‘ષ્ણય૦ ૩-૧-૭૬’ થી તત્પુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ [અ] પ્રત્યય. ‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી લ્વણાક્ષમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- [મીઠાથી બનાવેલી નેત્રાકૃતિ વસ્તુ-] મીઠાની આંખ. અપ્રાણ્યદ્વયમ્ એવિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રાણ્યદ્વયાર્થક અક્ષિ નામ જેના અન્તે છે એવા સમાસને સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય થતો નથી. તેથી અજસ્યાક્ષિ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી અજાક્ષિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં અક્ષિ નામ પ્રાણ્યદ્વયાર્થક હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસાન્ત પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ-બકરાની આંખ. ॥૮૫॥

સં-કટામ્યામ્ ૭૩૧૮૬॥

સમ્ અને કટ શબ્દથી પરમાં રહેલ અક્ષિ નામ જેના અન્તમાં છે- એવા સમાસને અત્ [અ] સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે. અક્ષ્ણઃ સમીપમ્ આ અર્થમાં સમ્ ને અક્ષિ નામની સાથે ‘વિમક્તિ૦ ૩-૧-૩૯’ થી અવ્યયીભાવસમાસ અને કટસ્યાક્ષિ આ અર્થમાં કટ નામને ‘ષ્ણય૦ ૩-૧-૭૬’ થી તત્પુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સમક્ષમ્ અને કટાક્ષઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- આંખની સામે. તીરછી નજર. ॥૮૬॥

પ્રતિ-પરોડનોરવ્યયીભાવાત્ ૭૩।૮૭॥

પ્રતિ, પરસ્ અને અનુ શબ્દથી પરમાં રહેલ અક્ષિ શબ્દ જેના અન્તમાં છે એવા અવ્યયીભાવસમાસને સમાસાન્ત અત્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. અક્ષિણી પ્રતિ, અક્ષ્ણોઃ પરમ્ અને અક્ષ્ણઃ સમીપમ્ આ અર્થમાં પ્રતિ, પરસ્ [પરાર્થક] અને અનુ નામને અક્ષિ નામની સાથે ‘વિભક્તિ૦ ૩-૧-૩૧’ થી અવ્યયીભાવસમાસ. આ સૂત્રથી અત્ સમાસાન્ત પ્રત્યય. ‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રત્યક્ષમ્, પરોક્ષમ્ અને અન્વક્ષમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પ્રત્યક્ષજ્ઞાન. પરોક્ષજ્ઞાન. આંખની સામે. ॥૮૭॥

અનઃ ૭૩।૮૮॥

અનુ અન્તમાં છે જેના એવા અવ્યયીભાવસમાસને અત્ [અ] સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે. તક્ષ્ણઃ સમીપમ્ આ અર્થમાં ‘વિભક્તિ૦ ૩-૧-૩૧’ થી ઉપ અવ્યયનો તક્ષન્ નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ. આ સૂત્રથી સમાસના અન્તમાં અત્ પ્રત્યય. ‘નોડપદ૦ ૭-૪-૬૧’ થી અન્ત્ય અનુ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપતક્ષમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-કર્મકારની નજીક. ॥૮૮॥

નપુંસકાદ્ વા ૭૩।૮૯॥

અનુ છે અન્તમાં જેને એવો નપુંસકલિંગી શબ્દ જેના અન્તે છે- એવા અવ્યયીભાવસમાસને વિકલ્પથી અત્ સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે. ચર્મણઃ સમીપમ્ આ અર્થમાં ઉપ અવ્યયને ચર્મન્ [નપું.] નામની સાથે ‘વિભક્તિ૦ ૩-૧-૩૧’ થી અવ્યયીભાવસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય. ‘નોડપદ૦ ૭-૪-૬૧’ થી અન્ત્ય અનુ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપચર્મમ્ આવો પ્રયોગ

થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અત્ સમાસાન્ત પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ઉપચર્ચ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ચર્ચસમીપ. ॥૮૧॥

ગિરિ-નદી-પૌર્ણમાસ્યાગ્રહાયણ્યપઞ્ચમવર્ણાદ્ બા ૭૩૧૧૦॥

ગિરિ, નદી, પૌર્ણમાસી અને આગ્રહાયણી નામ જેના અન્તે છે એવા અવ્યયીભાવસમાસને તેમ જ વર્ગીય પઞ્ચમવર્ણથી ભિન્ન વર્ગીય વ્યઞ્જન જેના અન્તે છે એવા અવ્યયીભાવસમાસને વિકલ્પથી સમાસાન્ત અત્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. ગિરેત્તઃ આ વિગ્રહમાં અન્તર્ નામને ગિરિ નામની સાથે ‘પારે-મચ્ચે૦ ૩-૧-૩૦’ થી અવ્યયીભાવસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અન્તર્ગિરમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. નચાઃ, પૌર્ણમાસ્યાઃ, આગ્રહાયણ્યાઃ, સ્તુત્વો વા સમીપમ્ આ અર્થમાં ઉપ અવ્યયને નદી, પૌર્ણમાસી, આગ્રહાયણી અને સ્તુત્વ નામની સાથે ‘વિમક્તિ૦ ૩-૧-૩૧’ થી અવ્યયીભાવસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઈ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપનદમ્, ઉપપૌર્ણમાસમ્, ઉપાગ્રહાયણમ્ અને ઉપસ્તુત્વમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય નહિ ત્યારે ‘ક્લીવે ૨-૪-૧૭’ થી અન્ત્ય ઈ ને -હસ્વ ઇ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી અન્તર્ગિરિ, ઉપનદિ, ઉપપૌર્ણમાસિ, ઉપાગ્રહાયણિ અને ઉપસ્તુક્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પર્વતની અંદર. નદીની સમીપ. પૂનમની નજીક. માર્ગશીર્ષ પૂનમની નજીક. સુક્ [યજ્ઞીયપાત્રવિશેષ] ની નજીક. ॥૧૦॥

સદ્ધ્યાયા નદી-ગોદાવરીભ્યામ્ ૭૩૧૧૧॥

સંખ્યાવાચક નામથી ૫૨માં રહેલ નદી અને ગોદાવરી નામ

જેના અન્તમાં છે એવા અવ્યયીભાવસમાસને અત્ [જ] સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે. પજ્વાનાં નદીનાં સમાહારઃ અને દ્વયો ગોદાવર્યોઃ સમાહારઃ આ અર્થમાં 'સદ્ધ્યાં ૩-૧-૨૮' થી અવ્યયીભાવસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઈ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પજ્વનદમ્ અને દ્વિગોદાવરમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પાંચ નદીઓનો સમુદાય. બે ગોદાવરીનો સમુદાય. ॥૧૧॥

શરદાદેઃ ૭૩૧૨॥

શરદાદિ ગણપાઠમાંનાં શરદ્ વગેરે નામ જેના અન્તમાં છે એવા અવ્યયીભાવસમાસને સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય થાય છે. શરદઃ સમીપમ્ અને ત્વં પ્રતિ આ અર્થમાં ઉપ અવ્યયને શરદ્ નામની સાથે 'વિભક્તિ ૩-૧-૩૧' થી અવ્યયીભાવસમાસ. અને ત્યદ્ નામની સાથે પ્રતિ નામને 'લક્ષણે ૩-૧-૩૩' થી અવ્યયીભાવસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ [જ] પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઉપશરદમ્ અને પ્રતિત્યદમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શરદઃઋતુની નજીક. તેની સામે. ॥૧૨॥

જરાયા જરસ્ ચ ૭૩૧૩॥

જરા નામ જેના અન્તમાં છે- એવા અવ્યયીભાવસમાસને અત્ સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે. અને ત્યારે જરા નામને જરસ્ આદેશ થાય છે. જરાયાઃ સમીપમ્ આ અર્થમાં જરા નામની સાથે ઉપ અવ્યયને 'વિભક્તિ ૩-૧-૩૧' થી અવ્યયીભાવસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય અને જરા ને જરસ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપજરસમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-વૃદ્ધાવસ્થાની નજીક. ॥૧૩॥

સમાસાન્ત અત્ [જ] પ્રત્યયાન્ત સરજસ, ઉપશુન અને અનુગવ આ અવ્યયીભાવસમાસોનું નિપાતન કરાય છે. રજસા સહ; શૂનઃ સમીપમ્ અને ગામન્વાયતનમ્ આ અર્થમાં સહ અવ્યયને રજસુ નામની સાથે અને ઉપ અવ્યયને સ્વન્ નામની સાથે ‘વિમક્તિં ૩-૧-૩૧’ થી અવ્યયીભાવસમાસ. તેમ જ ગો નામને અનુ અવ્યયની સાથે ‘દૈર્ઘ્યં ૩-૧-૩૪’ થી અવ્યયીભાવસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસના અન્તે અત્ [જ] પ્રત્યય. તથા સ્વન્ ના વ ને ઉ આદેશ. ‘સહસ્યં ૩-૨-૧૪૩’ થી સહ ને સ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સરજસમ્ ઉપશુનમ્ અને અનુગવમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ધૂળને પણ છોડ્યા વિના [બધું જ] ખાય છે. કૂતરાની પાસે બેસે છે. બળદને અનુરૂપ લાંબી ગાડી. ॥૧૪॥

જાત-મહત્-વૃદ્ધધાતુક્ષ્ઃ કર્મધારયાત્ ૭૩।૧૫॥

જાત, મહત્ અને વૃદ્ધ નામથી પરમાં રહેલ ઉક્તન્ નામ છે અન્તમાં જેના એવા કર્મધારયસમાસને અત્ [જ] સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે. જાતઃશ્રાસાતુક્ષા, મહાંશ્રાસાતુક્ષા અને વૃદ્ધઃશ્રાસાતુક્ષા આ અર્થમાં ‘વિશેષણં ૩-૧-૧૬’ થી કર્મધારયસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય. ‘નોઽપદં ૭-૪-૬૧’ થી અન્ત્ય અન્ નો લોપ. ‘જાતીયૈં ૩-૨-૭૦’ થી મહત્ નામને ડા [આ] પ્રત્યય. ‘ઙિત્યન્ત્યં ૨-૧-૧૧૪’ થી મહત્ ના અત્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી જાતોક્ષઃ, મહોક્ષઃ અને વૃદ્ધોક્ષઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ઉત્પન્ન બળદ. મોટો બળદ. ઘરડો બળદ. કર્મધારયાદિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જાત મહત્ અને વૃદ્ધ નામથી પરમાં રહેલ ઉક્તન્ નામ જેના અન્તમાં છે-એવા કર્મધારય જ સમાસને અત્ સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે.

તેથી જાતસ્યોક્તા અહીં 'ષષ્ટ્યયં ૩-૧-૭૬' થી ષષ્ઠીતત્પુરુષસમાસથી નિષ્પન્ન જાતોક્તિ નામને આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય ન થવાથી જાતોક્તા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- જન્મેલાનો બળદ. ॥૧૫॥

સ્ત્રિયાઃ પુંસો દ્વન્દ્વાચ્ચ ૭।૩।૧૬॥

સ્ત્રી નામથી પરમાં રહેલ પુસ્ત્ર નામ જેના અન્તમાં છે એવા દ્વન્દ્વ સમાસને તેમ જ કર્મધારયસમાસને અત્ [અ] સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે. સ્ત્રી ચ પુમાંશ્ચ અને સ્ત્રી ચાતૌ પુમાંશ્ચ આ વિગ્રહમાં અનુક્રમે 'ચાર્યે દ્વન્દ્વઃ ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી દ્વન્દ્વ સમાસ અને 'વિશેષણં ૩-૧-૧૬' થી કર્મધારયસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે સ્ત્રીપુંસૌ અને સ્ત્રીપુંસઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સ્ત્રી અને પુરુષ. નપુંસક. ॥૧૬॥

ઋક્સામર્ગ્યજુષ-ધેન્વનડુહ-વાઙ્મનસાઽહોરાત્ર-રાત્રિન્દિવ-
નક્તંદિવાઽહર્દિવોર્વષ્ટીવ-પદષ્ટીવા-ઽક્ષિષ્ઠુવ-દારગવમ્ ૭।૩।૧૭॥

ઋક્સામ, ઋગ્યજુષ, ધેન્વનડુહ, વાઙ્મનસ, અહોરાત્ર, રાત્રિન્દિવ, નક્તંદિવ, અહર્દિવ, ઝર્વષ્ટીવ, પદષ્ટીવ, અક્ષિષ્ઠુવ અને દારગવ-આ સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યયાન્ત દ્વન્દ્વ સમાસોનું નિપાતન કરાય છે. ઋક્ ચ સામ ચ; ઋક્ ચ યજુશ્ચ; ધેનુશ્ચાનડૂવાંશ્ચ; વાક્ ચ મનશ્ચ; અહશ્ચ રાત્રિશ્ચ; રાત્રિશ્ચ દિવા ચ; નક્તં ચ દિવા ચ- આ વિગ્રહમાં 'ચાર્યે ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી દ્વન્દ્વ સમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ [અ] પ્રત્યય; તેમ જ રાત્રિ અને નક્ત આ પૂર્વપદના અન્તે મ્ નો આગમ. 'નોઽપદં ૭-૪-૬૧' થી સામન્ ના અન્ નો લોપ. 'અર્વણે ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઇ તથા આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઋક્સામે, ઋગ્યજુષમ્, ધેન્વનડુહૌ, વાઙ્મનસે, અહોરાત્રઃ,

રાત્રિદિવમ્ અને નક્તંદિવમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહ્યં દિવા ચ આ વિગ્રહમાં પર્યાયવાચક શબ્દોનો વીપ્સામાં આ સૂત્રથી દ્વન્દ્વસમાસ; તથા સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય. ‘અર્થે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અહરિવમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. ઋઠ્ઠા ષાષ્ટીવન્તૌ ચ; પાદૌ ષાષ્ટીવન્તૌ ચ; અક્ષિણી ચ મુઠ્ઠૌ ચ અને દારાશ્ચ ગાવશ્ચ આ વિગ્રહમાં ‘ચાર્થે ૦ ૩-૧-૧૧૭’ થી દ્વન્દ્વ સમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય. તેમ જ નિપાતનના કારણે અષ્ટીવત્ ના અત્ નો લોપ. પાદ શબ્દને પદ્ આદેશ. મ્રુ ના ઋ ને ઝવ્ આદેશ તેમ જ અક્ષિ અને દાર નામનો સમાસમાં પૂર્વપ્રયોગ...વગેરે કાર્ય થવાથી ઋર્વષ્ટીવમ્, પદષ્ટીવમ્, અક્ષિમ્રુવમ્ અને દારાગવમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-ઋગ્વેદ અને સામવેદ. ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદ. ગાય અને બળદ. વાણી અને મન. દિવસ અને રાત. રાત અને દિવસ. રાત અને દિવસ. દિવસ દિવસ. જંઘા અને હાડકાંવાળાં બે અંગો. બે પગ અને હાડકાંવાળાં બે અંગો. બે આંખ અને બે ભૂકુટીઓ. સ્ત્રીઓ અને ગાયો. ॥૧૭॥

ચવર્ગ-દ-ષ-હઃ સમાહારે ૭।૩।૧૮॥

ચૂ વર્ગીય વ્યઞ્જન જેના અન્તમાં છે તેમ જ દ્ ષ્ કે હ જેના અન્તમાં છે—એવા સમાહારાર્થક દ્વન્દ્વ સમાસને સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય થાય છે. વાક્ ચ ત્વક્ ચ, સમ્પત્ ચ વિપદ્; વાક્ ચ ત્વિદ્ ચ અને છત્રઞ્ચોપાનહૌ ચ આ વિગ્રહમાં ‘ચાર્થે ૦ ૩-૧-૧૧૭’ થી દ્વન્દ્વ સમાસ. વાક્ત્વચ્ [ચ વર્ગાન્ત]; સમ્પદ્વિપદ્ [દન્ત]; વાક્ત્વિષ્ [ષન્ત] અને છત્રોપાનહ [હન્ત] નામને આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય...વગેરે કાર્ય થવાથી વાક્ત્વચમ્; સમ્પદ્વિપદમ્; વાક્ત્વિષમ્ અને છત્રોપાનહમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-વાણી અને ત્વચા. સમ્પત્તિ અને વિપત્તિ. વાણી અને પ્રભા. છત્ર

અને જોડા. સમાહાર इति किम् ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચ. વર્ગીય વ્યંજન તેમ જ ઢ ષ કે હ જેના અન્તમાં છે એવા સમાહારાર્થક જ દ્વન્દ્વ સમાસને સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી પ્રાવૃદ્-શરદ્ગ્યામ્ અહીં પ્રાવૃદ્ ચ શરદ્ ચ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્ય થાય છે. પરન્તુ ઈતરૈતરદ્વન્દ્વસમાસ હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ-વર્ધાશ્ચતુ અને શરદ્શ્ચતુથી. ॥૧૮॥

द्विगोरन्मह्नोऽद् ७।३।११॥

અન્ અને અહન્ શબ્દ છે અન્તમાં જેને એવા સમાહાર દ્વિગુ સમાસને અદ્ સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે. પજ્વાનાં તક્ષણાં સમાહારઃ અને દ્વયોરહ્નોઃ સમાહારઃ આ વિગ્રહમાં ‘સંખ્યા૦ ૩-૧-૧૧’ થી સમાહારદ્વિગુસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અદ્ [અ] પ્રત્યય. ‘નોડપદ૦ ૭-૪-૬૧’ થી અન્ત્ય અન્ નો લોપ. પજ્વતક્ષ નામને ‘દ્વિગોઃ સમા૦ ૨-૪-૨૨’ થી સ્ત્રીલિંગમાં ફી પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પજ્વતક્ષી અને પજ્વતક્ષમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમ જ દ્વયહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ક્રમશઃ સ્ત્રીલિંગ, નપુંસકલિંગ અને પુલિંગ નિર્દેશ લિંગાનુશાસનના બળે પ્રાપ્ત છે. અન્ ના ગ્રહણથી જ અહન્ અન્તવાળા સમાહારદ્વિગુને આ સૂત્રથી અદ્ સમાસાન્ત થઈ શકે છે; પરન્તુ ‘સર્વાશ૦ ૭-૩-૧૧૮’ થી વિહિત અદ્ ના બાધ માટે અહીં અહન્ નું પૃથગ્ ગ્રહણ છે. અર્થ ક્રમશઃ- પાંચ કર્મકરોનો સમુદાય. બે દિવસોનો સમુદાય. દ્વિગોરિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અન્ અને અહન્ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા સમાહારદ્વિગુસમાસને જ સમાસાન્ત અદ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સમાહૃતાનિ અહાનિ આ અર્થમાં ‘પ્રાત્યવ૦ ૩-૧-૪૭’ થી તત્પુરુષ સમાસ. સમાહન્ નામને

‘સર્વાશં ૭-૩-૧૧૮’ થી સમાસાન્ત અદ્ પ્રત્યય અને અહન્ ને અહન્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સમહનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં દ્વિગુસમાસ ન હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અદ્ [અ] પ્રત્યય થતો નથી. [અન્યથા આ સૂત્રથી સમહઃ આવો પ્રયોગ થાત.] અર્થ-સમાહૃત દિવસો. ॥૧૧॥

દ્વિ-ત્રૈરાયુષઃ ૭।૩।૧૦૦॥

દ્વિ અને ત્રિ નામથી પરમાં રહેલો આયુષ્ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા સમાહારદ્વિગુસમાસને સમાસાન્ત અદ્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. દ્વયોરાયુષોઃ સમાહારઃ અને ત્રયાણમાયુષાં સમાહારઃ આ અર્થમાં ‘સદ્ધ્યાં ૩-૧-૧૧’ થી સમાહારદ્વિગુસમાસ. આ સૂત્રથી અદ્ સમાસાન્ત પ્રત્યય...વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વાયુષમ્ અને ત્રાયુષમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બે આયુષ્યોનો સમુદાય. ત્રણ આયુષ્યોનો સમુદાય. ॥૧૦૦॥

વાજ્જલેરલુકઃ ૭।૩।૧૦૧॥

દ્વિ અને ત્રિ નામથી પરમાં રહેલ અજ્જલિ નામ જેના અન્તમાં છે-એવા દ્વિગુ સમાસને; તેનાથી પરમાં રહેલા તદ્ધિત પ્રત્યયનો લોપ થયો ન હોય તો; વિકલ્પથી સમાસાન્ત અદ્ પ્રત્યય થાય છે. દ્વયોરજ્જલ્યોઃ સમાહારઃ આ અર્થમાં ‘સદ્ધ્યાં ૩-૧-૧૧’ થી સમાહાર દ્વિગુ સમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અદ્ [અ]પ્રત્યય. ‘અવર્ણં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ....વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વયજ્જલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અદ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે દ્વયજ્જલિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-બે અંજલીનો સમુદાય. ત્રિયોઽજ્જલિમ્ આગતમ્ આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાહારદ્વિગુ-સમાસ. આ સૂત્રથી

સમાસાન્ત અદ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય વિકલ્પે થવાથી ટ્ર્યજ્જલ અને ટ્ર્યજ્જલિ નામને ‘નૃહેતુભ્યોં ૬-૩-૧૫૬’ થી મયદ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ટ્ર્યજ્જલમયમ્ અને ટ્ર્યજ્જલિમયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ત્રણ અંજલિથી આવેલું. અલુક ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વિ અને ત્રિ થી પરમાં રહેલ અજ્જલિ નામ જેના અન્તમાં છે એવા દ્વિગુ સમાસને; તેનાથી પરમાં રહેલા તદ્દ્વિત પ્રત્યયનો લોપ ન થયો હોય તો જ વિકલ્પથી સમાસાન્ત અદ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી દ્વાખ્યામજ્જલિભ્યાં ક્રીતઃ આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વિગુ સમાસ. ‘મૂલ્યૈઃ ક્રીતે ૬-૪-૧૫૦’ થી ઇકળ્ પ્રત્યય. ‘અનામ્યં ૬-૪-૧૪૧’ થી ઇકળ્ પ્રત્યયનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વ્યજ્જલિ ઘટઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં દ્વિગુ સમાસ, લુપ્ત-તદ્વિત પ્રત્યયાન્ત હોવાથી આ સૂત્રથી તેને સમાસાન્ત અદ્ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ- બે અંજલિઓથી ખરીદેલ ઘડો. ॥૧૦૧॥

ચાર્યા વા ૭૩૧૦૨॥

ચારી નામ છે અન્તમાં જેના એવા દ્વિગુ સમાસને; તેનાથી પરમાં રહેલા તદ્દ્વિત પ્રત્યયનો લોપ થયો ન હોય તો વિકલ્પથી સમાસાન્ત અદ્ પ્રત્યય થાય છે. દ્વયોઃ ચાર્યોઃ સમાહારઃ આ અર્થમાં ‘સદ્ધ્યાં ૩-૧-૧૧’ થી દ્વિગુ સમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અદ્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણેં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઈ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિચારમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અદ્ સમાસાન્ત પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘ક્લીવે ૨-૪-૧૭’ થી ચારી ના ઈ ને -હસ્વ ઇ આદેશ થવાથી દ્વિચારિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-બે ખારીઓનો સમુદાય. પન્ચ ચાર્યો ધનમસ્ય આ વિગ્રહમાં ‘સદ્ધ્યાં ૩-૧-૧૧’ થી દ્વિગુ સમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અદ્ [અ] પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પન્ચચારધનઃ આવો પ્રયોગ થાય

છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અદ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે પञ्चखारी-
 ઘનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ— પાંચ ખારી ઘન છે જેનું
 તે. પञ्च खार्यो घनमस्य આ વિગ્રહમાં ‘एकार्यं ૩-૧-૨૨’ થી
 બહુવ્રીહિ સમાસની અપેક્ષાએ ઘન ઉત્તરપદ પરમાં હોવાથી અહીં
 દ્વિગુસમાસ છે. ॥૧૦૨॥

वाडर्धाच्च ७।३।१०३॥

અર્થ શબ્દથી પરમાં રહેલો ચારી શબ્દ છે અન્તમાં જેના
 એવા સમાસને; તેનાથી પરમાં રહેલા તદ્ધિત પ્રત્યયનો લોપ ન
 થયો હોય તો, સમાસાન્ત અદ્ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. ચાર્યા
 અર્થમ્ આ વિગ્રહમાં ‘समेटशे० ૩-૧-૫૪’ થી તત્પુરુષસમાસ. આ
 સૂત્રથી અદ્ [अ] સમાસાન્ત પ્રત્યય. ‘अवर्णे० ૭-૪-૬૮’ થી
 અન્ત્ય ઈ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અર્ધચારમ્ આવો પ્રયોગ
 થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અદ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે
 અર્ધચારી આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે—
 અર્ધચારમ્ અહીં અદ્ સમાસાન્ત પ્રત્યયના વિધાનના કારણે
 સ્ત્રીલિંગમાં પ્રયોગ થતો નથી. અન્યથા અદ્ પ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીલિંગ
 અર્ધચાર નામને ‘अणजे० ૨-૪-૨૦’ થી ફી પ્રત્યયાદિ કાર્યથી
 અર્ધચારી પ્રયોગ થાય તો અદ્ પ્રત્યયના વિધાનનો કોઈ અર્થ જ
 ન રહે. કારણ કે એવો પ્રયોગ તો અદ્ પ્રત્યય વિના થતો જ
 હતો. સૂત્રસ્થ ચ પદ ઉત્તરસૂત્રમાં દ્વિગુ ની અનુવૃત્તિ માટે છે.
 અર્થ— ખારીનો અર્ધભાગ. ॥૧૦૩॥

नावः ७।३।१०४॥

અર્થ શબ્દથી પરમાં રહેલો નૌ શબ્દ છે; અન્તમાં જેના
 એવા સમાસને તેમ જ નૌ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા
 ૨૨૪

દ્વિગુસમાસને; તદ્દિત પ્રત્યયનો લોપ ન થયો હોય તો સમાસાન્ત અદ્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. અર્થ નાવઃ આ વિગ્રહમાં 'સર્વેઽશેઽ ૩-૧-૫૪' થી તત્પુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અદ્ [અ] પ્રત્યય....વગેરે કાર્ય થવાથી અર્થનાવમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થનાવ નામ સ્ત્રીલિંગ પદ્ય હોવાથી સ્ત્રીલિંગમાં 'અણજેઽ ૨-૪-૨૦' થી ઙી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અર્થનાવી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-નૌકાનો અર્થભાગ. પ્ચનાનાં નાવાં સમાહારઃ આ અર્થમાં 'સદ્દુહ્યાઽ ૩-૧-૧૧' થી દ્વિગુસમાસ. આ સૂત્રથી અદ્ [અ] સમાસાન્ત પ્રત્યય... વગેરે કાર્ય થવાથી પ્ચનાવમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પાંચ નૌકાનો સમુદાય.

અલુકાત્વેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અર્થ શબ્દથી પરમાં રહેલો નૌ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા સમાસને તેમ જ નૌ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા દ્વિગુસમાસને; તેનાથી પરમાં રહેલા તદ્દિત પ્રત્યયનો લોપ થયો ન હોય તો જ અદ્ સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે. તેથી દ્વામ્યાં નૌમ્યાં ક્રીતઃ આ અર્થમાં તદ્દિત પ્રત્યયના વિષયમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વિગુસમાસ. 'મૂલ્યઃ ક્રીતે ૬-૪-૧૫૦' થી ઇકળ પ્રત્યય. 'અનામ્યઽ ૬-૪-૧૪૧' થી ઇકળ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિનૌઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં દ્વિગુસમાસની પરમાં તદ્દિત પ્રત્યયનો લોપ થયો હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અદ્ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ-બે નાવથી ખરીદેલ. ॥૧૦૪॥

ગોસ્તત્પુરુષાત્ ૭૧૩૧૦૫॥

ગો શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા તત્પુરુષસમાસને; તેની પરમાં રહેલા તદ્દિત પ્રત્યયનો લોપ થયો ન હોય તો; સમાસાન્ત અદ્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. રાજઃ ગૌઃ આ વિગ્રહમાં 'વહ્નયઽ ૩-૧-૭૬' થી તત્પુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત

અદ્ [અ] પ્રત્યય. રાજગવ નામને ‘અણજે૦ ૨-૪-૨૦’ થી ફી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી રાજગવી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-રાજાની ગાય. તત્પુરુષાદિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગો શબ્દ જેના અન્તે છે એવા તત્પુરુષસમાસને જ; તેનાથી પરમાં રહેલા તદ્ધિત પ્રત્યયનો લોપ થયો ન હોય તો; સમાસાન્ત અદ્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. તેથી ચિત્રા ગૌર્યસ્ય આ વિગ્રહમાં ‘एकाव्यं ૩-૧-૨૨’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. ‘गोश्च ૨-૪-૧૬’ થી ગો ના ઓ ને હ્રસ્વ ઉ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ચિત્રગુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં બહુવ્રીહિસમાસને આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અદ્ [અ] પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ-ચિત્ર વર્ણની ગાયવાળો.

અલુક इत्येव= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગો શબ્દાન્ત તત્પુરુષસમાસને તેની પરમાં રહેલા તદ્ધિત પ્રત્યયનો લોપ ન થયો હોય તો જ સમાસાન્ત અદ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી પञ्चभिर् गोभिः क्रीतः આ વિગ્રહમાં તદ્ધિત પ્રત્યયના વિષયમાં ‘सङ्ख्यां ૩-૧-૧૧’ થી દ્વિગુ સમાસ. ‘मूलैः ૬-૪-૧૫૦’ થી ફકળ પ્રત્યય. ‘अनाम्यं ૬-૪-૧૪૧’ થી ફકળ પ્રત્યયનો લોપ. ગો નામના ઓ ને ઉપર જણાવ્યા મુજબ -હ્રસ્વ ઉ આદેશ....વગેરે કાર્ય થવાથી પञ्चगुः આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં તદ્ધિત પ્રત્યયનો લોપ થયો હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અદ્ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ-પાંચ ગાયથી ખરીદેલું-વસ્ત્ર. ॥૧૦૫॥

રાજન્-સલ્લે: ૭।૩।૧૦૬॥

રાજન્ અને સલ્લિ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા તત્પુરુષ સમાસને અદ્ [અ] સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે. પञ्चानां राज्ञां समाहारः આ વિગ્રહમાં ‘सङ्ख्यां ૩-૧-૧૧’ થી દ્વિગુતત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અદ્ પ્રત્યય. ‘नोऽपदं ૭-૪-૬૧’

થી અન્ત્ય અન્ નો લોપ. ‘અળજે૦ ૨-૪-૨૦’ થી ક્રી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પચ્ચરાજી આવો પ્રયોગ થાય છે. રાજ્ઞઃ સઘ્ના આ વિગ્રહમાં ‘ષષ્ટ્યય૦ ૩-૧-૭૬’ થી તત્પુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અદ્ [અ] પ્રત્યય. ‘અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી રાજસઘ્નાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— પાંચ રાજાઓનો સમુદાય. રાજાનો મિત્ર. ॥૧૦૬॥

રાષ્ટ્રાખ્યાદ્ બ્રહ્મણઃ ૭૩૧૧૦૭॥

રાષ્ટ્રવાયક નામથી પરમાં રહેલ બ્રહ્મન્ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા તત્પુરુષસમાસને સમાસાન્ત અદ્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. સુરાષ્ટ્રે બ્રહ્મા આ વિગ્રહમાં ‘સત્તમી૦ ૩-૧-૮૮’ થી તત્પુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અદ્ [અ] પ્રત્યય. ‘જોડપદ૦ ૭-૪-૬૧’ થી અન્ત્ય અન્ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી સુરાષ્ટ્રબ્રહ્મઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ— સુરાષ્ટ્રમાં રહેનાર બ્રાહ્મણ. રાષ્ટ્રાખ્યાદિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ રાષ્ટ્રવાયક જ નામથી પરમાં રહેલ બ્રહ્મન્ શબ્દ છે અંતમાં જેના એવા તત્પુરુષસમાસને અદ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી દેવાનાં બ્રહ્મા આ વિગ્રહમાં ‘ષષ્ટ્યય૦ ૩-૧-૭૬’ થી તત્પુરુષસમાસ....વગેરે કાર્ય થવાથી દેવબ્રહ્મા આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં રાષ્ટ્રાર્થક નામથી પરમાં રહેલ બ્રહ્મન્ શબ્દાન્ત તત્પુરુષસમાસ ન હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અદ્ [અ] પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ— નારદ. ॥૧૦૭॥

કુ-મહદ્ભ્યાં વા ૭૩૧૧૦૮॥

કુ અને મહત્ શબ્દથી પરમાં રહેલો બ્રહ્મન્ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા તત્પુરુષસમાસને વિકલ્પથી સમાસાન્ત અદ્ પ્રત્યય થાય છે. કૃત્સિતો [પાપો] બ્રહ્મા આ અર્થમાં ‘ગતિવચ૦ ૩-

૧-૪૨' થી તત્પુરુષસમાસ; અને મહાન્ બ્રહ્મા આ અર્થમાં 'સન્-મહત્ ૩-૧-૧૦૭' થી તત્પુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી અદ્ [અ] સમાસાન્ત પ્રત્યય. 'નોડપદ ૭-૪-૬૧' થી અન્ત્ય અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કુબ્રહ્મઃ અને મહાબ્રહ્મઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અદ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે કુબ્રહ્મા અને મહાબ્રહ્મા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પાપી બ્રાહ્મણ. મહાબ્રાહ્મણ. [મહત્ ના અન્તે 'જાતીયૌ ૩-૨-૭૦' થી ઙા પ્રત્યય. 'હિત્યન્ય ૨-૧-૧૧૪' થી અન્ત્ય અત્ નો લોપ.] ॥૧૦૮॥

ગ્રામ-કૌટાત્ તક્ષ્ણઃ ૭૩૧૧૦૧॥

ગ્રામ અને કૌટ શબ્દથી પરમાં રહેલો તક્ષ્ણ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા તત્પુરુષસમાસને સમાસાન્ત અદ્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. ગ્રામસ્ય તક્ષા અને કૌટક્ષાસૌ તક્ષા આ વિગ્રહમાં 'ષણ્ણ્ય ૩-૧-૭૬' થી ગ્રામ નામને અને 'વિશેષણં ૩-૧-૯૬' થી કૌટ નામને અનુક્રમે તત્પુરુષ અને કર્મધારયતત્પુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અદ્ [અ] પ્રત્યય. 'નોડપદ ૭-૪-૬૧' થી અન્ત્ય અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગ્રામતક્ષઃ અને કૌટતક્ષઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ગામનો સુતાર. પોતાના ઘરમાં સ્વતંત્ર રીતે કામ કરનાર સુતાર. ॥૧૦૯॥

ગોષ્ઠાડતેઃ શુનઃ ૭૩૧૧૦૧॥

ગોષ્ઠ અને અતિ શબ્દથી પરમાં રહેલો શ્વન્ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા તત્પુરુષસમાસને સમાસાન્ત અદ્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. ગોષ્ઠે શ્વા અને અતિક્રાન્તઃ શ્વાનમ્ આ અર્થમાં અનુક્રમે 'સપ્તમી ૩-૧-૮૮' થી અને 'પ્રાત્યવ ૩-૧-૪૭' થી તત્પુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી અદ્ [અ] સમાસાન્ત પ્રત્યય. 'નોડપદ ૭-૪-૬૧' થી

અન્ય અન્ નો લોપ....વગેરે કાર્ય થવાથી ગોષ્ઠ્યઃ અને અતિશ્વો
બ્રાહ્મઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ગ્યાયોના સમુદાયમાં
રહેનાર કૃતરો. કૃતરાને જીતનાર ભૂંડ. ॥૧૧૦॥

प्राणिन उपमानात् ७।३।१११॥

પ્રાણ્યર્થક ઉપમાનવાચક નામથી પરમાં રહેલ શ્વન્ નામ છે અન્તમાં જેના એવા તત્પુરુષસમાસને સમાસાન્ત અદ્ [જ] પ્રત્યય થાય છે. વ્યાગ્ર ઇવ વ્યાગ્ર: સ ચાતૌ શ્વા આ અર્થમાં ‘ઉપમેયં ૩-૧-૧૦૨’ થી તત્પુરુષસમાસ. ‘પ્રથમો ૩-૧-૧૪૮’ થી શ્વન્ નામના પૂર્વનિપાતની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં આ સૂત્રના બળે તેનો [શ્વન્ નામનો] પરપ્રયોગ. વ્યાગ્રશ્વન્ નામને આ સૂત્રથી અદ્ સમાસાન્ત પ્રત્યય. ‘નોડપદ ૭-૪-૬૧’ થી અન્ત્ય અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વ્યાગ્રશ્વ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-વાધ જેવો કૂતરો. ‘પ્રાણિન ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રાણ્યર્થક જ ઉપમાનવાચક નામથી પરમાં રહેલ શ્વન્ નામ છે અન્તમાં જેના એવા તત્પુરુષસમાસને સમાસાન્ત અદ્ [જ] પ્રત્યય થાય છે. તેથી ફલકમિવ શ્વા અહીં ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષસમાસાદિ કાર્ય થવાથી ફલકશ્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઉપમાનવાચક નામ પ્રાણ્યર્થક ન હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અદ્ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ-ઢાલ જેવો કૂતરો. ॥૧૧૧॥

अप्राणिनि ७।३।११२।।

પ્રાણીભિન્નાર્થક ઉપમાનવાચક શ્વન્ નામ જેના અન્તમાં છે એવા તત્પુરુષસમાસને સમાસાન્ત અટ્ પ્રત્યય થાય છે. આકર્ષઃ શ્વા ઇવ શ્વા આ અર્થમાં ‘ઉપમેયં ૩-૧-૧૦૨’ થી તત્પુરુષસમાસ.

આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અદ્ પ્રત્યય. અન્ત્ય અન્ નો 'નોડપદ૦ ૭-૪-૬૧' થી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આકર્ષસ્વઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-કૂતરા જેવી સાણસી. અપ્રાણિનીતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અપ્રાણ્યર્થક જ ઉપમાનવાચક સ્વ નામ છે; અન્તમાં જેના એવા તત્પુરુષસમાસને સમાસાન્ત અદ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી વાનરઃ સ્વા ઇવ આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષસમાસાદિ કાર્ય થવાથી વાનરસ્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં પ્રાણ્યર્થક ઉપમાનવાચક સ્વન્ નામ હોવાથી તદન્ત તત્પુરુષસમાસને આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અદ્ પ્રત્યય થતો નથી. ॥૧૧૨॥

पूर्वात्तरमृगाच्च सक्थः ७।३।११३॥

પૂર્વ, ઉત્તર અને મૃગ નામથી પરમાં રહેલો અને ઉપમાનાર્થક નામથી પરમાં રહેલો સક્થિ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા તત્પુરુષ સમાસને સમાસાન્ત અદ્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. પૂર્વ સક્થિ અને ઉત્તર સક્થિ આ વિગ્રહમાં 'વિશેષણં ૩-૧-૧૬' થી કર્મધારયસમાસ. મૃગસ્ય સક્થિ આ વિગ્રહમાં 'ષષ્ટ્યયં ૩-૧-૭૬' થી તત્પુરુષસમાસ. અને ફલકમિવ ફલકમ્ ફલકઞ્ચ તત્ સક્થિ આ વિગ્રહમાં 'ઉપમેયં ૩-૧-૧૦૨' થી તત્પુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી અદ્ સમાસાન્ત. 'અવર્ણં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પૂર્વસક્થમ્, ઉત્તરસક્થમ્, મૃગસક્થમ્ અને ફલકસક્થમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પૂર્વજંઘા. ઉત્તરજંઘા. મૃગની જંઘા. ઢાળ જેવી જંઘા. ॥૧૧૩॥

उरसोऽग्रे ७।३।११४॥

अग्रायक उरस् नाम જેના અન્તમાં છે એવા તત્પુરુષસમાસને

અદ્ [અ] સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે. [અગ્ર=મુખ-પ્રધાન.] અશ્વાશ્ચ તે ઈરઃ આ વિગ્રહમાં 'વિશેષણં ૩-૧-૧૬' થી કર્મધારય સમાસ. તેમ જ અશ્વાનામુરઃ આ વિગ્રહમાં 'ષષ્ટ્યં ૩-૧-૭૬' થી તત્પુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અદ્ [અ] પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અશ્વોરસં સેનાયાઃ અને અશ્વોરસં કવિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ઘોડાઓ સેનાનું મુખ છે. અશ્વની પ્રધાન લગામ. ॥૧૧૪॥

સરોડનોડશ્માયસો જાતિ-નામ્નોઃ ૭।૩।૧૧૫॥

સરસ, અનસ, અશ્મન્ અને અયસ શબ્દ અન્તમાં છે જેના એવા તત્પુરુષસમાસને યથાસંભવ જાતિ-અર્થમાં અને સંજ્ઞાના વિષયમાં સમાસાન્ત અદ્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. જાતસ્ય સરઃ આ વિગ્રહમાં 'ષષ્ટ્યં ૩-૧-૭૬' થી તત્પુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અદ્ પ્રત્યય..વગેરે કાર્ય થવાથી જાતસરસમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. [લઘુવૃત્તિમાં જાત ના સ્થાને જાલ પાઠ છે.] અર્થ-સરોવરવિશેષ. ઉપપન્નમનઃ આ વિગ્રહમાં ઉપ અને અન્સ નામનો 'વિશેષણં ૩-૧-૧૬' થી કર્મધારયતત્પુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અદ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપાનસમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-અન્નવિશેષ. સ્થૂલશ્ચાસાવશ્મા અને કાલઞ્ચ તદયઃ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ કર્મધારયતત્પુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અદ્ [અ] પ્રત્યય. 'નોડપદં ૭-૪-૬૧' થી અન્ત્ય અન્ નો લોપ..વગેરે કાર્ય થવાથી સ્થૂલાશ્મઃ અને કાલાયસમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પથ્થરની જાતિવિશેષ. લોઢાની જાતિવિશેષ. જાતિનામ્નોરિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ યથાસંભવ જાતિ-અર્થમાં અને સંજ્ઞાના વિષયમાં જ સરસ, અનસ, અશ્મન્ અને અયસ નામ જેના

અન્તમાં છે એવા તત્પુરુષસમાસને સમાસાન્ત અદ્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. તેથી પરમં ચ તત્તરઃ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ કર્મધારયસમાસાદિ કાર્ય થવાથી પરમત્તરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં જાતિ કે સંજ્ઞાનો વિષય ન હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અદ્ [અ] પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ-સુંદર સરોવર. ॥૧૧૫॥

અહ્નઃ ૭।૩।૧૧૬॥

અહ્ન નામ છે અન્તમાં જેના એવા તત્પુરુષસમાસને સમાસાન્ત અદ્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. પરમં ચ તદહઃ આ અર્થમાં પરમ નામને અહ્ન નામની સાથે ‘વિશેષ૦ ૩-૧-૧૬’ થી કર્મધારય તત્પુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અદ્ પ્રત્યય. ‘નોડપદ૦ ૭-૪-૬૧’ થી અન્ત્ય અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પરમાહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સારો દિવસ. ॥૧૧૬॥

સંખ્યાતાદહ્નઃ વા ૭।૩।૧૧૭॥

સંખ્યાતા નામથી પરમાં રહેલ અહ્ન નામ જેના અન્તમાં છે એવા તત્પુરુષસમાસને સમાસાન્ત અદ્ [અ]પ્રત્યય થાય છે અને ત્યારે અહ્ન નામને અહ્ન આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. સંખ્યાતામહઃ આ વિગ્રહમાં ‘વિશેષણ૦ ૩-૧-૧૬’ થી કર્મધારયતત્પુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અદ્ પ્રત્યય અને અહ્ન ને અહ્ન આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સંખ્યાતાહ્નઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં અહ્ન ને આ સૂત્રથી અહ્ન આદેશ ન થાય ત્યારે ‘નોડપદ૦ ૭-૪-૬૧’ થી અન્ત્ય અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સંખ્યાતાહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ગણેલો દિવસ. ॥૧૧૭॥

સર્વ શબ્દ, અંશાર્થક શબ્દ, સદ્વ્યાવાચક શબ્દ અને અવ્યયથી પરમાં રહેલો અહન્ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા તત્પુરુષ સમાસને અદ્ [અ] સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે; અને ત્યારે અહન્ નામને અહન્ આદેશ [નિત્ય] થાય છે. સર્વમહઃ આ વિગ્રહમાં 'વિશેષણં ૩-૧-૧૬' થી કર્મધારયતત્પુરુષસમાસ. અહ્નઃ પૂર્વઃ આ અર્થમાં 'સાયાહ્નાં ૩-૧-૫૩' થી અંશિતત્પુરુષ સમાસ. દ્વયોરહ્નો ભવઃ આ અર્થમાં તદ્ધિત પ્રત્યયના વિષયમાં 'સદ્વ્યાં ૩-૧-૧૧' થી દ્વિગુતત્પુરુષસમાસ. 'ભવે ૬-૩-૧૨૩' થી અણ્ [અ] પ્રત્યય, 'અનામ્યં ૬-૪-૧૪૧' થી અણ્ નો લોપ. અહરતિક્રાન્તા આ અર્થમાં 'પ્રાત્યવં ૩-૧-૪૭' થી તત્પુરુષસમાસ. સર્વાહન્, પૂર્વાહન્, દ્વયહન્ અને અત્યહન્ નામને આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અદ્ [અ] પ્રત્યય; તથા અહન્ ને અહન્ આદેશ. અત્યહન નામને 'અણજે ૨-૪-૨૦' થી ઙી પ્રત્યાદિ કાર્ય થવાથી સર્વાહ્નઃ, પૂર્વાહ્નઃ, દ્વયહ્નઃ પટઃ અને અત્યહ્ની કયા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- આખો દિવસ. દિવસનો પૂર્વભાગ. બે દિવસમાં થયેલું કપડું. દિવસનું ઉલ્લંઘન કરનારી કથા. ૥૧૧૮૥

સદ્વ્યાતૈક-પુણ્ય-વર્ષા-દીર્ઘાચ્ચ રાત્રેરત્ ૭૩૧૧૯૥

સંખ્યાત, એક, પુણ્ય, વર્ષા, દીર્ઘ, સર્વ, અંશવાચક શબ્દ, સંખ્યાવાચક શબ્દ અને અવ્યયથી પરમાં રહેલો રાત્રિ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા તત્પુરુષસમાસને સમાસાન્ત અત્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. સદ્વ્યાતા રાત્રિઃ; એકા રાત્રિઃ; પુણ્યા રાત્રિઃ આ વિગ્રહમાં 'વિશેષણં ૩-૧-૧૬' થી કર્મધારયતત્પુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય. 'અવર્ણં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઙ નો લોપ. સદ્વ્યાતા, એકા અને પુણ્યા નામને 'પુખ્તં ૩-૨-૫૭' થી

પુંવદ્ભાવ [આપ્ ની નિવૃત્તિ] વગેરે કાર્ય થવાથી સદ્ભ્યાતરાત્રઃ,
 એકરાત્રઃ અને પુણ્યરાત્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વર્ષાનાં રાત્રિઃ આ
 વિગ્રહમાં 'ષણ્મયં ૩-૧-૭૬' થી તત્પુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી
 સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી વર્ષારાત્રઃ આવો પ્રયોગ
 થાય છે. દીર્ઘાં ચાતૌ રાત્રિઃ આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ
 કર્મધારયતત્પુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય અને
 દીર્ઘાં નામને પુંવદ્ભાવ વગેરે કાર્ય થવાથી દીર્ઘરાત્રઃ આવો પ્રયોગ
 થાય છે. સર્વાં ચાતૌ રાત્રિઃ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ
 કર્મધારયતત્પુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ [અ] પ્રત્યય
 અને સર્વાં નામને પુંવદ્ભાવ વગેરે કાર્ય થવાથી સર્વરાત્રઃ આવો
 પ્રયોગ થાય છે. રાત્રેઃ પૂર્વમ્ આ વિગ્રહમાં 'પૂર્વાડપરાં ૩-૧-૫૨'
 થી તત્પુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય
 થવાથી પૂર્વરાત્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. દ્વયો રાત્ર્યો ભવઃ અને
 તિસૃષુ રાત્રિષુ ભવઃ આ અર્થમાં તદ્દ્ધિત પ્રત્યયના વિષયમાં
 'સદ્ભ્યા સમાહાં ૩-૧-૯૯' થી દ્વિગુતત્પુરુષસમાસ. 'ભવે ૬-૩-
 ૧૨૧' થી અણ્ [અ] પ્રત્યય. 'અનામ્યં ૬-૪-૧૪૧' થી અણ્ નો
 લોપ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી
 દ્વિરાત્રઃ અને ત્રિરાત્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. રાત્રિમતિક્રાન્તઃ આ
 અર્થમાં 'પ્રાત્યવં ૩-૧-૪૭' થી તત્પુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી અત્
 સમાસાન્ત પ્રત્યય વગેરે કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી
 અતિરાત્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સંખ્યાત રાત. એક
 રાત. પવિત્ર રાત. વર્ષાશ્રુતુની રાત. લાઘ્વી રાત. આખી રાત.
 રાતનો પૂર્વભાગ. બે રાતમાં થયેલો. ત્રણ રાતમાં થયેલો. રાત્રીને
 વિતાવનાર. ॥૧૧૧॥

પુરુષાયુષ-દ્વિસ્તાવ-ત્રિસ્તાવમ્ ૭૩૧૧૨૦॥

પુરુષાયુષ, દ્વિસ્તાવ અને ત્રિસ્તાવ આ તત્પુરુષસમાસોનું અત્

પ્રત્યયાન્તરૂપે નિપાતન કરાય છે. પુરુષત્યાયુઃ આ વિગ્રહમાં 'ષ્ઠ્યયન્-૩-૧-૭૬' થી તત્પુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી અત્ [અ] સમાસાન્ત પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પુરુષાયુષમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પુરુષનું આયુષ્ય. દ્વિસ્તાવતી અને ત્રિસ્તાવતી આ વિગ્રહમાં 'વિશેષણં ૩-૧-૧૬' થી કર્મધારયતત્પુરુષસમાસ; આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય તેમ જ અતી નો લોપ. 'આપ્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિસ્તાવા અને ત્રિસ્તાવા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- યજ્ઞવિશેષમાં બેગણી વેદિ. યજ્ઞવિશેષમાં ત્રણગણી વેદિ. ॥૧૨૦॥

શ્વસો વસીયસઃ ૭૩૧૨૧॥

શ્વસ્ નામથી પરમાં રહેલો વસીયસ્ શબ્દ જેના અન્તમાં છે- એવા તત્પુરુષસમાસને સમાસાન્ત અત્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. શોભનં વસીયઃ આ વિગ્રહમાં 'વિશેષણં ૩-૧-૧૬' થી કર્મધારય તત્પુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય...વગેરે કાર્ય થવાથી શ્વોવસીયસમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-કલ્યાણ. ॥૧૨૧॥

નિસક્ષ શ્રેયસઃ ૭૩૧૨૨॥

નિસ્ અને શ્વસ્ નામથી પરમાં રહેલો શ્રેયસ્ શબ્દ જેના અન્તમાં છે એવા તત્પુરુષસમાસને સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય થાય છે. નિશ્ચિતં શ્રેયઃ અને શોભનં શ્રેયઃ આ વિગ્રહમાં 'વિશેષણં ૩-૧-૧૬' થી કર્મધારયતત્પુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય...વગેરે કાર્ય થવાથી નિઃશ્રેયસમ્ અને શ્વઃશ્રેયસમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- મોક્ષ. સારું કલ્યાણ. ॥૧૨૨॥

નજ્ [ન] અને અવ્યયથી પરમાં રહેલો સદ્ધ્યાવાચક શબ્દ અન્તમાં છે જેના એવા તત્પુરુષસમાસને સમાસાન્ત ડ [અ] પ્રત્યય થાય છે. ન દશ આ વિગ્રહમાં 'નજ્ ૩-૧-૫૧' થી તત્પુરુષસમાસ. નિર્ગતત્રિંશતઃ આ વિગ્રહમાં 'પ્રાત્યવ૦ ૩-૧-૪૭' થી તત્પુરુષસમાસ. અદશન્ અને નિત્રિંશત્ નામને આ સૂત્રથી સમાસાન્ત ડ [અ] પ્રત્યય. 'ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪' થી અન્ત્ય અન્ તથા અત્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અદશાઃ અને નિત્રિંશઃ છદ્ગઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- દશથી ન્યૂન. તલવાર. અવ્યયના ગ્રહણથી જ નજ્ નું ગ્રહણ સિદ્ધ હોવા છતાં 'નજ્તત્સુ૦ ૭-૩-૭૧' થી પ્રાપ્ત પ્રતિષેધના બાધ માટે નજ્ નું પૃથગ્ ઉપાદાન છે. ॥૧૨૩॥

સદ્ધ્યાઽવ્યયાદ્ગુલિઃ ૭।૩।૧૨૪॥

સદ્ધ્યાવાચક નામ અને અવ્યયથી પરમાં રહેલો અદ્ગુલિ શબ્દ જેના અન્તમાં છે એવા તત્પુરુષસમાસને સમાસાન્ત ડ [અ] પ્રત્યય થાય છે. દ્વયોરદ્ગુલ્યોઃ સમાહારઃ આ અર્થમાં 'સદ્ધ્યાઽ ૩-૧-૧૧' થી દ્વિગુતત્પુરુષસમાસ. અને અદ્ગુલિભ્યો નિર્ગતમ્ આ અર્થમાં 'પ્રાત્યવ૦ ૩-૧-૪૭' થી તત્પુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી દ્વયદ્ગુલિ અને નિરદ્ગુલિ નામને સમાસાન્ત ડ પ્રત્યય. 'ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪' થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વયદ્ગુલમ્ અને નિરદ્ગુલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બે આંગળીઓનો સમુદાય. આંગળીઓથી નીકળેલું. ॥૧૨૪॥

अङ्गुलि नाम જેના અંતમાં છે એવા કાષ્ઠાર્થક બહુવ્રીહિ સમાસને સમાસાન્ત ટ [અ] પ્રત્યય થાય છે. દ્વે અંગુલી यस્ય આ અર્થમાં ‘एकार्षं० ३-१-२२’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી દ્વયઙ્ગુલિ નામને સમાસાન્ત ટ [અ] પ્રત્યય. ‘अवर्णे० ७-४-६८’ થી અન્ત્ય ઙ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વયઙ્ગુલમ્ કાષ્ઠમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—બે આંગળી જેવા અવયવોથી યુક્ત લાકડું— જે કાંટા વગેરેના વિક્ષેપ માટે વપરાય છે. કાષ્ઠ इति किम् ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અઙ્ગુલિ નામ જેના અન્તમાં છે એવા કાષ્ઠાર્થક જ બહુવ્રીહિસમાસને સમાસાન્ત ટ પ્રત્યય થાય છે. તેથી પञ्चाङ्गुलयो यस्मिन् આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી પञ्चाङ्गुलि ईस्तः આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—પાંચ આંગળીવાળો હાથ. અહીં બહુવ્રીહિસમાસ કાષ્ઠાર્થક ન હોવાથી સમાસાન્ત ટ પ્રત્યય આ સૂત્રથી થતો નથી. ॥૧૨૫॥

सक्थ्यक्ष्णः स्वाङ्गो ७।३।१२६॥

સ્વાઙ્ગવાચક સક્થિ અને અક્ષિ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા બહુવ્રીહિસમાસને સમાસાન્ત ટ [અ] પ્રત્યય થાય છે. દીર્ઘ સક્થિની યસ્યાઃ અને શોભને અક્ષિણી યસ્યાઃ આ વિગ્રહમાં ‘एकार्षं० ३-१-२२’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. દીર્ઘસક્થિ અને સ્વક્ષિ નામને આ સૂત્રથી સમાસાન્ત ટ પ્રત્યય. ‘अवर्णे० ७-४-६८’ થી અન્ત્ય ઙ નો લોપ. ‘अणजे० २-४-२०’ થી ઙી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી દીર્ઘસક્થી અને સ્વક્ષી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— દીર્ઘ જંઘાવાળી સ્ત્રી. સુંદર આંખોવાળી સ્ત્રી. સ્વાઙ્ગ इति किम् ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્વાઙ્ગ વાચક જ સક્થિ અને અક્ષિ નામ જેના અન્તમાં છે એવા બહુવ્રીહિસમાસને સમાસાન્ત

ટ પ્રત્યય થાય છે. તેથી દીર્ઘ સ્વચ્છિ યસ્ય આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી દીર્ઘસ્વચ્છિ અનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-લાંબી ધુરાવાળી ગાડી. અહીં સ્વચ્છિ નામ સ્વાફગવાચક ન હોવાથી તદન્ત બહુવ્રીહિસમાસને આ સૂત્રથી ટ પ્રત્યય થતો નથી. ॥૧૨૬॥

દ્વિત્રેર્મૂર્ધ્નો વા ૭૩૧૧૨૭॥

દ્વિ અને ત્રિ નામથી પરમાં રહેલ મૂર્ધન્ નામ છે અન્તમાં જેના એવા બહુવ્રીહિસમાસને વિકલ્પથી સમાસાન્ત ટ પ્રત્યય થાય છે. દ્વૌ મૂર્ધાનો યસ્ય અને ત્રયો મૂર્ધાનો યસ્ય આ વિગ્રહમાં ‘૧૧-૨૨’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત ટ [જ] પ્રત્યય. ‘નોડપદ૦ ૭-૪-૬૧’ થી અન્ત્ય અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિમૂર્ધઃ અને ત્રિમૂર્ધઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ટ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે દ્વિમૂર્ધા અને ત્રિમૂર્ધા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બે માથાવાળો, ત્રણ માથાવાળો. ॥૧૨૭॥

પ્રમાણી-સફ્સ્યાઙ્ ડઃ ૭૩૧૧૨૮॥

પ્રમાણી નામ છે અન્તમાં જેના એવા બહુવ્રીહિસમાસને તેમ જ સફ્સ્યાવાચક નામ જેના અન્તમાં છે એવા બહુવ્રીહિસમાસને સમાસાન્ત ડ [જ] પ્રત્યય થાય છે. સ્ત્રી પ્રમાણી યેષામ્ આ વિગ્રહમાં ‘૧૧-૨૨’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. અને દ્વૌ વા ત્રયો વા આ વિગ્રહમાં ‘સુજ્ વાર્ય૦ ૩-૧-૧૧’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત ડ પ્રત્યય. ‘ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪’ થી અન્ત્ય ઈ અને ઈ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્ત્રીપ્રમાણાઃ કુટુમ્બિનઃ અને દ્વિત્રાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સ્ત્રી ઉપર નિર્ભર કુટુમ્બીઓ. બે અથવા ત્રણ. ॥૧૨૮॥

સુપ્રાત-સુશ્વ-સુદિવ-શારિકુક્ષ-ચતુરશ્રેણીપદાઽજપદ-પ્રોષ્ઠપદ-
ભદ્રપદમ્ ૭૩૧૨૧॥

સુપ્રાત, સુશ્વ, સુદિવ, શારિકુક્ષ, ચતુરશ્ર [સ], ણીપદ, અજપદ, પ્રોષ્ઠપદ અને ભદ્રપદ— આ ઙ [અ] પ્રત્યયાન્ત બહુવ્રીહિસમાસોનું નિપાતન કરાય છે. શોભનં કર્મ પ્રાતરસ્ય, શોભનં કર્મ શ્વોઽસ્ય, શોભનં કર્મ દિવાઽસ્ય, શારેરિવ કુશિરસ્ય, ચત્ત્વોઽશ્રયોઽસ્ય; ણ્યાં ઇવ પાદાવસ્ય, અજસ્યેવ પાદાવસ્ય, પ્રોષ્ઠસ્ય [પ્રોષ્ઠો ગૌસ્તસ્ય] ઇવ પાદાવસ્ય આ વિગ્રહમાં ‘ઉદ્ગમું ૩-૧-૨૩’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. તેમ જ ભદ્રૌ પાદાવસ્ય આ વિગ્રહમાં ‘એકાર્થં ૩-૧-૨૨’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત ઙ પ્રત્યય. પાદ ને પદ્ આદેશ. ‘ઙિત્યન્ત્યં ૨-૧-૧૧૪’ થી અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સુપ્રાતો ના, સુશ્વઃ, સુદિવઃ, શારિકુક્ષઃ, ચતુરશ્રઃ [સઃ]; ણીપદઃ, અજપદઃ, પ્રોષ્ઠપદઃ અને ભદ્રપદઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— સવારે સારું કરનાર. આવતી કાલે સારું કરનાર. દિવસે સારું કરનાર. મેના જેવું પેટવાળો. ચાર ખૂણાવાળો. હરિણી જેવા પગવાળો. બકરા જેવા પગવાળો. બળદ જેવા પગવાળો. સારા પગવાળો. ॥૧૨૧॥

પૂરણીભ્યસ્તત્રાધાન્યેઽપ્ ૭૩૧૩૦॥

પૂરણપ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામ જેના અન્તમાં છે—એવા બહુવ્રીહિસમાસને સમાસાર્થ પૂરણપ્રત્યયાન્ત પદાર્થ હોય તો અપ્ સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે. કલ્યાણી પજ્વમી રાત્રિયાતાં રાત્રીનામ્ આ વિગ્રહમાં ‘એકાર્થં ૩-૧-૨૨’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અપ્ [અ] પ્રત્યય. ‘અવર્ણં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઈ નો લોપ. કલ્યાણીપજ્વમ નામને ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી કલ્યાણીપજ્વમા રાત્રયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં બહુવ્રીહિ સમાસાર્થ રાત્રિ છે અને એમાં પાંચમી રાત પણ પ્રવિષ્ટ છે. તેથી પૂરણપ્રત્યયાન્ત પદાર્થ પણ સમાસાર્થ છે. અર્થ—

કલ્યાણયુક્ત પાંચમી રાત છે જેમાં એવી રાત્રિઓ. તત્વાધાન્ય ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પૂરણપ્રત્યયાન્ત પદાર્થનું પ્રાધાન્ય હોય તો જ; પૂરણપ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામ છે અન્તમાં જેના એવા બહુવ્રીહિસમાસને અપ્ સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે. તેથી કલ્યાણી પચ્ચમી યત્ર પક્ષે આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિસમાસ. ‘ઋનિત્યદિત્તઃ ૭-૩-૧૭૧’ થી સમાસાન્ત કચ્ [ક] પ્રત્યય. ‘પરત્તઃ ૦ ૩-૨-૪૧’ થી કલ્યાણી નામને પુંવદ્ભાવ [ઙી ની નિવૃત્તિ વગેરે]...વગેરે કાર્ય થવાથી કલ્યાણપચ્ચમીકઃ પક્ષઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-કલ્યાણયુક્ત પાંચમી રાત છે જેમાં એવો પક્ષ. અહીં સમાસાર્થ પક્ષ પ્રધાન છે. પૂરણપ્રત્યયાન્ત પદાર્થ રાત્રિ અર્થ પ્રધાન નથી. તેથી આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અપ્ પ્રત્યય થતો નથી. કલ્યાણીપચ્ચમા રાત્રયઃ અહીં કલ્યાણી નામને ‘નાપ્ ૦ ૩-૨-૫૩’ થી પુંવદ્ભાવનો નિષેધ હોવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પુંવદ્ભાવ થતો નથી. [સૂત્રમાં પૂરણીભ્યઃ આ પ્રમાણે બહુવચનનો નિર્દેશ હોવાથી ‘ઋનિ ૭-૩-૧૭૧’ આ પરસૂત્રથી કચ્ પ્રત્યય થતો નથી.] ॥૧૩૦॥

નઙ્-સુ-ચુપ-ત્રેચ્ચતુરઃ ૭।૩।૧૩૧॥

નઙ્, સુ, વિ, ઉપ અને ત્રિ નામથી પરમાં રહેલ ચતુર નામ છે અન્તમાં જેના એવા બહુવ્રીહિસમાસને સમાસાન્ત અપ્ પ્રત્યય થાય છે. અવિચ્છિન્નમાનિ ચત્વારિ યસ્ય; શોભનાનિ ચત્વારિ યસ્ય; વિગત્તાનિ ચત્વારિ યસ્ય; સમીપે ચત્વારો યેષામ્ અને ત્રયો વા ચત્વારો વા આ અર્થમાં અનુક્રમે નઙ્, સુ અને વિ નામને ચતુર નામની સાથે ‘एकार्थं ૦ ૩-૧-૨૨’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. ઉપ નામને ચતુર નામની સાથે ‘अव्ययम् ૩-૧-૨૧’ થી તેમ જ ત્રિ નામને ચતુર નામની સાથે ‘सुत्र् वार्थं ૦ ૩-૧-૧૧’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અપ્ [અ] પ્રત્યય...વગેરે કાર્ય થવાથી અચતુરઃ, સુચતુરઃ, વિચતુરઃ, ઉપચતુરઃ અને ત્રિચતુરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.

અર્થ ક્રમશઃ—ચારથી રહિત. સારી ચાર વસ્તુઓવાળી. ચારથી રહિત: ચાર જેની સમીપમાં છે, તે. ત્રણ અથવા ચાર. ॥૧૩૧॥

અન્તર્બહિર્મ્યા લોમ્ન: ૭૩૧૧૩૨॥

અન્તર અને બહિસ્ શબ્દથી પરમાં રહેલો લોમન્ શબ્દ છે અંતમાં જેના એવા બહુવ્રીહિસમાસને સમાસાન્ત અપ્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. અન્તર્લોમાનિ યસ્ય અને બહિર્લોમાનિ યસ્ય આ વિગ્રહમાં ‘एकार्थं ૩-૧-૨૨’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અપ્ પ્રત્યય. ‘नोऽपदं ૭-૪-૬૧’ થી અન્ત્ય અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અન્તર્લોમ: અને બહિર્લોમ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— જેની અંદર લોમ રહે છે તે. જેની બહાર લોમ રહે છે તે-ઉત્તરીય વસ્ત્ર. ॥૧૩૨॥

भान्नेतु: ૭૩૧૧૩૩॥

નક્ષત્રવાચક નામની પરમાં રહેલો નેતુ શબ્દ જેના અન્તમાં છે એવા બહુવ્રીહિસમાસને સમાસાન્ત અપ્ પ્રત્યય થાય છે. મૃગો નેતા અસ્યા: આ વિગ્રહમાં ‘एकार्थं ૩-૧-૨૨’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અપ્ પ્રત્યય. મૃગનેત્ર નામને ‘आत् ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી મૃગનેત્રા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર, જેનો સ્વામી છે—એવી રાત. ॥૧૩૩॥

नाभेर्नाम्नि ૭૩૧૧૩૪॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં; નાભિ નામ જેના અન્તમાં છે એવા બહુવ્રીહિસમાસને સમાસાન્ત અપ્ પ્રત્યય થાય છે. યદ્વં નાભૌ યસ્ય આ વિગ્રહમાં ‘उद्गमुखां ૩-૧-૨૩’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અપ્ પ્રત્યય. ‘अवर्णं ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઇ

નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી પદ્યનામઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—વિષ્ણુ. નામ્નીતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સંજ્ઞાના વિષયમાં જ નાભ્યન્ત બહુવ્રીહિસમાસને સમાસાન્ત અપ્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. તેથી વિકસિતં વારિજં નામૌ यस્ય આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિસમાસ..વગેરે કાર્ય થવાથી વિકસિતવારિજનામિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—વિકસિત કમલ જેમની નાભિમાં છે તે વિષ્ણુ. અહીં સંજ્ઞાનો વિષય ન હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અપ્ [અ] પ્રત્યય થતો નથી. ॥૧૩૪॥

નજ્-બહો ઋચો માણવ-ચરણે ૭૩/૧૩૫॥

નજ્ થી પરમાં રહેલો ઋક્ શબ્દ જેના અંતમાં છે—એવા બહુવ્રીહિસમાસને માણવ અર્થમાં— અને 'બહુ શબ્દથી પરમાં રહેલો ઋક્ શબ્દ જેના અંતમાં છે—એવા બહુવ્રીહિસમાસને ચરણ અર્થમાં સમાસાન્ત અપ્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. ન વિદ્યન્તે ઋચો यस્ય અને બહવ ઋચોઽસ્ય આ અર્થમાં 'एकाचं ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અપ્ પ્રત્યય...વગેરે કાર્ય થવાથી અનૃચો માણવઃ અને બહવૃચશ્રણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- જેને ઋચ્યા ભણાવી નથી એવો બાલ. ઘણી ઋચ્યાથી યુક્ત ચરણ. [વેદની શાખાવિશેષ.] માણવ-ચરણ इति किम् ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ માણવ અને ચરણ અર્થમાં જ અનુક્રમે નજ્ અને બહુ શબ્દથી પરમાં રહેલો ઋક્ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા બહુવ્રીહિસમાસને સમાસાન્ત અપ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી ન વિદ્યન્તે ઋગ્ यस્ય અને બહવ ઋચો યન્ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિસમાસ. 'शेषाद् वा ૭-૩-૧૭૫' થી સમાસાન્ત ક્ચ પ્રત્યય...વગેરે કાર્ય થવાથી અનૃક્કં સામ અને બહવૃક્કં સૂક્તમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ઋચ્યાથી રહિત સામ. ઘણી ઋચ્યાઓથી યુક્ત સૂક્ત નામનો ગ્રન્થ. અહીં અનુક્રમે માણવ

અને ચરણ અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અપ્ પ્રત્યય થતો નથી. ‘ઋક્ ૦ ૭-૩-૭૬’ થી વિહિત અત્ પ્રત્યયથી પણ અનૃચો માણવઃ અને બહ્વચશ્ચરણઃ આવો પ્રયોગ સિદ્ધ હોવા છતાં આ સૂત્ર નિયમ માટે છે. તેથી અનૃક્કં સામ...ઈત્યાદિ પ્રયોગોમાં ‘ઋક્ ૦ ૭-૩-૭૬’ થી અત્ સમાસાન્ત પ્રત્યય થતો નથી. નજ્ અને બહુ નામથી પરમાં રહેલો જે ઋક્ શબ્દ, તેનાથી ભિન્ન ઋક્ શબ્દ છે અંતમાં જેના એવા સમાસને સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય થાય છે...ઈત્યાદિ અર્થ; ‘ઋક્ ૦ ૭-૩-૭૬’ નો સંકુચિત છે. ॥૧૩૫॥

નજ્-સુ-દુર્ચઃ સક્તિ-સક્ચિ-હલે વાં ૭।૩।૧૩૬॥

નજ્, સુ અને દુર્ શબ્દથી પરમાં રહેલો સક્તિ, સક્ચિ કે હલિ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા બહુવ્રીહિસમાસને વિકલ્પથી સમાસાન્ત અપ્ [અ] પ્રત્યય થાય છે. ન વિચતે સક્તિર્યસ્ય, શોભના સક્તિર્યસ્ય અને દૃષ્ટા સક્તિર્યસ્ય આ વિગ્રહમાં નજ્, સુ અને દુર્ નામને સક્તિ નામની સાથે ‘ઐકાર્યં ૦ ૩-૧-૨૨’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અપ્ [અ] પ્રત્યય. ‘અવર્ણં ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઙ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી અસક્તઃ, સુસક્તઃ અને દુઃસક્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અપ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે અસક્તિઃ, સુસક્તિઃ, અને દુઃસક્તિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પ્રવૃત્તિરહિત. સારી પ્રવૃત્તિવાળો. દુષ્ટપ્રવૃત્તિવાળો. આવી જ રીતે ન વિચતે સક્ચિ યસ્ય અને ન વિચતે હલિ યસ્ય આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિસમાસાદિ કાર્ય થવાથી અસક્ચઃ, અસક્ચિઃ અને અહલઃ, અહલિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- જંઘારહિત. હળથી રહિત. ॥૧૩૬॥

પ્રજાયા અસ્ ૭૩૧૧૩૭૥

નઝ, સુ અને દુર શબ્દથી પરમાં રહેલો પ્રજા શબ્દ છે અંતમાં જેના એવા બહુવ્રીહિસમાસને સમાસાન્ત અસ્ પ્રત્યય થાય છે. અવિચમાના: પ્રજા અસ્ય; શોભના: પ્રજા અસ્ય અને દુષ્ટા: પ્રજા અસ્ય આ વિગ્રહમાં નઝ, સુ અને દુર નામને પ્રજા નામની સાથે 'एकाग्रं ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અસ્ પ્રત્યય. 'अवर्णं ૭-૪-૬૮' થી અન્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અપ્રજા:, સુપ્રજા: અને દુષ્પ્રજા: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:- પ્રજાહીન. સારી પ્રજાવાળો. દુષ્ટ પ્રજાવાળો. ॥૧૩૭॥

મન્દાડત્યાચ્ચ મેઘાયા: ૭૩૧૧૩૮॥

મન્દ, અત્ય, નઝ, સુ અને દુર શબ્દથી પરમાં રહેલો મેઘા શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા બહુવ્રીહિસમાસને સમાસાન્ત અસ્ પ્રત્યય થાય છે. મન્દા, અત્યા, નાસ્તિ, શોભના, દુષ્ટા વા મેઘાડસ્ય આ વિગ્રહમાં મન્દા, અત્યા, નઝ, સુ અને દુર નામને મેઘા નામની સાથે 'एकाग्रं ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અસ્ પ્રત્યય. 'अवर्णं ૭-૪-૬૮' થી અન્ય આ નો લોપ. 'परतः ૩-૨-૪૯' થી મન્દા અને અત્યા નામને પુંવદ્ભાવ વગેરે કાર્ય થવાથી મન્દમેઘા:, અત્યમેઘા:, અમેઘા:, સુમેઘા: અને દુર્મેઘા ના આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:- મન્દબુદ્ધિવાળો. અત્યબુદ્ધિવાળો. બુદ્ધિહીન. સારી બુદ્ધિવાળો. દુષ્ટબુદ્ધિવાળો. ॥૧૩૮॥

જાતેરીય: સામાન્યવતિ ૭૩૧૧૩૯॥

જાતિ નામ જેના અન્તમાં છે એવા બહુવ્રીહિસમાસને, સમાસાર્થ તદ્જાત્યાશ્રય હોય તો સમાસાન્ત ઈય પ્રત્યય થાય છે. બ્રાહ્મણો જાતિર્યસ્ય [અહીં બ્રાહ્મણ પદથી તસ્થજાતિ વિવક્ષિત છે.]

આ વિગ્રહમાં ‘एकार्थं ३-१-२२’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત ઈય પ્રત્યય. ‘अवर्णे ७-४-६८’ થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ब्राह्मणजातीयः આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—બ્રાહ્મણજાતિનો આશ્રય-બ્રાહ્મણ. सामान्यवतीति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જાતિશબ્દાન્ત બહુવ્રીહિસમાસને, સમાસાર્થ તદ્જાત્યાશ્રય હોય તો જ સમાસાન્ત ઈય પ્રત્યય થાય છે. તેથી बहवो जातयोऽस्मिन् આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિસમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી बहुजातिग्रामः આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—ઘણી જાતિઓ છે જેમાં એવું ગામ. અહીં સમાસાર્થ ગામ જાત્યાશ્રય ન હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસાન્ત ઈય પ્રત્યય થતો નથી. ॥૧૩૧॥

भृतिप्रत्ययान्मासादिकः ७।३।१४०॥

ભૃત્યર્થમાં વિહિત પ્રત્યયાન્ત શબ્દથી પરમાં રહેલો માસ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા બહુવ્રીહિસમાસને સમાસાન્ત ઇક પ્રત્યય થાય છે. पञ्च भृतिरस्य આ અર્થમાં પચ્ચન્ નામને ‘सोऽस्य ६-४-१६८’ થી ‘सङ्ख्या ६-४-१३०’ ની સહાયથી ક પ્રત્યયાદિ કાર્યથી निष्पन्न पञ्चक નામને पञ्चको मासोऽस्य આ અર્થમાં ‘एकार्थं ३-१-२२’ થી માસ નામની સાથે બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત ઇક પ્રત્યય. ‘अवर्णे ७-४-६८’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી पञ्चकमासिकः આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—માસિક પાંચ રૂપિયા પગાર છે જેનો તે. मासादिति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ભૃત્યર્થમાં વિહિત પ્રત્યયાન્ત શબ્દથી પરમાં રહેલો માસ શબ્દ જ જેના અંતમાં છે એવા બહુવ્રીહિસમાસને સમાસાન્ત ઇક પ્રત્યય થાય છે. તેથી पञ्चको दिवसोऽस्य આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિસમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી पञ्चकदिवसकः આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં માસ નામ અન્તમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી

સોમજમ્મા ના આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— સારા ભોજનવાળો માણસ. લીલા ભોજનવાળો માણસ. ઘાસના ભોજનવાળો માણસ. સોમરસના ભોજનવાળો માણસ. ॥૧૪૨॥

દક્ષિણેર્મા વ્યાધયોગે ૭૩૧૪૩॥

શિકારીનો સંબન્ધ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો સમાસાન્ત અન્ પ્રત્યયાન્ત દક્ષિણેર્મન્ આ બહુવ્રીહિસમાસનું નિપાતન કરાય છે. દક્ષિણમદ્ગમીર્મસ્ય અથવા દક્ષિણે ર્મસ્ય આ વિગ્રહમાં ‘एकार्ष चा० ૩-૧-૨૨’ થી અથવા ‘उल्लुमु० ૩-૧-૨૩’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી અન્ સમાસાન્ત પ્રત્યય. ‘अवर्णे० ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી દક્ષિણેર્મા મૃગઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—વીંધવાની ઈચ્છાવાળા શિકારીના જમણા ભાગને બહુ કરીને વ્યધનને અનુકૂળ રહેલો મૃગ અથવા જેના જમણા ભાગમાં શિકારી દ્વારા ઘા કરાયો છે તે મૃગ. વ્યાધયોગ इति किम् ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વ્યાધયોગ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ અન્ પ્રત્યયાન્ત દક્ષિણેર્મન્ આ બહુવ્રીહિસમાસનું નિપાતન કરાય છે. તેથી દક્ષિણે ર્મસ્ય આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી દક્ષિણેર્મા પશુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—જમણા અંગમાં પ્રણવાળો પશુ. અહીં શિકારીનો સંબન્ધ અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અન્ પ્રત્યય થતો નથી. ॥૧૪૩॥

सु-पूत्युत्-सुरभि र्गन्धादिद् गुणे ७३१४४॥

સુ, પૂતિ, ઉદ્ અને સુરભિ નામથી પરમાં રહેલો ગુણવાચક ગન્ધ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા બહુવ્રીહિસમાસને इत् [इ] સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે. શોભનો ગન્ધોઽસ્ય; પૂતિ ગન્ધોઽસ્ય, ઉત્કૃષ્ટો ગન્ધોઽસ્ય અને સુરભિ ગન્ધોઽસ્ય આ વિગ્રહમાં અનુક્રમે સુ,

પૂતિ, ઉદ્દ અને સુરમિ નામને ગન્ધ નામની સાથે ‘एकावर्णं ३-१-२२’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત્ત इत् [इ] પ્રત્યય. ‘अवर्णं ७-४-६८’ થી અન્ત્ય જ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સુગન્ધિ, પૂતિગન્ધિ, ઉદ્દગન્ધિ અને સુરમિગન્ધિ દ્રવ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સુગન્ધિ દ્રવ્ય. ખરાબ કોવાઈ ગયેલા ગન્ધવાણું દ્રવ્ય. ઉત્કટગન્ધવાણું દ્રવ્ય. સારા ગંધવાણું દ્રવ્ય. ગુણ इति किम् ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સુ, પૂતિ, ઉદ્દ અને સુરમિ નામથી પરમાં રહેલો ગુણવાચક જ ગન્ધ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા બહુવ્રીહિસમાસને इत् સમાસાન્ત્ત પ્રત્યય થાય છે. તેથી શોભના ગન્ધા अस्य આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિસમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી સુગન્ધ આપણિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સારા સુગન્ધી દ્રવ્યો છે જેના એવો વ્યાપારી. અહીં ગન્ધ નામ ગન્ધવદ્ દ્રવ્યાર્થક હોવાથી તદન્ત બહુવ્રીહિસમાસને આ સૂત્રથી સમાસાન્ત્ત इत् પ્રત્યય થતો નથી. ॥૧૪૪॥

वाऽऽगन्तौ ७।३।१४५॥

સુ, પૂતિ, ઉદ્દ અને સુરમિ નામથી પરમાં રહેલો આહાર્ય ગુણાર્થક ગન્ધ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા બહુવ્રીહિસમાસને વિકલ્પથી સમાસાન્ત્ત इत् પ્રત્યય થાય છે. શોભનો ગન્ધોऽस्य, પૂતિર્ગન્ધોऽस्य, ઉત્કૃષ્ઠો ગન્ધોऽस्य અને સુરમિર્ગન્ધોऽस्य આ વિગ્રહમાં સુ, પૂતિ, ઉદ્દ અને સુરમિ નામને ગન્ધ નામની સાથે ‘एकावर्णं ३-१-२२’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત્ત इत् [इ] પ્રત્યય. ‘अवर्णं ७-४-६८’ થી અન્ત્ય જ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સુગન્ધિઃ, પૂતિગન્ધિઃ, ઉદ્દગન્ધિઃ અને સુરમિગન્ધિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી इत् સમાસાન્ત્ત પ્રત્યય ન થાય ત્યારે સુગન્ધઃ, પૂતિગન્ધઃ, ઉદ્દગન્ધઃ અને સુરમિગન્ધઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સારા ગન્ધવાણું

ઉપમાનવાચક નામથી પરમાં રહેલો પાદ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા બહુવ્રીહિસમાસમાં પાદ શબ્દને પાદ્ આદેશ થાય છે. વ્યાગ્રસ્યેવ પાદાવસ્ય આ વિગ્રહમાં ‘ઉદ્ગ્રુ ૩-૧-૨૩’ થી બહુવ્રીહિ સમાસ. આ સૂત્રથી પાદ નામને પાદ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વ્યાગ્રપાદ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—વાધના જેવા પગવાળો. અહસ્ત્યાદેરિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ હસ્ત્યાદિ ગણપાઠમાંનાં હસ્તિન્ વગેરે નામને છોડીને જ અન્ય ઉપમાનવાચક નામથી પરમાં રહેલો પાદ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા બહુવ્રીહિસમાસમાં પાદ નામને પાદ્ આદેશ થાય છે. તેથી હસ્તિન્ ઇવ પાદાવસ્ય અને અશ્વસ્યેવ પાદાવસ્ય આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિસમાસાદિ કાર્ય થવાથી હસ્તિપાદઃ અને અશ્વપાદઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- હાથીના જેવા પગવાળો. ઘોડાના જેવા પગવાળો. ॥૧૪૮॥

કુમ્ભપદ્યાદિઃ ૭૩૧૪૯॥

પાદ શબ્દને કરેલો પાદ્ આદેશ જેના અન્તમાં છે એવા ડી પ્રત્યયાન્ત કુમ્ભપદી વગેરે બહુવ્રીહિસમાસનું નિપાતન કરાય છે. કુમ્ભાવિવ પાદાવસ્યાઃ અને જાલમિવ પાદાવસ્યાઃ આ વિગ્રહમાં ‘ઉદ્ગ્રુ ૩-૧-૨૩’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી પાદ નામને પાદ્ આદેશ; તેમ જ ડી પ્રત્યય. ‘ય-સ્વરે ૨-૧-૧૦૨’ થી પાદ્ ને પદ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કુમ્ભપદી અને જાલપદી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ઘડાના જેવા પગવાળી. જાળના જેવા પગવાળી. ॥૧૪૯॥

સુ-સંખ્યાત્ ૭૩૧૫૦॥

સુ અને સંખ્યાવાચક નામથી પરમાં રહેલા પાદ નામને બહુવ્રીહિસમાસમાં પાદ્ આદેશ થાય છે. શોભનૌ પાદાવસ્ય અને દ્વૌ

પાદાવસ્ય આ વિગ્રહમાં ‘૧કાર્ય૦ ૩-૧-૨૨’ થી બહુવ્રીહિસમાસ.
આ સૂત્રથી પાદ નામને પાદ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સુપાદ્ અને
દ્વિપાદ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-સારા પગવાળો. બે
પગવાળો. ॥૧૫૦॥

વયસિ દન્તસ્ય દત્તઃ ૭૩।૧૫૧॥

સુ અને સંખ્યાવાચક નામથી પરમાં રહેલા દન્ત નામને
બહુવ્રીહિસમાસમાં વય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો દત્ [દત્] આદેશ
થાય છે. શોભના દન્તા અસ્ય અને દ્વૌ દન્તાવસ્ય આ વિગ્રહમાં
‘૧કાર્ય૦ ૩-૧-૨૨’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી દન્ત નામને
દત્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી સુદન્ કુમારઃ અને દ્વિદન્ બાલઃ
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-સારા દાંતવાળો કુમાર. બે
દાંતવાળો છ-સાત મહિનાનો બાળક. વયસીતિ કિમ્ ?= આ
સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ સુ
અને સંખ્યાવાચક નામથી પરમાં રહેલા દન્ત નામને બહુવ્રીહિ
સમાસમાં દત્ આદેશ થાય છે. તેથી શોભના દન્તા અસ્ય આ
અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિસમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી
સુદન્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સારા દાંતવાળો. અહીં વય
અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી દત્ આદેશ થતો
નથી. ॥૧૫૧॥

સ્ત્રિયાં નાન્મિ ૭૩।૧૫૨॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં સ્ત્રીલિંગમાં બહુવ્રીહિસમાસના અન્તમાં
રહેલા દન્ત નામને દત્ આદેશ થાય છે. અય ઇવ દન્તા અસ્યાઃ આ
વિગ્રહમાં ‘ઉષ્મુ૦ ૩-૧-૨૩’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી દન્ત
નામને દત્ [દત્] આદેશ. ‘અઘાતૂ૦ ૨-૪-૨’ થી ઙી પ્રત્યય વગેરે
કાર્ય થવાથી અયોદત્તી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-અયોદત્તી

નામની સ્ત્રી. સ્ત્રિયામિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સંજ્ઞાના વિષયમાં સ્ત્રીલિંગમાં જ બહુવ્રીહિસમાસના અન્તમાં રહેલા દન્ત નામને દત્ત આદેશ થાય છે. તેથી વજ્રમિવ દન્તોઽસ્ય આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિસમાસાદિ કાર્ય થવાથી વજ્રદન્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં પુલ્લિંગમાં દન્ત નામને દત્ત આદેશ થતો નથી. અર્થ-વજ્રદન્ત નામનો રાજા વગેરે. ॥૧૫૨॥

શ્યાવાડોકાદ્ વા ૭૧૩૧૫૩॥

શ્યાવ અને અરોક શબ્દથી પરમાં રહેલા દન્ત નામને, સંજ્ઞાનો વિષય હોય તો બહુવ્રીહિસમાસમાં વિકલ્પથી દત્ત [દત્ત] આદેશ થાય છે. શ્યાવા દન્તા અસ્ય અને અરોકા દન્તા અસ્ય આ વિગ્રહમાં ‘एकार्यं ૩-૧-૨૨’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી દન્ત નામને દત્ત આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શ્યાવદન્ત અને અરોકદન્ત આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી દત્ત આદેશ ન થાય ત્યારે શ્યાવદન્તઃ અને અરોકદન્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શ્યાવદન્ત નામનો માણસ. અરોકદન્ત નામનો માણસ. શ્યાવ=કપિશવર્ણ. અરોક= નિશ્ચિહ્ર. ॥૧૫૩॥

વાઽગ્રાન્ત-શુદ્ધ-શુભ્ર-વૃષ-વરાહાઽહિ-મૂષિક-શિખરાત્ ૭૧૩૧૫૪॥

અગ્ર શબ્દ જેના અન્તમાં છે એવા નામથી પરમાં રહેલા, તેમ જ શુદ્ધ, શુભ્ર, વૃષ, વરાહ, અહિ, મૂષિક અને શિખર નામથી પરમાં રહેલા દન્ત નામને બહુવ્રીહિસમાસમાં વિકલ્પથી દત્ત આદેશ થાય છે. કુદ્મલાગ્રમિવ દન્તા અસ્ય, શુદ્ધા દન્તા અસ્ય, શુભ્રા દન્તા અસ્ય, વૃષસ્યેવ, વરાહસ્યેવ, અહેરિવ, મૂષિકસ્યેવ, શિખરવદ્ વા દન્તા અસ્ય આ વિગ્રહમાં દન્ત નામની સાથે શુદ્ધ અને શુભ્ર નામને ‘एकार्यं ૩-૧-૨૨’ થી અને કુદ્મલાગ્ર, વૃષ, વરાહ, અહિ,

મૂષિક તેમ જ શિખર નામને ‘ઝષ્ટમુ ૩-૧-૨૩’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી દન્ત નામને દત્ [દત્] આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કુઙ્મલાગ્રદન્, શુદ્ધદન્, શુભ્રદન્, વૃષદન્, વરાહદન્, અહિદન્, મૂષિકદન્ અને શિખરદન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી દન્ત નામને દત્ આદેશ ન થાય ત્યારે કુઙ્મલાગ્રદન્ત્; શુદ્ધદન્ત્; શુભ્રદન્ત્; વૃષદન્ત્; વરાહદન્ત્; અહિદન્ત્; મૂષિકદન્ત્; અને શિખરદન્ત્; આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કળીના અગ્રભાગ જેવા દાંતવાળો. શુદ્ધ દાંતવાળો. શુભ્ર દાંતવાળો. બળદ જેવા દાંતવાળો. ભૂંડ જેવા દાંતવાળો. સર્પ જેવા દાંતવાળો. ઉંદર અથવા ચોરના જેવા દાંતવાળો. શિખર જેવા [રક્ત-માણિક્ય જેવા] દાંતવાળો. ॥૧૫૪॥

સં-પ્રાજ્ઞાનો જુ-જ્ઞૌ ૭૩।૧૫૫॥

સમ્ અને પ્ર શબ્દથી પરમાં રહેલા જાનુ નામને બહુવ્રીહિ સમાસમાં જુ તેમ જ જ્ઞ આદેશ થાય છે. સદ્ગતે જાનુની અસ્ય અને પ્રકૃદે જાનુની અસ્ય આ વિગ્રહમાં જાનુ નામની સાથે સમ્ અને પ્ર ને ‘ઐકાર્યં ૩-૧-૨૨’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી જાનુ નામને જુ અને જ્ઞ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સંજુઃ અને સંજ્ઞઃ તેમ જ પ્રજુઃ અને પ્રજ્ઞઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સાથે મળેલા દીંચણવાળો. સારા દીંચણવાળો. ॥૧૫૫॥

વોર્ધ્વાત્ ૭૩।૧૫૬॥

ઝર્ઘ્ નામથી પરમાં રહેલા જાનુ નામને બહુવ્રીહિસમાસમાં જુ અને જ્ઞ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. ઝર્ઘ્ જાનુની અસ્ય આ વિગ્રહમાં ‘ઐકાર્યં ૩-૧-૨૨’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી જાનુ નામને જુ અને જ્ઞ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઝર્ઘ્જુઃ અને ઝર્ઘ્જ્ઞઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી જુ અને

જા આદેશ ન થાય ત્યારે ઋષ્વજાનુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-
ગિંયા ઠીંચણવાળો. ॥૧૫૬॥

સુહૃદ્-દુહૃન્મિત્રાઽમિત્રે ૭૩।૧૫૭॥

બહુપ્રીહિસમાસમાં; મિત્ર અર્થ હોય તો સુ નામથી પરમાં
રહેલા હૃદય નામને અને અમિત્ર અર્થ હોય તો દુર નામથી પરમાં
રહેલા હૃદય નામને હૃદ્ આદેશ થાય છે. શોભનં હૃદયમસ્ય અને
દુષ્ટં હૃદયમસ્ય આ વિગ્રહમાં સુ અને દુર નામને હૃદય નામની સાથે
'एकार्थं चा० ૩-૧-૨૨' થી બહુપ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી હૃદય
નામને હૃદ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી સુહૃન્મિત્રમ્ અને દુર્હદમિત્રમ્
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- મિત્ર. અમિત્ર. મિત્રાઽમિત્ર
इति किम् ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ મિત્ર અને અમિત્ર
અર્થ હોય તો જ બહુપ્રીહિસમાસમાં અનુક્રમે સુ અને દુર શબ્દથી
પરમાં રહેલા હૃદય નામને હૃદ્ આદેશ થાય છે. તેથી શોભનં દુષ્ટં
ના હૃદયમસ્ય આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુપ્રીહિસમાસાદિ
કાર્ય થવાથી સુહૃદયો મુનિઃ અને દુર્હૃદયો વ્યાધઃ આવો પ્રયોગ થાય
છે. અહીં મિત્ર અને અમિત્ર અર્થ ન હોવાથી આ સૂત્રથી હૃદય
નામને હૃદ્ આદેશ થતો નથી. અર્થ ક્રમશઃ- સારા હૃદયવાળા
મુનિ. દુષ્ટ હૃદયવાળો શિકારી. ॥૧૫૭॥

धनुषो धन्वन् ७३।१५८॥

બહુપ્રીહિસમાસમાં અન્ત્ય ધનુષ્ નામને ધન્વન્ આદેશ થાય
છે. શાસ્ત્રી ધનુરસ્ય આ વિગ્રહમાં 'एकार्थं ૩-૧-૨૨' થી બહુપ્રીહિ
સમાસ. આ સૂત્રથી ધનુષ્ નામને ધન્વન્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી
શાસ્ત્રીધન્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-શાસ્ત્રી ધનુષ્યવાળો. ॥૧૫૮॥

વા નામ્નિ ૭૩૧૫૧॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં બહુવ્રીહિસમાસમાં અન્ય ઘનુષ્ નામને વિકલ્પથી ઘન્વન્ આદેશ થાય છે. પુષ્ ઘનુરસ્ય આ અર્થમાં 'एकाव्यं ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી ઘનુષ્ નામને ઘન્વન્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી પુષ્ઘન્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઘન્વન્ આદેશ ન થાય ત્યારે પુષ્ઘનુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—કામદેવ. ॥૧૫૧॥

खरखुरान्नासिकाया नस् ૭૩૧૬૦॥

બહુવ્રીહિસમાસમાં खर અને खुर નામથી પરમાં રહેલા નાસિકા નામને સંજ્ઞાના વિષયમાં નસ્ આદેશ થાય છે. खरस्येव નાસિકાઽસ્ય અને खुर इव नसिकाऽस्य આ વિગ્રહમાં 'उद्ग्रमुं ૩-૧-૨૩' થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી નાસિકા ને નસ્ આદેશ. 'पूर्वपदं ૨-૩-૬૪' થી ન્ ને ण્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી खरणाઃ અને खुरणाઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-ગદેડાના જેવા નાકવાળો માણસવિશેષ. ચપટાનાકવાળો માણસવિશેષ. ॥૧૬૦॥

अस्थूलान्च नसः ૭૩૧૬૧॥

સ્થૂલ નામને છોડીને અન્ય નામથી પરમાં રહેલા અને खर તથા खुर નામથી પરમાં રહેલા નાસિકા નામને બહુવ્રીહિસમાસમાં સંજ્ઞાના વિષયમાં નસ આદેશ થાય છે. द्रुखि नसिकाऽस्य, खरस्येव નાસિકાઽસ્ય અને खुर इव नसिकाऽस्य આ વિગ્રહમાં 'उद्ग्रमुं ૩-૧-૨૩' થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી નાસિકા ને નસ આદેશ. 'पूर्वपदं ૨-૩-૬૪' થી નસ ના ન્ ને ण્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી द्रुणसः, खरणसः અને खुरणसः આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- દ્રુણસ નામનો માણસ. ખરણસ નામનો માણસ. ખુરણસ

નામનો માણસ. અસૂલવિત્તિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુપ્રીહિસમાસમાં સૂલ નામથી પરમાં રહેલા નાસિકા નામને સંજ્ઞાના વિષયમાં નસ આદેશ થતો નથી. તેથી સૂલ નાસિકા યસ્ય આ વિગ્રહમાં ‘૧૬૦ ૩-૧-૨૨’ થી બહુપ્રીહિસમાસ. ‘પરતઃ ૦ ૩-૨-૪૧’ થી સૂલ નામને પુંવદ્ભાવ [આપ્ પ્રત્યયની નિવૃત્તિ વગેરે]. ‘ગોઞ્ઞાન્તે ૦ ૨-૪-૧૬’ થી અન્ય આ ને -હસ્વ અ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સૂલનાસિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—સૂલનાસિક નામનો માણસ. ॥૧૬૧॥

उपसर्गात् ७।३।१६२॥

ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા નાસિકા નામને બહુપ્રીહિસમાસમાં નસ આદેશ થાય છે. પ્રગતા પ્રવૃદ્ધા વા નાસિકાઽસ્ય આ વિગ્રહમાં પ્ર નામને નાસિકા નામની સાથે ‘૧૬૦ ૩-૧-૨૨’ થી બહુપ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી નાસિકા નામને નસ આદેશ. ‘નસસ્ય ૨-૩-૬૫’ થી નસ નામના ન્ ને જ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રણસં મુખ્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—નાસિકા વિનાનું અથવા વધેલા નાકવાળું મુખ. ॥૧૬૨॥

वेः खु - ख-ग्रम् ७।३।१६३॥

બહુપ્રીહિસમાસમાં વિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા નાસિકા નામને છુ, છ અને ગ્ર આદેશ થાય છે. વિગતા નાસિકાઽસ્ય આ અર્થમાં વિ ઉપસર્ગને ‘૧૬૦ ૩-૧-૨૨’ થી નાસિકા નામની સાથે બહુપ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી નાસિકા નામને છુ છ અને ગ્ર આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વિહુઃ, વિહ્રઃ અને વિગ્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—નાક વિનાનો. ॥૧૬૩॥

જાયાયા જાનિઃ ૭૩૧૬૪॥

બહુપ્રીહિસમાસમાં અન્ત્ય જાયા નામને જાનિ આદેશ થાય છે. યુવતિ જાયાઽસ્ય આ વિગ્રહમાં ‘एकार्थं ૩-૧-૨૨’ થી બહુપ્રીહિ સમાસ. ‘परतः ૦ ૩-૨-૪૧’ થી યુવતિ નામને પુંવદ્ભાવ [તિ પ્રત્યયની નિવૃત્તિ]. આ સૂત્રથી જાયા નામને જાનિ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી યુવજાનિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-યુવતિસ્ત્રી-વાળો. ॥૧૬૪॥

व्युदः काकुदस्य लुक् ७३१६५॥

વિ અને ઉદ્ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા કાકુદ નામના અન્ત્ય અ નો બહુપ્રીહિસમાસમાં લોપ થાય છે. વિગતં કાકુદમ્ [તાલુ] અસ્ય આ વિગ્રહમાં વિ અને ઉત્ નામને કાકુદ નામની સાથે ‘एकार्थं ૩-૧-૨૨’ થી બહુપ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી કાકુદ નામના અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વિકાકુત્ અને ઉત્કાકુત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- તાલુથી રહિત. ઊંચા તાલુવાળો. ॥૧૬૫॥

पूर्णाद् वा ७३१६६॥

બહુપ્રીહિસમાસમાં પૂર્ણ નામથી પરમાં રહેલા કાકુદ નામના અન્ત્ય અ નો વિકલ્પથી લોપ થાય છે. પૂર્ણ કાકુદમ્ [તાલુ] અસ્ય આ વિગ્રહમાં ‘एकार्थं ૩-૧-૨૨’ થી બહુપ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી કાકુદ નામના અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પૂર્ણકાકુદ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અ નો લોપ ન થાય ત્યારે પૂર્ણકાકુદઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પૂર્ણ તાલુવાળો. ॥૧૬૬॥

કકુદસ્યાઽવસ્યાયામ્ ૭૩।૧૬૭।

વય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો બહુવ્રીહિસમાસમાં અન્તમાં રહેલા કકુદ નામના અન્ત્ય અ નો લોપ થાય છે. પૂર્ણ કકુદમસ્ય અને ન સંજાતં કકુદમસ્ય આ વિગ્રહમાં કકુદ નામની સાથે પૂર્ણ અને ન નામને 'एकार्थं ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી કકુદ નામના અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પૂર્ણકકુદ્ યુવા અને અકકુદ્ બાલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પૂર્ણ ખૂંધવાળો યુવાન બળદ. જેને ખૂંધ નથી એવો બાલ બળદ-વાછરું. ॥૧૬૭॥

ત્રિકકુદ્ ગિરૌ ૭૩।૧૬૮।

ત્રિ નામથી પરમાં રહેલા કકુદ નામને બહુવ્રીહિસમાસમાં સમાસાર્થ પર્વત હોય તો કકુદ્ આદેશનું નિપાતન કરાય છે. નિપાતનના કારણે પર્વતવિશેષમાં જ ઉપર જણાવ્યા મુજબ કકુદ્ આદેશનું નિપાતન છે. અન્યથા પર્વતસામાન્યમાં એ ઈષ્ટ હોત તો ત્રે ગિરૌ આ પ્રમાણે સૂત્રનું પ્રણયન કર્યું હોત તોપણ ચાલત. ત્રીણિ કકુદાનિ यस્ય આ વિગ્રહમાં 'एकार्थं ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી કકુદ નામને કકુદ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ત્રિકકુદ્ ગિરિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ત્રણ કકુદ [ખૂંધ]ના આકારવાળા શિખરવાળો એક પર્વત. ॥૧૬૮॥

સ્ત્રિયામૂઘસૌ ન્ ૭૩।૧૬૯।

સ્ત્રીલિંગમાં બહુવ્રીહિસમાસમાં અન્તમાં રહેલા ઝઘસ્ નામના અન્ત્ય સ્ ને ન્ આદેશ થાય છે. કુઙ્ઘમિવોઘોઽસ્યાઃ આ વિગ્રહમાં 'उष्मुं ૩-૧-૨૩' થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી ઝઘસ્ ના સ્ ને ન્ આદેશ. કુઙ્ઘોઘન્ નામને 'ऊङ्नः ૨-૪-૭' થી ઙી પ્રત્યય. 'अनोऽस्य

૨-૪-૧૦૮' થી ઉપાન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કુળ્લોઘ્ની
ગૌઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-કુંડ જેવા સ્તનવાળી ગાય. ॥૧૬૧॥

इनः कच् ७।३।१७०॥

સ્ત્રીલિંગમાં ઇન્ અન્તવાળા બહુવ્રીહિસમાસના અન્તે
સમાસાન્ત કચ્ [ક] પ્રત્યય થાય છે. બહવો દણ્ડિનોડસ્યામ્ આ
વિગ્રહમાં 'एकार्षं ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી
કચ્ સમાસાન્ત પ્રત્યય. 'नाम्नो ૨-૧-૧૧' થી અન્ત્ય ન્ નો
લોપ. બહુદણ્ડિક નામને 'आत् ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય વગેરે
કાર્ય થવાથી બહુદણ્ડિકા સેના આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ધણા
દંડધારી પુરુષો જેમાં છે તે સેના. ॥૧૭૦॥

ऋनित्यदितः ७।३।१७१॥

ઋ છે અન્તમાં જેના એવા બહુવ્રીહિસમાસને અને; જે
નામથી પરમાં રહેલા પ્રત્યયને નિત્ય દિત્ આદેશ થાય છે;
[અર્થાત્ 'स्त्रीदूतः ૧-૪-૨૧' થી જે નિત્ય સ્ત્રીલિંગે ઈ કારાન્ત
અને ઋ કારાન્ત નામની પરમાં રહેલા કે વગેરે પ્રત્યયને દૈ વગેરે
આદેશોનું વિધાન છે.] એવું નામ છે અન્તમાં જેના એવા
બહુવ્રીહિસમાસને સમાસાન્ત કચ્ [ક] પ્રત્યય થાય છે. બહવઃ
કર્તારો યસ્મિન્ અને બહવો નયો યસ્મિન્ આ વિગ્રહમાં 'एकार्षं ૩-
૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિ સમાસ. આ સૂત્રથી કચ્ સમાસાન્ત પ્રત્યય
વગેરે કાર્ય થવાથી બહુકર્તૃકઃ અને બહુનદીકો દેશઃ આવો પ્રયોગ
થાય છે અર્થ ક્રમશઃ- ધણા કર્તા છે જેમાં તે. ધણી નદીઓ છે
જેમાં તે દેશ. नित्येति किम् ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ
ઋ કારાન્ત બહુવ્રીહિસમાસને તેમ જ જે નામથી પરમાં રહેલા કે
વગેરે પ્રત્યયને નિત્ય જ દૈ વગેરે આદેશ થાય છે એવું નામ જેના
અન્તમાં છે એવા બહુવ્રીહિસમાસને સમાસાન્ત કચ્ પ્રત્યય થાય

છે. તેથી પૃથુઃ શ્રી યસ્ય આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુગ્રીહિસમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી પૃથુશ્રીઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં બહુગ્રીહિસમાસના અન્તે રહેલા શ્રી નામની પરમાંના કે વગેરે પ્રત્યયને નિત્ય દૈ વગેરે આદેશ વિહિત નથી [વિકલ્પથી વિહિત છે.] તેથી તદન્ત બહુગ્રીહિસમાસને આ સૂત્રથી સમાસાન્ત કચ્ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ-અધિક લક્ષ્મીવાળો. ॥૧૭૧॥

દધુરઃ-સર્પિર્મધૂપાનચ્છાલેઃ ૭૩૧૭૨॥

દધિ, ડરસુ, સર્પિસુ, મધુ, ઉપાનહ અને શાલિ નામ જેના અંતમાં છે એવા બહુગ્રીહિસમાસને સમાસાન્ત કચ્ [ક] પ્રત્યય થાય છે. પ્રિયં દધિ યસ્ય; પ્રિયમુરો યસ્ય; બહુ સર્પિર્યસ્મિન્; નાસ્તિ મધુ યસ્મિન્, બહવ ઉપાનહો યસ્ય અને ન સન્તિ શાલયો યસ્મિન્ આ વિગ્રહમાં '૧૬૪૦ ૩-૧-૨૨' થી બહુગ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત કચ્ [ક] પ્રત્યય... વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રિયદધિકઃ, પ્રિયોરસ્કઃ, બહુસર્પિષ્કઃ, અમધુકઃ, મધૂપાનત્કઃ અને અશાલિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પ્રિય છે દહીં જેને તે. પ્રિય છે છાતી જેને તે. ઘણા ધીવાળો. મધ વિનાનો. ઘણા પગરખાંવાળો. ધાન્યથી રહિત. ॥૧૭૨॥

પુમનડુન્નૌ-પયો-લક્ષ્મ્યા એકત્વે ૭૩૧૭૩॥

એકત્વવિશિષ્ટાર્થક પુમ્સ, અનડુહ, નૌ, પયસ અને લક્ષ્મી નામ જેના અન્તમાં છે એવા બહુગ્રીહિસમાસને સમાસાન્ત કચ્ [ક] પ્રત્યય થાય છે. નાસ્તિ પુમાન્ યસ્ય, પ્રિયોઽનડૂવાન્ યસ્ય; નાસ્તિ નૌ યસ્ય; નાસ્તિ પયોઽસ્મિન્ અને શોભના લક્ષ્મી યસ્ય આ વિગ્રહમાં '૧૬૪૦ ૩-૧-૨૨' થી બહુગ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત કચ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અપુંસ્કઃ; પ્રિયાનડુત્કઃ; અનૌકઃ; અપયસ્કઃ અને સુલક્ષ્મીકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-

પુરુષથી રહિત. પ્રિય છે એક બળદ જેને તે. નૌકાથી રહિત. પાણી અથવા દૂધથી રહિત. સારી લક્ષ્મીવાળો. એકત્વ इति કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ એકત્વવિશિષ્ટાર્થક જ પુમ્સ, અનુદુહ, નૌ, પયસ્ અને લક્ષ્મી નામ છે અન્તમાં જેના એવા બહુવ્રીહિસમાસને કચ્ સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે. તેથી દ્વૌ પુમાંસૌ यस્ય આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિસમાસ...વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિપુમાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં દ્વિત્વ-વિશિષ્ટાર્થક પુમ્સ નામ અન્તમાં હોવાથી તદન્ત બહુવ્રીહિસમાસને આ સૂત્રથી સમાસાન્ત કચ્ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ-બે પુરુષવાળો. ॥૧૭૩॥

નજોડર્થાત્ ૭૩૧૭૪॥

નજ્ થી પરમાં રહેલો અર્થ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા બહુવ્રીહિસમાસને સમાસાન્ત કચ્ [ક] પ્રત્યય થાય છે. નાસ્તિ અર્થોડસ્ય આ વિગ્રહમાં ‘एकांर्थं ૩-૧-૨૨’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. ‘अन् स्वरे ૩-૨-૧૨૧’ થી નજ્ ને અન્ આદેશ. આ સૂત્રથી સમાસાન્ત કચ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અનર્થકં वचः આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-નિરર્થક વચન. ॥૧૭૪॥

શેષાદ્ વા ૭૩૧૭૫॥

જે બહુવ્રીહિસમાસને સમાસાન્ત પ્રત્યય તથા બહુવ્રીહિસમાસના અન્ત્યપદાદિને આદેશનું વિધાન કરાયું છે તે બહુવ્રીહિસમાસને છોડીને અન્ય બહુવ્રીહિસમાસને વિકલ્પથી સમાસાન્ત કચ્ પ્રત્યય થાય છે. બહ્વ્યઃ खद्वा यस्मिन् અ વિગ્રહમાં ‘एकांर्थं ૩-૧-૨૨’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. આ સૂત્રર્થ સમાસાન્ત કચ્ [ક] પ્રત્યય. ‘परतः ૩-૨-૪૧’ થી બહ્વી નામને પુંવદ્ભાવ. ‘नवाऽऽपः ૨-૪-૧૦૬’ થી खद्वा ના આ ને -उस्व અ

આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી બહુલ્લક્ષ્યકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપદમાં આ સૂત્રથી કચ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'ગોશ્વાન્તે ૦ ૨-૪-૧૬' થી લઘ્વા ના આ ને હસ્વ ઝ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી બહુલ્લક્ષ્યકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ઘણા ખાટલાવાળો. શેષાદિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જે બહુવ્રીહિસમાસને સમાસાન્ત પ્રત્યય અથવા તો તેના અન્યપદાદિને આદેશનું વિધાન કરાયું છે; તેનાથી ભિન્ન જ બહુવ્રીહિસમાસને વિકલ્પથી સમાસાન્ત કચ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી પ્રિયઃ પત્ન્યા યસ્ય આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિસમાસ. 'ઋક્રૂપૂઃપચ્ચ ૦ ૭-૩-૭૬' થી સમાસાન્ત અત્ [ઞ] પ્રત્યય. 'નોડપદ ૦ ૭-૪-૬૧' થી અન્ય ઇન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રિયપયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં બહુવ્રીહિસમાસને સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યયનું વિધાન કરાયું હોવાથી આ સૂત્રથી એ બહુવ્રીહિસમાસને વિકલ્પથી કચ્ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ-પ્રિય છે માર્ગ જેને તે. ॥૧૭૫॥

ન નામ્નિ ૭૩૧૭૬॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં સમાસાન્ત કચ્ પ્રત્યય થતો નથી. બહવો દેવદત્તા યત્ર આ વિગ્રહમાં 'ૈકાર્થ ૦ ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિસમાસ. 'શેષાદ્ વા ૭-૩-૧૭૫' થી પ્રાપ્ત સમાસાન્ત કચ્ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી નિષેધ.....વગેરે કાર્ય થવાથી બહુદેવદત્તો નામ ગ્રામઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બહુદેવદત્ત નામનું ગામ. ॥૧૭૬॥

ઈયસોઃ ૭૩૧૭૭॥

ઈયસુ [ઈયસ] છે અન્તમાં જેના એવા સમાસને કચ્ [ક] પ્રત્યય થતો નથી. બહ્વ્યઃ શ્રેયસ્યો યસ્યાં સેનાયામ્ આ અર્થમાં 'ૈકાર્થ ચા ૦ ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિસમાસ. 'પત્તઃ ૦ ૩-૨-૪૧' થી બહ્વી નામને પુંવદ્ભાવ. 'શેષાદ્ વા ૭-૩-૧૭૫' થી પ્રાપ્ત કચ્

પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી બહુશ્રેયસી સેના આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—ઘણી કલ્યાણકારિણી સ્ત્રીઓવાળી સેના. ॥૧૭૭॥

સહાત્ તુલ્યયોગે ૭૩૧૭૮॥

તુલ્યયોગાર્થક સહ નામ જેની આદિમાં છે એવા બહુવ્રીહિ સમાસને સમાસાન્ત કચ્ પ્રત્યય થતો નથી. [તુલ્યયોગાર્થક સહ શબ્દાન્ત બહુવ્રીહિનો સંભવ ન હોવાથી તાદૃશ સહ શબ્દાદિસમાસનું ગ્રહણ થાય છે.] પુત્રેણ સહ યાતિ આ વિગ્રહમાં ‘સહસ્ત્રેન ૩-૧-૨૪’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. સહ નામને ‘સહસ્યં ૩-૨-૧૪૩’ થી સ આદેશ. ‘શેષાદ્ વા ૭-૩-૧૭૫’ થી પ્રાપ્ત કચ્ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી નિષેધ...વગેરે કાર્ય થવાથી સપુત્રો યાતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—પુત્ર સાથે જાય છે. તુલ્યયોગ इति किम् ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તુલ્યયોગાર્થક જ સહ શબ્દ જેની આદિમાં છે એવા બહુવ્રીહિસમાસને સમાસાન્ત કચ્ પ્રત્યય થતો નથી. તેથી કર્મણા સહ આ વિગ્રહમાં વિઘ્નમાનાર્થક સહ નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિસમાસ. ‘શેષાદ્ વા ૭-૩-૧૭૫’ થી કચ્ પ્રત્યય. ‘નામ્નો નોં ૨-૧-૯૧’ થી કર્મન્ ના અન્ત્ય ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સકર્મકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સહ શબ્દ વિઘ્નમાનાર્થક હોવાથી કચ્ પ્રત્યયનો નિષેધ થતો નથી. અર્થ—કર્મવાળો. ॥૧૭૮॥

ભ્રાતુઃ સ્તુતૌ ૭૩૧૭૯॥

સ્તુતિ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ભ્રાતૃ શબ્દાન્ત બહુવ્રીહિ સમાસને કચ્ પ્રત્યય થતો નથી. શોભનો ભ્રાતાડસ્ય આ વિગ્રહમાં ‘एकादश ૩-૧-૨૨’ થી બહુવ્રીહિસમાસ. ‘ઋન્તિયં ૭-૩-૧૭૧’ થી પ્રાપ્ત સમાસાન્ત કચ્ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય

થવાથી સુધ્રાતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—સારા ભાઈવાળો. ॥૧૭૧॥

નાડી-તન્ત્રીભ્યાં સ્વાઙ્ગે ૭૩૧૮૦॥

સ્વાઙ્ગવાચક નાડી અને તન્ત્રી શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા બહુપ્રીહિસમાસને સમાસાન્ત કચ્ [ક] પ્રત્યય થતો નથી. બહુવ્યો નાડ્યો યસ્મિન્ અને બહુવ્યસ્તન્ત્ર્યો યસ્યામ્ આ વિગ્રહમાં ‘एकाचं चा० ૩-૧-૨૨’ થી બહુપ્રીહિસમાસ. ‘परतः० ૩-૨-૪૧’ થી પુંવદ્ભાવ. ‘गोश्रान्ते० ૨-૪-૧૬’ થી નાડી નામના અન્ત્ય ઈ ને -હસ્વ ઇ આદેશ. ‘शेषाद् वा ૭-૩-૧૭૫’ થી પ્રાપ્ત કચ્ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી બહુનાડિઃ કાયઃ અને બહુતન્ત્રી ગ્રીવા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— ઘણી નાડીઓવાળું શરીર. ઘણી નસોવાળી ડોક. સ્વાઙ્ગ. इति किम् ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્વાઙ્ગવાચક જ નાડી અને તન્ત્રી નામ છે અન્તમાં જેના એવા બહુપ્રીહિસમાસને સમાસાન્ત કચ્ પ્રત્યય થતો નથી. તેથી બહુવ્યો નાડ્યો યસ્મિન્ સ્તમ્બે આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુપ્રીહિસમાસ. ‘ऋन्तित्य० ૭-૩-૧૭૧’ થી કચ્ સમાસાન્ત પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી બહુનાડીકઃ સ્તમ્બઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં નાડી નામ સ્વાઙ્ગવાચક ન હોવાથી તદન્ત બહુપ્રીહિસમાસને આ સૂત્રથી સમાસાન્ત કચ્ પ્રત્યયનો નિષેધ થતો નથી. અર્થ—ઘણી નાડીઓ [લાકડાની પતલી નળીઓ જે સ્તંભ પડી ન જાય એ માટે ચારે બાજુ રાખવામાં આવે છે.] વાળો સ્તંભ. બહુનાડીકઃ અહીં ‘न कचि ૨-૪-૧૦૫’ થી ઈ ને હસ્વ ઇ આદેશનો નિષેધ છે. ॥૧૮૦॥

નિષ્પ્રવાણિઃ ૭૩૧૮૧॥

નિષ્પ્રવાણિ— આ બહુપ્રીહિસમાસમાં કચ્ પ્રત્યયના

અભાવનું નિપાતન કરાય છે. નિર્ગતા પ્રવાણી યસ્માત્ આ વિગ્રહમાં 'एकार्थं ३-१-२२' થી બહુવ્રીહિસમાસ. 'ऋन्तित् ७-३-१७१' થી પ્રાપ્ત કચ્ [क] પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી નિષેધ. 'गोक्षान्ते २-४-९६' થી ई ને -હસ્વ इ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નિષ્પ્રવાણિ: પટ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સાળ (કપડાં વણવાનું ઓજાર) થી નજીકમાં જ ઉતારેલું કપડું. ॥૧૮૧॥

सुभ्रवादिभ्यः ७।३।१८२॥

સુભ્રૂ વગેરે બહુવ્રીહિસમાસને સમાસાન્ત કચ્ પ્રત્યય થતો નથી. શોભને ધ્રુવૌ યસ્યા: આ વિગ્રહમાં 'एकार्थं ३-१-२२' થી બહુવ્રીહિસમાસ. 'शेषाद् वा ७-३-१७५' થી પ્રાપ્ત કચ્ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી નિષેધ. આવી જ રીતે વૌ ઋણી યસ્યા: આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિસમાસ. કચ્ પ્રત્યયનો નિષેધ. સુભ્રૂ નામના ઋ ને 'गोक्षान्ते २-४-९६' થી -હસ્વ उ આદેશ. સુભ્રૂ અને વરોહ નામને 'उतोऽप्राणि २-४-७३' થી સ્ત્રીલિંગમાં ऊङ् [ऊ] પ્રત્યય...વગેરે કાર્ય થવાથી. સુભ્રૂ: અને વરોહ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:— સુંદર બ્રૂકટીવાળી સ્ત્રી. સારા સાથળવાળી સ્ત્રી. ॥૧૮૨॥

अयमवनिपतीन्दो !....ईत्यादि—पृथ्वीपतिओने विशे यन्द्रमा-समान हे राजन् ! तमारी आ ખંડિત થયેલી ધારાવાળી તલવાર, માલવદેશના અધિપતિના અન્ત:પુરની સ્ત્રીઓના સ્તનસ્વરૂપ કળશાઓથી પવિત્ર એવી પત્રવલ્લીને કાપે ! કારણ કે એ યોગ્ય જ છે કે સ્વપતિના સ્વર્ગગમન બાદ તે સ્ત્રીઓને અંગરાગનું કોઈ પ્રયોજન નથી. પરન્તુ આશ્ચર્ય એ છે કે- આ ભગ્નધારાતલવાર સકલરાજાઓના મુગુટોના માણિક્યને ભેદવામાં નિપુણતાને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે ? [વિરોધપરિહાર, 'ભાંગી

નાખી છે ધારા નગરી જેણે એવી તલવાર' આવો અર્થ મગનધાર
પદનો કરવાથી થાય છે.]

इति श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनलघुवृत्तिविवरणे
सप्तमस्याऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अनल्पानतिविस्तारमनल्पानतिमेधसाम् ।
व्याख्यातमुपकाराय चन्द्रगुप्तेन धीमता ॥

अथ प्रारभ्यते सप्तमेऽध्याये चतुर्थः पादः ।

वृद्धिः स्वरोष्वादे जिहिति तद्धिते ७।४।१॥

जित् [ञ् अनुबन्धवाणो] અને જિત્ [જ્ અનુબંધવાણો]-
તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો, તેની પ્રકૃતિના સ્વરોમાંના પ્રથમ
સ્વરને વૃદ્ધિ આદેશ થાય છે. દક્ષ્યાપત્યમ્ અને ભૃગોરપત્યમ્ આ
અર્થમાં દક્ષ નામને ‘અત્ત ઇજ્ ૬-૧-૩૧’ થી ઇજ્ [ઙ] પ્રત્યય અને
ભૃગુ નામને ‘ઋષિં ૬-૧-૬૧’ થી અજ્ [જ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી
આદ્યસ્વર અ અને ઋ ને વૃદ્ધિ આ અને આર્ આદેશ. ‘અવર્જે ૦
૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. ‘અસ્વયં ૭-૪-૭૦’ થી અન્ત્ય
उ ને અવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દાક્ષિઃ અને ભાર્ગવઃ
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- દક્ષનું સન્તાન. ભૃગુશ્ચરિનું
સન્તાન. તદ્ધિત્ત્વ ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ
જિત્ કે જિત્ તદ્ધિત પ્રત્યય જ પરમાં હોય તો તેની પ્રકૃતિના
સ્વરોમાંના આદ્યસ્વરને વૃદ્ધિ આદેશ થાય છે. તેથી ચિકીર્ષકઃ
અહીં સન્ પ્રત્યયાન્ત ચિકીર્ષ ધાતુને ‘જક્-તૃચૌ ૫-૧-૪૮’ થી જક્
[અક્] પ્રત્યય વિહિત છે. તે જિત્ હોવા છતાં કુદન્તનો [કૃત્]
હોવાથી આ સૂત્રથી આદ્ય સ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ થતી નથી.
અર્થ-કરવાની ઈચ્છાવાળો. ॥૧॥

કેકય-મિત્રયુ-પ્રલયસ્ય યાદેરિયુ ચ ૭।૪।૨॥

જિત્ અને જિત્ તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે
રહેલા કેકય, મિત્રયુ અને પ્રલય નામના આદ્યસ્વર [સ્વરોમાંના
આદ્યસ્વર] ને વૃદ્ધિ થાય છે. અને યાદિ ભાગને [અર્થાદ્ ય,
યુ અને ય ને] ઇય્ આદેશ થાય છે. કેકયસ્યાપત્યમ્, મિત્રયોર્ભાવઃ
અને પ્રલયાદાગતમ્ આ અર્થમાં કેકય નામને ‘રાષ્ટ્રક્ષત્રિં ૬-૧-
૧૧૪’ થી અજ્ [જ] પ્રત્યય, મિત્રયુ નામને ‘ગોત્રચરણાં ૭-૧-

૭૫' થી અકલ્પ [અક] પ્રત્યય અને પ્રલય નામને 'તત આગતે ૬-૩-૧૪૯' થી અણ્ [અ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી આઘસ્વર ઇ, ઈ અને અ ને વૃદ્ધિ ઇ ઇ અને આ આદેશ. તેમ જ યાદિ ભાગને ઇય્ આદેશ. મૈત્રેયક નામને 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય. 'અસ્યા૦ ૨-૪-૧૧૧' થી ક ની પૂર્વેના અ ને ઇ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કૈકેયઃ; મૈત્રેયિકયા શ્લાઘતે અને પ્રાલેયં હિમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કેકયનું અપત્ય. મિત્રયુના કારણે પ્રશંસા કરે છે. પ્રલયથી આવેલું હિમ. ॥૨॥

દેવિકા-શિંશપા-દીર્ઘસત્ર-શ્રેયસસ્તત્પ્રાપ્તાવાઃ ૭।૪।૩॥

દેવિકા, શિંશપા, દીર્ઘસત્ર અને શ્રેયસ્ નામના સ્વરોમાંના આઘસ્વરને, જિત્ કે ણિત્ તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે વૃદ્ધિના પ્રસંગે આ આદેશ થાય છે. દેવિકાયામ્ભવઃ; શિંશપાયા વિકારઃ; દીર્ઘસત્રે ભવમ્ અને શ્રેયોઽધિકૃત્ય કૃતમ્ આ અર્થમાં દેવિકા અને દીર્ઘસત્ર નામને 'ભવે ૬-૩-૧૨૩' થી અણ્ પ્રત્યય. શિંશપા નામને 'વિકારે ૬-૨-૩૦' થી અણ્ પ્રત્યય અને શ્રેયસ્ નામને 'અમોઽધિ૦ ૬-૩-૧૯૮' થી અણ્ [અ] પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વરને પ્રાપ્ત વૃદ્ધિના પ્રસંગમાં આ સૂત્રથી આ આદેશ. 'અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ તથા આ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી દાવિકં જલમ્; શાંશપઃ સ્તમ્ભઃ; દાર્ઘસત્રમ્ અને શ્રાયસં દ્વાદશાઙ્ગમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- જલાશયવિશેષનું પાણી. સીસમનો થાંભલો. દીર્ઘસત્રમાં થનારું. મોક્ષના આધારે બનાવેલી દ્વાદશાઙ્ગી. તત્પ્રાપ્તાવિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જિત્ કે ણિત્ તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે દેવિકા, શિંશપા, દીર્ઘસત્ર અને શ્રેયસ્ નામના સ્વરોમાંના આઘસ્વરને વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હોય તો જ તે આઘસ્વરને આ આદેશ થાય છે. તેથી સુદેવિકાયામ્ભવઃ આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ સુદેવિકા નામને અણ્ [અ] પ્રત્યય. અન્ત્ય આ નો લોપ.

‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર ડ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી સૌદેવિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—સારા જલાશયવિશેષમાં થયેલ—રહેનાર. અહીં દેવિકા નામના ઇ ને વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી આ સૂત્રથી તેને આ આદેશ થતો નથી. ॥૩॥

बहीनरस्यैत् ७।४।४॥

बहीनर नामना स्वरोभांना आधस्वर अ ने; तेनी परभां जित् डे णित् तद्धित प्रत्यय होय तो ऐ आदेश थाय છે. बहीनरस्यापत्यम् आ अर्थभां बहीनर नामने ‘अत इञ् ६-१-३१’ થી इञ् [इ] प्रत्यय. ‘अवर्णे ० ७-४-६८’ થી अन्त्य अ નો હોપ. આ સૂત્રથી આઘસ્વર અ ને ऐ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી बहीनरिઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—વહીનરનું અપત્ય. ॥૪॥

य्वः पदान्तात् प्रागैदौत् ७।४।५॥

जित् अथवा णित् तद्धित प्रत्यय परभां होय तो जे इ અને ડ વર્ણ [इ ई, उ ऊ] ને વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હોય, તે इ વર્ણ અને ડ વર્ણના સ્થાને થયેલા ક્રમશઃ ય્ અને વ્ ની પૂર્વે; તે ય્ અને વ્ પદાન્તમાં હોય તો, અનુક્રમે ऐ અને ઔ નો આગમ થાય છે. ન્યાયમધીતે અને સ્વશ્વસ્યાયમ્ આ અર્થમાં ન્યાય નામને ‘न्यायादे ० ६-२-११८’ થી इकण् [इक] प्रत्यय અને स्वश्व નામને ‘तत्स्येदम् ६-३-१६०’ થી अण् [अ] प्रत्यय. नि+आय+इक અને सु+अश्व+अ આ અવસ્થામાં “पूर्वोत्तरपदकार्ये कृते पश्चात् सन्धिः कार्य” આ ન્યાયના સામર્થ્યથી આઘસ્વર इ અને ડ ને પૂર્વપદસમ્બન્ધી વૃદ્ધિ સ્વરૂપ કાર્યની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રના આરંભસામર્થ્યથી બાધ થવાથી ‘इवर्णा ० १-२-२१’ થી આઘસ્વર इ ને ય્ આદેશ અને ડ ને વ્ આદેશ. આ ય્ અને વ્

પદના અન્તમાં હોવાથી તેની પૂર્વે આ સૂત્રથી અનુક્રમે જે અને ઔ નો આગમ. ‘અવર્ણં ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી નૈયાયિકઃ અને સૌવશ્વઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- નૈયાયિક. સારા અશ્વવાળાનો. પદાન્તાદિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જિત્ અથવા ણિત્ તદ્દધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો જે ઇ વર્ણ અને ણ વર્ણને વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ હોય તે ઇ વર્ણ અને ણ વર્ણના સ્થાને થયેલા પદાન્તમાં જ રહેલા ય્ અને વ્ ની પૂર્વે અનુક્રમે જે અને ઔ નો આગમ થાય છે. તેથી યત્ત્વ ઇમે યાતાઃ અહીં યત્ત્વ નામને ‘તસ્યેદમ્ ૬-૩-૧૬૦’ થી અણ પ્રત્યય. ઇ+અત્+અણ [અ] આ અવસ્થામાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઇ ધાતુના ઇ ને ય્ આદેશ. યત્ત્વ+અ આ અવસ્થામાં ય્ પદાન્તમાં ન હોવાથી તેની પૂર્વે આ સૂત્રથી જે નો આગમ થતો નથી. જેથી આદ્યસ્વર અ ને ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી યાતાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-જનારના સંબન્ધી. ॥૧॥

દ્વારાદેઃ ૭।૪।૬॥

જિત્ કે ણિત્ તદ્દધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો; દ્વારાદિ ગણપાઠમાંનાં દ્વાર વગેરે નામના ય્ અને વ્ ની પાસેના આદ્યસ્વરને વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ હોય તો તે ય્ અને વ્ ની પૂર્વે અનુક્રમે જે અને ઔ નો આગમ થાય છે. દ્વારે નિયુક્તઃ અને સ્વરમધિકૃત્ય કૃતો ગ્રન્થઃ આ અર્થમાં દ્વાર નામને ‘તત્ર નિયુક્તે ૬-૪-૭૪’ થી ઇકણ્ [ઇક] પ્રત્યય અને ‘અમોઽધિ ૦ ૬-૩-૧૯૮’ થી સ્વર નામને અણ [અ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી દ્વાર અને સ્વર નામના વ્ ની પૂર્વે ઔ નો આગમ. ‘અવર્ણં ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દૌવારિકઃ અને સૌવરો ગ્રન્થઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- દ્વારપાળ. સ્વરને ઉદ્દેશીને કરેલો ગ્રન્થ. ॥૬॥

કેવલ [અસમસ્ત] ન્યગ્રોધ નામના યૂ ની પૂર્વે; જિત્ કે જિત્ તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો; આદ્યસ્વરને વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હોય ત્યારે જે નો આગમ થાય છે. ન્યગ્રોધસ્ય વિકારઃ આ અર્થમાં ન્યગ્રોધ નામને 'વિકારે ૬-૨-૩૦' થી અણુ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. આ સૂત્રથી યૂ ની પૂર્વે જે નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી નૈયગ્રોધો દષ્ટઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ન્યગ્રોધ [પીપળાનું વૃક્ષ]નો દંડ. કેવલસ્યેતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જિત્ અને જિત્ તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો; આદ્યસ્વરને વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હોય ત્યારે કેવલ જ ન્યગ્રોધ નામના યૂ ની પૂર્વે જે નો આગમ થાય છે. તેથી ન્યગ્રોધમૂલે ભવાઃ આ અર્થમાં ન્યગ્રોધમૂલ નામને 'ભવે ૬-૩-૧૨૩' થી અણુ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ન્યાગ્રોધમૂલાઃ શાલયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ન્યગ્રોધ નામ સમાસમાં હોવાથી આ સૂત્રથી યૂ ની પૂર્વે જે નો આગમ થતો નથી. અર્થ-ન્યગ્રોધમૂલમાં થનારું ધાન્ય. ૥૭૥

ન્યઙ્કો વા ૭૪૧૮૥

જિત્ કે જિત્ તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો; આદ્યસ્વરને વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હોય ત્યારે ન્યઙ્કુ નામના યૂ ની પૂર્વે વિકલ્પથી જે નો આગમ થાય છે. ન્યઙ્કોરિદમ્ આ અર્થમાં ન્યઙ્કુ નામને 'તસ્યેદમ્ ૬-૩-૧૬૦' થી અણુ [અ] પ્રત્યય. 'અસ્વયં ૭-૩-૭૦' થી અન્ત્ય ણ ને અવ્ આદેશ. આ સૂત્રથી ન્યઙ્કુ નામના યૂ ની પૂર્વે જે નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી નૈયઙ્કવમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી જે નો આગમ ન થાય ત્યારે 'વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે

કાર્ય થવાથી ન્યાઙ્કવમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—કાયમ જનારનું. ॥૮॥

ન જ-સ્વરૂપાદેઃ ૭૪૧૧॥

જ પ્રત્યયાન્ત નામના તેમ જ સ્વરૂપાદિ ગણપાઠમાંનાં સ્વરૂપ વગેરે નામના ય્ અને વ્ ની પૂર્વે; જિત્ કે ણિત્ તદ્દધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો જે અને ઔ નો આગમ થતો નથી. વિ+અવ+ક્રુશ્ ધાતુને ‘વ્યતિહારે ૦ ૫-૩-૧૧૬’ થી જ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન વ્યવક્રોશ [જ પ્રત્યયાન્ત] નામને ‘નિત્યં ૦ ૭-૩-૫૮’ થી અણ પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય જ નો લોપ. ‘ઘ્વઃ પદા ૦ ૭-૪-૫’ થી ય્ ની પૂર્વે પ્રાપ્ત જે આગમનો આ સૂત્રથી નિષેધ. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર જ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અણજે ૦ ૨-૪-૨૦’ થી ઙી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી વ્યાવક્રોશી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—પરસ્પર આક્રોશ કરવો, સ્વરૂપાસ્યાપત્યમ્ અને વ્યરૂપાસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં સ્વરૂપ અને વ્યરૂપ [સ્વરૂપાદિ] નામને ‘અત્ત ઇઙ્ ૬-૧-૩૧’ થી ઇઙ્ [ઙ] પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ અન્ત્ય જ નો લોપ. તેમ જ વ્ ની પૂર્વે ઔ આગમનો આ સૂત્રથી નિષેધ. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર જ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી સ્વાઙિઃ અને વ્યાઙિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— સ્મારા અંગવાળાનું અપત્ય. ખરાબ અંગવાળાનું અપત્ય. ॥૧॥

શ્વાદેરિતિ ૭૪૧૧૦॥

હ કારાદિ જિત્ કે ણિત્ તદ્દધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો; શ્વન્ શબ્દ જેની આદિમાં છે એવા સામાસિક નામના વ્ ની પૂર્વે ઔ નો આગમ થતો નથી. શ્વમત્સ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં શ્વમત્સ નામને ‘અત્ત ઇઙ્ ૬-૧-૩૧’ થી ઇઙ્ [ઙ] પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-

૬૮' થી અન્ય અ નો લોપ. 'દ્વારાદે: ૭-૪-૬' થી સ્વન્ ના વ્ ની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઔ આગમનો આ સૂત્રથી નિષેધ. 'વૃદ્ધિ: ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્વાભસ્ત્રિ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-કૂતરાના જેવી ધમણવાળાનું સન્તાન. इतीति किम् ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઇકારાદિ જ જિત્ કે ણિત્ તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો; સ્વન્ નામ છે આદિમાં જેના એવા સામાસિક નામના વ્ ની પૂર્વે ઔ આગમ થતો નથી. તેથી સ્વહાનસ્યેદમ્ આ અર્થમાં સ્વહાન નામને 'તસ્યેદમ્ ૬-૩-૧૬૦' થી અણ્ [અ] પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ અન્ય અ નો લોપ. 'દ્વારાદે: ૭-૪-૬' થી સ્વન્ ના વ્ ની પૂર્વે ઔ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી શૌવહાનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ણિત્ તદ્ધિત પ્રત્યય ઇકારાદિ ન હોવાથી આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઔ આગમનો નિષેધ થતો નથી. અર્થ-શ્વહાનિસંબંધી. [શ્વહાન=કૂતરાનો ત્યાગ.] ॥૧૦॥

इजः ७।४।११॥

જિત્ કે ણિત્ તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો; સ્વન્ નામ જેની આદિમાં છે એવા ઇજ્ પ્રત્યયાન્ત સામાસિક નામના વ્ ની પૂર્વે ઔ નો આગમ થતો નથી. સ્વાભસ્ત્રેરિદમ્ આ અર્થમાં સ્વાભસ્ત્રિ નામને 'તસ્યેદમ્ ૬-૩-૧૬૦' થી અણ્ પ્રત્યય. 'દ્વારાદે: ૭-૪-૬' થી પ્રાપ્ત વ્ ની પૂર્વે ઔ આગમનો નિષેધ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ય ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્વાભસ્ત્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-શ્વભસ્ત્રના અપત્યસંબંધી. ॥૧૧॥

पदस्यानिति वा ७।४।१२॥

ઇકારાદિ પ્રત્યયથી ભિન્ન જિત્ કે ણિત્ તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો; સ્વન્ શબ્દ છે આદિમાં જેના અને પદ નામ

છે અન્તમાં જેના એવા સામાસિક નામના વ્ ની પૂર્વે વિકલ્પથી
 ઔ નો આગમ થાય છે. [સૂ.નં. '૭-૪-૬' થી પ્રાપ્ત ઔ નો
 વિકલ્પથી નિષેધ.] શુન ઇવ પદમસ્યેતિ સ્વાપદમ્ [અહીં 'શુનઃ ૩-
 ૨-૧૦' થી સ્વન્ ના અ ને આ આદેશ થયો છે.]; તસ્ય વિકારઃ
 આ અર્થમાં સ્વાપદ નામને 'વિકારે ૬-૨-૩૦' થી અણ્ [અ]
 પ્રત્યય. આ સૂત્રથી વ્ ની પૂર્વે ઔ નો આગમ. 'અવર્ણે ૭-૪-
 ૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શૌવાપદમ્ આવો
 પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઔ નો આગમ ન
 થાય ત્યારે સ્વાપદમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ— કૂતરાના જેવા
 પગવાળાનો વિકાર. અનિતીતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર
 જણાવ્યા મુજબ ઇકારાદિ પ્રત્યયથી ભિન્ન જ જિત્ કે ણિત્ તદ્દધિત
 પ્રત્યય પરમાં હોય તો સ્વન્ શબ્દ જેના આદિમાં છે અને પદ નામ
 જેના અન્તમાં છે એવા સમાસસ્વરૂપ નામના વ્ ની પૂર્વે
 વિકલ્પથી ઔ નો આગમ થાય છે. તેથી સ્વાપદેન ચરતિ આ
 અર્થમાં સ્વાપદ નામને 'ચરતિ ૬-૪-૧૧' થી ઇકણ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૭-૪-
 ૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્વાપદિકઃ
 આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ણિત્ પ્રત્યય ઇકારાદિ હોવાથી આ
 સૂત્રથી વિકલ્પથી ઔ આગમ થતો નથી. [આગમનો નિષેધ થતો
 નથી.] પરન્તુ 'દ્વારાદેઃ ૭-૪-૬' થી પ્રાપ્ત ઔ આગમનો 'સ્વાદેરિત્તિ
 ૭-૪-૧૦' થી નિષેધ થાય છે. અર્થ—સ્વાપદથી ચાલનારો. ॥૧૨॥

પ્રોષ્ઠમદ્રાજ્જાતેઃ ૭।૪।૧૩॥

જાત અર્થમાં વિહિત જિત્ કે ણિત્ તદ્દધિત પ્રત્યય પરમાં
 હોય તો પ્રોષ્ઠ અને મદ્ર નામથી પરમાં રહેલા પદ સ્વરૂપ
 ઉત્તરપદના સ્વરોમાંના આઘસ્વરને વૃદ્ધિ થાય છે. પ્રોષ્ઠપદાસુ
 જાતઃ અને મદ્રપદાસુ જાતઃ આ અર્થમાં પ્રોષ્ઠપદા અને મદ્રપદા નામને
 'જાતે ૬-૩-૧૮' થી અણ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી પદ નામના આઘ
 સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ

નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રોષ્ઠપદઃ અને ભદ્રપદો બંદુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પ્રોષ્ઠપદા નક્ષત્રમાં ઉત્પન્ન છોકરો. ભદ્રપદા નક્ષત્રમાં ઉત્પન્ન છોકરો. ॥૧૩॥

અંશાદૃતોઃ ૭૪૧૧૪॥

જિત્ કે ણિત્ તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો અંશવાચક નામની પરમાં રહેલા ઋતુવાચક નામ સ્વરૂપ ઉત્તરપદના સ્વરોમાંના આદ્યસ્વરને વૃદ્ધિ આદેશ થાય છે. પૂર્વાસુ વર્ષાસુ ભવઃ આ અર્થમાં પૂર્વવર્ષા નામને ‘વર્ષાકાલેભ્યઃ ૬-૩-૮૦’ થી ઇકળ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી વર્ષા નામના આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પૂર્વવાર્ષિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પૂર્વવર્ષામાં થનાર. અંશાદિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અંશાર્થક જ નામથી પરમાં રહેલા ઋત્વર્થક નામ સ્વરૂપ ઉત્તરપદના આદ્ય સ્વરને; તેનાથી પરમાં જિત્ કે ણિત્ તદ્ધિત પ્રત્યય હોય તો વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી સુવર્ષાસુ ભવઃ આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ સુવર્ષા નામને ઇકળ [ઇક] પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ નો લોપ. ‘વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર હ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ..વગેરે કાર્ય થવાથી સૌવર્ષિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં અંશાર્થક નામથી પરમાં ઋત્વર્થક ઉત્તરપદ ન હોવાથી તેના આદ્ય સ્વરને આ સૂત્રથી વૃદ્ધિ થતી નથી. અર્થ- સારી વર્ષાઋતુમાં થનાર. ॥૧૪॥

સુ-સર્વાદ્રઘાદ્ રાષ્ટ્રસ્ય ૭૪૧૧૫॥

સુ, સર્વ અને અર્ધ નામથી પરમાં રહેલા રાષ્ટ્રાર્થક નામ સ્વરૂપ ઉત્તરપદના સ્વરમાંના આદ્યસ્વરને; જિત્ કે ણિત્ તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો વૃદ્ધિ થાય છે. સુપન્ચાલેષુ ભવઃ;

સર્વપજ્વાલેષુ ભવઃ અને અર્ધપજ્વાલેષુ ભવઃ આ અર્થમાં સુપજ્વાલ, સર્વપજ્વાલ અને અર્ધપજ્વાલ નામને ‘બહુવિં ૬-૩-૪૫’ થી અકચ્ [અક] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી પજ્વાલ નામના આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સુપાજ્વાલકઃ, સર્વપાજ્વાલકઃ અને અર્ધપાજ્વાલકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સારા પગ્યાલદેશમાં થનાર. સર્વપગ્યાલ દેશમાં થનાર. અર્ધપગ્યાલદેશમાં થનાર. ॥૧૫॥

અમદ્રસ્ય દિશઃ ૭૪૧૬॥

જિત્ કે ણિત્ તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો દિશાવાચક નામથી પરમાં રહેલા મદ્ર-ભિન્ન રાષ્ટ્રવાચક નામ સ્વરૂપ ઉત્તરપદના સ્વરમાંના આદ્યસ્વરને વૃદ્ધિ થાય છે. પૂર્વપજ્વાલેષુ ભવઃ આ અર્થમાં પૂર્વપજ્વાલ નામને ‘બહુવિં ૬-૩-૪૫’ થી અકચ્ [અક] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઉત્તરપદ પજ્વાલ નામના આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પૂર્વપાજ્વાલકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પૂર્વપગ્યાલદેશમાં થનાર. અમદ્રસ્યેતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જિત્ કે ણિત્ તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો દિશાવાચક નામથી પરમાં રહેલા મદ્ર નામથી ભિન્ન જ રાષ્ટ્રાર્થક નામ સ્વરૂપ ઉત્તરપદના સ્વરોમાંના આદ્યસ્વરને વૃદ્ધિ આદેશ થાય છે. તેથી પૂર્વમદ્રેષુ ભવઃ આ અર્થમાં પૂર્વમદ્ર નામને ‘મદ્રાં ૬-૩-૨૪’ થી અચ્ [અ] પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર ઋ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી પૌર્વમદ્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં આ સૂત્રથી ઉત્તરપદ મદ્ર ના આદ્યસ્વરને વૃદ્ધિ થતી નથી. અર્થ- પૂર્વમદ્રમાં થનાર. ॥૧૬॥

જિત્ કે ણિત્ તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો પ્રાગ્દેશમાંના ગ્રામાર્થક શબ્દના અવયવસ્વરૂપ જે દિશાવાચક નામ, તેનાથી પરમાં રહેલા અવશિષ્ટ ભાગના સ્વરોમાંના આદ્યસ્વરને તેમ જ દિશાવાચક નામથી પરમાં રહેલા પ્રાગ્-ગ્રામાર્થક નામ સ્વરૂપ ઉત્તરપદના સ્વરોમાંના આદ્યસ્વરને વૃદ્ધિ થાય છે. પૂર્વકૃષ્ણમૃત્તિકાસુ ભવઃ આ અર્થમાં અને પૂર્વસ્મિન્ કન્યકુબ્જે ભવઃ આ અર્થમાં ‘ભવે ૬-૩-૧૨૩’ થી પૂર્વકૃષ્ણમૃત્તિકા અને પૂર્વકન્યકુબ્જ નામને અણ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી પ્રાગ્દેશમાંના ગ્રામાર્થક પૂર્વકૃષ્ણમૃત્તિકા નામના અવયવસ્વરૂપ દિશાવાચક પૂર્વ નામથી પરમાં રહેલા અવશિષ્ટ ભાગ-કૃષ્ણમૃત્તિકા ના આદ્યસ્વર ઋ ને વૃદ્ધિ આદ્ય આદેશ. તેમ જ દિશાવાચક પૂર્વ નામથી પરમાં રહેલા પ્રાગ્ગ્રામાર્થક ઉત્તરપદ કન્યકુબ્જ ના આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ અને અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પૂર્વકાર્ણમૃત્તિકઃ અને પૂર્વકાન્યકુબ્જઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પૂર્વકૃષ્ણમૃત્તિકા નામના ગામમાં થનાર. પૂર્વકન્યકુબ્જ ગામમાં થનાર. ॥૧૭૥

સંખ્યાઽધિકાભ્યાં વર્ષસ્યાઽભાવિનિ ૭૪૧૭૮

ભાવિન્ અર્થમાં વિહિત ન હોય-એવો જિત્ કે ણિત્ તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો, સંખ્યાવાચક નામથી પરમાં રહેલા અને અધિક નામથી પરમાં રહેલા ઉત્તરપદ વર્ષ નામના આદ્યસ્વરને વૃદ્ધિ થાય છે. દ્વાભ્યાં વર્ષાભ્યાં નિર્વૃતઃ અને અધિકૈ વર્ષે નિર્વૃતઃ આ અર્થમાં દિવર્ષ અને અધિકવર્ષ નામને ‘નિર્વૃત્તે ૬-૪-૧૦૫’ થી ઇક્ષ્ણુ [ઇક] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી વર્ષ નામના આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દિવાર્ષિકઃ અને અધિકવાર્ષિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બે વર્ષથી થયેલો. અધિક વર્ષોથી થયેલો.

અભાવિનીતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ભાવિન્ અર્થમાં વિહિત ન હોય એવો જ જિત્ કે ણિત્ તદ્દધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો, સંખ્યાવાચક નામથી પરમાં રહેલા તેમ જ અધિક નામથી પરમાં રહેલા વર્ષ નામના આદ્યસ્વરને વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી દ્વે વર્ષે ભાવિ આ અર્થમાં દ્વિવર્ષ નામને ‘તં ભાવિં ૬-૪-૧૦૬’ થી ઇકળ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ દ્વે આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વૈવર્ષિકમ્ ધાન્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ણિત્ તદ્દધિત પ્રત્યય ભાવિન્ અર્થમાં વિહિત હોવાથી આ સૂત્રથી વર્ષ નામના આદ્યસ્વરને વૃદ્ધિ થતી નથી. અર્થ—બે વર્ષમાં થનારું ધાન્ય. ॥૧૮॥

માન—સંવત્સરસ્યાશાળ—કુલિજસ્યાઽનામ્નિ ૭૪૪૧૧॥

જિત્ કે ણિત્ તદ્દધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો; સંખ્યાવાચક નામથી અને અધિક નામથી પરમાં રહેલા; શાળ અને કુલિજ નામને છોડીને અન્ય માનાર્થક તથા સંવત્સર ‘શબ્દ સ્વરૂપ ઉત્તરપદના સ્વરોમાંના આદ્યસ્વરને સંજ્ઞાનો વિષય ન હોય તો વૃદ્ધિ થાય છે. દ્વૌ કુડ્વૌ પ્રયોજનમસ્ય અને અધિકાઃ કુડ્વાઃ પ્રયોજનમસ્ય તેમ જ દ્વાભ્યાં સંવત્સરાભ્યાં ભૂતઃ આ અર્થમાં દ્વિકુડ્વ અને અધિકકુડ્વ નામને ‘પ્રયોજનમ્ ૬-૪-૧૧૭’ થી ઇકળ પ્રત્યય અને દ્વિસંવત્સર નામને ‘તસ્યૈ ૦ ૬-૪-૧૦૭’ થી ઇકળ [ઇક] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી માનાર્થક કુડ્વ અને સંવત્સર નામ સ્વરૂપ ઉત્તરપદના આદ્યસ્વર ઊ અને ઞ ને વૃદ્ધિ ઔ અને ઞા આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ય ઞ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિકૌડવિકઃ, અધિકકૌડવિકઃ, અને દ્વિસંવત્સરિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— બે કુડ્વ પ્રયોજન છે જેનું તે. અધિક કુડ્વ પ્રયોજન છે જેનું તે. બે વર્ષ પોષણ કરેલો. અશાળકુલિજસ્યેતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જિત્ કે ણિત્ તદ્દધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો; સંખ્યાવાચક નામ અને અધિક નામથી

પરમાં રહેલા શાળ અને કુલિજ નામ સ્વરૂપ ઉત્તરપદના સ્વરોમાંના આદ્યસ્વરને વૃદ્ધિ થતી નથી. તેથી દ્વાભ્યાં શાળાભ્યાં ક્રીતમ્ અને દ્વે કુલિજે પવતિ આ અર્થમાં દ્વિશાળ નામને ‘દ્વિત્રયાદે૦ ૬-૪-૧૪૭’ થી અળ્ [અ] પ્રત્યય. તેમ જ દ્વિકુલિજ નામને ‘સમ્ભવ૦ ૬-૪-૧૬૨’ થી ઇકળ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. ‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિશાળમ્ અને દ્વિકુલિજઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બે શાણથી ખરીદેલું. બે કુલિજ પ્રમાણ રાંધે છે.

અનામ્નીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જિત્ કે ણિત્ તદ્દયિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો; સંખ્યાવાચક નામ અને અધિક નામથી ‘પરમાં રહેલા; શાળ અને કુલિજ નામને છોડીને અન્ય ઉત્તરપદ સ્વરૂપ માનાર્થક અને સંવત્સર નામના સ્વરોમાંના આદ્યસ્વરને સંજ્ઞાનો વિષય ન હોય તો જ વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી પञ्चलोहिन्यः परिमाणमस्य આ અર્થમાં પञ્ચલોહિની નામને ‘માનમ્ ૬-૪-૧૬૯’ થી ઇકળ્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઈ નો લોપ. તેથી ન્ ની પણ નિવૃત્તિ. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી પાञ्चलोहितिकम् આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પરિમાણવિશેષની સંજ્ઞા. અહીં સંજ્ઞાનો વિષય હોવાથી લોહિની-આ ઉત્તરપદના આદ્યસ્વરને આ સૂત્રથી વૃદ્ધિ થતી નથી. કુડવ=પાશેર. શાણ=ચાર માસા. ॥૧૧॥

અર્ધાત્ પરિમાણસ્યાઽનતો વા ત્વાદેઃ ૭।૪।૨૦॥

અર્ધ નામથી પરમાં રહેલા, પરિમાણાર્થક નામ સ્વરૂપ ઉત્તરપદના સ્વરોમાંના અ થી ભિન્ન આદ્યસ્વરને જિત્ કે ણિત્ તદ્દયિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો વૃદ્ધિ થાય છે; અને અર્ધ નામના આદ્યસ્વર અ ને વિકલ્પથી વૃદ્ધિ થાય છે. અર્ધકુડવેન ક્રીતમ્ આ અર્થમાં ‘મૂલ્યૈઃ ક્રીતે ૬-૪-૧૫૦’ થી ઇકળ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી

एय प्रत्ययान्त नामना अवयवत्भूत प्र नामथी परमां रહેला बाहण नामना स्वरोमांना आधस्वरने नित्य अने प्र नामना आधस्वरने विकल्पथी वृद्धि थाय छे. प्रवाहणेयस्यापत्यं युवा आ अर्थमां प्रवाहणेय नामने 'अत इज् ६-१-३१' थी इज् [इ] प्रत्यय. आ सूत्रथी बाहण नामना आधस्वर आ ने तेम ज प्र ना अ ने वृद्धि आ आदेश. 'अवर्णे ७-४-६८' थी अन्त्य अ नो लोप वगेरे कार्य थवाथी प्रावाहणेयिः आवो प्रयोग थाय छे. विकल्पपक्षमां आ सूत्रथी प्र ना अ ने आ सूत्रथी वृद्धि न थाय त्यारे प्रवाहणेयिः आवो प्रयोग थाय छे. अर्थ-प्रवाहणेयनुं अपत्य. ॥२२॥

नञः क्षेत्रज्ञेश्वर-कुशल-चपल-निपुण-शुचिः ७।४।२३॥

जित् डे णित् तद्धित प्रत्यय परमां होय तो, नञ् थी परमां रહેला क्षेत्रज्ञ, ईश्वर, कुशल, चपल, निपुण अने शुचि शब्द स्वरूप उत्तरपदना स्वरोमांना आधस्वरने नित्य अने नञ् ना आध स्वरने विकल्पथी वृद्धि थाय छे. अक्षेत्रज्ञस्य, अनीश्वरस्य, अकुशलस्य, अचपलस्य, अनिपुणस्य, अशुचे वा इदम् आ अर्थमां अक्षेत्रज्ञ, अनीश्वर, अकुशल, अचपल, अनिपुण अने अशुचि नामने 'तस्येदम् ६-३-१६०' थी अण् [अ] प्रत्यय. आ सूत्रथी क्षेत्रज्ञ, ईश्वर, कुशल, चपल, निपुण अने शुचि नामना आधस्वर ए, ई, उ, अ, इ अने उ ने अनुक्रमे वृद्धि ऐ ऐ औ आ ऐ अने औ आदेश. 'अवर्णे ७-४-६८' थी अन्त्य अ तथा इ नो लोप. नञ् ना अ ने आ सूत्रथी वृद्धि आ आदेश वगेरे कार्य थवाथी आक्षेत्रज्ञम्, आनीश्वरम्, आकुशलम्, आचपलम्, आनिपुणम् अने आशुचिम् आवो प्रयोग थाय छे. विकल्पपक्षमां नञ् ना अ ने आ सूत्रथी वृद्धि न थाय त्यारे अक्षेत्रज्ञम्, अनीश्वरम्, अकुशलम्,

અવાપલમ્, અનૈપુણમ્ અને અશૌચમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- અક્ષેત્રજસંબન્ધી. અનીશ્વરસંબંધી. અકુશલસંબન્ધી. અથપલસંબન્ધી. અનિપુણસંબંધી. અશુચિસંબન્ધી. ॥૨૩॥

જઙ્ગલ-ધેનુ-વલજસ્યોત્તરપદસ્ય તુ વા ૭૪૧૨૪॥

જિત્ કે ણિત્ તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો; જઙ્ગલ, ધેનુ અને વલજ નામ છે ઉત્તરપદ જેનું એવા સામાસિક નામના પૂર્વપદના સ્વરોમાંના આદ્યસ્વરને નિત્ય; અને ઉત્તરપદ જઙ્ગલ, ધેનુ તથા વલજ નામના સ્વરોમાંના આદ્યસ્વરને વિકલ્પથી વૃદ્ધિ થાય છે. કુરુજઙ્ગલેષુ ભવઃ, વિશ્વધેનૌ ભવઃ અને સુવર્ણવલજે ભવઃ આ અર્થમાં કુરુજઙ્ગલ, વિશ્વધેનુ અને સુવર્ણવલજ નામને ‘ભવે ૬-૩-૧૨૩’ થી અણ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી પૂર્વપદના આદ્યસ્વર ડ, ઇ અને ઊ ને વૃદ્ધિ ઔ, એ અને ઔ આદેશ તેમ જ ઉત્તરપદના આદ્યસ્વર અ એ અને જ ને વૃદ્ધિ ઝા, એ અને ઝા આદેશ. ‘અવર્ણં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય જ નો લોપ. ‘અસ્વયં ૭-૪-૭૦’ થી અન્ત્ય ડ ને અવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કૌરુજઙ્ગલઃ; વૈશ્વધૈનવઃ અને સૌવર્ણવાલજઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પવક્ષમાં ઉત્તરપદના આદ્યસ્વરને આ સૂત્રથી વૃદ્ધિ ન થાય ત્યારે કૌરુજઙ્ગલઃ; વૈશ્વધૈનવઃ અને સૌવર્ણવાલજઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કુરુ જંગલમાં થનાર. વિશ્વધેનુમાં થનાર. સુવર્ણવલજમાં થનાર. ॥૨૪॥

હૃદ્-ભગ-સિન્ધ્વોઃ ૭૪૧૨૫॥

જિત્ કે ણિત્ તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો હૃદ્, ભગ અને સિન્ધુ નામ છે ઉત્તરપદ જેનું એવા સામાસિક નામના પૂર્વ અને ઉત્તરપદના સ્વરોમાંના આદ્યસ્વરને વૃદ્ધિ થાય છે. સુહૃદ્ ઇદમ્; સુભગસ્ય ભાવઃ અને સત્કૃત્સિન્ધુષુ ભવઃ આ અર્થમાં ‘તસ્યેદમ્ ૬-૩-

૧૬૦' થી સુહૃદ્ નામને અણ્ પ્રત્યય. સુભગ નામને 'પતિ-રાજા૦ ૭-૧-૬૦' થી દ્યણ્ [ય] પ્રત્યય. સક્તુસિન્ધુ નામને 'ભવે ૬-૩-૧૨૩' ની સહાયથી 'કોપાન્ત્યા૦ ૬-૩-૫૬' થી અણ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી પૂર્વપદના આધસ્વર ડ અને ઝ ને વૃદ્ધિ ઔ અને આ આદેશ. તેમ જ ઉત્તરપદના આધસ્વર ઋ અ અને ઙ ને વૃદ્ધિ આઠ્ઠ, આ અને ઐ આદેશ. 'અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઝ નો લોપ. 'અસ્ત્ય૦ ૭-૪-૭૦' થી અન્ત્ય ડ ને અવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સૌહાર્દમ્, સૌભાગ્યમ્ અને સાક્તુસૈન્ધવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- મિત્રસંબન્ધી. સૌભાગ્ય. સક્તુસિન્ધુમાં થનાર. ॥૨૫॥

પ્રાચાં નગરસ્ય ૭/૪/૨૬॥

પ્રાગૃદેશાર્થક નગર નામ જેના અન્તમાં છે એવા સામાસિક નામના પૂર્વ અને ઉત્તરપદના સ્વરોમાંના આધસ્વરને; જિત્ કે ણિત્ તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો વૃદ્ધિ થાય છે. સુહનનગરે ભવઃ આ અર્થમાં સુહનનગર નામને 'ભવે ૬-૩-૧૨૩' થી અણ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી પૂર્વપદ સુહન ના આધસ્વર ડ ને તેમ જ ઉત્તરપદ નગર નામના આધસ્વર ઝ ને વૃદ્ધિ ઔ તેમ જ આ આદેશ. 'અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઝ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સૌહનનાગરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સુહનનગરમાં થનાર. પ્રાચામિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જિત્ કે ણિત્ તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો પ્રાગૃદેશાર્થક જ નગર નામ જેના અન્તમાં છે એવા સામાસિક નામના પૂર્વ અને ઉત્તરપદના સ્વરોમાંના આધ સ્વરને વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી મડનગરે ભવઃ આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ મડનગર નામને અણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આધસ્વર ઝ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી માડનગરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં નગર નામ ઉત્તરદેશાર્થક હોવાથી આ સૂત્રથી પૂર્વ અને ઉત્તરપદના આધસ્વરને વૃદ્ધિ થતી નથી. અર્થ-મડનગરમાં થનાર. ॥૨૬॥

અનુશતિકાદીનામ્ ૭૪૧૨૭૥

જિત્ કે ણિત્ તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો અનુશતિકાદિ ગણપાઠમાંનાં અનુશતિક વગેરે નામના પૂર્વ અને ઉત્તરપદના સ્વરોમાંના આદ્યસ્વરને વૃદ્ધિ થાય છે. અનુશતિકસ્યેદમ્ અને અનુહોડેન ચરતિ આ અર્થમાં અનુશતિક નામને ‘તસ્યેદમ્ ૬-૩-૧૬૦’ થી અણ્ [અ] પ્રત્યય; અને અનુહોડ નામને ‘ચરતિ ૬-૪-૧૧’ થી ઇકણ્ [ઇક] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી પૂર્વપદના આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. તેમ જ ઉત્તરપદના આદ્યસ્વર અ અને ઓ ને વૃદ્ધિ આ અને ઔ આદેશ. ‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો હોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આનુશતિકમ્ અને આનુહૌડિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- અનુશતિક [વ્યક્તિવિશેષ] સંબન્ધી. અનુહોડ [વાહનવિશેષ] સંબન્ધી. ૥૨૭૥

દેવતાનામાત્વાદૌ ૭૪૧૨૮૥

‘વેદસહ ૩-૨-૪૧’ થી ‘ઉષાસોષસઃ ૩-૨-૪૬’ સુધીનાં છ સૂત્રો દ્વારા જે આત્માદિ [આ વગેરે] આદેશોનું વિધાન કર્યું છે; તે દેવતાર્થક દ્વન્દ્વસમાસો આત્માદિ-વિષયક છે. આત્માદિ ના વિષયમાં દેવતાર્થક નામોથી નિષ્પન્ન દ્વન્દ્વસમાસના પૂર્વ અને ઉત્તરપદના સ્વરોમાંના આદ્ય સ્વરને; જિત્ કે ણિત્ તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો વૃદ્ધિ થાય છે. અગ્નિશ્ચ વિષ્ણુશ્ચ દેવતા અસ્ય આ અર્થમાં દ્વન્દ્વસમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન દ્વન્દ્વસમાસ સ્વરૂપ અગ્નાવિષ્ણુ નામને ‘દેવતા ૬-૨-૧૦૧’ થી અણ્ [અ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી પૂર્વપદના આદ્યસ્વર અ ને તેમ જ ઉત્તરપદના આદ્યસ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ આ અને ઐ આદેશ. ‘અસ્ત્યય ૭-૪-૭૦’ થી અન્ત્ય ડ ને અવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આગ્નાવૈષ્ણવમ્ સૂક્તમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-અગ્નિ અને વિષ્ણુ દેવતા છે જેના તે સૂક્ત. [વેદની ઋચા- વિશેષ.] અહીં અગ્નિ નામના ઇ ને ‘વેદસહ ૩-

૨-૪૧' થી આ આદેશ થયો છે. તેથી આત્મ નો વિષય છે. આત્માદાવિત્તિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જિત્ કે ણિત્ તદ્દધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો આત્માદિ ના વિષયમાં જ દેવતાર્થક શબ્દોથી નિષ્પન્ન દ્વન્દ્વસમાસના પૂર્વ અને ઉત્તરપદના સ્વરોમાંના આધસ્વરને વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી બ્રહ્મા ચ પ્રજાપતિન્ચ દેવતાસ્ય આ અર્થમાં 'અનિદ૦ ૬-૧-૧૫' ની સહાયથી બ્રહ્મપ્રજાપતિ નામને 'દેવતા ૬-૨-૧૦૧' થી ય્ય [ય] પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આધસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી બ્રાહ્મપ્રજાપત્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં દ્વન્દ્વસમાસમાં આ વગેરેનું વિધાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી પૂર્વોત્તરપદના આધસ્વરને વૃદ્ધિ થતી નથી. અર્થ-બ્રહ્મા અને પ્રજાપતિ જેના દેવતા છે તે (સૂક્ત). ॥૨૮॥

આત્મો નેન્દ્રવરુણસ્ય ૭।૪।૨૧॥

જિત્ કે ણિત્ તદ્દધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો આકારાન્ત પૂર્વપદથી પરમાં રહેલા ઇન્દ્ર અને વરુણ સ્વરૂપ ઉત્તરપદના આધ સ્વરને વૃદ્ધિ થતી નથી. અગ્નિશ્ચ ઇન્દ્રશ્ચ દેવતાસ્ય અને ઇન્દ્રશ્ચ વરુણશ્ચ દેવતાસ્ય આ અર્થમાં અગ્નેન્દ્ર [અગ્ના+ઇન્દ્ર] અને ઇન્દ્રાવરુણ નામને 'દેવતા ૬-૨-૧૦૧' થી અણ્ [અ] પ્રત્યય. 'દેવતા૦ ૭-૪-૨૮' થી પૂર્વપદના આધસ્વર અ અને ઇ ને વૃદ્ધિ આ અને ઐ આદેશ. તેમ જ તે સૂત્રથી પ્રાપ્ત, ઉત્તરપદના આધસ્વરને વૃદ્ધિનો આ સૂત્રથી નિષેધ. 'અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આગ્નેન્દ્રમ્ અને ઐન્દ્રાવરુણમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- અગ્નિ અને ઈન્દ્ર છે દેવતા જેના તે સૂક્ત. ઈન્દ્ર અને વરુણ છે દેવતા જેના તે સૂક્ત. આત્મ ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ આકારાન્ત જ પૂર્વપદથી પરમાં રહેલા ઇન્દ્ર અને વરુણ સ્વરૂપ ઉત્તરપદના આધસ્વરને જિત્ કે ણિત્ તદ્દધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો વૃદ્ધિ

થતી નથી. તેથી અગ્નિઞ્ચ વરુણઞ્ચ દેવતાઽસ્ય આ અર્થમાં અગ્નિવરુણ નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ અણ પ્રત્યય. ‘દેવતાં ૭-૪-૨૮’ થી પૂર્વપદ તથા ઉત્તરપદના આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અગ્નિવારુણમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં આકારાન્ત પૂર્વપદ ન હોવાથી તેનાથી પરમાં રહેલા વરુણ સ્વરૂપ ઉત્તરપદના આદ્યસ્વરને આ સૂત્રથી વૃદ્ધિનો નિષેધ થતો નથી. અહીં દ્વન્દ્વસમાસમાં ‘ઈર્વદિષં ૩-૨-૪૩’ થી અગ્નિ ના ઇ ને ઇ આદેશ થવાથી આત્વાદિ વિષય છે. તેમ જ અન્નેન્ન અને ઇન્નાવરુણ અહીં પણ પૂર્વપદના અન્ત્યસ્વરને ‘વેદં ૩-૨-૪૧’ થી આ આદેશ થવાથી આત્વાદિ વિષય છે. અર્થ—અગ્નિ અને વરુણ દેવતા છે જેના તે સૂક્ત. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે— આનેન્નમ્...ઈત્યાદિ પ્રયોગોમાં ઇન્ન શબ્દના આદ્યસ્વર ઇ ની સાથે તેની પૂર્વના આ ને સંધિકાર્ય ઇ થવાથી અને ઇન્ન નામના અન્ત્યસ્વરનો લોપ થવાથી આનેન્નમ્ આવો પ્રયોગ થઈ શકે છે. તેથી ઇન્ન શબ્દના બે સ્વરમાંથી એક પણ સ્વર રહેતો ન હોવાથી તેના સ્વરને વૃદ્ધિનો નિષેધ કરવાની યદ્યપિ જરૂર નથી. પરન્તુ “पूर्व पूर्वोत्तरपदयोः कार्यं कार्यम् पश्चात् सन्धिकार्यम्” આ ન્યાયને સૂચવવા અહીં ઉપર જણાવ્યા મુજબ વૃદ્ધિનો નિષેધ કર્યો છે. આથી સમજી શકાય છે કે જો વૃદ્ધિનો નિષેધ આ સૂત્રથી કર્યો ન હોત તો ઉપર જણાવેલા ન્યાયથી પ્રથમ ઉત્તરપદસંબન્ધી વૃદ્ધિકાર્ય થાત અને પછી સન્ધિકાર્ય થાત, જેથી આનેન્નમ્...વગેરે અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત. માટે ઉપર જણાવ્યા મુજબ વૃદ્ધિનો નિષેધ કર્યો છે. ॥૨૧॥

सारवेष्वाक—मैत्रेय-भ्रौणहत्य-धैवत्य-हिरण्यम् ७।४।३०॥

અણ વગેરેનો લોપ કરીને અણ વગેરે પ્રત્યયો જેના અન્તમાં છે એવા સારવ, ઐશ્વાક, મૈત્રેય, ભ્રૌણહત્ય, ધૈવત્ય અને હિરણ્ય નામનું નિપાતન કરાય છે. સરખાં ભવમ્; ઇશ્વાકોરપત્યમ્; મિત્રયોરપત્યમ્;

ધ્રૂણ્ઞો ભાવઃ, ધીન્ઞો ભાવઃ અને હિરણ્યસ્ય વિકારઃ આ અર્થમાં સરયૂ નામને- ‘ભવે ૬-૩-૧૨૩’ થી અણ્ [અ] પ્રત્યય. ઇશ્વાકુ નામને ‘રાષ્ટ્ર-સત્રિં ૭-૧-૧૧૪’ થી અઙ્ પ્રત્યય. મિત્રયુ નામને ‘ગૃહ્યાદેઃ ૬-૧-૮૪’ થી ઇયઙ્ [ઇય] પ્રત્યય. ધ્રૂણહન્ તેમ જ ધીવન્ નામને ‘પતિ-રાજાં ૭-૧-૬૦’ થી દ્ર્યઙ્ [ય] પ્રત્યય અને હિરણ્ય નામને ‘વિકારે ૬-૨-૩૦’ થી ‘અમહ્યાં ૬-૨-૪૬’ ની સહાયથી મયદ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧’ થી સરયૂ, ઇશ્વાકુ, ધ્રૂણહન્ અને ધીવન્ નામના આદ્ય સ્વર અ, ઇ, ઊ અને ઈ ને વૃદ્ધિ આ, ઈ, ઔ અને ઈ આદેશ. આ સૂત્રથી સરયૂ નામના અય્ નો લોપ. ઇશ્વાકુ નામના ઊ નો લોપ. મિત્રયુ નામના યુ નો લોપ. હિરણ્ય નામના ય નો લોપ. તેમ જ ધ્રૂણહન્ અને ધીવન્ નામના ન્ ને ત્ આદેશ. ‘અવર્ણં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. સારુ+અણ્ આ અવસ્થામાં ઊ ને અવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સારવં જલમ્; ઈશ્વાકઃ; મૈત્રેયઃ; ધ્રૌણહત્યમ્; ધૈવત્યમ્ અને હિરણ્મયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સરયૂ નદીનું પાણી. ઈશ્વાકુનું અપત્ય. મિત્રયુનું અપત્ય. ગર્ભહત્યા કરનારનો ધર્મ. માછીમારનો ધર્મ. સુવર્ણનું આભૂષણ. ॥૩૦॥

વાઽન્તમાઽન્તિતમાઽન્તિતોઽન્તિયાઽન્તિષત્ ૭।૪।૩૧॥

જેમાં તિક વગેરેનો લોપ કરવામાં આવ્યો છે—એવા તમ્પ વગેરે પ્રત્યયાન્ત અન્તમ, અન્તિતમ, અન્તિત, અન્તિય અને અન્તિષત્ નામનું વિકલ્પથી નિપાતન કરાય છે. અયમેષામતિશયેનાન્તિકઃ આ અર્થમાં અન્તિક નામને ‘પ્રકૃષ્ટે તમ્પ ૭-૩-૫’ થી તમ્પ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અન્તિક નામના તિક નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અન્તમઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં તિક નો લોપ ન થાય ત્યારે અન્તિકતમઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અન્તિક+તમ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ક નો લોપ થવાથી અન્તિતમઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ક નો લોપ ન થાય ત્યારે અન્તિકતમઃ

આવો પ્રયોગ થાય છે. અન્તમઃ અહીં નૂ ને ‘નોડપ્રશાં ૧-૩-૮’ થી પ્રાપ્ત સ્ આદેશનો નિષેધ પણ આ સૂત્રથી થાય છે. અન્તિકાદાગચ્છતિ આ અર્થમાં અન્તિક નામને ‘અહીયં ૭-૨-૮૮’ થી તસુ [તસ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અન્તિક નામના ક નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અન્તિતઃ [અગચ્છતિ] આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ક નો લોપ ન થાય ત્યારે અન્તિકતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અન્તિકે સાધુઃ આ અર્થમાં અન્તિક નામને ‘તત્ર સાધૌ ૭-૧-૧૫’ થી ય પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ક નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અન્તિયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ક નો લોપ ન થાય ત્યારે અન્તિક્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. [‘અવર્ણં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ.] અન્તિકે સીદતિ આ અર્થમાં અન્તિક+સદ્ ધાતુને ‘ક્વિષ્ ૫-૧-૧૪૮’ થી ક્વિષ્ [૦] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અન્તિક નામના ક નો લોપ. સદ્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અન્તિષદ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ક નો લોપ ન થાય ત્યારે અન્તિકસદ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-આ બધામાં આ અતિશય નજીક છે. આ બધામાં આ અતિશય નજીક છે. નજીકથી [આવે છે.]. નજીકમાં યોગ્ય. નજીકમાં બેસનાર. ॥૩૧॥

વિન્-મતોર્જોષ્ટેયસૌ લુપ્ ૭૪૧૩૨॥

ળિ, ઇષ્ અને ઈયસુ પ્રત્યય પરમાં હોય તો વિન્ અને મતુ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. સ્ત્રવિળમાચદે અને ત્વગ્વન્તમાચદે આ અર્થમાં સ્ત્રવિન્ અને ત્વગ્વત્ નામને ‘ળિજ્ ૭૦ ૩-૪-૪૨’ થી ળિજ્ [ઈ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી વિન્ અને મતુ [મત્] પ્રત્યયનો લોપ. સ્ત્રજિ અને ત્વચિ ધાતુને તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સ્ત્રજયતિ અને ત્વચયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- માળાવાળાને કહે છે. ચામડીવાળાને કહે છે. અયમેષાં સ્ત્રવિળામતિશયેન સ્ત્રવી અને અયમેષાં ત્વગ્વતામતિશયેન ત્વગ્વાન્ આ અર્થમાં સ્ત્રવિન્ અને ત્વગ્વત્ નામને ‘ગુણાં ૭-૩-૧’ થી ઇષ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી વિન્ અને

મતુ પ્રત્યયનો લોપ...વગેરે. કાર્ય થવાથી સ્મજિષ્ઠઃ અને ત્વચિષ્ઠઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- આ બધામાં શ્રેષ્ઠ માળાવાળો આ છે. આ બધામાં શ્રેષ્ઠ ચામડીવાળો આ છે. અંયમનયોરતિશયેન સ્મગ્વી અને અંયમનયોરતિશયેન ત્વગ્વાન્ આ અર્થમાં 'ગુણાં ૭-૩-૧' થી સ્મગ્વિન્ અને ત્વગ્વત્ નામને ઈયસુ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી વિન્ તથા મતુ પ્રત્યયનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્મજીયાન્ અને ત્વજીયાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- આ બેમાં શ્રેષ્ઠમાળાવાળો આ છે. આ બેમાં શ્રેષ્ઠ ચામડીવાળો આ છે. સ્મજયતિ...વગેરે પ્રયોગોમાં સ્મજ્ અને ત્વજ્ ના અન્ત્યસ્વરાદિ ભાગને 'ત્રન્ત્યં ૭-૪-૪૩' થી લોપની પ્રાપ્તિ હતી. પરન્તુ 'નૈકસ્વં ૭-૪-૪૪' થી તેનો નિષેધ થાય છે. ॥૩૨॥

અત્પ-યૂનોઃ કન્ વા ૭ાઠા૩૩॥

અત્પ અને યુવન્ નામને; ણિ, ઇષ્ઠ અને ઈયસુ પ્રત્યય પરમાં હોય તો કન્ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. અત્પં યુવાન્ વાઽઽચ્છે આ અર્થમાં અત્પ અને યુવન્ નામને 'ણિજ્ બહુલં ૩-૪-૪૨' થી ણિજ્ [ઈ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અત્પ અને યુવન્ નામને કન્ આદેશ. કનિ ધાતુને તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કનયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અંયમેષામનયોર્વા અતિશયેનાત્પો યુવા વા આ અર્થમાં અત્પ અને યુવન્ નામને 'ગુણાં ૭-૩-૧' થી ઇષ્ઠ તથા ઈયસુ [ઈયસુ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અત્પ અને યુવન્ નામને કન્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કનિષ્ઠઃ અને કનીયાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી કન્ આદેશ ન થાય ત્યારે અત્પયતિ, અત્પિષ્ઠઃ અને અત્પીયાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમ જ યુવન્ નામના વન્ નો 'સ્થૂલ-દૂરં ૭-૪-૪૨' થી લોપ તથા ડ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી યવયતિ યવિષ્ઠઃ અને યવીયાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- અત્પને કહે છે. આ બધામાં આ અતિશય અત્પ છે. આ બેમાં આ અતિશય અત્પ છે. યુવાનને

કહે છે. આ બધામાં આ અતિશય યુવાન છે. આ બેમાં આ અતિશય યુવાન છે. અત્યયતિ ઈત્યાદિ પ્રયોગોમાં અત્ય નામના અન્ત્ય અ નો 'ત્રન્ત્યસ્વ૦ ૭-૪-૪૩' થી લોપ થયો છે. ॥૩૩॥

પ્રશસ્યસ્ય શ્ર: ૭।૪।૩૪॥

પિ, ઇષ્ટ અને ઈયસુ પ્રત્યય પરમાં હોય તો પ્રશસ્ય નામને શ્ર આદેશ થાય છે. પ્રશસ્યમાચ્છે આ અર્થમાં 'પિજ્ઞ બહુલં ૩-૪-૪૨' થી પ્રશસ્ય નામને પિજ્ઞ [ઈ] પ્રત્યય. અયમેષામનયો વર્તિશયેન પ્રશસ્ય: આ અર્થમાં 'ગુણાં ૭-૩-૯' થી પ્રશસ્ય નામને ઇષ્ટ અને ઈયસુ [ઈયસુ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી પ્રશસ્ય નામને શ્ર આદેશ. શ્ર+ઇ આ અવસ્થામાં 'અત્ત: ૪-૩-૮૨' થી શ્ર ના અ નો લોપ. શ્રિ ધાતુને તિવ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી શ્રયતિ, શ્રેષ્ઠ: અને શ્રેયાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:- પ્રશસ્યને કહે છે. આ બધામાં આ અતિશય પ્રશસ્ય છે. આ બેમાં આ અતિશય પ્રશસ્ય છે. ॥૩૪॥

વૃદ્ધસ્ય ચ જ્ય: ૭।૪।૩૫॥

પિ, ઇષ્ટ અને ઈયસુ પ્રત્યય પરમાં હોય તો વૃદ્ધ અને પ્રશસ્ય નામને જ્ય આદેશ થાય છે. વૃદ્ધમાચ્છે આ અર્થમાં વૃદ્ધ નામને 'પિજ્ઞ૦ ૩-૪-૪૨' થી પિજ્ઞ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી વૃદ્ધ નામને જ્ય આદેશ. 'અત્ત: ૪-૩-૮૨' થી જ્ય ના અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી જ્યયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અયમેષામતિશયેન વૃદ્ધ: આ અર્થમાં વૃદ્ધ નામને 'ગુણાં ૭-૩-૯' થી ઇષ્ટ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી વૃદ્ધ નામને જ્ય આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી જ્યેષ્ઠ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:- વૃદ્ધને કહે છે. આ બધામાં આ અતિશય વૃદ્ધ છે. આવી જ રીતે પ્રશસ્યમાચ્છે અને અયમેષામતિશયેન પ્રશસ્ય: આ અર્થમાં પિ અને ઇષ્ટ પ્રત્યયાદિ કાર્ય કરીને જ્યયતિ

અને જ્ઞેષ્ઠઃ આવો પ્રયોગ થાય છે; જેનો ક્રમશઃ અર્થ- પ્રશસ્યને કહે છે અને આ બધામાં આ અતિશય પ્રશસ્ય છે— આ પ્રમાણે છે. ॥૩૫॥

જ્યાયાન્ ૭૧૪૩૬॥

વૃદ્ધ અને પ્રશસ્ય નામના સ્થાને જ્ય આદેશથી પરમાં રહેલા ઈયસુ પ્રત્યયના ઈ ને આ આદેશનું નિપાતન કરાય છે. અયમનયોરતિશયેન વૃદ્ધઃ પ્રશસ્યો વા આ અર્થમાં વૃદ્ધ અને પ્રશસ્ય નામને ‘ગુણાં ૭-૩-૧’ થી ઈયસુ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધસ્યં ૭-૪-૩૫’ થી વૃદ્ધ અને પ્રશસ્ય નામને જ્ય આદેશ. આ સૂત્રથી ઈયસુ પ્રત્યયના ઈ ને આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી જ્યાયાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-આ બેમાં આ અતિશય વૃદ્ધ અથવા પ્રશસ્ય છે. ॥૩૬॥

બાઢાન્તિકયોઃ સાઘ-નેદૌ ૭૧૪૩૭॥

ણિ, ઇષ્ઠ અને ઈયસુ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા બાઢ અને અન્તિક નામને અનુક્રમે સાઘ અને નેદ આદેશ થાય છે. બાઢાન્તિકજ્વાચ્છે અને અયમેષામનયોર્વાઠતિશયેન બાઢોઽન્તિકઞ્ચ આ અર્થમાં બાઢ અને અન્તિક નામને ‘ણિજૂં ૩-૪-૪૨’ થી ણિચ્ [ઈ] પ્રત્યય. તેમ જ ‘ગુણાં ૭-૩-૧’ થી ઇષ્ઠ અને ઈયસુ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી બાઢ અને અન્તિક નામને અનુક્રમે સાઘ અને નેદ આદેશ. ‘ત્રત્યં ૭-૪-૪૩’ થી અન્ત્યસ્વરાદિ [અ નો] લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સાઘયતિ, સાધિષ્ઠઃ સાધીયાન્ અને નેદયતિ નેદિષ્ઠઃ નેદીયાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સત્યને કહે છે. આ બધામાં આ અતિશય સત્ય છે. આ બેમાં આ અતિશય સત્ય છે. અન્તિકને કહે છે. આ બધામાં આ અતિશય અન્તિક—પાસે છે. આ બેમાં આ અતિશય અન્તિક છે. ॥૩૭॥

પ્રિય-સ્થિર-સ્થિરોરુ-ગુરુ-બહુલ-તૃપ્ત-દીર્ઘ-વૃદ્ધ-વૃન્દારકસ્યેમાનિ ચ પ્રા-
સ્થા-સ્ફા-વર-ગર-બંહ-ત્રપ-ત્રાષ-વર્ષ-વૃન્દમ્ ૭૧૪૩૮૧

ઇમન્, ણિ, ઇષ્ અને ઈયસુ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા પ્રિય નામને પ્રા; સ્થિર નામને સ્થા; સ્થિર નામને સ્ફા; ઉરુ નામને વર; ગુરુ નામને ગર; બહુલ નામને બંહ; તૃપ્ત નામને ત્રપ; દીર્ઘ નામને ત્રાષ, વૃદ્ધ નામને વર્ષ અને વૃન્દારક નામને વૃન્દ આદેશ થાય છે. પ્રિયસ્ય ભાવઃ, પ્રિયમાચષ્ટે, અયમેષામતિશયેન પ્રિયઃ અને અયમનયોરતિશયેન પ્રિયઃ આ અર્થમાં પ્રિય નામને અનુક્રમે ‘પૃષ્ઠાદે૦ ૭-૧-૫૮’ થી ઇમન્ પ્રત્યય. ‘ણિજ્ઞ૦ ૩-૪-૪૨’ થી ણિચ્ [ઈ] પ્રત્યય. અને ‘ગુણા૦ ૭-૩-૧’ થી ઇષ્ તથા ઈયસુ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી પ્રિય નામને પ્રા આદેશ. પ્રા+ણિચ્ આ અવસ્થામાં ‘અર્તિ૦ ૪-૨-૨૧’ થી પુ [પ્ર] નો આગમ...વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રેમા, પ્રાપયતિ, પ્રેષ્ઠઃ અને પ્રેયાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે સ્થિરસ્ય ભાવઃ સ્થિરમાચષ્ટે અને અયમેષામનયોરતિશયેન સ્થિરઃ, આ અર્થમાં સ્થિર નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનુક્રમે ઇમન્, ણિચ્, ઇષ્ અને ઈયસુ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સ્થિર નામને સ્થા આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી સ્થેમા સ્થાપયતિ, સ્થેષ્ઠઃ અને સ્થેયાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. સ્થિરમાચષ્ટે આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્થિર નામને ણિચ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સ્થિર નામને સ્ફા આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્ફાપયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમ જ ઉરો ભાવઃ; ગુરો ભાવઃ; બહુલસ્ય ભાવઃ; તૃપ્તસ્ય ભાવઃ; દીર્ઘસ્ય ભાવઃ; વૃદ્ધસ્ય ભાવઃ અને વૃન્દારકસ્ય ભાવઃ આ અર્થમાં અનુક્રમે ઉરુ, ગુરુ, બહુલ, તૃપ્ત, દીર્ઘ, વૃદ્ધ અને વૃન્દારક નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઇમન્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઉરુ નામને વર; ગુરુ નામને ગર; બહુલ નામને બંહ; તૃપ્ત નામને ત્રપ; દીર્ઘ નામને ત્રાષ; વૃદ્ધ નામને વર્ષ અને વૃન્દારક નામને વૃન્દ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વરિમા, ગરિમા, બંહિમા, ત્રપિમા, ત્રાપિમા, વર્ષિમા અને વૃન્દિમા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પ્રિયનો ભાવ. પ્રિયને કહે છે. આ બધામાં આ

અતિશય પ્રિય છે. આ બેમાં આ અતિશય પ્રિય છે. સ્થિરનો ભાવ. સ્થિરને કહે છે. આ બધામાં આ અતિશય સ્થિર છે. આ બેમાં આ અતિશય સ્થિર છે. સ્કિર [પુષ્કલ]ને કહે છે. ઉર-વિસ્તીર્ણનો ભાવ. ગુરુનો ભાવ. બાહુલ્ય. તૃપ્ [દુઃખથી તૃપ્ત કરનાર]નો ભાવ. દીર્ઘનો ભાવ. વૃદ્ધનો ભાવ. વૃન્દારક [મુખ્ય, પૂજક]નો ભાવ. સ્યેમા અહીં સ્થિર નામને ‘વર્ણ ૭-૧-૫૧’ થી ઇમન્ પ્રત્યય થયો છે. ॥૩૮॥

પૃથુ-મૃદુ-મૃશ-કૃશ-દૃઢ-પરિવૃદસ્ય ઋતો ર: ૭।૪।૩૧॥

ઇમન્, ણિ, ઇષ્ટ અને ઈયસુ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા પૃથુ, મૃદુ, મૃશ, કૃશ, દૃઢ અને પરિવૃદ નામના ઋ ને ર આદેશ થાય છે. પૃથો ભાવઃ; પૃથુમાત્રણે અને અયમેષામનયોર્વાઽતિશયેન પૃથુઃ આ અર્થમાં પૃથુ નામને અનુક્રમે ‘પૃથ્વાદે ૭-૧-૫૮’ થી ઇમન્ પ્રત્યય. ‘ણિજ્ઞ ૩-૪-૪૨’ થી ણિચ્ પ્રત્યય અને ‘ગુણા ૭-૩-૧’ થી ઇષ્ટ અને ઈયસુ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી પૃથુ નામના ઋ ને ર આદેશ. ‘ત્રન્ત્ય ૭-૪-૪૩’ થી અન્ત્ય ણ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રથિમા, પ્રથયતિ, પ્રથિષ્ઠઃ અને પ્રથીયાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે મૃદો ભાવઃ, મૃશસ્ય ભાવઃ, કૃશસ્ય ભાવઃ; દૃઢસ્ય ભાવઃ અને પરિવૃદસ્ય ભાવઃ આ અર્થમાં ‘પૃથ્વાદે ૭-૧-૫૮’ થી મૃદુ નામને અને મૃશ, કૃશ, દૃઢ અને પરિવૃદ નામને ‘વર્ણ-દૃઢા ૭-૧-૫૧’ થી ઇમન્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઋ ને ર આદેશ. ‘ત્રન્ત્ય ૭-૪-૪૩’ થી અન્ત્ય ણ તથા ઞ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રદિમા, પ્રથિમા, ક્રશિમા, દ્રઢિમા અને પરિવ્રઢિમા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- વિસ્તૃતનો ભાવ. વિસ્તૃતને કહે છે. આ બધામાં આ અતિશય વિસ્તૃત છે. આ બેમાં આ અતિશય વિસ્તૃત છે. મૃદુ-કોમલનો ભાવ. અત્યન્તનો ભાવ. દુર્બલનો ભાવ. દૃઢનો ભાવ. પરિવૃદ [વધેલા]નો ભાવ. ॥૩૧॥

बहो णींछे भूय ७।४।४०॥

णि अने इष्ठ प्रत्यय परमां होय तो तेनी पूर्वे रહેला बहु नामने भूय आदेश थाय छे. बहुमाचष्टे अने अयमेषामतिशयेन बहुः आ अर्थमां बहु नामने 'णिञ् बहुलं ३-४-४२' थी णिञ् प्रत्यय अने 'गुणा० ७-३-९' थी इष्ठ प्रत्यय. आ सूत्रथी बहु नामने भूय आदेश वगेरे कार्य थवाथी भूयति अने भूयिष्ठः आवो प्रयोग थाय छे. अर्थ क्रमशः- धझाने कहे छे. आ अधामां आ अतिशय धझुं छे. ॥४०॥

भूर्लुक् चैवर्णस्य ७।४।४१॥

ईयसु अने इमन् प्रत्यय परमां होय तो तेनी पूर्वे रહેला बहु नामने भू आदेश थाय छे; अने त्यारे ईयसु अने इमन् प्रत्ययना इ वर्णनो लोप थाय छे. अयमनयोरतिशयेन बहुः अने बहो भविः आ अर्थमां बहु नामने अनुक्रमे 'गुणा० ७-३-९' थी ईयसु प्रत्यय अने 'पृष्ठादे० ७-१-५८' थी इमन् प्रत्यय. आ सूत्रथी बहु नामने भू आदेश अने ईयसु तथा इमन् ना ई अने इ नो लोप वगेरे कार्य थवाथी भूयान् अने भूमा आवो प्रयोग थाय छे. अर्थ क्रमशः- आ जेमां आ अतिशय धझुं छे. अहुत्त्व. ॥४१॥

स्थूल-दूर-युव-ह्रस्व-क्षिप्र-क्षुद्रस्यान्तस्थादे गुणश्च नामिनः ७।४।४२॥

इमन्, णि, इष्ठ अने ईयसु प्रत्यय परमां होय तो तेनी पूर्वे रહેला स्थूल, दूर, युवन्, ह्रस्व, क्षिप्र अने क्षुद्र नामना अन्तस्था व्यञ्जनादि भागनो लोप थाय छे अने त्यारे नाभीस्वरनो गुण थाय छे. स्थूलमाचष्टे अने अयमेषामनयोर्वातिशयेन

સ્થૂલઃ આ અર્થમાં સ્થૂલ નામને અનુક્રમે ‘ણિજ્ઞ ૩-૪-૪૨’ થી ણિજ્ઞ પ્રત્યય અને ‘ગુણાં ૭-૩-૧’ થી ઇષ્ટ તથા ઈયસુ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સ્થૂલ નામના અન્તસ્થાવ્યઞ્જનાદિ ભાગ લ નો લોપ અને નામીસ્વર ઋ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્થવયતિ, સ્થવિષ્ઠઃ અને સ્થવીયાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે દૂરમાચષ્ટે અને યુવાનમાચષ્ટે આ અર્થમાં દૂર અને યુવન્ નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ણિજ્ઞ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી દૂર નામના ર નો અને યુવન્ નામના વન્ નો [અન્તસ્થાદિ ભાગનો] લોપ અને ઋ તથા ણ ને ગુણ ઓ આદેશ.... વગેરે કાર્ય થવાથી દવયતિ અને યવયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અયમેષામતિશયેન યુવા આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ યુવન્ નામને ઇષ્ટ પ્રત્યય. વન્ નો લોપ અને ણ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી યવિષ્ઠઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. હ્રસ્વસ્ય ભાવઃ; ક્ષિપ્રસ્ય ભાવઃ અને ક્ષુદ્રસ્ય ભાવઃ આ અર્થમાં હ્રસ્વ ક્ષિપ્ર અને ક્ષુદ્ર નામને ‘પૃથ્વાદે ૭-૧-૫૮’ થી ઇમન્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી હ્રસ્વ નામના વ નો તેમ જ ક્ષિપ્ર અને ક્ષુદ્ર નામના ર નો લોપ અને ઇ ને ગુણ ઇ તથા ણ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી હ્રસિમા, ક્ષેપિમા અને ક્ષોદિમા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સ્થૂલને કહે છે. આ બધામાં આ અતિશય સ્થૂલ છે. આ બેમાં આ અતિશય સ્થૂલ છે. દૂરને કહે છે. યુવાનને કહે છે. આ બધામાં આ અતિશય યુવાન છે. -હ્રસ્વનો ભાવ. ક્ષિપ્ર-ઉતાવળનો ભાવ. ક્ષુદ્રનો ભાવ. ॥૪૨॥

ત્રન્ત્યસ્વરાદેઃ ૭/૪/૪૩॥

ઇમન્, ણિ, ઇષ્ટ અને ઈયસુ પ્રત્યય પરમાં હોય તો, તેની પૂર્વે રહેલા ત્વ પ્રત્યયનો તેમ જ પ્રકૃતિના અન્ત્ય સ્વરાદિ ભાગનો લોપ થાય છે. કર્તાસ્માચષ્ટે અને અયમેષામનયોર્વાઽતિશયેન કર્તા આ અર્થમાં કર્તૃ નામને ‘ણિજ્ઞ બહુલં ૩-૪-૪૨’ થી ણિજ્ઞ [ઈ] પ્રત્યય અને ‘ગુણાં ૭-૩-૧’ થી ઇષ્ટ અને ઈયસુ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ત્વ

પ્રત્યયનો લોપ. કરિ ધાતુને તિવ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી કરયતિ, કરિષ્ઠઃ અને કરીયાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. પટો ભાવઃ, પટુમાચષ્ટે અને અયમેષામનયો વાંતિશયેન પટુઃ આ અર્થમાં પટુ નામને ‘પૃષ્ઠાદે૦ ૭-૧-૫૮’ થી ઇમન્ પ્રત્યય, તેમ જ ઉપર જણાવ્યા મુજબ ણિવ્ પ્રત્યય; ઇષ્ઠ અને ઈયસુ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી પટુ નામના અન્ત્ય ઉ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પટિમા, પટયતિ, પટિષ્ઠઃ અને પટીયાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— કર્તાને કહે છે. આ બધામાં આ અતિશય કર્તા છે. આ બેમાં આ અતિશય કર્તા છે. પટુતા. પટુને કહે છે. આ બધામાં આ અતિશય પટુ છે. આ બેમાં આ અતિશય પટુ છે. ॥૪૩॥

નૈકસ્વરસ્ય ૭૪૪૪૪॥

ઇમન્, ણિ, ઇષ્ઠ અને ઈયસુ પ્રત્યય પંચમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા એકસ્વરવાળા નામના અન્ત્યસ્વરાદિ ભાગનો લોપ થતો નથી. સ્મૃગ્વિણમાચષ્ટે અને અયમેષામનયો વાંતિશયેન સ્મૃગ્વી આ અર્થમાં સ્મૃગ્વિન્ નામને ણિવ્ પ્રત્યય, ઇષ્ઠ પ્રત્યય, અને ઈયસુ પ્રત્યય. ‘વિન્-મત્ત૦ ૭-૪-૩૨’ થી વિન્ પ્રત્યયનો લોપ. ત્યાર બાદ ‘ત્રન્ત્ય૦ ૭-૪-૪૩’ થી સ્મૃગ્ ના અન્ત્યસ્વરાદિ અજ્ઞ ભાગને લોપની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્મૃગ્વયતિ, સ્મૃગ્વિષ્ઠઃ અને સ્મૃગ્વીયાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ અને પ્રક્રિયા માટે જુઓ સૂ.નં. ૭-૪-૩૨. ॥૪૪॥

દણ્ડિ-હસ્તિનોરાયને ૭૪૪૪૫॥

આયન પ્રત્યય પંચમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા દણ્ડિન્ અને હસ્તિન્ નામના અન્ત્યસ્વરાદિ ભાગનો લોપ થતો નથી. દણ્ડિનોઽપત્યમ્ અને હસ્તિનોઽપત્યમ્ આ અર્થમાં દણ્ડિન્ અને હસ્તિન્ નામને ‘નડાદિમ્ય૦ ૬-૧-૫૩’ થી આયનણ્ [આયન] પ્રત્યય.

‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર જ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ.
 ‘નોડપદ૦ ૭-૪-૬૧’ થી પ્રાપ્ત ઇન્ લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ
 વગેરે કાર્ય થવાથી દાણ્ડિનાયનઃ અને હાસ્તિનાયનઃ આવો પ્રયોગ
 થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- દણ્ડીનું અપત્ય. હસ્તીનું અપત્ય. ॥૪૫॥

વાશિન આયનૌ ૭૪૪૬॥

આયનિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા વાશિન્
 નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થતો નથી. વાશિનોડપત્યમ્ આ અર્થમાં
 વાશિન્ નામને ‘અવૃદ્ધા૦ ૬-૧-૧૧૦’ થી આયનિજ્ [આયનિ]
 પ્રત્યય. વાશિન્ નામના અન્ત્યસ્વરાદિ ભાગ ઇન્ ને ‘નોડપદ૦ ૭-
 ૪-૬૧’ થી લોપની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે
 કાર્ય થવાથી વાશિનાયનિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વાશિન્નું
 અપત્ય. ॥૪૬॥

એયે જિહ્માશિનઃ ૭૪૪૭॥

એય પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા જિહ્માશિન્
 નામના અન્ત્યસ્વરાદિ ભાગનો લોપ થતો નથી. જિહ્માશિનોડપત્યમ્
 આ અર્થમાં જિહ્માશિન્ નામને ‘શુબ્રાદિભ્યઃ ૬-૧-૭૩’ થી એયળ્
 [એય] પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર જ ને વૃદ્ધિ એ
 આદેશ. ‘નોડપદ૦ ૭-૪-૬૧’ થી પ્રાપ્ત ઇન્ લોપનો આ સૂત્રથી
 નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી જૈહ્માશિનેયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થ-જિહ્માશિન્નું અપત્ય. ॥૪૭॥

ઈનેડઘ્વાડ્ડત્મનોઃ ૭૪૪૮॥

ઈન પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ઇઘ્વન્ અને
 આત્મન્ નામના અન્ત્યસ્વરાદિ ભાગનો લોપ થતો નથી.

અધ્વાનમલ્લુગામી અને આત્મને હિતઃ આ અર્થમાં અધ્વન્ નામને 'અઘ્વાઠ ૭-૧-૧૦૩' થી ઈન્ પ્રત્યય અને આત્મન્ નામને 'મૌગોત્તરઠ ૭-૧-૪૦' થી ઈન્ પ્રત્યય. 'નોડપદઠ ૭-૪-૬૧' થી અન્ત્યસ્વરાદિ અન્ ને લોપની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી અધ્વનીનઃ અને આત્મનીનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- રસ્તામાં સારી રીતે જનાર મુસાફર. આત્મા માટે હિતકર. ॥૪૮॥

इकण्यवर्षणः ७।४।४९॥

इकण् प्रत्यय परमां छेय तो तेनी पूर्वे रહેલા अथर्वण् नामना अन्त्यस्वरादि भागनो लोप थतो नथी. अथर्वाणं वेत्यधीते वा आ अर्थमां अथर्वण् नामने 'न्यायादेः ६-२-११८' થી इकण् [इक] प्रत्यय. 'वृद्धिः ७-४-१' થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'નોડપદઠ ૭-૪-૬૧' થી પ્રાપ્ત અન્ત્યસ્વરાદિ [अण्] લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી આથર્વણિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- અથર્વવેદનો જાણકાર અથવા અધ્યેતા. ॥૪૯॥

यूनोऽके ७।४।५०॥

अक प्रत्यय परमां छेय तो तेनी पूर्वे रહેલા युवन् नामना अन्त्यस्वरादि भागनो लोप थतो नथी. यूनो भावः आ अर्थमां युवन् नामने 'चौरादेः ७-१-७३' થી અકઞ્ [अ] પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર ડ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'નોડપદઠ ૭-૪-૬૧' થી અન્ત્યસ્વરાદિ ભાગને લોપની પ્રાપ્તિ હતી; તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ. યૌવનક નામને 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય. 'અસ્યાઠ ૨-૪-૧૧૧' થી ક ની પૂર્વેના અ ને ઇ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી યૌવનિકા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-યૌવન. ॥૫૦॥

અનોડદ્યે યે ૭૪૫૧૧॥

દ્ય પ્રત્યયને છોડીને અન્ય-ચ્છ છે આદિમાં જેના એવો પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા અન્ અન્તવાળા નામના અન્ત્યસ્વરાદિ ભાગનો લોપ થતો નથી. સામનિ સાધુઃ, વેમનિ સાધુઃ અને મૂર્ધનિ ભવઃ આ અર્થમાં સામન્ અને વેમન્ નામને 'તત્ર સાધૌ ૭-૧-૧૫' થી ચ પ્રત્યય અને મૂર્ધન્ નામને 'ભવે ૬-૩-૧૨૩' ની સહાયથી 'દિગાદિ ૦ ૬-૩-૧૨૪' થી ચ પ્રત્યય. 'નોડપદ ૦ ૭-૪-૬૧' થી પ્રાપ્ત અન્ત્યસ્વરાદિલોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી સામન્યઃ, વેમન્યઃ અને મૂર્ધન્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સામવેદમાં નિપુણ. વેમા [વણકરોની સાળ]માં યોગ્ય. માથા પર થનાર-કેશાદિ. અદ્ય્વ્યમ્ એટલે કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્ય પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા અન્ અન્તવાળા નામના અન્ત્યસ્વરાદિ ભાગના લોપનો નિષેધ થતો નથી. તેથી રાજ્ઞો ભાવઃ આ અર્થમાં રાજન્ નામને 'પતિરાજા ૦ ૭-૧-૬૦' થી દ્યણ્ [ય] પ્રત્યય. 'નોડપદ ૦ ૭-૪-૬૧' થી અન્ત્ય અન્ નો લોપ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી રાજ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- રાજાનો ભાવ. ॥૫૧॥

અણિ ૭૪૫૨૧॥

અણ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા અન્ છે અન્તમાં જેના એવા નામના અન્ સ્વરૂપ અન્ત્યસ્વરાદિ ભાગનો લોપ થતો નથી. સુત્વનોડપત્યમ્ આ અર્થમાં 'કસોડપત્યે ૬-૧-૨૮' થી અણ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર ડ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'નોડપદ ૦ ૭-૪-૬૧' થી પ્રાપ્ત અન્ ના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી સૌત્વનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સુત્વનું અપત્ય. ॥૫૨॥

સંયોગાદિનઃ ૭૪૧૫૩॥

અણ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા સંયોગ [સંયુક્ત વ્યઞ્જન] થી પરમાં રહેલા ઇન્ અન્તવાળા નામના અન્ત્યસ્વરાદિ ભાગનો લોપ થતો નથી. શદ્ધિનોડપત્યમ્ આ અર્થમાં શદ્ધિ નામને ‘ડસોડપત્યે ૬-૧-૨૮’ થી અણ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. નોડપદ૦ ૭-૪-૬૧’ થી અન્ત્યસ્વરાદિ-ઇન્ને લોપની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી શદ્ધિનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-શંખનું અપત્ય. ॥૫૩॥

ગાયિ-વિદયિ-કેશિ-પણિ-ગણિનઃ ૭૪૧૫૪॥

અણ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ગાયિન્, વિદયિન્, કેશિન્, પણિન્ અને ગણિન્ નામના અન્ત્યસ્વરાદિ ભાગનો લોપ થતો નથી. ગાયિનો વિદયિનઃ કેશિનઃ પણિનો ગણિનો વાડપત્યમ્ આ અર્થમાં ગાયિન્, વિદયિન્, કેશિન્, પણિન્ અને ગણિન્ નામને ‘ડસોડપત્યે ૬-૧-૨૮’ થી અણ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર ઇ અને ઈ ને વૃદ્ધિ ઈ આદેશ. તેમ જ અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘નોડપદ૦ ૭-૪-૬૧’ થી પ્રાપ્ત અન્ત્યસ્વરાદિ લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી ગાયિનઃ, વિદયિનઃ, કેશિનઃ, પણિનઃ અને ગણિનઃ પુત્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-ગાયિનૂનું અપત્ય. વિદયિનૂનું અપત્ય. કેશિનૂનું અપત્ય. પણિનૂનું અપત્ય. ગણિનૂનું અપત્ય. ॥૫૪॥

અનપત્યે ૭૪૧૫૫॥

અપત્યત્મિન્ન અર્થમાં વિહિત અણ [અ] પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ઇન્ અન્તવાળા નામના અન્ત્યસ્વરાદિ

ભાગનો લોપ થતો નથી. સંરાવિન્ નામને ‘નિત્યં ૭-૩-૫૮’ થી સ્વાર્થમાં અણ્ [અ] પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘નોડપદ ૭-૪-૬૧’ થી પ્રાપ્ત અન્ત્યસ્વરાદિ લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી સંરાવિણમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-અવાજ કરવો, રાડ પાડવી. ॥૫૫॥

ઉક્ષ્ણો લુક્ ૭।૪।૫૬॥

અપત્યભિન્ન અર્થમાં વિહિત અણ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ઉક્ષન્ નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થાય છે. ઉક્ષ્ણ ઇદમ્ આ અર્થમાં ઉક્ષન્ નામને ‘તસ્યેદમ્ ૬-૩-૧૬૦’ થી અણ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. આ સૂત્રથી ઉક્ષન્ ના અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઔક્ષં પદમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-બળદસંબન્ધી-પદ. અનપત્ય્ય इत्येव= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અપત્યભિન્ન જ અર્થમાં વિહિત અણ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો ઉક્ષન્ નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થાય છે. તેથી ઉક્ષ્ણોડપત્યમ્ આ અર્થમાં ઉક્ષન્ નામને અપત્યાર્થમાં ‘હસોડપત્યે ૬-૧-૨૮’ થી અણ્ પ્રત્યય. આદ્યસ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. ‘નોડપદ ૭-૪-૬૧’ થી અન્ત્યસ્વરાદિ અન્ ના લોપનો ‘અણિ ૭-૪-૫૨’ થી નિષેધ. ‘ષાદિ ૨-૧-૧૧૦’ થી ઉક્ષન્ ના અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઔક્ષ્ણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ઉક્ષન્નું અપત્ય. અહીં અપત્યાર્થક અણ્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી તેની પૂર્વેના ઉક્ષન્ ના અન્ત્યસ્વરાદિનો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. ॥૫૬॥

બ્રહ્મણઃ ૭।૪।૫૭॥

અપત્યભિન્નાર્થમાં વિહિત અણ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો બ્રહ્મન્ નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થાય છે. બ્રહ્મણ ઇદમ્ આ અર્થમાં બ્રહ્મન્ નામને ‘તસ્યેદમ્ ૭-૩-૬૦’ થી અણ્ [અ] પ્રત્યય.

‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. આ સૂત્રથી બ્રહ્મન્ ના અન્ત્યસ્વરાદિ અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી બ્રાહ્મમસ્ત્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—બ્રહ્માનું અસ્ત્ર. ॥૫૭॥

જાતૌ ૭।૪।૫૮॥

જાતિ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો અપત્યભિન્નાર્થમાં જ વિહિત અણ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા બ્રહ્મન્ નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થાય છે. બ્રહ્મણ ઇયમ્ આ અર્થમાં બ્રહ્મન્ નામને ‘તસ્યેદમ્ ૬-૩-૧૬૦’ થી અણ્ [અ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અન્ત્યસ્વરાદિ અન્ નો લોપ. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. બ્રાહ્મ નામને ‘અણજે૦ ૨-૪-૨૦’ થી ઙી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી બ્રાહ્મી ઔષધિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—બ્રહ્માની ઔષધિ.

આ સૂત્રથી; અનપત્ય [અપત્યભિન્ન] અર્થમાં જ વિહિત અણ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો જાત્યર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે બ્રહ્મન્ નામના અન્ [અન્ત્યસ્વરાદિ] નો લોપ થાય છે. તેથી બ્રહ્મણોપત્યમ્ આ અર્થમાં ‘કસોડપત્યે ૬-૧-૨૮’ થી અણ્ [અ] પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી બ્રાહ્મણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—બ્રહ્માનું અપત્ય બ્રાહ્મણજાતીય. અહીં જાત્યર્થ ગમ્યમાન છે. પરન્તુ અણ્ પ્રત્યય અનપત્યાર્થમાં વિહિત ન હોવાથી આ સૂત્રથી અન્ત્યસ્વરાદિ—અન્ નો લોપ થતો નથી. જાતાવિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જાત્યર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ; અનપત્યાર્થમાં જ વિહિત અણ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા બ્રહ્મન્ નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થાય છે. તેથી બ્રહ્મણોપત્યમ્ આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બ્રહ્મન્ નામને અણ્ પ્રત્યય.. આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્મ૦ ૭-૪-૫૯’ થી અન્ત્યસ્વરાદિ અન્ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી બ્રાહ્મો નારદઃ

આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ— બ્રહ્માનું અપત્ય-નારદ. અહીં વ્યક્તિ અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી આ સૂત્રથી અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થતો નથી. યદ્યપિ ‘૭-૪-૫૧’ થી અહીં વ્યક્તિ અર્થ ગમ્યમાન હોવા છતાં જેમ અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થયો છે. તેમ બ્રાહ્મણઃ અહીં પણ અન્ત્યસ્વરાદિ-અન્ નો લોપ થવો જોઈએ. અને બ્રાહ્મી ઔષધિઃ અહીં અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ તો પૂર્વસૂત્રથી [૭-૪-૫૭] સિદ્ધ હતો. તેથી આ સૂત્રનું પ્રણયન વ્યર્થ છે. પરન્તુ આ સૂત્રનું પ્રણયન નીચે જણાવેલા નિયમ માટે છે. જાત્યર્થમાં અનપત્યાર્થમાં જ [અપત્યાર્થમાં નહિ] વિહિત અણ પ્રત્યય પરમાં હોય તો બ્રહ્મન્ નામના અન્ત્યસ્વરાદિ-અન્ નો લોપ થાય છે.—આ નિયમથી અજાત્યર્થમાં [વ્યક્ત્યર્થમાં] અપત્ય કે અનપત્યાર્થમાં અનુક્રમે ઉત્તર [૭-૪-૫૧] કે પૂર્વ [૭-૪-૫૭] સૂત્રથી બ્રહ્મન્ નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થાય છે. જેથી બ્રાહ્મો નારદઃ અને બ્રાહ્મમસ્ત્રમ્ આ પ્રયોગ સિદ્ધ છે. જાત્યર્થમાં અનપત્યાર્થમાં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ બ્રાહ્મી ઔષધિઃ આ પ્રયોગ થાય છે. અને જાત્યર્થમાં અપત્યાર્થમાં, નિયમના સામર્થ્યથી કોઈ પણ [૭-૪-૫૭, ૫૮ અને ૫૯] સૂત્રથી બ્રહ્મન્ નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ ન થવાથી બ્રાહ્મણઃ [બ્રહ્માનું અપત્ય—બ્રાહ્મણ-જાતીય] આવો પ્રયોગ થાય છે. આથી સમજી શકાશે કે ‘બ્રહ્મણઃ ૭-૪-૫૭’ થી અજાત્યર્થમાં બ્રહ્મન્ નામને અનપત્યાર્થમાં વિહિત અણ પ્રત્યય પરમાં હોય તો બ્રહ્મન્ નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થાય છે. આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જાત્યર્થમાં અનપત્યાર્થમાં જ વિહિત અણ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વ રહેલા બ્રહ્મન્ નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થાય છે; અને બ્રાહ્મો નારદઃ અહીં અજાત્યર્થમાં અપત્યાર્થમાં વિહિત અણ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી તેની પૂર્વ રહેલા બ્રહ્મન્ નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ ‘અવર્મણો ૭-૪-૫૧’ થી થાય છે...ઈત્યાદિ સ્વયં વિચારવું. ॥૧૮॥

અવર્મણો મનોડપત્તે ૭૪૧૧૧॥

અપત્ય અર્થમાં વિહિત અણ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા; વર્મન્ નામને છોડીને અન્ય મન્ અન્તવાળા નામના અન્ત્યસ્વરાદિ ભાગનો લોપ થાય છે. સુષામ્નોડપત્યમ્ આ અર્થમાં સુષામન્ નામને ‘કસોડપત્તે ૬-૧-૨૮’ થી અણ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ:૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર ડ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. આ સૂત્રથી અન્ત્યસ્વરાદિ અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સૌષામઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—સુષામન્નું અપત્ય. અવર્મણ इति किम् ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અપત્યાર્થક અણ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા વર્મન્ નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થતો નથી. તેથી ચક્રવર્મણોડપત્યમ્ આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચક્રવર્મન્ નામને અણ્ પ્રત્યય. આદ્યસ્વર ડ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ચક્રવર્મણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—ચક્રવર્મણું અપત્ય. [ચક્રવર્મણઃ અહીં ‘ન વમ૦. ૨-૧-૧૧૧’ થી ઉપાન્ત્ય અ ના લોપનો નિષેધ થયો છે.] ॥૧૧૧॥

હિતનામ્નો વા ૭૪૧૬૦॥

અપત્યાર્થમાં વિહિત અણ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો હિતનામન્ નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો વિકલ્પથી લોપ થાય છે. હિતનામ્નોડપત્યમ્ આ અર્થમાં હિતનામન્ નામને ‘કસોડપત્તે ૬-૧-૨૮’ થી અણ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ:૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર ડ ને વૃદ્ધિ ઈ આદેશ. આ સૂત્રથી અન્ત્યસ્વરાદિ અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી હૈતનામઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ ન થાય ત્યારે હૈતનામનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—હિતનામાનું અપત્ય. ॥૬૦॥

તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વના અપદ [જેને પદ સંજ્ઞા થઈ નથી તે] નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થાય છે. મેઘાવિનોડપત્યમ્ આ અર્થમાં મેઘાવિન્ નામને 'હસોડપત્યે ૬-૧-૨૮' થી અણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ ઇ આદેશ. આ સૂત્રથી મેઘાવિન્ નામના અન્ત્યસ્વરાદિ-હન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી મૈઘાવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-મેઘાવીનું અપત્ય. અપદસ્યેતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વ રહેલા અપદ નામના જ અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થાય છે. તેથી મેઘાવિન આગતમ્ આ અર્થમાં 'નૃ-હેતુ ૦ ૬-૩-૧૫૬' થી મેઘાવિન્ નામને રૂપ્ય પ્રત્યય. 'નામ સિદ ૦ ૧-૧-૨૧' થી મેઘાવિન્ નામને પદસંજ્ઞા. 'નામ્નો નો ૦ ૨-૧-૧૧' થી મેઘાવિન્ નામના અન્ત્ય ન્ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી મેઘાવિરૂપ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-મેઘાવીથી આવેલું. અહીં મેઘાવિન્ નામ અપદ ન હોવાથી તેના અન્ત્યસ્વરાદિનો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. ॥૬૧॥

કલાપિ-કુયુમિ-તૈતલિ-જાજલિ-લાઙ્ગલિ-શિખણ્ડિ-શિલાલિ-
સબ્રહ્મચારિ-પીઠસર્પિ-સૂકરસદ્મ-સુપર્વણઃ ૭૪૬૨॥

તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો અપદસ્વરૂપ કલાપિન્; કુયુમિન્; તૈતલિન્; જાજલિન્; લાઙ્ગલિન્; શિખણ્ડિન્; શિલાલિન્; સબ્રહ્મચારિન્; પીઠસર્પિન્; સૂકરસદ્મન્ અને સુપર્વન્ નામના અન્ત્યસ્વરાદિ ભાગનો લોપ થાય છે. કલાપિના, કુયુમિના, તૈતલિના, જાજલિના, લાઙ્ગલિના વા પ્રોક્તં વેદમધીયતે આ અર્થમાં કલાપિન્, કુયુમિન્, તૈતલિન્, જાજલિન્ અને લાઙ્ગલિન્ નામને 'તદ્વેત્યધીતે ૬-૨-૧૧૭' થી અણ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અન્ત્યસ્વરાદિ હન્ નો લોપ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર ઞ અને ઞ ને

વૃદ્ધિ આ અને ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કાલાપાઃ; કૌયુમાઃ; તૈતલાઃ; જાજલાઃ અને લાઙ્ગલાઃ; આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— કલાપીપ્રોક્ત વેદ ભણે છે. કુથુમીપ્રોક્ત વેદ ભણે છે. તૈતલીપ્રોક્ત વેદ ભણે છે. જાજલીપ્રોક્ત વેદ ભણે છે. લાઙ્ગલીપ્રોક્ત વેદ ભણે છે. શિખ્વિન્ડિનઃ, શિલાલિનઃ, સત્રહમચારિણઃ, પીઠસર્પિણઃ, સૂકરસદ્મનઃ, સુપર્વણો વા ઇમે અપત્યાનિ આ અર્થમાં શિખ્વિન્ડિન, શિલાલિન, સત્રહમચારિન, પીઠસર્પિન, સૂકરસદ્મન અને સુપર્વન નામને ‘કસોડપત્યે ૬-૧-૨૮’ થી અણ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અન્ત્યસ્વરાદિ—ઇન્ નો તેમ જ અન્ નો લોપ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ આદ્યસ્વર ઇ અને ઈ ને વૃદ્ધિ દે આદેશ. જ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ તેમ જ ડ અને ડ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી શૈલ્વિન્ડાઃ, શૈલાલાઃ, સાત્રહમચારાઃ, પૈઠસર્પાઃ, સૌકરસદ્માઃ અને સૌપર્વાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— શિખ્વિનીના અપત્યો. શિલાલીના અપત્યો. સત્રહમચારીના અપત્યો. પીઠસર્પીના અપત્યો. સૂકરસદ્માના અપત્યો. સુપર્વાના અપત્યો. અહીં ‘સંયોગાદિનઃ ૭-૪-૫૩’ થી શિખ્વિન્ડિન અને પીઠસર્પિન નામના અન્ત્યસ્વરાદિના લોપનો અપત્યાર્થમાં; ‘અનપત્યે ૭-૪-૫૫’ થી ઇન્નન્ત કલપિન વગેરે નામના અન્ત્યસ્વરાદિના લોપનો તેમ જ ‘અણિ ૭-૪-૫૨’ થી સૂકરસદ્મન અને સુપર્વન નામના અન્ત્યસ્વરાદિના લોપનો નિષેધ હતો માટે આ સૂત્રનું પ્રણયન છે. ॥૬૨॥

વાડશ્મનો વિકારે ૭।૪।૬૩॥

વિકારાર્થક—તદ્વિધત પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વ રહેલા અપદસ્વરૂપ અશ્મન્ નામના અન્ત્યસ્વરાદિ ભાગનો વિકલ્પથી લોપ થાય છે. અશ્મનો વિકારઃ આ અર્થમાં ‘વિકારે ૬-૨-૩૦’ થી અશ્મન્ નામને અણ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર જ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. આ સૂત્રથી અન્ત્યસ્વરાદિ—અન્નો

લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી આશ્મઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પધક્ષમાં આ સૂત્રથી અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ ન થાય ત્યારે આશ્મનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પથ્થરનો વિકાર-ભસ્માદિ. ॥૬૩॥

ચર્મ-શુનઃ કોશ-સઙ્કોચે ૭૪૬૪॥

તદ્દ્વિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા અપદ સ્વરૂપ ચર્મન્ અને શ્વન્ નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો ક્રમશઃ કોશ અને સઙ્કોચ અર્થમાં લોપ થાય છે. ચર્મણો વિકારઃ કોશઃ અને શુનોડ્યં સઙ્કોચઃ આ અર્થમાં ચર્મન્ નામને 'વિકારે ૬-૨-૩૦' થી અણુ પ્રત્યય અને શ્વન્ નામને 'તસ્યેદમ્ ૬-૩-૧૬૦' થી અણુ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અન્ત્યસ્વરાદિનો [અન્ નો] લોપ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર જ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. શ્વન્ ના વ્ ની પૂર્વે 'દ્વારાદેઃ ૭-૪-૬' થી જૌ નો આગમ...વગેરે કાર્ય થવાથી ચર્મઃ કોશઃ અને શૌવઃ સઙ્કોચઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-ચામડાની ધ્યાન. કૂતરાનો સઙ્કોચ. ॥૬૪॥

પ્રાયોડવ્યયસ્ય ૭૪૬૫॥

તદ્દ્વિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા અપદ સ્વરૂપ અવ્યયના અન્ત્યસ્વરાદિનો પ્રાયઃ [પ્રયોગાનુસાર] લોપ થાય છે. સ્વર્મઃ આ અર્થમાં સ્વઃ અવ્યયને 'ભવે ૬-૩-૧૨૩' થી અણુ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અન્ત્યસ્વરાદિ અર્ નો લોપ. 'દ્વારાદેઃ ૭-૪-૬' થી વ્ ની પૂર્વે જૌ નો આગમ...વગેરે કાર્ય થવાથી સૌવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સ્વર્ગમાં થનાર. પ્રાયઃ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તદ્દ્વિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા અપદસ્વરૂપ અવ્યયના અન્ત્યસ્વરાદિનો પ્રાયઃ જ લોપ થાય છે. તેથી આરાદ્ ભવઃ આ અર્થમાં આરાત્ અવ્યયને 'ભવે ૬-

૩-૧૨૩' ની સહાયથી 'દોરીયઃ ૬-૩-૩૨' થી ઈય પ્રત્યય...વગેરે કાર્ય થવાથી આરાત્તીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—દૂર અથવા નજીકમાં થયેલો. અહીં આ સૂત્રથી અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થતો નથી. ॥૬૫॥

અનીનાડદ્યહનોડતઃ ૭।૪।૬૬॥

ઈન, અત્ અને અદ્ પ્રત્યયથી ભિન્ન તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા અપદસ્વરૂપ અહન્ નામના ઉપાન્ત્ય અ નો લોપ થાય છે. અહનાં સમૂહઃ આ અર્થમાં અહન્ નામને 'શ્વાદિભ્યોઽન્ ૬-૨-૨૬' થી અન્ [અ] પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. આ સૂત્રથી અહન્ નામના ઉપાન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આહનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—દિવસોનો સમુદાય. અનીનાદદીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઈન, અત્ અને અદ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા અપદ—અહન્ નામના ઉપાન્ત્ય અ નો લોપ થતો નથી. તેથી દ્વાખ્યામહોખ્યામ્ નિર્વૃતઃ આ અર્થમાં દ્યહન્ નામને 'રાત્ર્યહઃ ૦ ૬-૪-૧૧૦' થી ઈન પ્રત્યય. 'નોડપદ ૦ ૭-૪-૬૧' થી અન્ત્યસ્વરાદિ—અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્યહનીનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—બે દિવસમાં થયેલો. અહરહઃ પ્રતિ આ અર્થમાં 'યોગ્યતા ૦ ૩-૧-૪૦' થી અવ્યયીભાવસમાસ. પ્રત્યહન્ નામને 'નપુંસકાદ્ વા ૭-૩-૮૧' થી સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ અન્ત્યસ્વરાદિ અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રત્યહમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—દિવસે દિવસે. દ્યોરહનોઃ સમાહારઃ આ અર્થમાં 'સંખ્યા ૦ ૩-૧-૧૧' થી દ્વિગુસમાસ. દ્યહન્ નામને 'દ્વિગોર ૦ ૭-૩-૧૧' થી સમાસાન્ત અદ્ પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ અન્ત્યસ્વરાદિ અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્યહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—બે દિવસનો સમુદાય.

અહીં ઈન, અત્ કે અદ્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય
અ નો લોપ થતો નથી. ॥૬૬॥

વિંશતેસ્તેઙિતિ ૭૪૬૭૥

હિત્ તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા વિંશતિ
નામના તિ નો લોપ થાય છે. વિંશત્યા ક્રીતઃ આ અર્થમાં વિંશતિ
નામને 'વિંશદ્ ૦ ૬-૪-૧૨૧' થી ડક [અક] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી
તિ નો લોપ. 'હિત્યન્ત્ય ૦ ૨-૧-૧૧૪' થી વિંશ ના અ નો લોપ
વગેરે કાર્ય થવાથી વિંશકઃ પટઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-
વીશથી ખરીદેલ વસ્ત્ર. ॥૬૭॥

અવર્ણેવર્ણસ્ય ૭૪૬૮૥

તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો, તેની પૂર્વે રહેલા—અપદ
[પદ સંજ્ઞા જેને થઈ નથી તે] સ્વરૂપ અવર્ણાન્ત અને ઈવર્ણાન્ત
[અ, આ અને ઇ, ઈ છે' અન્તમાં જેના એવા]નામના અન્ત્ય
અવર્ણ [અ, આ] અને ઈવર્ણ [ઇ, ઈ]નો લોપ થાય છે.
દક્ષત્યાપત્યમ્; ચૂડાયા અપત્યમ્; નાભેરપત્યમ્ અને દુલ્યા અપત્યમ્ આ
અર્થમાં દક્ષ નામને 'અત્ ઇજ્ ૬-૧-૩૧' થી ઇજ્ પ્રત્યય. ચૂડા
નામને 'બાહ્વા ૦ ૬-૧-૩૨' થી ઇજ્ પ્રત્યય. નાભિ નામને 'ઇતો ૦
૬-૧-૭૨' થી ઇયણ્ પ્રત્યય; અને દુલી નામને 'દિસ્વરા ૦ ૬-૧-
૭૧' થી ઇયણ્ [ઇય] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અન્ત્ય અ, આ, ઇ અને
ઈ નો લોપ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ
આદેશ. ડ અને ઝ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી
દાક્ષિઃ, ચૌદિઃ, નાભેયઃ અને દૌલેયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ
ક્રમશઃ- દક્ષનું અપત્ય. ચૂડાનું અપત્ય. નાભિનું અપત્ય. દુલીનું
અપત્ય. અપદસ્યેતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ
તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના અવર્ણાન્ત અને

ઈવર્ણાન્ત અપદસ્વરૂપ જ નામના અન્ત્ય અવર્ણ અને ઈવર્ણનો લોપ થાય છે. તેથી ઋર્ણાઃ સન્તિ યસ્મિન્ આ અર્થમાં ઋર્ણા નામને ‘ઋર્ણાં ૭-૨-૧૭’ થી યુસ્ [યુ] પ્રત્યય. ‘નામ સિદ્ધ ૧-૧-૨૧’ થી ઋર્ણા નામને પદસંજ્ઞા વગેરે કાર્ય થવાથી ઋર્ણાયુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઋર્ણા નામ પદ હોવાથી [અપદ ન હોવાથી] તેના અન્ત્ય આ નો લોપ, આ સૂત્રથી થતો નથી. અર્થ-થેટો. ॥૬૮॥

અકદ્રૂ-પાણ્ડુવોરુવર્ણસ્યૈયે ૭।૪।૬૧॥

एय तद्धित प्रत्यय परमां હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા-કદ્રૂ અને પાણ્ડુ નામથી ભિન્ન ઉ વર્ણ [ઉ ઋ] જેના અન્તે છે એવા નામના અન્ત્ય ઉ વર્ણનો [ઉ ઋ નો] લોપ થાય છે. જમ્બા અપત્યમ્ આ અર્થમાં જમ્બૂ નામને ‘દ્વિસ્વરાં ૬-૧-૭૧’ થી ઇયન્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અન્ત્ય ઋ નો લોપ. ‘વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી જામ્બેયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- જમ્બૂનું અપત્ય. કદ્રૂવાદિવર્જનં કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તદ્દિત એય પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા કદ્રૂ અને પાણ્ડુ નામના અન્ત્ય ઉ વર્ણનો લોપ થતો નથી. તેથી કદ્રૂવાઃ પાણ્ડોર્વાપત્યમ્ આ અર્થમાં કદ્રૂ અને પાણ્ડુ નામને ‘શુભ્રાદિभ्यः ૬-૧-૭૩’ થી ઇયન્ પ્રત્યય. ‘અસ્વયં ૭-૪-૭૦’ થી અન્ત્ય ઋ અને ઉ ને અવ્ર આદેશ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કાદ્રવેયઃ અને પાણ્ડવેયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કદ્રૂનું અપત્ય. પાણ્ડુનું અપત્ય. ॥૬૧॥

अस्वयम्भुवोऽव्र ૭।૪।૭૦॥

તદ્દિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો, તેની પૂર્વે રહેલા-સ્વયંમ્બુ

३११

આ ऐ અને ઔ તથા ઔ આદેશ. આ સૂત્રથી ઇકળ્ [ઇક] પ્રત્યયના ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી માતૃકમ્, નૈષાદકર્ણકઃ, દૌષ્કઃ, સાર્પિષ્કઃ ઘાનુષ્કઃ અને ઔદમ્બિક્કઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- માતાથી આવેલું. માછીમારના અસ્ત્રવિશેષમાં થનાર. ભુજાથી તરનાર. ધી વેચનાર. ધનુષ્ય છે હથિયાર જેનું તે. છાશથી સંસ્કૃત ભાત વગેરે.

શશ્વદકસ્માદ્-વર્જનં કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શશ્વત્ અને અકસ્માત્ નામથી પરમાં રહેલા ઇક પ્રત્યયના ઇ નો લોપ થતો નથી. તેથી શશ્વદ્ ભવમ્ અને અકસ્માદ્ ભવમ્ આ અર્થમાં શશ્વત્ નામને 'વર્ષાકાલેભ્યઃ ૬-૩-૮૦' થી ઇકળ્ [ઇક] પ્રત્યય. અકસ્માત્ નામને 'અધ્યાત્મા ૦ ૬-૩-૭૮' થી ઇકળ્ [ઇક] પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ આદ્યસ્વર જ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'પ્રાયોઽવ્યયસ્ય ૭-૪-૬૫' થી અકસ્માત્ નામના અત્યસ્વરાદિ આત્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શાશ્વતિકમ્ અને આકસ્મિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શાશ્વતિક. આકસ્મિક. ॥૭૧॥

અસકૃત્ સમ્ભ્રમે ૭૧૪૭૨॥

ભયાદિના કારણે ચિત્તવ્યાસેપથી પ્રયોક્તાની ઉતાવળને સંભ્રમ કહેવાય છે. [ભયાદિભિશ્ચિત્તવ્યાસેપાત્ પ્રયોક્તુસ્ત્વરણં સમ્ભ્રમઃ] સંભ્રમ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જે પદ કે વાક્ય પ્રવર્તતું હોય તેનો અનેકવાર પ્રયોગ થાય છે. અહિરહિરહિઃ અહીં અહિઃ પદનો આ સૂત્રથી અનેકવાર પ્રયોગ થયો છે. હસ્ત્યાગચ્છતિ હસ્ત્યાગચ્છતિ અને લઘુ પલાયધ્વમ્ લઘુ પલાયધ્વમ્ અહીં હસ્ત્યાગચ્છતિ અને લઘુ પલાયધ્વમ્- આ વાક્યનો આ સૂત્રથી અનેકવાર પ્રયોગ થયો છે. અર્થ ક્રમશઃ- સર્પ સર્પ સર્પ. હાથી આવે છે, હાથી આવે છે. જલદી ભાગો, જલદી ભાગો. ॥૭૨॥

મૃશાઽઽભીક્ષ્યાઽવિચ્છેદે દ્વિઃ પ્રાક્ તમવાદેઃ ૭૪૧૭૩॥

ક્રિયાના સાકલ્યને અર્થાત્ ક્રિયાના અવયવોના સમુદાયને મૃશ કહેવાય છે; ક્રિયાના ફરી ફરી થવાને આભીક્ષ્ય કહેવાય છે અને ક્રિયામાં ક્રિયાન્તરના વ્યવધાનના અભાવને અવિચ્છેદ-સાતત્ય કહેવાય છે. મૃશ, આભીક્ષ્ય અને અવિચ્છેદ અર્થ જણાતો હોય તો તમસ્ પ્રત્યયો થતાં પૂર્વે પદ અથવા વાક્યને દ્વિત્વ થાય છે. અર્થાત્ તે પદ અથવા વાક્યનો બે વાર પ્રયોગ થાય છે. લુનીહિ લુનીહિ इत्येवाऽयं लुनाति અહીં આ સૂત્રથી મૃશ અર્થમાં લુનીહિ આ પદને દ્વિત્વ થયું છે. ભોજં ભોજં याति અહીં આભીક્ષ્ય અર્થમાં આ સૂત્રથી ભોજમ્ આ પદને દ્વિત્વ થયું છે. પ્રપચતિ પ્રપચતિ અહીં અવિચ્છેદ-સાતત્ય અર્થમાં પ્રપચતિ આ વાક્યને આ સૂત્રથી દ્વિત્વ થયું છે. [મુજ્ઞ ધાતુને ‘છમ્ ૦ ૫-૪-૪૮’ થી છમ્ [અમ્] પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ભોજમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે.] અર્થ ક્રમશઃ- કાપવાની બધી ક્રિયા કરે છે. વારંવાર ખાઈને જાય છે. અન્ય ક્રિયા કર્યા વિના માત્ર રાંધે છે. ॥૭૩॥

નાનાવધારણે ૭૪૧૭૪॥

નાનાભૂતોનું અર્થાત્ અધિક અવયવોથી યુક્ત સમુદાયનું ભેદથી ઈયત્તાનું જે જ્ઞાન તેને અવધારણ કહેવાય છે; એટલે કે તાદૃશ સમુદાયનું એક એક અવયવથી જે જ્ઞાન તેને અવધારણ કહેવાય છે. અવધારણ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ત્યાં વર્તમાન પદ અથવા તો વાક્યને દ્વિત્વ થાય છે. અસ્માત્ કાર્ષાપણાદિહ મવદ્રમ્યાં માષં માષં देहि- અહીં માષમ્- આ પદનો આ સૂત્રથી બે વાર પ્રયોગ થયો છે. અનેક માષાથી યુક્ત કાર્ષાપણનું એક એક માષથી પરિજ્ઞાન છે. અર્થ-આ કાર્ષાપણથી અહીં બે પૂંચ્યોને એક એક માષ આપ. ॥૭૪॥

આધિક્યાડનુપૂર્વ્યે ૭૪૧૭૫॥

આધિક્ય અને આનુપૂર્વ્ય [ક્રમના ઉલ્લંઘનનો અભાવ]
અર્થના વાયક શબ્દને દ્વિત્વ થાય છે. નમો નમઃ અને મૂલે મૂલે
સ્થૂલાઃ અહીં આધિક્ય અર્થના વાયક નમસ્ નામને અને
આનુપૂર્વ્ય અર્થના વાયક મૂલે શબ્દને આ સૂત્રથી દ્વિત્વ થાય છે.
અર્થ ક્રમશઃ- અધિક નમસ્કાર. મૂલમાં ક્રમશઃ સ્થૂલ છે. ॥૭૫॥

હતર-હતમૌ સમાનાં સ્ત્રીભાવપ્રશ્ને ૭૪૧૭૬॥

કોઈ ગુણથી તુલ્ય વસ્તુઓના સ્ત્રીલિંગ-ભાવસંબન્ધી
પ્રશ્નમાં વર્તમાન [તાદૃશ અર્થને જણાવનાર] હતર અને હતમ
પ્રત્યયાન્ત શબ્દનો બે વાર પ્રયોગ થાય છે. ઉમાવિમાવાદ્યૌ; કતરા
કતરા અનયોરાદ્યતા ? કતમા કતમા ણમાદ્યતા ? અહીં હતર
પ્રત્યયાન્ત કતરા અને હતમ પ્રત્યયાન્ત કતમા શબ્દનો બે વાર આ
સૂત્રથી પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-આ બે આદ્ય છે. કઈ કઈ
વસ્તુઓની આદ્યતા છે ? કઈ કઈ વસ્તુઓની આદ્યતા છે ?
પ્રથમપ્રશ્નમાં દૈવકૃત આદ્યતા છે કે પૌરુષકૃત આદ્યતા છે ?
એ પ્રશ્નાશય છે. બીજા-પ્રશ્નમાં સાધનસંબન્ધકૃત આદ્યતા છે ?
અન્યસંબન્ધકૃત આદ્યતા છે ? કે ઉભયસંબન્ધકૃત આદ્યતા
છે ?-એ પ્રશ્નાશય છે. માત્ર इति किम् ?= આ સૂત્રથી ઉપર
જણાવ્યા મુજબ કોઈ ગુણથી તુલ્ય વસ્તુઓના સ્ત્રીલિંગભાવસંબન્ધી
જ [ભાવપ્રત્યયાર્થ, સ્ત્રીત્વવિશિષ્ટાર્થ હોય તો જ તત્સંબન્ધી]
પ્રશ્નમાં વર્તમાન હતર અને હતમ પ્રત્યયાન્ત શબ્દને દ્વિત્વ થાય
છે. તેથી ઉમાવિમૌ લક્ષ્મીવન્તૌ કતરાડનયો લક્ષ્મીઃ અહીં લક્ષ્મી
સંબન્ધી પ્રશ્નમાં વર્તમાન હતર પ્રત્યયાન્ત કતરા શબ્દનો આ
સૂત્રથી બે વાર પ્રયોગ થતો નથી. કારણ કે સ્ત્રીત્વવિશિષ્ટ લક્ષ્મી
ભાવપ્રત્યયાર્થ નથી. ॥૭૬॥

પૂર્વ-પ્રથમાવન્યતોડતિશયે ૭૪।૭૭॥

બીજાની અપેક્ષાએ સ્વાર્થમાં અતિશય-પ્રકર્ષ ગમ્યમાન હોય તો પૂર્વ અને પ્રથમ શબ્દનો બે વાર પ્રયોગ થાય છે. પૂર્વ પૂર્વ પુષ્પન્તિ અને પ્રથમ પ્રથમ પચ્યન્તે અહીં પૂર્વ અને પ્રથમ શબ્દને આ સૂત્રથી દ્વિત્વ થયું છે. અર્થ ક્રમશઃ- બીજાની અપેક્ષાએ ઘણા પહેલા ખીલે છે. બીજાની અપેક્ષાએ ઘણા પહેલા રંધાય-સીએ છે. ॥૭૭॥

પ્રોપોત્-સમ્ પાદપૂરણે ૭૪।૭૮॥

શ્લોકના પાદની પૂર્તિ કરાતી હોય તો પ્ર, ઉપ, ઉત્ અને સમ્ [ઉપસર્ગ] ને દ્વિત્વ થાય છે. પ્રપ્રશાન્તકષાયાગ્નેરુપોપ્લવવર્જિતમ્ । ઉદુજ્જ્વલં તપો यस્ય સંસંશ્રયત તં જિનમ્ ॥ અહીં આ સૂત્રથી પ્ર, ઉપ, ઉત્ અને સમ્ નો બે વાર પ્રયોગ થયો છે. અન્યથા શ્લોકના દરેક પાદમાં એક અક્ષર ન્યૂન રહેવાથી પાદપૂર્તિ થાય નહિ. અર્થ-જેમનો કષાયસ્વરૂપ અગ્નિ શાન્ત થયો છે; જેમનું તપ ઉજ્જ્વલ છે; એવા બાધારહિત શ્રી જિનેશ્વરદેવની તમે સેવા કરો. ॥૭૮॥

સામીપ્યેડઘોડધ્યુપરિ ૭૪।૭૯॥

સામીપ્યાર્થની વિવક્ષામાં અઘસ અધિ અને ઉપરિ નામને દ્વિત્વ થાય છે. અઘોડઘઃ; અધ્યધિ, ઉપર્યુપરિ ગ્રામમ્ અહીં અઘસ, અધિ અને ઉપરિ નામને આ સૂત્રથી દ્વિત્વ થયું છે. અર્થ ક્રમશઃ- ગામની નજીક નીચે. ગામની નજીક ચારે તરફ. ગામની નજીક ઉપર. દેશ અથવા કાલ દ્વારા કૃત સંબન્ધવિશેષને સામીપ્ય કહેવાય છે. ॥૭૯॥

વીપ્સાયામ્ ૭૪૮૦૥

વીપ્સા અર્થમાં વર્તમાન પદને દ્વિત્વ થાય છે. પૃથક્ સંખ્યાયુક્ત ઘણા સજાતીય પદાર્થને ગુણ, ક્રિયા, દ્રવ્ય કે જાતિ દ્વારા પ્રત્યેકને એકી સાથે પ્રાપ્ત કરવાની પ્રયોગકર્તાની ઈચ્છાને વીપ્સા કહેવાય છે. વૃક્ષં વૃક્ષં સિજ્વતિ અને ગ્રામો ગ્રામો રમ્યઃ; અહીં વૃક્ષમ્ અને ગ્રામઃ આ પદને આ સૂત્રથી દ્વિત્વ થયું છે. અર્થ ક્રમશઃ—દરેક વૃક્ષને સિંચે છે. દરેક ગામ રમણીય છે. ॥૮૦॥

પ્લુપ્ ચાદાવેકસ્ય સ્યાદેઃ ૭૪૮૧॥

વીપ્સામાં દ્વિત્વ થયું હોય ત્યારે પ્રથમ [આઘ] એક નામની પરમાં રહેલી સ્પાદિ વિભક્તિનો પિત્ લોપ [લોપને પિત્ મનાય છે] થાય છે. એકસ્યાઃ પદને ‘વીપ્સાં ૭-૪-૮૦’ થી દ્વિત્વ. આઘ એકસ્યાઃ પદમાંની સ્પાદિ વિભક્તિનો આ સૂત્રથી પિત્ લોપ. ‘વ્યઙ્ગમાનિં ૩-૨-૫૦’ થી એકા નામને પુંવદ્ભાવ...વગેરે કાર્ય થવાથી એકેકસ્યાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—એક એક સ્ત્રીનું. ॥૮૧॥

દ્વન્દ્વં વા ૭૪૮૨॥

વીપ્સામાં દ્વિ શબ્દને દ્વિત્વ થાય ત્યારે આઘ દ્વિ શબ્દની પરમાં રહેલી સ્પાદિ વિભક્તિનો વિકલ્પથી પિત્ લોપ થાય છે અને ત્યારે આઘ દ્વિ શબ્દના ઇ ને અમ્ આદેશ તથા ઉત્તર દ્વિ શબ્દના ઇ ને અ આદેશ અને ઉત્તર દ્વિ શબ્દની પરમાં રહેલી સ્પાદિ વિભક્તિને અમ્ આદેશ થાય છે. દ્વૌ પદને ‘વીપ્સાયામ્ ૭-૪-૮૦’થી દ્વિત્વ. આઘ દ્વિ થી પરમાં રહેલા સ્પાદિ ઔ પ્રત્યયનો પ્લુપ્. [પિત્ લોપ.] તથા તે દ્વિ ના ઇ ને અમ્ આદેશ. ઉત્તર દ્વિ ના ઇ ને અ આદેશ અને તે દ્વિ થી પરમાં રહેલા ઔ ને અમ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વન્દ્વં તિષ્ઠતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.

વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઔ પ્રત્યયનો પિત્ત્વોપ વગેરે કાર્ય ન થાય ત્યારે દ્વૌ દ્વૌ તિષ્ઠતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-બે બે ઊભા છે. ॥૮૨॥

રહસ્ય-મર્યાદોક્તિ-વ્યુત્ક્રાન્તિ-યજ્ઞપાત્રપ્રયોગે ૭૪૮૩॥

રહસ્ય, મર્યાદોક્તિ, વ્યુત્ક્રાન્તિ અને યજ્ઞપાત્રપ્રયોગ- આ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો દ્વિ શબ્દનો બે વાર પ્રયોગ થાય છે. અને ત્યારે આદ્ય દ્વિ શબ્દથી પરમાં રહેલી સ્યાદિ વિભક્તિનો પિત્ત્વોપ વગેરે કાર્યનું પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ [જુઓ સૂ. નં. ૭-૪-૮૨] નિપાતન કરાય છે. દ્વન્દ્વમ્ મન્ત્રયન્તે; દ્વન્દ્વં મિથુનાયન્તે પશવઃ; દ્વન્દ્વં વ્યુત્ક્રાન્તાઃ અને દ્વન્દ્વં યજ્ઞપાત્રાણિ પ્રયુનક્તિ અહીં ક્રમશઃ રહસ્ય; મર્યાદોક્તિ; વ્યુત્ક્રાન્તિ અને યજ્ઞપાત્રપ્રયોગ- આ અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી આ સૂત્રથી દ્વૌ દ્વૌ દ્વૌ અને દ્વે ને દ્વિત્વ. આદ્ય દ્વિ શબ્દથી પરમાં રહેલા સ્યાદિ વિભક્તિના ઔ તથા ઈ પ્રત્યયનો લોપ. આદ્ય દ્વિ ના ઈ ને અમ્ આદેશ. ઉત્તર દ્વિ શબ્દથી પરમાં રહેલા ઔ અને ઈ સ્વરૂપ સ્યાદિ પ્રત્યયને અમ્ આદેશ અને ઉત્તર દ્વિ શબ્દના ઈ ને ઐ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વન્દ્વમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- એકાન્તમાં વિચારણીય વસ્તુને વિચારે છે. પશુઓ ચોથા સન્તાન સુધી મૈથુન સેવે છે તે તેમની મર્યાદા છે. બે બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયા. બે બે યજ્ઞપાત્ર રાખે છે, ॥૮૩॥

લોકજ્ઞાતેઽત્યન્તસાહચર્યે ૭૪૮૪॥

લોકમાં પ્રખ્યાત અત્યન્ત સાહચર્ય-સંબન્ધ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો દ્વિ શબ્દને દ્વિત્વ વગેરે કાર્ય કરીને દ્વન્દ્વમ્ આ પ્રયોગનું નિપાતન કરાય છે. દ્વન્દ્વં રામલક્ષ્મણૌ અહીં દ્વૌ શબ્દને આ સૂત્રથી દ્વિત્વ વગેરે કાર્ય [જુઓ સૂ.નં. ૭-૪-૮૩]થયું છે. અર્થ-બે રામ-

લક્ષ્મણ: અહીં રામ-લક્ષ્મણનું અત્યન્ત સાહચર્ય [સાથે રહેવાસ્વરૂપ સંબન્ધ] લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. ॥૮૪॥

આવાષે ૭૪૮૫॥

પ્રયોક્તાની મન:પીડાના વિષયમાં વર્તમાન શબ્દને દ્વિત્વ થાય છે; અને ત્યારે આદ્ય શબ્દસમ્બન્ધી સ્પાદિ વિભક્તિનો પિત્ લોપ થાય છે. ઋક્ ઋક્ અહીં ઋક્ શબ્દને આ સૂત્રથી દ્વિત્વ અને આદ્ય ઋક્ પદસંબન્ધી સિ પ્રત્યયનો પિત્ લોપ...વગેરે કાર્ય થયું છે. અર્થ-ઋક્ ઋક્-રોગથી મનમાં પીડા પામેલો એ પ્રમાણે પ્રયોગ કરે છે. ॥૮૫॥

નવા ગુણ: સદૃશે રિત્ ૭૪૮૬॥

ગુણવાચક શબ્દનો અર્થ; સ્વમુખ્યાર્થસમાન ગુણ અથવા તો ગુણી હોય તો તે ગુણવાચક શબ્દને વિકલ્પથી દ્વિત્વ થાય છે; અને ત્યારે આદ્ય ગુણવાચક શબ્દસંબન્ધી સ્પાદિ વિભક્તિનો પિત્ લોપ થાય છે, જે રિત્ મનાય છે. શુક્લશુક્લં રૂપમ્ અહીં આ સૂત્રથી શુક્લમ્ ને દ્વિત્વ તથા આદ્ય શુક્લ સમ્બન્ધી સિ [અમ્] નો પિત્ લોપ. [જે રિત્ પણ મનાય છે.]...વગેરે કાર્ય થયું છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી શુક્લમ્ ને દ્વિત્વ વગેરે ન થાય ત્યારે ‘પ્રકારે ૦ ૭-૨-૭૫’ થી શુક્લ નામને જાતીયદ્ [જાતીય] પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી શુક્લજાતીય: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-શુક્લ જેવું રૂપ. ઊજળા જેવો. [અહીં ક્રમશ: ગુણવાચક નામ સ્વમુખ્યસમાનાર્થક છે અને ગુણ્યર્થક છે. કાલકકાલિકા અહીં કાલિકા શબ્દને આ સૂત્રથી દ્વિત્વ તથા આદ્ય કાલિકા શબ્દસમ્બન્ધી સિ નો પિત્ લોપ તે રિત્ હોવાથી આદ્ય કાલિકા શબ્દને ‘રિતિ ૩-૨-૫૮’ થી પુંવદ્ભાવ વગેરે કાર્ય થયું છે. અર્થ-કાળા જેવી. ॥૮૬॥

પ્રિય-સુખં ચાકૃચ્છ્રે ૭૪૮૭૥

ફલેશાભાવાર્થક પ્રિય અને સુખ નામને વિકલ્પથી દ્વિત્વ થાય છે અને ત્યારે આદ્ય પ્રિય અને સુખ નામની સ્પાદિ વિભક્તિનો પિત્ત લોપ થાય છે. પ્રિયપ્રિયેણ પ્રિયેણ વા દત્તે અને સુખસુખેન સુખેન વાડધીતે અહીં આ સૂત્રથી પ્રિયેણ અને સુખેન શબ્દને દ્વિત્વ. આદ્ય પ્રિયેણ અને સુખેન શબ્દસંબન્ધી તૃતીયાનો પિત્ત લોપ વગેરે કાર્ય થયું છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રિયેણ અને સુખેન ને દ્વિત્વ ન થાય ત્યારે તેનો એકવાર પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-ફલેશ વિના આપે છે. ફલેશ વિના ભણે છે. ॥૮૭૥

વાક્યસ્ય પરિવર્જને ૭૪૮૮૥

વાક્યના અવયવભૂત વર્જનાર્થક પરિ શબ્દને વિકલ્પથી દ્વિત્વ થાય છે. પરિ પરિ, પરિ વા ત્રિગર્ત્તેભ્યો વૃષ્ટો મેઘઃ અહીં આ સૂત્રથી પરિ શબ્દને દ્વિત્વ થવાથી પરિ પરિ અને વિકલ્પપક્ષમાં દ્વિત્વ ન થવાથી પરિ આવો પ્રયોગ થયો છે. અર્થ-ત્રિગર્ત્તને છોડીને મેઘ વરસ્યો. વાક્યસ્યેતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વર્જનાર્થક પરિ શબ્દને, તે જો વાક્યાંશ હોય અને પદાંશ ન હોય તો જ દ્વિત્વ થાય છે. તેથી પરિત્રિગર્ત્ત વૃષ્ટો મેઘઃ અહીં પરિ શબ્દને આ સૂત્રથી દ્વિત્વ થતું નથી. કારણ કે અહીં ‘પર્યપાદ્ ૩-૧-૩૨’ થી પરિ ને ત્રિગર્ત્ત ની સાથે અવ્યયીભાવસમાસ થયો હોવાથી પરિ શબ્દ કેવલ વાક્યનો અંશ નથી; પદનો પણ તે અંશ છે. અર્થ-ત્રિગર્ત્તને છોડીને મેઘ વરસ્યો. ॥૮૮૥

સમ્પત્યસૂયા-કોપ-કુત્તસનેષ્વાદામન્ત્ર્યમાદૌ

સ્વરોષ્ણન્ત્યશ્ચ પ્લુતઃ ૭૪૮૯૥

સમ્પત્તિ [કાર્યેષ્ણભિમત્યં પૂજનં વા]; અસૂયા [પરગુણાસહનમ્];

કોપ [ક્રોધઃ] અને નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વાક્યના આદ્ય અવયવભૂત આમન્ત્યાર્થક પદને દ્વિત્વ થાય છે. અને દ્વિત્વના આદ્ય પદના અન્ત્યસ્વરને વિકલ્પથી પ્લુત થાય છે. કુત્સનેષુ..આ પ્રમાણે સૂત્રમાં બહુવચનનો નિર્દેશ હોવાથી ‘વિકલ્પ’ નો સંબંધ દ્વિત્વની સાથે નથી; તેથી દ્વિત્વ તો નિત્ય થાય છે.

માણવકઃ માણવક ! આર્યઃ સ્ત્વસિ; માણવકઃ માણવક ! રિક્તં તે આભિરુચ્યમ્; માણવકઃ માણવક ! इदानीं ज्ञास्यसि जात्म !; માણવકઃ માણવક ! રિક્તા તે શક્તિઃ; અહીં ક્રમશઃ સમ્ભતિ, અસૂયા કોપ અને નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી વાક્યના આદ્ય અવયવભૂત આમન્ત્યાર્થક પદ— માણવક ને આ સૂત્રથી દ્વિત્વ થયું છે; અને દ્વિત્વસમ્ભન્ધી આદ્ય માણવક પદના અન્ત્ય સ્વર જ ને પ્લુત આદેશ થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી પ્લુત ન થાય ત્યારે માણવક માણવક ! આર્યઃ સ્ત્વસિ...ઈત્યાદિ પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— હે માણવક ! તું આર્ય છે. હે માણવક ! તારું રૂપ નકામું છે. હે માણવક ! હમણાં તને ખબર પ્રગટે ધૂર્ત !. હે માણવક ! તારી શક્તિ ખાલી છે.

આદીતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમ્ભતિ, અસૂયા, કોપ અને નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વાક્યના આદ્ય જ અવયવભૂત આમન્ત્યાર્થક પદને દ્વિત્વ થાય છે અને દ્વિત્વના આદ્ય પદના અન્ત્યસ્વરને વિકલ્પથી પ્લુત થાય છે. તેથી મત્ત્વઃ સ્ત્વસિ માણવક ! અહીં વાક્યના અન્ત્ય-અવયવભૂત આમન્ત્યાર્થક પદ માણવક ને આ સૂત્રથી દ્વિત્વ વગેરે કાર્ય થતું નથી. અર્થ-હે માણવક ! તું સુંદર છે. ॥૮૧॥

भर्त्तने पर्यायिण ७।४।९०॥

કોપથી દંડના પ્રગટ કરવાને ભર્ત્તન કહેવાય છે. ભર્ત્તન અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વાક્યના આદ્ય-અવયવભૂત આમન્ત્યાર્થક પદને દ્વિત્વ થાય છે. અને ત્યારે દ્વિત્વના આદ્ય અને અન્ત્ય

પદના અન્ત્યસ્વરને વિકલ્પથી અનુક્રમે પ્લુત થાય છે. ચૌર૩ ચૌર ! ઘાતયિષ્યામિ ત્વામ્ અહીં ચૌર પદને આ સૂત્રથી દ્વિત્વ અને દ્વિત્વના આઘ ચૌર પદના અન્ત્યસ્વર અ ને પ્લુત આદેશ થયો છે. ક્રમે કરી આ સૂત્રથી અન્ત્ય ચૌર પદના અન્ત્યસ્વરને પ્લુત આદેશ થાય ત્યારે ચૌર ચૌર૩ ! ઘાતયિષ્યામિ ત્વામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી પ્લુત આદેશ ન થાય ત્યારે ચૌર ચૌર ! ઘાતયિષ્યામિ ત્વામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-હે ચોર ! તને મરાવીશ. ॥૧૦॥

ત્યાદે: સાકાઙ્ક્ષસ્યાઙ્ગેન ૭/૪/૧૧॥

અઙ્ગ અવ્યયથી યુક્ત એવા; વાક્યાન્તરની સાથે સાકાઙ્ક્ષ ભર્ત્સનાર્થક વાક્યના અન્ત્ય-અવયવભૂત ત્યાદન્ત પદના અન્ત્ય સ્વરને વિકલ્પથી પ્લુત આદેશ થાય છે. અઙ્ગ ! કૂજ૩, ઇદાનીં જ્ઞાસ્યસિ જાલ્મ ! અહીં ઇદાનીં...ઈત્યાદિ વાક્યાન્તરમાં સાકાઙ્ક્ષ અને ભર્ત્સનાર્થક વાક્યના અન્ત્યઅવયવભૂત તથા 'અઙ્ગ'—અવ્યયથી યુક્ત ત્યાદન્ત [હિ પ્રત્યયાન્ત] કૂજ આ પદના અન્ત્યસ્વરને આ સૂત્રથી પ્લુત આદેશ થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી પ્લુત આદેશ ન થાય ત્યારે અઙ્ગ ! કૂજ, ઇદાનીં જ્ઞાસ્યસિ જાલ્મ ! આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ— રે ! તું બોલ, હમણાં તને ખબર પડશે ધૂર્ત !. સાકાંક્ષસ્યેતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વાક્યાન્તરની સાથે સાકાઙ્ક્ષ જ ભર્ત્સનાર્થક વાક્યના અન્ત્યાવયવભૂત અને અઙ્ગ અવ્યયથી યુક્ત ત્યાદન્ત પદના અન્ત્યસ્વરને વિકલ્પથી પ્લુત થાય છે. તેથી અઙ્ગ ! પચ અહીં વાક્યાન્તરની સાથે સાકાંક્ષ ન હોવાથી ભર્ત્સનાર્થક વાક્યના તાદૃશ ત્યાદન્તપદ પચ ના અન્ત્યસ્વરને આ સૂત્રથી પ્લુત આદેશ થતો નથી. અર્થ—રે ! રાંધ. ॥૧૧॥

હિયા [આચારપ્રેષ:- આચારથી બ્રષ્ટ થવું.]; આશી:
[પ્રાર્થનાવિશેષ:] અને પ્રૈષ [અસત્કારપૂર્વિકા વ્યાપારણા] અર્થવાળા
વાક્યના અન્ત્ય-અવયવભૂત અને વાક્યાન્તરની સાથે સાકાંક્ષ
ત્યાઘન્ત પદના અન્ત્યસ્વરને વિકલ્પથી પ્લુત આદેશ થાય છે. સ્વયં
હ રથેન યાતિ ર, ઉપાધ્યાયં પદાર્તિ ગમયતિ; સિદ્ધાન્તમધ્યેષીષ્ઠા:ર,
તર્ક ચ તાત; તેમ જ કટં ચ કુરુર, ગ્રામં ચ ગચ્છ અહીં આ સૂત્રથી
તાદૃશ ત્યાઘન્ત પદ યાતિ અધ્યેષીષ્ઠા: અને કુરુ ના અન્ત્યસ્વર
ર, આ અને ર ને પ્લુત રર, આર અને રર આદેશ થયો છે.
વિકલ્પપક્ષમાં પ્લુત આદેશ ન થાય ત્યારે યાતિ, અધ્યેષીષ્ઠા: અને
કુરુ આવો પ્રયોગ તે સ્થાને થાય છે. જેથી સ્વયં હ રથેન યાતિ,
ઉપાધ્યાયં પદાર્તિ ગમયતિ...ઈત્યાદિ પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:-
સ્વયં રથથી જાય છે અને ઉપાધ્યાયને પંગે ચલાવે છે. [અહીં
આચારનો ભંશ ગમ્યમાન છે]; હે તાત ! તમે સિદ્ધાન્ત ભણો
અને તર્ક પણ [અહીં પ્રાર્થના ગમ્યમાન છે.]; ચટઈ બનાવ અને
ગામમાં જા. [અહીં સત્કાર વિનાની પ્રેરણા સ્પષ્ટ છે.] ॥૧૨૧॥

ચિત્તીવાર્થે ૭૪૧૨૩॥

સાદૃશ્યાર્થક 'ચિત્' અવ્યયનો પ્રયોગ હોય તો વાક્યમાંના
સ્વરોમાંના અન્ત્યસ્વરને પ્લુત આદેશ વિકલ્પથી થાય છે.
અગ્નિશ્ચિદ્ ભાયાત્ અહીં આ સૂત્રથી અન્ત્યસ્વર આ ને પ્લુત
આદેશ થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી પ્લુત આદેશ ન થાય
ત્યારે અગ્નિશ્ચિદ્ ભાયાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- અગ્નિ
જેવો પ્રકાશે. ફવાર્થે ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા
મુજબ સાદૃશ્યાર્થક જ 'ચિત્' અવ્યયનો પ્રયોગ હોય તો વાક્યના
સ્વરોમાંના અન્ત્યસ્વરને પ્લુત આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. તેથી
કળવિષ્કાંશિત્ કારય અહીં અવધારણાર્થક ચિત્ અવ્યયનો પ્રયોગ

હોવાથી વાક્યના સ્વરોમાંના અન્ત્યસ્વર અ ને આ સૂત્રથી પ્લુત આદેશ થતો નથી. અર્થ—કાનનાં આભૂષણોને જ કરાવ. ॥૧૩॥

પ્રતિશ્રવણ—નિગૃહ્યાનુયોગે ૭।૪।૧૪॥

પ્રતિશ્રવણ [પરોક્તસ્યાભ્યુપગમઃ સ્વયં પ્રતિજ્ઞાનં શ્રવણાભિમુખ્યજ્વ] અને નિગૃહ્યાનુયોગ [નિગૃહ્ય સ્વમતાત્ પ્રચ્યાવ્યાનુયોગો નિગ્રહપદસ્યા-વિષ્કરણમ્] અર્થવાળા વાક્યના સ્વરોમાંના અન્ત્યસ્વરને વિકલ્પથી પ્લુત આદેશ થાય છે. ગાં મે દેહિ ભોઃ, હન્ત તે દદામિ અને અથ શ્રાદ્ધમ્ इत्यात्य અને અહીં બીજાએ કહેલા ગાયના દાનનો સ્વીકાર કરવા સ્વરૂપ પ્રતિશ્રવણાર્થક હન્ત તે દદામિ આ વાક્યના અન્ત્યસ્વર ઇ ને આ સૂત્રથી પ્લુત આદેશ થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી પ્લુત આદેશ ન થાય ત્યારે હન્ત તે દદામિ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે નિગૃહ્યાનુયોગાર્થક ઉપર જણાવેલા વાક્યના અન્ત્યસ્વર અ ને આ સૂત્રથી પ્લુત આદેશ થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી પ્લુત આદેશ ન થાય ત્યારે અથ શ્રાદ્ધમિત્યાત્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં આજે શ્રાદ્ધ છે—એવું કહેનારને યુક્તિથી પોતાના મતથી ભ્રષ્ટ કરીને આ રીતે ઉપાલંભ અપાય છે. તેથી અહીં નિગૃહ્યાનુયોગ અર્થ જણાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— હે ! મને ગાય આપ; હા, હું તને ગાય આપું છું. આજે શ્રાદ્ધ છે એમ કહે છે. ॥૧૪॥

વિચારે પૂર્વસ્ય ૭।૪।૧૫॥

સંશયના વિષયમાં સન્દિહ્યમાનવસ્તુપ્રતિપાદકની પૂર્વે રહેલા પદના સ્વરોમાંના અન્ત્યસ્વરને પ્લુત આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. અહિર્નુ રજ્જુનું અહીં અહિર્નું ના અન્ત્યસ્વર ણ ને આ સૂત્રથી પ્લુત આદેશ થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી પ્લુત આદેશ ન થાય ત્યારે અહિર્નું રજ્જુનું આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—સર્પ છે કે દોરી ? ॥૧૫॥

ઓમઃ પ્રારમ્ભે ૭૪૧૬॥

પ્રજ્ઞાભાદિના પ્રારંભમાં અભ્યાદાનાર્થક [સ્વીકારાર્થક] ઓમ્ અવ્યયના અન્ત્યસ્વરને વિકલ્પથી પ્લુત આદેશ થાય છે. ઓમ્ ઋષભમૃષભગામિનં પ્રણમત અહીં ઓમ્ ના ઓ ને આ સૂત્રથી પ્લુત આદેશ થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી પ્લુત આદેશ ન થાય ત્યારે ઓમ્ ઋષભમૃષભગામિનં પ્રણમત આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—ઋષભની જેવી ગતિવાળા ઋષભદેવને પ્રજ્ઞામ કરો. ॥૧૬॥

હેઃ પ્રશ્નાખ્યાને ૭૪૧૭॥

પૂછેલાના પ્રત્યુત્તરને ‘પ્રશ્નાખ્યાન’ કહેવાય છે. પ્રશ્નાખ્યાનાર્થક જ વાક્યમાંના હિ અવ્યયસંબંધી અન્ત્યસ્વરને વિકલ્પથી પ્લુત આદેશ થાય છે. અકાર્ષીઃ કટં મૈત્ર ! ? આ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં અકાર્ષ હિઃ આ પ્રશ્નાખ્યાન વાક્ય છે. તેમાંના હિ અવ્યયસંબંધી અન્ત્યસ્વર હિ ને આ સૂત્રથી પ્લુત આદેશ થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી પ્લુત આદેશ ન થાય ત્યારે અકાર્ષ હિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—મૈત્ર ! ચટઈ બનાવી ? હા બનાવી. ॥૧૭॥

પ્રશ્ને ચ પ્રતિપદમ્ ૭૪૧૮॥

પ્રશ્ન અને પ્રશ્નાખ્યાનાર્થક વાક્યના દરેક પદના સ્વરોમાંના અન્ત્યસ્વરને વિકલ્પથી પ્લુત આદેશ થાય છે. અગમઃ૩ પૂર્વા૩ન્ ગ્રામા૩ન્ મૈત્ર ૩! ? આ પ્રશ્નવાક્યના; તેમ જ અગમ૩મ્ પૂર્વા૩ન્ ગ્રામા૩ન્ ચૈત્ર ૩ ! આ પ્રશ્નાખ્યાન વાક્યના બધા જ પદોના અન્ત્ય સ્વરને આ સૂત્રથી પ્લુત આદેશ થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી પ્લુત આદેશ ન થાય ત્યારે અગમઃ પૂર્વાન્ ગ્રામાન્ મૈત્ર ! ? અગમં પૂર્વાન્ ગ્રામાન્ ચૈત્ર ! આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—હે

ચૈત્ર ! તું પૂર્વ ગામોમાં ગયો હતો ? હે ચૈત્ર ! હું પૂર્વગામોમાં
ગયો હતો. ॥૧૮॥

દૂરાદામન્યસ્ય ગુરુર્વૈકોઽનન્ત્યોઽપિ લનૃત્ ૭/૪/૧૧॥

દૂરથી આમન્યાર્થક પદસમ્બન્ધી વાક્યના અન્ત્યસ્વરને,
તેમ જ તે વાક્યના દૂરથી આમન્યાર્થક પદનો ગુરુસ્વર વાક્યના
અન્તમાં ન હોય તોપણ તે ઋ ભિન્ન તથા લૃ એવા એક
ગુરુસ્વરને અર્થાત્ તાદૃશ અનેક ગુરુસ્વરમાંના કોઈ એક
ગુરુસ્વરને; [બધાને એક સાથે નહિ] વિકલ્પથી પ્લુત આદેશ
થાય છે. યદ્યપિ ઋ ભિન્ન ગુરુસ્વરને પ્લુતાદેશના વિધાનથી જ
ગુરુસ્વર લૃ ને પણ પ્લુતાદેશ સિદ્ધ હોવાથી લૃ ને પૃથગ્ રીતે
પ્લુતાદેશનું વિધાન નિરર્થક છે; પરન્તુ નિરર્થક તાદૃશ વિધાનથી
“ઋકારોપદિષ્ટં કાર્યં લૃકારસ્યાઽપિ” આ ન્યાયનું જ્ઞાપન થવાથી ઋ
ને જો પ્લુતાદેશનો નિષેધ હોય તો લૃ ને પણ તે નિષેધ થાય
છે. તેથી લૃ ને ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્લુતનું વિધાન કર્યું છે.
આગછ મો દેવદત્ત ! અહીં વાક્યના અન્ત્યસ્વર અ ને આ
સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્લુત આદેશ થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં
પ્લુત આદેશ આ સૂત્રથી ન થાય ત્યારે આગછ મો દેવદત્ત ! આવો
પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—હે દેવદત્ત ! આવ. સત્કૂન્ પિબ દેવદત્ત !;
અહીં દૂરથી આમન્યાર્થક પદ દેવદત્ત ના ગુરુસ્વર અ ને આ
સૂત્રથી પ્લુત આદેશ થયો છે. આવી જ રીતે સત્કૂન્ પિબ દેવદત્ત !
અહીં બીજા ગુરુસ્વર અ ને [સંયુક્ત વ્યઞ્જનની પૂર્વનો સ્વર ગુરુ
મનાય છે.] આ સૂત્રથી પ્લુત આદેશ થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ
સૂત્રથી પ્લુત આદેશ ન થાય ત્યારે સત્કૂન્ પિબ દેવદત્ત ! આવો
પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—દેવદત્ત ! યવની કાંજી [રાબ] પી. આગછ
મોઃ ક્લૃપ્તશિખ ! અહીં આ સૂત્રથી તાદૃશ આમન્યાર્થક પદના
ગુરુસ્વર લૃ ને પ્લુત આદેશ થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી
પ્લુત આદેશ ન થાય ત્યારે આગછ મોઃ ક્લૃપ્તશિખ ! આવો
પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—હે ! ક્લૃપ્તશિખ ! આવ.

અનૃદિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દૂરથી આમન્ટ્યાર્થક પદસમ્બન્ધી વાક્યના અન્ત્યસ્વરને તેમ જ દૂરથી આમન્ટ્યાર્થક પદના એક ઋતિન્ન જ ગુરુસ્વરને અને ગુરુસ્વર લૃ ને તે વાક્યના અંતમાં ન હોય તોપણ વિકલ્પથી પ્લુત આદેશ થાય છે. તેથી કૃષ્ણમિત્ર ! [આગચ્છ] અથવા કૃષ્ણમિત્ર ! [આગચ્છ] અહીં આ સૂત્રથી ઋતિન્ન ગુરુસ્વર ઙ ને વિકલ્પથી પ્લુત આદેશ થાય છે પરન્તુ ઋ ને પ્લુત આદેશ થતો નથી. અર્થ—હે કૃષ્ણમિત્ર ! [આવ]. સ્વાભાવિક પ્રયત્ન કરતા પ્રયત્નવિશેષ કરીએ ત્યારે ‘તે સાંભળશે કે નહિ’ આવો સંદેહ થાય તો આવા વખતે તેવા અન્તરને દૂર કહેવાય છે. ॥૧૧॥

હે-હેષ્વેષામેવ ૭૪૧૦૦॥

દૂરથી [જુઓ સૂ.નં. ૭-૪-૧૧] આમન્ટ્યાર્થબોધક હે અને હૈ પદના જ અન્ત્યસ્વરને; વાક્યમાં હે અને હૈ પદ ગમે ત્યાં હોય તોપણ વિકલ્પથી પ્લુત આદેશ થાય છે. સૂત્રમાં એવું નું ગ્રહણ હોવાથી હે અને હૈ પદના અન્ત્યસ્વર સિવાય એ વાક્યમાંના કોઈ પણ બીજા પદના સ્વરને પ્લુત આદેશ નહિ થાય. હૈઃ મૈત્ર ! આગચ્છ; આગચ્છ હૈઃ મૈત્ર ! અને આગચ્છ મૈત્ર ! હૈઃ તેમ જ હૈઃ મૈત્ર ! આગચ્છ; આગચ્છ હૈઃ મૈત્ર ! અને આગચ્છ મૈત્ર હૈઃ અહીં હે અને હૈ ના જ અન્ત્યસ્વરને આ સૂત્રથી પ્લુત આદેશ થયો છે. અર્થ—હે મૈત્ર ! આવ. ॥૧૦૦॥

અસ્ત્રી-શૂદ્રે પ્રત્યભિવાદે ધો-ગોત્ર-નામ્નો વા ૭૪૧૦૧॥

કોઈના પણ દ્વારા પ્રણામ કરાયા પછી ગુરુ, કુશલસંબંધી પ્રશ્ન કરે છે અથવા તો આશિષ્યુક્ત વચનનો પ્રયોગ કરે છે, તે વાક્યને ‘પ્રત્યભિવાદન’વાક્ય કહેવાય છે. સ્ત્રી અને શૂદ્રને છોડીને અન્યવિષયક પ્રત્યભિવાદવાક્યના અન્ત્ય-અવયવભૂત

આમન્યાર્થક ભોસ્ શબ્દ, ગોત્રવાચક શબ્દ અને નામ [વિશેષસંજ્ઞાવાચક શબ્દ] ના અન્ત્યસ્વરને વિકલ્પથી પ્લુત આદેશ થાય છે. નવા નો અધિકાર ચાલુ હોવા છતાં આ સૂત્રમાં વા નું પ્રહણ; ઉત્તરસૂત્રમાં વા ના અધિકારની નિવૃત્તિ માટે છે. અભિવાદયે મૈત્રોઽહં ભોઃ ! [આ અભિવાદન વાક્ય છે.]; આયુષ્માનેષિ ભોઃ ઃ ! [આ પ્રત્યભિવાદ- વાક્ય છે.], અભિવાદયે ગાર્ગ્યોઽહં ભોઃ ! [આ અભિવાદન વાક્ય છે.]; કુશલ્યસિ ગાર્ગ્યઃ ! [આ પ્રત્યભિવાદ-વાક્ય છે.]; અભિવાદયે મૈત્રોઽહં ભોઃ ! [આ અભિવાદન-વાક્ય છે.]; આયુષ્માનેષિ મૈત્રઃ ! [આ પ્રત્યભિવાદ-વાક્ય છે.] અહીં પ્રત્યભિવાદવાક્યના અન્ત્યઅવયવભૂત આમન્યાર્થક ક્રમશઃ ભોસ્ શબ્દના; ગોત્રાર્થક [અપત્યાર્થક પ્રત્યયાન્ત] ગાર્ગ્ય શબ્દના અને નામસ્વરૂપ મૈત્ર ના અન્ત્યસ્વરને આ સૂત્રથી પ્લુત આદેશ થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી પ્લુત આદેશ ન થાય ત્યારે આયુષ્માનેષિ ભોઃ !; કુશલ્યસિ ગાર્ગ્ય ! અને આયુષ્માનેષિ મૈત્ર ! આવો પ્રયોગ [પ્રત્યભિવાદન- વાક્યનો પ્રયોગ] થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- હું મૈત્ર પ્રજ્ઞામ કરું છું. આયુષ્માન થા. હું ગાર્ગ્ય પ્રજ્ઞામ કરું છું. હે ગાર્ગ્ય ! તું કુશલ છે ? હું મૈત્ર પ્રજ્ઞામ કરું છું. મૈત્ર ! તું આયુષ્માન થા.

સ્ત્રીશૂદ્રવર્જનં કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્ત્રી અને શૂદ્રને છોડીને જ અન્યવિષયક પ્રત્યભિવાદવાક્યના અન્ત્ય અવયવભૂત આમન્યાર્થક ભોસ્ શબ્દના ગોત્રાર્થક શબ્દના અને નામના અન્ત્યસ્વરને વિકલ્પથી પ્લુત આદેશ થાય છે. તેથી અભિવાદયે ગાર્ગ્યહં ભોઃ ! [આ અભિવાદનવાક્ય છે.] આયુષ્માતી ત્વં ભવ ગાર્ગિ ! [આ પ્રત્યભિવાદવાક્ય છે.] તેમ જ અભિવાદયે તુષ્જકોઽહં ભોઃ ! [આ અભિવાદનવાક્ય છે.]; કુશલ્યસિ તુષ્જક ! [આ પ્રત્યભિવાદવાક્ય છે.]; અહીં ક્રમશઃ સ્ત્રી અને શૂદ્ર વિષયક પ્રત્યભિવાદવાક્યના અન્ત્યાવયવભૂત આમન્યાર્થક ગોત્રવાચક ગાર્ગી [ગાર્ગિ] અને નામસ્વરૂપ તુષ્જક ના અન્ત્યસ્વરને આ સૂત્રથી પ્લુત આદેશ થતો નથી. અર્થ ક્રમશઃ- હું ગાર્ગી

અભિવાદન કરું છું. તું ગાર્ગિ ! આયુષ્મતી થા. હું તુષજક [તિ
નામનો શૂદ્ર] પ્રજ્ઞામ કરું છું. તુષજક ! તું કુશલ છે ? ॥૧૦૧॥

પ્રશ્નાઽર્ચા-વિચારે ચ સન્ધેયસન્ધ્યક્ષરસ્યાઽઽદિદુત્પરઃ ૭૪૧૦૨॥

પ્રશ્ન, અર્ચા, વિચાર અને પ્રત્યભિવાદ માં વર્તમાન વાક્યના
અન્ત્યસ્વરસ્વરૂપ સન્ધેય [તેની પરમાં સ્વર આવે તો સંધિ થાય
તેવા] સન્ધ્યક્ષરના સ્થાને પ્લુત આર [આર] આદેશ થાય છે. અને
તે; એ કે એ ના સ્થાને થયેલા પ્લુત આર ની પરમાં ફ તેમ જ
ઓ કે ઓ ના સ્થાને થયેલા પ્લુત આર ની પરમાં ડ થાય છે.
અર્થાત્ તાદૃશ પ્લુત આર આદેશ અનુક્રમે ફ પરક અને ડપરક
થાય છે. પ્રશ્નવાક્ય- અગમઃ૩ પૂર્વારન્ પ્રમારન્ અગ્નિભૂતારફ અને
અગમઃ૩ પૂર્વારન્ પ્રમારન્ પદાર્ધ; અહીં આ સૂત્રથી તાદૃશ
વાક્યના અન્ત્યસ્વર સન્ધ્યક્ષર એ અને ઓ ના સ્થાને અનુક્રમે ફ
પરક પ્લુત આર અને ડ પરક પ્લુત આર આદેશ થયો છે. અર્થ
ક્રમશઃ- હે અગ્નિભૂતિ ! તું પૂર્વગામીમાં ગયો હતો ? હે પદુ !
તું પૂર્વ ગામીમાં ગયો હતો ? અર્ચાવાક્ય- શોભનઃ સ્વલ્પસિ
અગ્નિભૂતારફ અને શોભનઃ સ્વલ્પસિ પદાર્ધ અહીં આ સૂત્રથી ઉપર
જણાવ્યા મુજબ એ અને ઓ ના સ્થાને અનુક્રમે ફ પરક અને ડ
પરક પ્લુત આર આદેશ થયો છે. અર્થ ક્રમશઃ-હે અગ્નિભૂતિ !
તું સુંદર છે. હે પદુ ! તું સુંદર છે. વિચારવાક્ય- વસ્ત્વં કિં
નિર્ગ્રન્થસ્ય સાગારિકારફ ઉતાઽનાગારિકે ? અહીં ઉપર જણાવ્યા
મુજબ તાદૃશ સન્ધ્યક્ષર એ ના સ્થાને ફપરક પ્લુત આર આદેશ આ
સૂત્રથી થયો છે. અર્થ-સાધુઓનું રહેવું સાગારિકમાં છે કે
અનાગારિકમાં ? પ્રત્યભિવાદવાક્ય- આયુષ્માનેધિ અગ્નિભૂતારફ; અહીં
ઉપર જણાવ્યા મુજબ તાદૃશ સન્ધ્યક્ષર એ ના સ્થાને ફ પરક પ્લુત
આર આદેશ આ સૂત્રથી થયો છે. અર્થ-હે અગ્નિભૂતિ ! તું
આયુષ્માન થા.

સન્ધેય ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ

પ્રશ્ન, અર્થા, વિચાર અને પ્રત્યભિવાદમાં વર્તમાન વાક્યના સન્ધિયોગ્ય જ અન્ત્યસ્વર સન્ધ્યક્ષરના સ્થાને યથાસંભવ ફપરક અને ઉપરક પ્લુત આર આદેશ થાય છે. તેથી કચ્ચિરત્તુ કુશલરમ્ ભવત્યોઃઃ કન્યે ? આ પ્રશ્નવાક્યના અન્ત્યસ્વર સન્ધ્યક્ષર ઇ ના સ્થાને; તે સન્ધેય ન હોવાથી આ સૂત્રથી ફ પરક પ્લુત આર આદેશ થતો નથી. તાદૃશ ઇ ‘ઈદૂદેઽ ૧-૨-૩૪’ થી સન્ધિયોગ્ય નથી. અર્થ—હે બે કન્યાઓ ! તમને કુશલ છે ? . ઉપર જણાવેલા પ્રશ્નવાક્યોમાં તે તે પદના અન્ત્યસ્વરને ‘પ્રશ્ને ચઽ ૭-૪-૧૮’ થી પ્લુતાદેશ થયો છે. ॥૧૦૨॥

તયો ધ્વૌ સ્વરે સંહિતાયામ્ ૭૪૧૦૩॥

‘પ્રશ્નાઽ ૭-૪-૧૦૨’ થી વિહિત પ્લુત આર આદેશની પરમાંના ફ અને ડ ને તેની પરમાં સ્વર હોય તો; સન્ધિની વિવક્ષામાં ક્રમશઃ ય્ અને વ્ આદેશ થાય છે. અગમઃઃ અગ્નિભૂતાઃયત્રાગચ્છ અને અગમઃઃ પદાઃયત્રાગચ્છ; અહીં અગમઃઃ અગ્નિભૂતાઃઃઈ+અત્રાગચ્છ અને અગમઃઃ પદાઃઈ+અત્રાગચ્છ આ અવસ્થામાં પૂર્વ [૭-૪-૧૦૨]સૂત્રથી વિહિત પ્લુતાદેશ આર ની પરમાં રહેલા ફ અને ડ ને આ સૂત્રથી અનુક્રમે ય્ અને વ્ આદેશ થયો છે. અર્થ ક્રમશઃ— હે અગ્નિભૂતિ ! તું ગયો હતો ? અહીં આવ. હે પદુ ! તું ગયો હતો ? અહીં આવ. સંહિતાયામિતિ કિમ્ ?=આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પૂર્વસૂત્રથી વિહિત પ્લુત આદેશ આર ની પરમાંના ફ અને ડ ને; તેની પરમાં સ્વર હોય તો; સન્ધિની વિવક્ષામાં જ ય્ અને વ્ આદેશ અનુક્રમે થાય છે. તેથી અગ્નાઃઈ ઇન્દ્રમ્ અને પદાઃઈ ઉદકમ્ અહીં પ્લુત આર આદેશની પરમાંના ફ અને ડ ને અહીં સન્ધિની વિવક્ષા ન હોવાથી આ સૂત્રથી અનુક્રમે ય્ અને વ્ આદેશ થતો નથી. અર્થ ક્રમશઃ— હે અગ્નિ ! ઈન્દ્રને. હે પદુ ! પાણીને. સ્વ-સ્વર પરમાં હોય તો દીર્ઘ ઈ, ઝ ન થાય એ માટે અને નદિ ઇષા ઈત્યાદિ

પ્રયોગોની જેમ ‘હ્રસ્વો ૧-૨-૨૨’ થી હ્રસ્વ આદેશ ન થાય-
એ માટે આ સૂત્રનું પ્રણયન છે. ॥૧૦૩॥

પચ્ચમ્યા નિર્દિષ્ટે પરસ્ય ૭।૪।૧૦૪॥

પચ્ચમી વિભક્તિથી નિર્દિષ્ટમાં [સૂત્રમાં] જે કાર્યનું વિધાન કરાય છે તે કાર્ય પચ્ચમ્યન્તપદબોધ્ય વર્ણ વગેરેથી અવ્યવહિત પરમાં રહેલાને જ થાય છે. ‘મિસ્ર એસ ૧-૪-૨’ અહીં પૂર્વસૂત્રથી પચ્ચમ્યન્ત અતઃ પદની અનુવૃત્તિ છે. મિસ્ર કાર્યી છે; અને એસ કાર્ય છે. આ સૂત્રની સહાયથી પચ્ચમ્યન્ત પદબોધ્ય જ થી અવ્યવહિત પરમાં રહેલા મિસ્ર ને ‘મિસ્ર એસ ૧-૪-૨’ થી એસ આદેશ થાય છે. તેથી વૃક્ત+મિસ્ર આ અવસ્થામાં વૃક્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. માલાભિરત્ર અને દૃષદ્વિભઃ અહીં ક્રમશઃ જ થી અવ્યવહિત પૂર્વમાં રહેલા અને જ થી વ્યવહિત પરમાં રહેલા મિસ્ર ને એસ આદેશ થતો નથી. આ સૂત્રનું પ્રણયન ન હોત તો ત્યાં પણ મિસ્ર ને એસ આદેશ થવાનો પ્રસંગ આવત. અર્થ ક્રમશઃ-વૃક્ષોથી. માળાઓથી. પથ્થરોથી. ॥૧૦૪॥

સપ્તમ્યા પૂર્વસ્ય ૭।૪।૧૦૫॥

સપ્તમીથી નિર્દિષ્ટમાં જે કાર્યનું વિધાન કરાય છે; તે કાર્ય; સપ્તમ્યન્ત પદબોધ્યવર્ણાદિથી અવ્યવહિત પૂર્વમાં જ રહેલાને થાય છે. દશિ+અત્ર આ અવસ્થામાં; ‘इवणदिरस्वेस्वरे यवरलम् ૧-૨-૨૧’ થી એ સૂત્રમાં સપ્તમ્યન્તપદબોધ્ય અસ્વસ્વરથી અવ્યવહિત પૂર્વમાં રહેલા કાર્યી इवण्ણાદિને આ સૂત્રની સહાયથી અનુક્રમે ય, વ, રૂ, લૂ કાર્ય થતું હોવાથી દચ્ચત્ર આવો પ્રયોગ થાય છે. પરન્તુ સપિદત્ર અહીં અસ્વ સ્વરથી વ્યવહિતપૂર્વમાં રહેલા इ ને ય આદેશ થતો નથી. આ સૂત્રના અભાવમાં એ પ્રસંગ આવત. અર્થ ક્રમશઃ-દધિ અહીં. યજ્ઞસંબન્ધી કાષ્ઠ અહીં. ॥૧૦૫॥

૫૫ી વિભક્તિથી નિર્દિષ્ટમાં [સૂત્રમાં] જે કાર્યનું વિધાન કરાય છે; તે કાર્ય; ૫૫૫ન્તપદબોધ્ય પદના ચરમ વર્ણને થાય છે. “વાચન આઃ સ્યાદૌ ૧-૪-૫૨” થી વિહિત આ આદેશ; અણ્+મિસૂ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રની સહાયથી ૫૫૫ન્તપદબોધ્ય અણ્ પદના અન્ત્યવર્ણ નૂ ને જ થાય છે. સમસ્ત અણ્ ને આ આદેશ થતો નથી. જેથી અણ્મિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-આઠથી. ॥૧૦૬॥

अनेकवर्णः सर्वस्य ७।४।१०७॥

કાર્ય, જો અનેકવર્ણાત્મક હોય તો; ૫૫૫ન્તપદબોધ્ય સમસ્ત શબ્દને તે—અનેકવર્ણાત્મક કાર્ય થાય છે. આ સૂત્ર, પૂર્વસૂત્ર [૭-૪-૧૦૬]નું અપવાદભૂત છે. ‘ત્રિચતુર૦ ૨-૧-૧’ થી વિહિત અનેક વર્ણાત્મક તિસૂ ચતસૂ આદેશ આ સૂત્રની સહાયથી ૫૫૫ન્તપદબોધ્ય ત્રિ અને ચતુર આ સમસ્ત શબ્દને થાય છે. તેથી ત્રિ+મિસૂ આ અવસ્થામાં તિસૂમિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રના અભાવમાં એ આદેશો પૂર્વસૂત્રથી ત્રિ અને ચતુર ના અન્ત્ય વર્ણને થાત. અર્થ—ત્રણ સ્ત્રીઓ વડે. ॥૧૦૭॥

प्रत्ययस्य ७।४।१०८॥

પ્રત્યયના સ્થાને વિહિત કાર્ય સમ્પૂર્ણ પ્રત્યયને થાય છે. [પ્રત્યયના અન્ત્યવર્ણને નહિ.] ‘જસ ઇઃ ૧-૪-૧’ થી વિહિત ઇ આદેશ આ સૂત્રની સહાયથી સમ્પૂર્ણ જસ [અસ]પ્રત્યયને થાય છે. તેથી સર્વ+જસ આ અવસ્થામાં જસ પ્રત્યયને ઇ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સર્વે આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રના અભાવમાં તે ઇ આદેશ ‘ષષ્ટ્યા૦ ૭-૪-૧૦૬’ થી જસ ના સ્ ને થાત. અર્થ—બધા. ॥૧૦૮॥

સ્થાન એટલે પ્રસંગ; એ છે જેને તેને સ્થાની કહેવાય છે. વર્ણ વિધિથી [વક્ત્રમાણ વર્ણવિધિથી] ભિન્ન વિધિ[કાર્ય]માં આદેશ, ‘સ્થાની’ની જેમ મનાય છે. અર્થાત્ સ્થાનીને આશ્રયીને જે કાર્ય થાય છે તે કાર્ય તે સ્થાનીના સ્થાને થયેલા આદેશને પણ થાય છે. આદેશ અને સ્થાની-કાર્યો ભિન્ન હોવાથી સ્થાનીને આશ્રયી વિહિત કાર્યો આદેશને ન થાત, તેથી આ સૂત્રનું પ્રણયન છે. સૂત્રમાં ફ્ર વનું ઉપાદાન ન હોત તો આદેશને ‘સ્થાની’ આ પ્રમાણે સંજ્ઞા થાય છે—આવો સૂત્રાર્થ થાત. તે ઈષ્ટ ન હોવાથી ફ્ર વનું ઉપાદાન છે. અહીં ધાતુ, પ્રકૃતિ, વિભક્તિ, કૃદ્, અવ્યય અને પદ ના સ્થાને થયેલા આદેશ સ્થાનિવદ્ મનાય છે. તેનાં ઉદાહરણો નીચે જણાવ્યાં છે.

ધાત્વાદેશ ધાતુની જેમ મનાય છે.—અસુ ધાતુને ‘અસ્તિ ૦ ૪-૪-૧’ થી થયેલો મૂ આદેશ આ સૂત્રથી ધાતુની જેમ મનાય છે. તેથી તાદૃશ મૂ ધાતુને ‘ય ઇચ્છાતઃ ૫-૧-૨૮’ થી કૃત્ય પ્રત્યય ય વગેરે કાર્ય થવાથી મવ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-થવાયોગ્ય.

પ્રકૃત્યાદેશ પ્રકૃતિની જેમ મનાય છે.—કિમ્+કે આ અવસ્થામાં ‘કિમ્: ક ૦ ૨-૧-૪૦’ થી કિમ્ ને ક આદેશ થાય છે. તે તેની પ્રકૃતિ કિમ્ ની જેમ આ સૂત્રથી સર્વાદિનો મનાય છે. તેથી કે ને ‘સર્વદિ: ૦ ૧-૪-૭’ થી સ્મૈ આદેશ થાય છે. [આ સૂત્રના અભાવમાં કિમ્ ના સ્થાને થયેલો આદેશ ક સર્વાદિ ન મનાત.]જેથી કસ્મૈ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—કોના માટે.

વિભક્ત્યાદેશ વિભક્તિની જેમ મનાય છે.—રાજન્+સિ આ અવસ્થામાં ‘દીર્ઘરૂપા ૦ ૧-૪-૪૫’ થી સિ ના સ્થાને થયેલ લુગાદેશ [સિ નો લોપ]આ સૂત્રથી સ્પાદિ વિભક્તિની જેમ મનાય છે; તેથી રાજન્ ને ‘તદન્તં પદમ્ ૧-૧-૨૦’ થી પદ સંજ્ઞાદિ કાર્ય થવાથી રાજા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—રાજા.

કૃદાદેશ કૃદ્ ની જેમ મનાય છે.—પ્ર+કૃ+ત્વા આ

અવસ્થામાં ક્ત્વા ના સ્થાને ‘અનજઃ૦ ૩-૨-૫૦’ થી વિહિત યપ્ આદેશ આં સૂત્રથી કૃદ્વદ્ મનાય છે. તેથી યપ્ ની પૂર્વે ‘હસ્ત્ય૦ ૪-૪-૧૧૩’ થી ત્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રકૃત્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—સારી રીતે કરીને.

અવ્યયાદેશ અવ્યયની જેમ મનાય છે.— પ્ર+સ્તુ+ત્વા આ અવસ્થામાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્વા ના સ્થાને યપ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી પ્રસ્તુત્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. ક્ત્વા પ્રત્યયાન્તને જેવી રીતે ‘ક્ત્વાતુષમ્ ૧-૧-૩૫’ થી અવ્યયસંજ્ઞા થાય છે. તેવી રીતે આ સૂત્રથી અવ્યયાદેશ [અવ્યયમાંના કોઈ અવયવને જ્યાં આદેશ થાય છે તે] પ્રસ્તુત્ય ને પણ અવ્યયસંજ્ઞા થવાથી પ્રસ્તુત્ય થી વિહિત સ્યાદિ વિભક્તિનો ‘અવ્ય૦ ૩-૨-૭’ થી લોપ થાય છે. અર્થ—સારી રીતે સ્તવના કરીને.

પદાદેશ પદવદ્ મનાય છે.— ધર્મો વો રક્તુ અહીં યુષ્માન્ પદના સ્થાને ‘પદાદ્યુ૦ ૨-૧-૨૧’ થી થયેલો વસ્ આદેશ આ સૂત્રથી પદ સ્વરૂપ મનાય છે. તેથી ‘સોઠઃ ૨-૧-૭૨’ થી વસ્ ના સ્ ને રુ આદેશ વગેરે કાર્ય થાય છે. અર્થ—ધર્મ તમારું રક્ષણ કરે.

અવર્ણવિધાવિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વર્ણવિધિથી ભિન્ન જ વિધિમાં આદેશ સ્થાનિવદ્ મનાય છે. તેથી વર્ણથી પરમાં રહેલાને વિધિ; વર્ણથી પૂર્વમાં રહેલાને વિધિ; વર્ણસ્થાને વિધિ; વર્ણ [વર્ણવ્યવધાન] થી વિધિ અને અપ્રધાન વર્ણશ્રયે વિધિ— આ પાંચ પ્રકારના વર્ણવિધિમાં આ સૂત્રથી સ્થાનિવદ્ભાવ થતો નથી. ઘૌઃ— અહીં દિવ્+સિ આ અવસ્થામાં ‘દિવ ઔઃ સૌ ૨-૧-૧૧૭’ થી દિવ્ ના વ્ ને ઔ આદેશ થાય છે. ‘દીર્ઘદ્યાવ૦ ૧-૪-૪૫’ થી વ્યઞ્જન [સ્વરૂપ વર્ણ] થી પરમાં રહેલા સિ નો લોપ કરવાના વર્ણવિધિમાં તે ઔ આદેશને આ સૂત્રથી સ્થાનિવદ્ભાવ થતો નથી. અન્યથા ઔ ને સ્થાનિવદ્ભાવ થાત તો તેના સ્થાને વ્ વ્યઞ્જનને માનીને ઉપર જણાવ્યા મુજબ સિ નો લોપ થાત. અર્થ—સ્વર્ગ.

ક ઇષ્ટઃ અહીં યજ્+ક્ત આ અવસ્થામાં ‘યજાદિ૦ ૪-૧-૭૧’

થી યજ્ઞ ના ય ને યજ્ઞ [સિમ્પ્રસારણ] હ આદેશ થાય છે. ‘ઘોષવતિ ૧-૩-૨૧’ થી; ઘોષવાન્ વ્યંજનથી [તત્સ્વરૂપવર્ણથી] પૂર્વમાં રહેલા કર્ ના રૂ ને હ આદેશ કરવાના વર્ણવિધિમાં તે હ આદેશને આ સૂત્રથી સ્થાનિવદ્ભાવ થતો નથી. અન્યથા હને સ્થાનિવદ્ભાવ થાત તો હ ના સ્થાને ય ને માનીને ઉપર જણાવ્યા મુજબ કર્ ના રૂ ને હ આદેશ થાત. અર્થ—કોણ પૂજાય છે.

પ્રદીપ્ય—અહીં પ્રતિવિત્ત્વા આ અવસ્થામાં ત્વા ને ‘અનજઃ ૦ ૩-૨-૧૫૪’ થી યજ્ઞ [ય] આદેશ થાય છે. ‘સ્તાવશિતો ૦ ૪-૪-૩૨’ થી અપ્રધાન સ્ અને ત્ ને આશ્રયીને હ્રદ્ કરવાના વિધિમાં [અપ્રધાન- વર્ણાશ્રયવિધિમાં], તે યજ્ઞ આદેશને આ સૂત્રથી સ્થાનિવદ્ભાવ થતો નથી. અન્યથા યજ્ઞ ને સ્થાનિવદ્ભાવ થાય તો તેના સ્થાને ત્વા માનીને તાદૃશ તાદિ અશિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે વિત્ ના અન્તે હ્રદ્ થાત. અર્થ—કીડા કરીને. ‘સ્તાવશિ ૦ ૪-૪-૩૨’ અહીં ‘સ્તાદિ’— આ અશિત્ પ્રત્યયનું વિશેષણ હોવાથી તત્પદબોધ્ય સ્ અને ત્ વર્ણ અપ્રધાન છે. અને તદાશ્રયે વિધિ [હ્રદ્] અપ્રધાન—વર્ણાશ્રયવિધિ છે. લઘુવૃત્તિમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ પાંચ વર્ણ-વિધિમાંના ત્રણ જ વર્ણવિધિનાં ઉદાહરણ છે. બાકીનાં ઉદાહરણ બૃહદ્વૃત્તિથી જાણી લેવાં. [શ્રાયં હવિઃ અહીં શ્રી દેવતાસ્ય આ અર્થમાં શ્રી નામને અણ પ્રત્યય. શ્રી ના હે ને ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી વૃદ્ધિઃ ઈ આદેશ વગેરે કાર્ય થાય છે. ‘અવર્ણ ૦ ૭-૪-૬૮’ થી હે ના સ્થાને તેનો લોપ કરવા સ્વરૂપ વર્ણવિધિ (વર્ણસ્થાને વિધિ) માં આ સૂત્રથી ઈ ને સ્થાનિવદ્ભાવ થતો નથી. અન્યથા ઈ ને સ્થાનિવદ્ભાવ થાય તો તેના સ્થાને હે માનીને તેનો ઉપર જણાવ્યા મુજબ લોપ થાત. આવી જ રીતે ઇરઃકેણ અને ઇરઃપેણ અહીં વર્ણવ્યવધાનથી વિધિમાં વિસર્ગને આ સૂત્રથી સ્થાનિવદ્ભાવ થતો નથી. અન્યથા રૂ થી પરમાં રહેલા ન્ ને; ણ-ચદત્તર્વ-શષસ ભિન્ન વર્ણના વ્યવધાનમાં પણ જ કરવાના વિધિમાં વિસર્ગને સ્થાનિવદ્ભાવ થાય તો તેના સ્થાને સ્ માનીને ન્ ને જ આદેશનો નિષેધ થાત.] ॥૧૦૧॥

परनिमित्तક [અર્થાદ્ અવ્યવહિતપરમાં રહેલાના કારણે થયેલો] સ્વરાદેશ [સ્વરના સ્થાને થયેલો આદેશ]; પૂર્વવિધિમાં [અર્થાત્ સ્વરાદેશની અવ્યવહિત કે વ્યવહિત પૂર્વમાં રહેલાને કાર્ય કરવામાં] સ્થાનિવદ્ મનાય છે. અર્થાત્ સ્થાનીના કારણે જે કાર્ય થવાનું હોય તે કાર્ય આદેશ થવા છતાં પણ થાય છે. અને જે કાર્ય થવાનું નથી તે કાર્ય આદેશ થયા પછી પણ થતું નથી. કયયતિ અહીં કચ+इ(णि)+अ+ति આ અવસ્થામાં ‘અતઃ ૪-૩-૮૨’ થી અશિત્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી કચ ધાતુના અન્ત્ય અ નો લોપ થાય છે. તે પરનિમિત્તક સ્વરાદેશ સ્વરૂપ લોપને; ‘ઞિતિ ૪-૩-૫૦’ થી કચ ના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ કરવા સ્વરૂપ પૂર્વવિધિમાં આ સૂત્રથી સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી કચ ધાતુના સ્થાને કચ ધાતુને માનીને ઉપાન્ત્ય અ ન હોવાથી કચ ના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ થતી નથી. અન્યથા આ સૂત્રના અભાવમાં વૃદ્ધિ થાત. અર્થ—કહે છે.

પાદિકઃ અહીં પાદાભ્યાં તરતિ આ અર્થમાં પાદ નામને ‘નો—દિં ૬-૪-૧૦’ થી ઇક પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ ના લોપસ્વરૂપ પરનિમિત્તક સ્વરાદેશ થાય છે; તેને ‘ય—સ્વરે ૨-૧-૧૦૨’ થી પાદ્ ને પદ્ આદેશ કરવા સ્વરૂપ પૂર્વવિધિમાં સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી પાદ્ ના સ્થાને પાદ માનીને ઉપર જણાવ્યા મુજબ પદ્ આદેશ થતો નથી. અન્યથા આ સૂત્રના અભાવમાં પાદ્ ને પદ્ આદેશ થાત. અર્થ—બે પગથી તરનાર.

સંસ્યતે—અહીં સંસ+णि(इ)+क्य+ते આ અવસ્થામાં અનિટ્ અશિત્ ક્ય પ્રત્યય પરમાં હોવાથી ‘જેરનિટિ ૪-૩-૮૩’ થી ણિ [इ] નો લોપ થાય છે. તત્સ્વરૂપ પરનિમિત્તક સ્વરાદેશને; સંસ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો ‘નો વ્યજ્જન ૪-૨-૪૫’ થી લોપ કરવા સ્વરૂપ પૂર્વવિધિમાં આ સૂત્રથી સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી સંસ ના ન્ નો લોપ થતો નથી. અન્યથા આ સૂત્રના અભાવમાં ણિ લોપને સ્થાનિવદ્ભાવ ન થાત તો સંસ ધાતુના ન્ નો લોપ થાત. અર્થ—ખસેડાય છે.

પરંતુ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પૂર્વવિધિમાં પરનિમિત્તક જ સ્વરાદેશને સ્થાનિવદ્ભાવ થાય છે. તેથી દ્વિપદિકાં દત્તે— અહીં દૌ પાદૌ દદાતિ આ અર્થમાં દ્વિપાદ નામને ‘સદ્ગ્રહાદે૦ ૭-૨-૧૫૨’ થી અક્ષ પ્રત્યય અને દ્વિપાદ ના અન્ત્ય અ નો લોપ; આ સ્વરાદેશ પરનિમિત્તક ન હોવાથી તેને; ‘ય-સ્વરે૦ ૨-૧-૧૦૨’ થી પાદ ને પદ આદેશ કરવા સ્વરૂપ પૂર્વવિધિમાં આ સૂત્રથી સ્થાનિવદ્ભાવ ન થવાથી પાદ ને પદ આદેશ થાય છે. તેથી દ્વિપદક નામને આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દ્વિપદિકાં દત્તે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ— બે પાદ[ચતુર્થ ભાગ] આપે છે.

પ્રાગ્વિધાવિત્તિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પૂર્વવિધિમાં જ પરનિમિત્તક સ્વરાદેશને સ્થાનિવદ્ભાવ થાય છે. તેથી નૈઘેયઃ— અહીં નિ+ઘા ધાતુને ‘ઉપસ૦ ૫-૩-૮૭’ થી કિ પ્રત્યય. ‘ઙ્ઙેત્૦ ૪-૩-૧૪’ થી ઘા ધાતુના આ નો લોપ થવાથી નિષ્પન્ન નિધિ નામને નિઘેરપત્યમ્ આ અર્થમાં [નિધિ નામને દ્વિસ્વરી માનીને] ‘દ્વિસ્વરા૦ ૬-૧-૭૧’ થી ઇયણ્ [ઇય] પ્રત્યય સ્વરૂપ પરવિધિમાં પરનિમિત્તક સ્વરાદેશ આ લોપને આ સૂત્રથી સ્થાનિવદ્ભાવ થતો નથી. તેથી નિધિ નામ દ્વિસ્વરી હોવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઇયણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી નૈઘેયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અન્યથા આ લોપને સ્થાનિવદ્ભાવ થાત તો નિધિ નામ ત્રિસ્વરી થવાથી ઇયણ્ પ્રત્યય ન થાત. અર્થ—નિધિનું અપત્ય. ॥૧૧૦॥

ન સન્ધિ-ડી-ય-ક્વિ-દ્વિ-દીર્ઘાસદ્વિધાવસ્કુલુકિ ૭।૪।૧૧૧॥

સન્ધિવિધિ; ડીવિધિ; યવિધિ; ક્વિપૂર્વવિધિ, દ્વિત્વવિધિ; દીર્ઘવિધિ અને ‘સંયોગ૦ ૨-૧-૮૮’ થી વિહિત સ્ તથા ક્ ના લુક્ને છોડીને અન્ય અસદ્વિધિ માં સ્વરાદેશને સ્થાનિવદ્ભાવ થતો નથી. ‘લિ-લૌ ૧-૩-૬૫’ સુધી સન્ધિવિધિ મનાય છે.

સન્ધિવિધિઃ—વિયન્તિ અહીં વિ+ઙ્ઙ્ [ઙ્ઙ]+ અન્તિ આ અવસ્થામાં ‘દ્વિવિધો ૪-૩-૧૫’ થી ઙ્ઙ ધાતુના ઙ્ઙ ને ય્ આદેશ થવાથી વિયન્તિ

આવો પ્રયોગ થાય છે. પરનિમિત્તક સ્વરાદેશ યુ ને; વિ ના ઇ ને ‘સમાનાં ૧-૨-૧’ થી સન્ધિસ્વરૂપ પૂર્વવિધિ દીર્ઘ ઈ કરવામાં ‘સ્વરસ્યં ૭-૪-૧૧૦’ થી સ્થાનિવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી યુ ના સ્થાને ઇ નહિ મનાવાના કારણે ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિ ના ઇ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ થતો નથી. અર્થ—નષ્ટ થાય છે.

ઙીવિધિ :- બિંમ્બમ્— અહીં બિંમ્બ્યાઃ ફલમ્ આ અર્થમાં બિંમ્બી નામને ‘હેમાદિં ૬-૨-૪૫’ થી અઙ્ પ્રત્યય. તેનો ‘ફલે ૬-૨-૫૮’ થી લોપ. ‘ઙ્યાદેં ૨-૪-૧૫’ થી બિંમ્બી નામના ઙી નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી બિંમ્બમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઙી નો લોપ તદ્દ્વિત પ્રત્યયના લોપના કારણે થયો હોવાથી તે પરનિમિત્તક સ્વરાદેશ છે. તે સ્વરાદેશને; બિંમ્બ નામના અન્ત્ય અ નો ‘અસ્યં ૨-૪-૮૬’ થી લોપ કરવા સ્વરૂપ [ઙી નિમિત્તક અ લોપાત્મક] ઙી- વિધિમાં [પૂર્વવિધિમાં] ‘સ્વરસ્યં ૭-૪-૧૧૦’ થી સ્થાનિવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ હતી; તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી ઙી ના લોપના સ્થાને ઙી નહિ મનાવાના કારણે ઉપર જણાવ્યા મુજબ બિંમ્બ નામના અન્ત્ય અ નો લોપ થતો નથી. અર્થ—ગીલોડું.

યવિધિ:- કણ્ઠૂતિઃ અહીં કણ્ઠૂય ધાતુને ‘સ્ત્રિયાં ક્તિઃ ૫-૩-૧૧’ થી ભાવમાં ક્તિ પ્રત્યય. ‘અતઃ ૪-૩-૮૨’ થી કણ્ઠૂય ધાતુના અન્ત્ય અ નો લોપ. ‘ઘ્નોઃ ધ્વયં ૪-૪-૧૨૧’ થી યુ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કણ્ઠૂતિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં પરનિમિત્તક અ- લોપાત્મક સ્વરાદેશને; યુ- લોપાત્મક પૂર્વવિધિ સ્વરૂપ ય- વિધિમાં ‘સ્વરસ્યં ૭-૪-૧૧૦’ થી સ્થાનિવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ હતી; તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી અ- લોપના સ્થાને અ નહિ મનાવાથી યુ નો ઉપર જણાવ્યા મુજબ લોપ થયો છે. અન્યથા યુ નો લોપ ન થાત. અર્થ—ખજવાળું.

ક્વિપૂવિધિ:- દયૂઃ અહીં દેવિ ધાતુને ‘ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮’ થી ક્વિપ્ પ્રત્યય. ‘જેરનિદિ ૪-૩-૮૩’ થી દેવિ ધાતુના ઇ (ણિ) નો લોપ. ‘અનુનાં ૪-૧-૧૦૮’ થી વ્રુ ને ઋ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દયૂઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં પરનિમિત્તક સ્વરાદેશ

ળિલોપને વ્ ને ઝ આદેશ કરવા સ્વરૂપ ક્વિવિધિ [ક્વિવિનિમિત્તક વિધિ] માં [તાદૃશ પૂર્વવિધિમાં] ‘સ્વરસ્યં ૭-૪-૧૧૦’ થી પ્રાપ્ત સ્થાનિવદ્ભાવનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી ણિ લોપના સ્થાને ણિ ન મનાવાના કારણે ઉપર જણાવ્યા મુજબ વ્ ને ઝ આદેશ થાય છે. અન્યથા વ્ ને ઝ આદેશ થાત નહિ. અર્થ—રમાડનાર.

દ્વિત્વ-વિધિ :- દદ્ધ્યત્ર અહીં દધિ+અત્ર આ અવસ્થામાં ‘ઙ્વણદિં ૧-૨-૨૧’ થી ઙ ને ય્ આદેશ. ‘અદીર્ઘાં ૧-૩-૩૨’ થી ઘ્ ને દ્વિત્વ. ‘તૃતીયં ૧-૩-૪૧’ થી પ્રથમ ઘ્ ને દ્વ આદેશ થવાથી દદ્ધ્યત્ર આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઙ ના સ્થાને થયેલા પરનિમિત્તક સ્વરાદેશસ્વરૂપ ય્ ને; દ્વિત્વવિધિસ્વરૂપ ઘ્ ને દ્વિત્વ કરવા સ્વરૂપ પૂર્વવિધિમાં ‘સ્વરસ્યં ૭-૪-૧૧૦’ થી પ્રાપ્ત સ્થાનિવદ્ભાવનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી ય્ ના સ્થાને ઙ નહિ મનાવાના કારણે ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વિત્વ થાય છે. અન્યથા આ સૂત્રથી સ્થાનિવદ્ભાવનો નિષેધ ન થાત તો ય્ ના સ્થાને ઙ માનીને દ્વિત્વ ન થાત. અર્થ—અહીં દહીં. અહીં દ્વિત્વવિધિ સન્ધિવિધ્યન્તર્ગત હોવા છતાં તેના પૃથગ્ ઉપાદાનનું કારણ બૃહદ્-વૃત્તિથી જાણવું...

દીર્ઘવિધિ:- શામંશામમ્ અહીં શમ્+ણિ આ અવસ્થામાં શમિ ધાતુને ‘છ્ણં ચાશ્મીં ૫-૪-૪૮’ થી છ્ણમ્ [અમ્] પ્રત્યય. ‘જેરનિદિ ૪-૩-૮૩’ થી ણિ નો લોપ. ‘શમોડદર્શનિ ૪-૨-૨૮’ થી શમ્ ના અ ને દીર્ઘ આ આદેશ. શામમ્ ને ‘મૃશાશ્મીં ૭-૪-૭૩’ થી દ્વિત્વ વગેરે કાર્ય થવાથી શામંશામમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં પરનિમિત્તક સ્વરાદેશ ણિલોપને; અ ને દીર્ઘ આ આદેશ કરવા સ્વરૂપ દીર્ઘવિધિ—પૂર્વવિધિમાં ‘સ્વરસ્યં ૭-૪-૧૧૦’ થી પ્રાપ્ત સ્થાનિવદ્ભાવનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી ણિ-લોપના સ્થાને ણિ નહિ મનાવાના કારણે ઉપર જણાવ્યા મુજબ દીર્ઘ આદેશ થાય છે. અન્યથા આ સૂત્રથી સ્થાનિવદ્ભાવનો નિષેધ ન થાત તો ઉપાન્ત્યમાં સ્વર નહિ હોવાથી દીર્ઘ થાત નહિ. અર્થ—શમાવી શમાવીને. [જિજ્ઞાસુઓએ સૂ.નં. ૪-૨-૨૪ ની બૃહદ્વૃત્તિ જોવી....]

અસદ્-વિધિ [સૂ.નં. ૨-૧-૮૮ થી વિહિત સ્-લોપ અને ક્-લોપ વિધિથી ભિન્ન અસદ્વિધિ]— યાયષ્ટિ— યજ્ઞ ધાતુને યજ્ઞ પ્રત્યય તથા યજ્ઞ ધાતુને દ્વિત્વ વગેરે કાર્યથી નિષ્પન્ન યાયજ્ય ધાતુને 'સ્ત્રિયાં ૦ ૫-૩-૧૧' થી ક્તિ [તિ] પ્રત્યય. 'અતઃ ૪-૩-૮૨' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'ઘ્નોઃ ઘ્વય૦ ૪-૪-૧૨૧' થી અન્ત્ય ય નો લોપ. યાયજ્ઞ+તિ આ અવસ્થામાં જ ને 'યજસૃજ૦ ૨-૧-૮૭' થી ષ્ આદેશ. 'તવર્ગ૦ ૧-૩-૬૦' થી ત્ ને ટ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી યાયષ્ટિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં જ ને ષ્ આદેશ કરવા સ્વરૂપ પૂર્વવિધિમાં તે અસદ્વિધિ હોવાથી; પરનિમિત્તક સ્વરાદેશ અ લોપને 'સ્વરસ્ય૦ ૭-૪-૧૧૦' થી સ્થાનિવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ હતી, તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી અ લોપના સ્થાને અ નહિ મનાવાના કારણે જ ને ષ્ આદેશ થાય છે. અન્યથા આ સૂત્રથી અ લોપને સ્થાનિવદ્ભાવનો નિષેધ ન થાત તો જ ને ષ્ આદેશ થાત નહિ. અર્થ— વારંવાર યજ્ઞ કરવો.

અસ્કલુકીતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સન્ધિ, ડી, ય, ક્વિપ્, દ્વિત્વ અને દીર્ઘ—વિધિમાં તેમ જ સૂ. નં. ૨-૧-૮૮ થી વિહિત સ્ અને ક્ લોપ વિધિથી ભિન્ન જ અસદ્વિધિમાં તાદૃશ સ્વરાદેશને સ્થાનિવદ્ભાવનો નિષેધ થાય છે. તેથી 'સંયોગ૦ ૨-૧-૮૮' થી વિહિત, સ્ અને ક્-લોપ સ્વરૂપ અસદ્વિધિમાં આ સૂત્રથી સ્થાનિવદ્ભાવનો નિષેધ થતો નથી. તેથી સુકુસ્મિ અને કાષ્ટતક્ષિ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્વિપ્ પ્રત્યય. અને ણિ [ઈ]નો લોપ. સુકુસ્મ્ અને કાષ્ટતક્ષ ના સંયોગના આદિભૂત સ્ નો અને ક્ નો 'સંયોગ૦ ૨-૧-૮૮' થી લોપ કરવા સ્વરૂપ પૂર્વવિધિમાં ણિ-લોપને આ સૂત્રથી સ્થાનિવદ્ભાવનો નિષેધ ન થવાથી 'સ્વરસ્ય૦ ૭-૪-૧૧૦' થી સ્થાનિવદ્ભાવ. આથી સ્ અને ક્ નો લોપ થતો નથી. [કારણ કે પદના અન્તે હવે સંયોગ નથી; હ છે.] તેથી 'પદસ્ય ૨-૧-૮૯' થી અન્ત્ય મ્ અને ક્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સુકૂઃ અને કાષ્ટતક્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે સૂ. નં. ૨-૧-૮૮ અને ૨-૧-૮૯ થી વિહિત બંન્ને લુગ્વિધિ અસદ્વિધિમાં છે.

પરન્તુ આ સૂત્ર સૂ. નં. ૨-૧-૮૮ થી વિહિત જ લુગ્વિધિમાં સ્થાનિવદ્ભાવનો નિષેધ કરતું નથી. સૂ.નં. ૨-૧-૮૯ થી વિહિત લુગ્વિધિમાં તો આ સૂત્રથી સ્થાનિવદ્ભાવનો નિષેધ થાય છે જ. તેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અન્ત્ય ષ્ અને ષ્ નો લોપ થાય છે. અન્યથા એનો પણ લોપ થાત નહિ— એ સમજી શકાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— સારી રીતે મશ્કરી કરનાર. કાષ્ટ છોલાવનાર. ॥૧૧૧॥

લુપ્યવૃત્તેનત્ ૭૪૧૧૨॥

પ્રત્યયની લુપ્ [લુક્ નહિ] થાય ત્યારે; તે લુબ્ભૂત પ્રત્યય-નિમિત્તક પૂર્વકાર્ય થતું નથી. પરન્તુ તાદૃશ લુબ્ભૂત પ્રત્યય-નિમિત્તક પૂર્વકાર્ય ષ્વૃત્ [સમ્પ્રસારણ]; હ્ આદેશ અને એનદ્ આદેશ સ્વરૂપ હોય તો તાદૃશ પૂર્વકાર્ય થાય છે. અર્થાત્ તે ષ્વૃદ્; હ્ આદેશ અને એનદ્ આદેશ સ્વરૂપ કાર્યથી ભિન્ન તાદૃશ પૂર્વકાર્ય થતું નથી. તદ્—અહીં તદ્ નામને સિ પ્રત્યય. ‘અનતો લુપ્ ૧-૪-૫૧’ થી સિ ની લુપ્ [લોપ.]આ લુપ્ને ‘સ્થાનીવાં ૭-૪-૧૦૧’ થી સ્થાનિવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો તદ્ ના દ્ ને ‘આદેરઃ ૨-૧-૪૧’ થી અ આદેશ કરવા સ્વરૂપ પૂર્વકાર્યમાં આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી લુપ્ના સ્થાને સિ ન મનાવાના કારણે દ્ ને અ આદેશ થતો નથી. અન્યથા દ્ ને ઉપર જણાવ્યા મુજબ અ આદેશ થાત. અર્થ—તે. ગર્ગાઃ અહીં ગર્ગ નામને ગર્ગસ્યાપત્યાનિ આ અર્થમાં ‘ગગદિ યજ્ઞ ૬-૧-૪૨’ થી યજ્ઞ પ્રત્યય. તેની ‘યજગોં ૬-૧-૧૨૬’ થી લુપ્. તેને ‘સ્થાનીવાં ૭-૪-૧૦૧’ થી સ્થાનિવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ હતી.તેનો; ‘વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ કરવાના પૂર્વકાર્યમાં આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી લુપ્ના સ્થાને યજ્ઞ પ્રત્યય નહિ મનાવાના કારણે ગર્ગ ના આઘસ્વરને ઉપર જણાવ્યા મુજબ વૃદ્ધિ થતી નથી. અન્યથા વૃદ્ધિ થાત. અર્થ— ગર્ગના અપત્યો.

લુપીત્યુક્તે લુકિ સ્યાદેવ— આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રત્યયની લુપ્ હોય તો જ સ્થાનિવદ્ભાવનો નિષેધ થાય છે.

તેથી પ્રત્યયની લુક્ હોય તો સ્થાનિવદ્ભાવ થાય છે. જેથી ગોમાનુ- અહીં ગોમત્+ સિ આ અવસ્થામાં ‘દીર્ઘં ૧-૪-૪૫’ થી વિહિત સિ-લુક્ને; ‘નિ દીર્ઘઃ ૧-૪-૮૫’ થી નૂ ની પૂર્વેના અ ને દીર્ઘ આ આદેશ કરવાના પૂર્વકાર્યમાં સ્થાનિવદ્ભાવનો આ સૂત્રથી નિષેધ ન થવાથી ‘સ્થાનીવાં ૭-૪-૧૦૧’ થી સ્થાનિવદ્ભાવ થાય છે. તેથી સિ-લુક્ ના સ્થાને સિ મનાવાના કારણે ઉપર જણાવ્યા મુજબ અ ને દીર્ઘ આ આદેશ થયો છે. અર્થ-ગાયોનો સ્વામી.

અચ્ચલ્લેનવિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઘૃત્ લ આદેશ અને એનદ્ આદેશથી ભિન્ન જ પૂર્વકાર્યમાં પ્રત્યયલુપ્ ને સ્થાનિવદ્ભાવનો નિષેધ થાય છે. તેથી જરીગૃહીતિ અને નિજાગલીતિ અહીં ગ્રહ ધાતુને અને નિન્ગૃ ધાતુને યદ્ પ્રત્યય. તેની ‘બહુલં ૩-૪-૧૪’ થી લુપ્. ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય. ‘નામિનોં ૪-૩-૧’ થી ક્લ ને ગુણ અર્ આદેશ. ‘ગ્રહવ્રશ્ચં ૪-૧-૮૪’ થી ગ્રહ ના ર ને ઘૃત્ ક્ આદેશ. ‘સન્-યદ્શ્ચ ૪-૧-૩’ થી ગૃહ અને ગર્ ને દ્વિત્વ વગેરે કાર્યથી નિષ્પન્ન જગૃહ+તિ અને જગર્+તિ આ અવસ્થામાં ‘આ-ગુણાં ૪-૧-૪૮’ થી જગર્ ના આઘ અ ને આ આદેશ. ‘યદ્ ૪-૩-૬૪’ થી તિ ની પૂર્વે ઈ. ‘સિ-તૌ ચં ૪-૧-૫૬’ થી જગૃહ ના જ ની પરમાં રી નો આગમ. ‘ગ્રો યદિ ૨-૩-૧૦૧’ થી જગર્ ના ર ને લ્ આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી જરીગૃહીતિ અને નિજાગલીતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં યદ્-લુપ્ને; ઘૃત્ [ક્ આદેશ] કરવાના અને ર ને લ્ આદેશ કરવાના પૂર્વકાર્યમાં આ સૂત્રથી સ્થાનિવદ્ભાવનો નિષેધ થતો નથી. તેથી ‘સ્થાનીવાં ૭-૪-૧૦૧’ થી સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી યદ્ લુપ્ના સ્થાને યદ્ માનીને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગ્રહ ના ર ને ઘૃત્ ક્ આદેશ અને ગૃ ના ર ને લ્ આદેશ થાય છે; અન્યથા તે થાત નહિ- એ સમજી શકાય છે. આવી જ રીતે એનત્ પશ્ય અહીં એતદ્ શબ્દથી પરમાં રહેલા અમ્ પ્રત્યયની ‘અનતોં ૧-૪-૫૧’ થી લુપ્ થાય છે. તેને; ‘ત્યદામેં ૨-૧-૩૩’ થી એતદ્ ને એનદ્ આદેશ કરવા સ્વરૂપ પૂર્વકાર્યમાં આ સૂત્રથી સ્થાનિવદ્ભાવનો નિષેધ ન થવાથી ‘સ્થાનીવાં ૭-૪-૧૦૧’ થી સ્થાનિવદ્ભાવ થાય

છે. તેથી અમ્ પ્રત્યયની લુપ્તના સ્થાને અમ્ મનાવાથી એતદ્ ને
 એનદ્ આદેશ થાય છે. અન્યથા એનદ્ આદેશ થાત નહિ. અર્થ
 ક્રમશઃ-વારંવાર ગ્રહણ કરે છે. વારંવાર ગણે છે. આને જો. ॥૧૧૨॥

વિશેષણમન્તઃ ૭૧૪૧૧૩॥

અભેદથી અર્થાત્ સમાન વિભક્તિથી જે અવયવભૂત
 વિશેષણનું ઉપાદાન સૂત્રમાં કરાય છે, તે વિશેષણ સ્વાન્ત
 સમુદાયને જ- વિશેષ્યને જ સમજાવે છે. ‘નપુંસકસ્ય શિઃ ૧-૪-
 ૫૫’ થી ‘નપુંસકસ્ય’ આ ષષ્ઠ્યન્તપદની અનુવૃત્તિ ‘અતઃ સ્યમૌડમ્
 ૧-૪-૫૭’ માં આવે છે. ત્યાં અતઃ આ ષષ્ઠ્યન્ત પદ છે. જે
 અભેદસંબંધથી નપુંસક નું વિશેષણ છે. તેથી આ સૂત્રની
 સહાયથી અતઃ પદ અકારાન્ત નપુંસક નામને સમજાવે છે. જેથી
 અકારાન્ત નપુંસક કુણ્ડ નામથી પરમાં રહેલા સિ તથા અમ્ ને
 ‘અતઃ સ્યમૌડમ્ ૧-૪-૫૭’ થી અમ્ આદેશ થાય છે. પરન્તુ
 અનકારાન્ત તદ્ નામને વિહિત સિ તથા અમ્ ને અમ્ આદેશ થતો
 નથી. અર્થ- કુણ્ડમ્ = કુણ્ડ, કુણ્ડને. તદ્ = તે; તેને. ॥૧૧૩॥

સપ્તમ્યા આદિઃ ૭૧૪૧૧૪॥

સપ્તમ્યન્તપદબોધ્ય વિશેષ્યનું જે અભેદસંબંધથી [સમાન
 વિભક્તિથી]વિશેષણ હોય છે તે વિશેષણ; સ્વાદિ સમુદાયને જ
 સમજાવે છે. અર્થાત્ તે પદ બોધ્ય [વિશેષણબોધ્ય]વર્ણસમુદાયનો
 [વિશેષ્યનો]આદ્ય અવયવ હોય છે. ‘વાચન આઃ સ્યાદૌ ૧-૪-૫૨’
 થી સ્યાદૌ આ સપ્તમ્યન્ત વિશેષ્યવાચક પદની અનુવૃત્તિ ‘ઇન્ ડી-
 સ્વરે લુક્ ૧-૪-૭૧’ માં આવે છે. અહીં સ્વરે આ સપ્તમ્યન્ત
 વિશેષણવાચક પદ છે. તે સ્યાદિ આ વિશેષ્યના અભેદસંબંધથી
 વિશેષણનું વાચક છે. અર્થાત્ સ્યાદિનું અભેદસંબંધથી વિશેષણ
 ‘સ્વર’ છે. તેનો ‘વિશેષણમન્તઃ ૭-૪-૧૧૩’ થી સ્વરાન્ત સ્યાદિ
 આવો અર્થ થવાનો સંભવ હતો, પરંતુ આ સૂત્રથી સ્વરાદિ સ્યાદિ

આવો અર્થ થાય છે. તેથી પથિન્+શસ્ (અસ્) આ અવસ્થામાં સ્વરાદિ-સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી ‘इन् डी० १-४-७९’ થી इन् નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી पथः આવો પ્રયોગ થાય છે. પરન્તુ પથિન્+સુ અહીં સ્વરાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી इन् નો લોપ થતો ન હોવાથી ‘नाम्नो० २-१-९१’ થી न् નો લોપ વગેરે કાર્ય થાય છે. જેથી पथिषु આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— માર્ગોને. માર્ગમાં. ॥૧૧૪॥

પ્રત્યયઃ પ્રકૃત્યાદેઃ ૭/૪/૧૧૫॥

પ્રત્યયઃ પ્રકૃતિ— [જેને પ્રત્યય વિહિત છે તેને તે પ્રત્યયની પ્રકૃતિ કહેવાય છે.] નિષ્ઠાધાવયવતા-નિરૂપક સમુદાયનું વિશેષણ મનાય છે. ‘વિશેષણમન્તઃ ૭-૪-૧૧૩’ થી; પ્રત્યય ‘સ્વ [પ્રત્યય] નિષ્ઠચરમાવયવતાનિરૂપકસમુદાય નું વિશેષણ બને છે— આ અર્થ સિદ્ધ છે. તેથી પ્રત્યય, “પ્રકૃતિનિષ્ઠાધાવયવતાનિરૂપક અને સ્વ [પ્રત્યય] નિષ્ઠચરમાવયવતાનિરૂપકસમુદાય” નું વિશેષણ બને છે; ન્યૂન કે અધિકનું નહિ—આ ફલિતાર્થ છે. માતૃભોગાય હિતઃ આ અર્થમાં માતૃભોગ નામને ‘ભોગોત્તર૦ ૭-૧-૪૦’ થી ईन् પ્રત્યય. ‘अवर्णे० ७-४-६८’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. માતૃભોગીન નામને સિ પ્રત્યય. ‘तदन्तं पदम् १-१-२०’ થી માતૃભોગીનસ્ ને આ સૂત્રની સહાયથી પદસંજ્ઞા. તેથી ‘खृवर्णा० २-३-६३’ થી न् ને ण્ આદેશ થવાથી માતૃભોગીનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ‘तदन्तं पदम् १-१-२०’ થી માતૃ ભોગીનસ્ ને પદસંજ્ઞા થાત તો ઉપર જણાવ્યા મુજબ न् ને ण् આદેશ [त्विन्पदस्थ ऋअने न् थवाथी] થાત નહિ. માતૃભોગીન નામને અહીં સિ પ્રત્યય વિહિત છે. તે, સિ પ્રત્યયની પ્રકૃતિ છે. તેના આધાવયવતાનિરૂપક અને પ્રત્યયનિષ્ઠચરમાવયવતા નિરૂપક સમુદાય માતૃભોગીનસ્ છે. તેને જ આ સૂત્રની સહાયથી પદસંજ્ઞા થાય છે. ન્યૂન ભોગીનસ્ ને નહિ. અર્થ—માતૃભોગ માટે હિતકર. ॥૧૧૫॥

ડી થી આરંભીને ષ સુધીના [બીજા અધ્યાયના ચોથા પાદમાં કહેલા] પ્રત્યયો અહીં ઇયાદિ પ્રત્યયો કહેવાય છે. ગૌણ ઇયાદિ પ્રત્યય પ્રકૃતિનિષ્ઠાદ્યાવયવતાનિરૂપક અને સ્વ-પ્રત્યયનિષ્ઠ-ચરમાવયવતાનિરૂપક સમુદાયનું વિશેષણ થાય છે, ન્યૂન કે અધિકનું નહિ. યદ્યપિ આ સૂત્રથી વિહિત કાર્ય 'પ્રત્યય:૦ ૭-૪-૧૧૫' થી સિદ્ધ જ છે; પરંતુ મુખ્ય ઇયાદિ પ્રત્યય અધિકનું પણ વિશેષણ થાય છે—એ દર્શાવવા આ સૂત્રનું પ્રણયન છે. 'પ્રત્યય:૦ ૭-૪-૧૧૫' માં ઇયાદિ પ્રત્યયભિન્નત્વેન સંકોચ કરવાથી વિવક્ષિતાર્થ પ્રતીત થાય છે. ઇયાદિ પ્રત્યયાન્ત નામ; જ્યારે સમાસમાં મુખ્યાર્થનું પ્રતિપાદન કરતું ન હોય ત્યારે તે ઇયાદિ પ્રત્યય ગૌણ કહેવાય છે. અર્થાત્ પૂર્વપદાર્થપ્રધાન સમાસમાં ઇયાદિ પ્રત્યયાન્ત નામ પૂર્વપદ ન હોય અને ઉત્તરપદાર્થપ્રધાન સમાસમાં ઇયાદિ પ્રત્યયાન્ત નામ-ઉત્તરપદ ન હોય તો તે ઇયાદિ પ્રત્યય ગૌણ કહેવાય છે.

કારીષગન્ધ્યામતિક્રાન્તોઽતિકારીષગન્ધ્ય: અને અતિકારીષગન્ધ્યો બન્ધુસ્ય આ અર્થમાં બહુવ્રીહિસમાસાદિ કાર્યથી અતિકારીષગન્ધ્યબન્ધુ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં 'બન્ધૌ બહુવ્રીહૌ ૨-૪-૮૪' થી ષ ને ઈચ્ઞ આદેશ થતો નથી. અહીં આ સૂત્રની સહાયથી ષ પ્રત્યયથી કારીષગન્ધ્યનું જ ગ્રહણ થાય છે. તે પૂર્વપદ નથી. અતિકારીષગન્ધ્ય પૂર્વપદ છે પરંતુ ષ પ્રત્યયથી તેનું ગ્રહણ થતું નથી. કારણ કે પૂર્વપદાર્થપ્રધાન તે સમાસમાં અત્યર્થ પ્રધાન છે. તેથી ષ પ્રત્યય ગૌણ છે; અને તે કારીષગન્ધ્ય સ્વરૂપ સમુદાયને જ આ સૂત્રની સહાયથી સમજાવે છે. તેથી પૂર્વપદ અતિકારીષગન્ધ્ય ના ષ ને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઈચ્ઞ આદેશ થતો નથી. અન્યથા અધિકના વિશેષણથી અતિકારીષગન્ધ્યીબન્ધુ: આવો અનિષ્ઠ પ્રયોગ થાત. અર્થ—કારીષગન્ધ્યાનું ઉલ્લંઘન કરનાર બન્ધુ છે જેને તે.

ગૌણ ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગૌણ જ ઇયાદિ પ્રત્યયો, પ્રકૃતિનિષ્ઠાદ્યાવયવતાનિરૂપક અને સ્વ-

પ્રત્યયનિષ્ઠચરમાવયવતાનિરૂપક સમુદાયનાં વિશેષણ બને છે. ન્યૂનાધિકનાં નહિ. તેથી મુખ્ય પ્રત્યયો [દ્યાદિ]તો ન્યૂનાધિકનાં પણ વિશેષણ થાય છે. આથી પરમકારીષગન્ધ્યા બન્ધુરસ્ય આ વિગ્રહમાં બહુવ્રીહિસમાસાદિ કાર્ય થવાથી પરમકારીષગન્ધીબન્ધુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ષ્ય ને ઈચ્ઞ આદેશ થયો છે. કારણ કે અહીં ઉત્તરપદાર્થપ્રધાન કર્મધારય તત્પુરુષસમાસમાં [પરમકારીષગન્ધ્ય માં] કારીષગન્ધ્ય પદ પ્રધાનાર્થબોધક હોવાથી ષ્ય પ્રત્યય મુખ્ય છે. તેથી તે ષ્ય પ્રત્યય, માત્ર કારીષગન્ધ્ય સ્વરૂપ જ સમુદાયને ન સમજાવતાં અધિક પરમકારીષગન્ધ્ય ને પણ સમજાવે છે. જેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ષ્ય ને ઈચ્ઞ આદેશ થાય છે. [કરીષસ્યેવ ગન્ધોઽસ્ય આ અર્થમાં બહુવ્રીહિસમાસથી નિષ્પન્ન કરીષગન્ધ્ય નામને ‘વોપમા૦ ૭-૩-૧૪૭’ થી સમાસાન્ત ઇ પ્રત્યય. ‘અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. કરીષગન્ધેરપત્યં સ્ત્રી આ અર્થમાં ‘કસોઽપત્યે ૬-૧-૨૮’ થી કરીષગન્ધિ નામને અણ્ [અ] પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ. કરીષગન્ધ્+અણ્ આ અવસ્થામાં ‘અનાર્ણે૦ ૨-૪-૭૮’ થી અણ્ ને ષ્ય [યં] આદેશ. કરીષગન્ધ્ય નામને ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી કરીષગન્ધ્યા આવો પ્રયોગ થાય છે.] અર્થ-શ્રેષ્ઠ કારીષગન્ધ્યા બન્ધુ છે જેને તે. ॥૧૧૬॥

કૃત્ સગતિકારકસ્યાપિ ૭।૪।૧૧૭॥

કૃત્ પ્રત્યય પ્રકૃતિનિષ્ઠાધાવયવતાનિરૂપક અને સ્વનિષ્ઠચરમાવયવતાનિરૂપક સમુદાયનું તેમ જ ગતિ અને કારક સહિત પ્રકૃતિનિષ્ઠાધાવયવતાનિરૂપક અને સ્વ-પ્રત્યયનિષ્ઠચરમાવયવતાનિરૂપક સમુદાયનું પણ વિશેષણ મનાય છે. તેથી ભસ્મનિહુતમ્ અહીં જેમ સમાસ થાય છે; તેમ ઉદકેવિશીર્ણમ્ અને અવતપ્તેનકુલસ્થિતમ્ અહીં પણ સમાસ થાય છે. આશય એ છે કે ઉપર જણાવેલા પ્રયોગમાં કૃત્ ક્ત [ત] પ્રત્યય અનુક્રમે પ્રકૃતિનિષ્ઠા-

ઘાવયવતા નિરૂપક; ગતિસંજક વિ સહિત પ્રકૃતિનિષ્ઠા-
 ઘાવયવતાનિરૂપક અને કારક [કર્તૃકારક] સહિત પ્રકૃતિનિષ્ઠા-
 ઘાવયવતાનિરૂપક એવા સ્વ-પ્રત્યયનિષ્ઠચર-માવયવતાનિરૂપક
 સમુદાયનું આ સૂત્રની સહાયથી વિશેષણ મનાય છે. તેથી ઉપર
 જણાવેલાં ત્રણે સ્થાને 'ક્તેન ૩-૧-૧૨' થી તત્પુરુષસમાસ થાય છે.
 અન્યથા આ સૂત્રની સહાયના અભાવમાં 'પ્રત્યયઃ ૦ ૭-૪-૧૧૫'
 થી ક્ત પ્રત્યય, હ્રુત શીર્ણ અને સ્થિત આ સમુદાયને જ સમજાવશે
 અને તેથી વિશીર્ણ અને નકુલસ્થિત નામની સાથે ઉપર જણાવ્યા
 મુજબ સમાસ નહિ થાય. અર્થ ક્રમશઃ- રાખમાં હોમ્યા જેવું
 નિષ્ફળ કર્યું. પાણીમાં વિખેરવા જેવું નિષ્ફળ કર્યું. તપેલી
 જગ્યામાં નકુલની સ્થિતિ જેવી કાર્યમાં અનવસ્થિતિ. ॥૧૧૭॥

પર: ૭૪૧૧૧૮॥

પ્રત્યય; પ્રકૃતિની પરમાં જ થાય છે. અજ નામને 'આત્ ૨-
 ૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય આ સૂત્રની સહાયથી પરમાં જ થાય છે.
 તેથી અજા આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે આ સૂત્રની
 સહાયથી વૃક્ષ નામને 'નામ્નઃ ૦ ૨-૨-૩૧' થી સિ પ્રત્યય અને ગુપ્
 ધાતુને 'ગુપ્ ૦ ૩-૪-૫' થી સન્ પ્રત્યય પરમાં જ થાય છે. તેથી
 વૃક્ષઃ અને જુગુપ્સતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બકરી.
 વૃક્ષ. જુગુપ્સા કરે છે. ॥૧૧૮॥

સ્પર્ધે ૭૪૧૧૧૯॥

જે બે સૂત્રોથી વિહિત કાર્યોનો અન્યત્ર [એક બીજાના
 વિષયને છોડીને] અવકાશ હોય અને એક અથવા તો અનેક
 સ્થાને તે બે સૂત્રોથી વિહિત કાર્યનો પણ અવકાશ હોય ત્યારે
 સ્પર્ધ મનાય છે. સ્પર્ધ હોય ત્યારે સૂત્રપાઠના ક્રમ મુજબ જેનો
 પાઠ પર હોય તે જ સૂત્રથી વિહિત કાર્ય થાય છે. 'શક્ષોઽત્તા ૦
 ૧-૪-૪૯' અને 'નપુંસક ૦ ૧-૪-૫૫' આ બંન્ને સૂત્રનો અવકાશ;

અન્યત્ર- એક બીજાના વિષયને છોડીને મુનીન્ અને પયાંસિ અહીં છે. મુનિ+શસ્ આ અવસ્થામાં 'નપુંસક ૦ ૧-૪-૫૫' ની પ્રાપ્તિ નથી અને પયસ+શસ્ આ અવસ્થામાં 'શસોડતા ૦ ૧-૪-૪૯' ની પ્રાપ્તિ નથી. તેથી બંન્ને સૂત્રો અન્યત્ર સાવકાશ છે. અને વનાનિ અહીં વન+શસ્ આ અવસ્થામાં તે બંન્ને સૂત્રની પ્રાપ્તિ છે. માટે અહીં સ્પર્ધ હોવાથી આ સૂત્રની સહાયથી બંન્ને સૂત્રોમાં જે પર સૂત્ર છે તે 'નપુંસક ૦ ૧-૪-૫૫' થી વન+શસ્ આ અવસ્થામાં શસ્ ને શિ આદેશ વગેરે કાર્ય થાય છે. પરન્તુ 'શસોડતા ૦ ૧-૪-૪૯' થી પૂર્વ સમાનસ્વરને શસ્ ના અ ની સાથે દીર્ઘ આ આદેશ થતો નથી. અર્થ-વનોને. ॥૧૧૧॥

આસન્ન: ૭/૪/૧૨૦॥

આસન્ન અથવા અનાસન્ન કાર્યનો પ્રસંગ એકત્ર હોય તો; સ્થાન [કણ્ઠ વગેરે], અર્થ અને પ્રમાણ [માત્રાદિકૃત]...આદિકૃત આસન્ન જ કાર્ય થાય છે. ઢણ્ઢમ્ અહીં ઢણ્ઢ+અગ્ર આ અવસ્થામાં સમાનસ્વર, અ ની સાથે સમાનસ્વર અ ને 'સમાનાનાં ૦ ૧-૨-૧' થી દીર્ઘની પ્રાપ્તિ છે. એમાં આ ઈ ઋ...ઈત્યાદિ દીર્ઘમાંથી કોઈ પણ દીર્ઘનો પ્રસંગ હોવા છતાં અહીં આ સૂત્રની સહાયથી અ ના સ્થાને તેના કણ્ઠ સ્થાનનો જ દીર્ઘ આ આદેશ [સ્થાનકૃત આસન્ન] થાય છે. અર્થ-દણ્ઢનો અગ્રભાગ. વત્તણ્ઢી ચાસૌ યુવતિઃ આ વિગ્રહમાં કર્મધારયસમાસમાં વત્તણ્ઢી નામને 'પુંવત્ કર્મધારયે ૩-૨-૫૭' થી પુંવદ્ભાવ કરવામાં વાતણ્ઢ્ય અને વત્તણ્ઢ સ્વરૂપ પુંવદ્ભાવનો પ્રસંગ હોવા છતાં વત્તણ્ઢી નું અર્થકૃત આસન્નત્વ વાતણ્ઢ્યમાં હોવાથી આ સૂત્રની સહાયથી વાતણ્ઢ્ય સ્વરૂપ જ પુંવદ્ભાવ થાય છે. જેથી વાતણ્ઢ્યયુવતિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વત્તણ્ઢ્યાપત્યં સ્ત્રી આ અર્થમાં વત્તણ્ઢી શબ્દ બને છે. અને વાતણ્ઢ્ય નામ પણ વત્તણ્ઢાપત્ય નું બોધક છે. તેથી બંન્નેમાં અર્થકૃત આસન્નત્વ છે. વત્તણ્ઢ નામ વત્તણ્ઢી ના પિત્રર્થક હોવાથી તાદૃશ અર્થકૃત આસન્નત્વ વત્તણ્ઢમાં નથી. અર્થ-વતણ્ઢી યુવતિ. અમુષ્ઞૈ

અહીં [અદત્સ+ઙે; અદ+ઙે, અદ+સ્યૈ] અપ+સ્યૈ આ અવસ્થામાં મ્ થી પરમાં રહેલા અ ને ‘માદુવર્ણોઽનુ ૨-૧-૪૭’ થી ઉ વર્ણ કરવાના પ્રસંગે માત્રાકૃત આસન્ન એકમાત્રિક જ ઉ આદેશ આ સૂત્રની સહાયથી થાય છે. અન્યથા ઋ અથવા ઋઃ આદેશ પણ થાત. અર્થ—આના માટે. ॥૧૨૦॥

સમ્બન્ધિનાં સમ્બન્ધે ૭૪૧૨૧॥

સમ્બન્ધિવાચક [માતૃ પિતૃ શ્વશુર...વગેરે] શબ્દને જે કાર્ય વિહિત છે તે કાર્ય તાદૃશ સંબન્ધપ્રવૃત્તિનિમિત્તક શબ્દને જ થાય છે. શ્વશુર્યઃ અહીં શ્વશુરસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં શ્વશુર નામને ‘શ્વશુરાદ્ યઃ ૬-૧-૧૧’ થી ય પ્રત્યય વિહિત છે. તે ય પ્રત્યય જામાતૃ-સમ્બન્ધિવાચક જ શ્વશુર નામને આ સૂત્રની સહાયથી થાય છે. તેથી શ્વશુર નામ છે જેનું તે વ્યક્તિના વાચક શ્વશુર નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ય પ્રત્યય ન થવાથી ‘અતઃ ૬-૧-૩૧’ થી ઇજ્ઞ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી શ્વાશુરિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સસરાનું અપત્ય-સાળો. શ્વશુર નામની વ્યક્તિનું અપત્ય. ॥૧૨૧॥

સમર્થઃ પદવિધિઃ ૭૪૧૨૨॥

સમર્થપદાશ્રિતત્વ પદવિધિમાં હોવાના કારણે પદસમ્બન્ધી વિધિ સમર્થ કહેવાય છે. અર્થાત્ સૂત્રસ્થ સમર્થ પદ સમર્થપદાશ્રિતને સમજાવે છે. “પદસમ્બન્ધી વિધિ સમર્થપદાશ્રિત હોય છે; અર્થાત્ સમર્થ પદોને જ પદવિધિ થાય છે.”—આ સૂત્રાર્થ છે. પદથી પરમાં રહેલાને વિધિ; પદથી પૂર્વમાં રહેલાને વિધિ; એક પદને વિધિ; બે પદને વિધિ અથવા અનેક પદને વિધિ— આ સર્વ પદવિધિ સમર્થ પદોને જ થાય છે. વ્યપેક્ષા અને એકાર્થીભાવ [એકાર્થી]— આ બે પ્રકારનું પદસામર્થ્ય છે. જે પદસમુદાયના પ્રત્યેક પદથી પૃથક્ પૃથક્ પદાર્થની ઉપસ્થિતિ [સ્મરણ] થયા બાદ

વિશેષ્ય-વિશેષણભાવાપન્ન વિશિષ્ટ બોધ જે પદસમુદાયથી થાય છે; તે પદસમુદાયસ્વરૂપ વાક્યમાં વ્યપેક્ષા સ્વરૂપ સામર્થ્ય મનાય છે. અર્થાત્ તે વાક્યઘટક પદોમાં વ્યપેક્ષાસ્વરૂપ સામર્થ્ય મનાય છે. રાજ્ઞઃ પુરુષઃ અહીં રાજન્ પદથી રાજાની, ષષ્ઠી વિભક્તિથી સ્વત્વની, પુરુષ પદથી પુરુષની અને સિ પ્રત્યયથી એકત્વ સંખ્યાદિની ઉપસ્થિતિ થયા બાદ ‘રાજનિરુપિતસ્વત્વવિશિષ્ટૈકત્વવાન્ પુરુષઃ’ આવો વિશેષ્ય-વિશેષણ-ભાવાપન્ન વિશિષ્ટ-બોધ થાય છે. તેથી રાજ્ઞઃ પુરુષઃ અહીં વ્યપેક્ષા સામર્થ્ય મનાય છે. પરંતુ જે પદસમુદાયથી વિશિષ્ટની જ ઉપસ્થિતિ થયા બાદ વિશિષ્ટનો બોધ થાય છે ત્યાં પદસમુદાયમાં [તદ્ઘટક પદોમાં] એકાર્થીભાવસામર્થ્ય હોય છે. રાજપુરુષઃ અહીં તાદૃશ વિશિષ્ટની જ ઉપસ્થિતિ થયા બાદ વિશિષ્ટબોધ થાય છે. તેથી અહીં એકાર્થીભાવસામર્થ્ય મનાય છે. વાક્યાવસ્થામાં પૂર્વ અને ઉત્તર પદમાં જે પરસ્પર આકાંક્ષા હોય છે તેને વ્યપેક્ષા કહેવાય છે. તેમ જ સમાસાદિ વૃત્ત્યવસ્થામાં પૃથગર્થક પદોના સામર્થ્યને એકાર્થીભાવસામર્થ્ય કહેવાય છે. સમાસ; નામધાતુ; કૃત્, તદ્વિધત; ઉપપદવિભક્તિ; યુષ્મદસ્મદાદેશ અને પ્લુત સ્વરૂપ પદવિધિ છે. ધર્મશ્રિતઃ; પુત્રીયતિ; કુમ્ભકારઃ; ઔપગવઃ; નમો દેવેભ્યઃ; ધર્મસ્તે સ્વમ્ ધર્મો મે સ્વમ્ અને અહ્મ ! કૂજઃ ઇદાનીં જ્ઞાસ્યસિ જાત્મ !—અહીં ક્રમશઃ આ સૂત્રની સહાયથી સમર્થપદોને જ ‘શ્રિતાદિભિઃ ૩-૧-૬૨’ થી તત્પુરુષસમાસ. ‘અમાચ્ચ ૩-૪-૨૩’ થી પુત્ર નામને ક્યન્ પ્રત્યય [નામધાતુસ્વરૂપ પદવિધિ.]. ‘કર્મણોઽણ ૫-૧-૭૨’ થી કૃત્ પ્રત્યય સ્વરૂપ અણ પ્રત્યય. ‘હસોઽપત્યે ૬-૧-૨૮’ થી અણ પ્રત્યય સ્વરૂપ તદ્વિધત પ્રત્યય. ‘શક્તાર્થ ૨-૨-૬૮’ થી ચતુર્થી વિભક્તિ સ્વરૂપ ઉપપદવિભક્તિ. ‘પદાદ્યુગ્ ૨-૧-૨૧’ થી વસ્ નસ્ આદેશ સ્વરૂપ યુષ્મદસ્મદાદેશ; અને ‘ત્યાદેઃ ૭-૪-૯૧’ થી પ્લુત આદેશ સ્વરૂપ પદવિધિ વિહિત છે. અર્થ ક્રમશઃ-ધર્મમાં સ્થિત. પુત્રને ઈચ્છે છે. કુંભાર. ઉપગુનું અપત્ય. દેવને નમસ્કાર થાઓ. ધર્મ તમારું ધન છે. ધર્મ અમારું ધન છે. રે ! બોલ હમણાં ખબર પડશે ધૂર્ત !.

સમર્થ્થ ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમર્થ્થ જ પદોને પદવિધિ થાય છે. તેથી પશ્ય ધર્મ; શ્રિતો મૈત્રો ગુરુકુલમ્, પશ્યતિ પુત્રમિચ્છતિ સુખમ્, પશ્ય કુમ્ભં; કરોતિ કટમ્; ગૃહમુપગોરપત્યં તવ; इदं नमो; देवाः ! शृणुत; ओदनं पच, तव मम वा भविष्यति; अङ्ग ! कूजत्ययमिदानीं ज्ञास्यति जाल्मः અહીં ધર્મ શ્રિતઃ; પુત્રમિચ્છતિ; કુમ્ભં કરોતિ, ઉપગોરપત્યમ્; નમો દેવાઃ; પચ તવ મમ વા અને અઙ્ગ ! કૂજત્યયમ્ ઇદાનીં જ્ઞાસ્યતિ જાલ્મઃ આ વિગ્રહમાં પરસ્પર પદોને સામર્થ્ય ન હોવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનુક્રમે તત્પુરુષસમાસ, ક્યન્ પ્રત્યય, કૃત્-અણ્ પ્રત્યય, તદ્ધિત પ્રત્યય અણ્, ચતુર્થીવિભક્તિ, વસ્ અને નસ્ આદેશ; તથા પ્લુત આદેશ સ્વરૂપ પદવિધિ થતી નથી. આ દૃષ્ટાન્તોમાં સામર્થ્યનો અભાવ છે તે નીચે જણાવેલા અર્થથી સ્પષ્ટ જ છે. અર્થ ક્રમશઃ- ધર્મને જો. મૈત્ર ગુરુકુલમાં રહ્યો છે. પુત્રને જીએ છે. સુખને ઇચ્છે છે. ઘડાને જો. ચટઈ કરે છે. ઉપગુનું ઘર. તારું અપત્ય. આ નમસ્કાર છે. દેવો ! સાંભળો. ભાત રાંધ, તને અથવા મને થશે. રે ! આ બોલે છે ધૂર્ત હમણાં જાણશે.

પદોક્તવર્ણવિધિરસામર્થ્યોઽપિ- આ સૂત્રમાં ‘પદ’ નું ગ્રહણ હોવાથી વર્ણવિધિ તો સામર્થ્યના અભાવમાં પણ થાય છે. તેથી તિષ્ઠતુ દધિ અજ્ઞાન ત્વં શાકેન અહીં દધિ અને અજ્ઞાન પદમાં પરસ્પર અપેક્ષા ન હોવા છતાં ‘इवणादि० १-२-२१’ થી દધિ ના ઇ ને ય્ આદેશ થવાથી તિષ્ઠતુ દધ્યજ્ઞાન ત્વં શાકેન આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-દહીં ભલે રહ્યું; તું શાકની સાથે ખા. ॥ આ રીતે સમાસ, નામઘાતુ અને તદ્ધિતપ્રત્યયસ્થળે વાક્યમાં વ્યપેક્ષાસામર્થ્ય અને વૃત્તિમાં એકાર્થીભાવસ્વરૂપ સામર્થ્ય હોય છે. અને શેષ ઉપપદવિભક્તિ, યુષ્મદસ્મદાદેશ અને પ્લુત-આદેશ સ્થળે વ્યપેક્ષા જ સામર્થ્ય હોય છે.....ઇત્યાદિ અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે. ॥૧૨૨॥

શ્લોકાર્થ:- ક્ષિતિધવ !... ઇત્યાદિ-હે રાજન્ ! તમારો અસિદંડ [તલવાર] દૂધની ધારા જેવા, શત્રુને જીતવાથી થયેલા

ઉજ્જવલ યશના કારણે સફેદ જ છે કે પછી માલવદેશની સ્ત્રીઓના તે પીધેલા કાજળથી પરિણત થયો છે મહિમા જેનો એવો અર્થાત્ બતાવ્યો છે પરંતુ જેનો એવો તમારો અસિદ્ધ કાલિમાને ધારણ કરે છે. આશય એ છે કે સ્વાભાવિક જ તલવાર પ્રકાશમાં ઉજ્જવલ દેખાય છે. અને પ્રકાશના અભાવમાં કાળી દેખાય છે. એની ઉજ્જવલતામાં અને કાલિમામાં અન્યહેતુઓ ઉપર જણાવ્યા છે. પતિના મરણથી માલવદેશની સ્ત્રીઓની આંખનું કાજળ, અશ્રુઓ સાથે નીચે વહેલું તે જાણે તલવારે પીધું ન હોય. એવી કલ્પનાથી કવલિતૈઃ આ પદનું ઉપાદાન છે....

इति श्रिसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनलघुवृत्तिविवरणे सप्तमस्याऽध्यायस्य
चतुर्थः पादः

॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥

अनल्पानतिविस्तारमनल्पानतिमेधसाम् ।
व्याख्यातमुपकाराय चन्द्रगुप्तेन धीमता ॥

શુદ્ધિપત્રક (ભાગ-૧ થી ભાગ-૭)

ભાગ-૧

પૃ.નં.	પંક્તિ નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૧૫	ફ	ફ
૬	૭	૬૬૫	૬૬
૨૦	૮	સ્	સ્
૨૦	૯	સ્	સ્
૨૫	૬	ધિ	ધિ
૪૧	૧૧	ઓ	અ
૫૬	૩	પૂર્વે	પરમાં
૫૮	૫	મૌ	મો
૫૮	૮	નાસાસિ	નાસિ
૭૦	૧૦	રૂ યૂ	રૂ હ
૭૧	૨૩	ચ શેતે	ચ શેતે
૭૬	૧૭	...ને ને અ	ને અ
૭૬	૧૭	...ને ને ઓ	ને ઓ
૧૩૦	૩	જસ્ અને શસ્	સિ અને અમ્
૧૩૦	૬	જસ્ અને શસ્	સિ અને અમ્
૧૩૦	૬	જસ્	સિ
૧૩૦	૭	શસ્	અમ્
૧૩૦	૭	આ	અ
૧૩૦	૧૦	આ	અ
૧૩૫	૪	રિ	રે
૧૪૬	૧૭	વ્	વ
૧૪૬	૧૮	વ્	વ
૧૫૨	૨૨	ઙા	ઙ
૨૧૪	૨૬	૮૦	૮૦
૨૨૮	૧	ગુહ	ગુહ
૨૨૮	૧૭	રવું	રવું
૨૩૦	૨૭	દુગ્	ધુગ્
૨૪૭	૨૩	થવાથી	થવાથી પુમાન્ અને મિસ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી
૨૫૧	૧૬	દ્	ત્
૨૬૪	૨૧	૧૧	૧૧૨
૨૬૭	૫	ધેનૌ	સાધૌ

ભાગ-૨

પૃ.નં.	પંક્તિ નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૯	ત	ત
૧૪	૨૨	૧	૨
૧૮	૯	ટ	ટ
૧૮	૯	થ	થ
૧૯	૯	વ્યા	વ્યા
૩૫	૧૧	ધ્ય	ધ્યા
૪૪	૫	ધ	ન્ધ
૭૫	૧૩	રૂપિયા	રૂપિયાના ઋણે બંધાયેલો.
૭૬	૭	બદ્ધ:	મુક્ત:
૭૬	૭	બદ્ધ:	મુક્ત:
૭૭	૧૮	ત્વ	ત્વ
૭૯	૩	નામોને	નામો
૮૪	૬	મુજ્ઞ	મુજ્ઞસ્ય
૮૪	૧૩	જ્ઞ	જ્ઞ
૯૪	૮	પષ્ટી	સપ્તમી
૯૬	૧૬	જાં	જા
૧૨૨	૬	જણાવ્યા	જણાવ્યા મુજબ
૧૨૫	૨૧	કૃ	કુ
૧૨૬	૧૯	ન	ના
૧૩૪	૨	તૃ:	તુ:
૧૩૯	૨૧	પરમાં	પરમાં રહેલા
૧૪૧	૪	સ્ત:	સ્તો:
૧૪૧	૧૧	રુ ના રૂ	દુર ના રૂ ને
૧૪૫	૨૬	ધાતુને	ધાતુને છોડીને
૧૪૭	૧૬	ષી	ષિ
૧૪૭	૧૬	ચ્ચ	ચ્ચ
૧૫૨	૧૧	સેનિ	અ+સેનિ
૧૫૩	૧૬	ત	તી
૧૬૪	૨૧	પ્રત્યયાપરક	પ્રત્યયાપરક
૧૬૭	૧૭	ષ્ક	સ્ક
૧૭૬	૧૭	જ્ઞાની	જ્ઞાની
૧૮૧	૭	વિકલ્પથી થાય	થાય
૧૮૮	૧૮	પત	પત-પદ

પૃ.નં.	પંક્તિ નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૮૯	૪	વદ	વહ
૨૦૧	૨૨	પાય	યાપ્ય
૨૨૦	૬	નુ	અ
૨૨૮	૧૮	શામ	માણ
૨૩૧	૨૪	નક્ષત્ર	નક્ષત્રવાચક
૨૪૦	૮	છે	છો
૨૪૮	૨૨	લી	લિ
૨૬૭	૧૨	કુર	કુરુ
૨૬૮	૧૪	જ્વા	જ્વા
૨૬૯	૨૦	રુ	રુ
૨૬૯	૨૧	રુઃ	રુઃ
૨૭૨	૧૨	નોરુ	નોરુ
૨૭૨	૨૫	હ	હ
૨૭૭	૨૨	આ સૂત્રથી...આ સૂત્રથી	આ સૂત્રથી
૨૭૯	૧૨	રુ	રુ
૨૮૭	૧૪	નુ	ન
૨૯૦	૩	હ	હ
૨૯૦	૭	હ	હ
૨૯૧	૯	પ	બ
૨૯૨	૧	ષ્ય	સ્ય
૩૦૪	૪	દ્વયે	દ્વયે
૩૦૪	૧૨	૧૩	૧૫
૩૦૫	૧૬	આ	આ
૩૦૭	૧૨	આ	આ
૩૦૮	૮	પા	ળ

ભાગ-૩

પૃ.નં.	પંક્તિ નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૧૩	ચક	૨ક
૭	૨	દ	દ
૯	૧૫	તો	તો જ
૧૦	૮	તી	થી
૧૨	૧	દં	દ
૧૫	૮	એ ૧	એ
૧૫	૧૯	રે	રે.
૧૬	૨૦	સાના	ના

પૂ.નં.	પંક્તિ નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૭	૨૨	૭૫	૧૭૫
૨૩	૩	વા	ર્વા
૨૬	૨	ને	ને.
૨૬	૨૪	ઘનં	ઘનં
૨૬	૨૫	ઘન	ઘન
૨૭	૧	ઘન	ઘન
૫૪	૧	દ્વન	ન્ન
૫૫	૪	ર્થ	ર્થક
૫૫	૧૮	ર્થો	ર્થ
૫૭	૭	શેષષ્ઠી	શેષષષ્ઠી
૭૦	૧	યા	યાન્ત
૭૧	૨	લે	લ
૭૩	૩	પૂર્વકાલાર્થક એવા	એવા પૂર્વકાલાર્થક
૭૩	૮	एका	एका सर्व
૭૩	૧૦	गो	गो कवि
૭૫	૧૩	उत्तर अने	उत्तर ૫૬ धन अने प्रिय ૫૨માં હોવાથી તેની પૂર્વેના ગો નામની સાથે દિશાવાચક ઉત્તર અને
૭૭	૬	अव	अनाव
૭૭	૨૭	कर्मधारय सभासादि	कर्मधारयसमास थाय છે. અને સંજ્ઞાનો વિષય ન હોય તો જ આ સૂત્રથી વિહિત આ સમાસને દ્વિગુસમાસ કહેવાય છે. તેથી पद्यानाम् ऋषीणामिदम् આ વિગ્રહમાં તદ્વિધિત પ્રત્યય અण् ના વિષયમાં સંખ્યાવાચક पञ्चन् નામને ऋषि નામની સાથે આ સૂત્રથી तत्पुरुषकर्मधारय सभासादि
૮૩	૧૧	घ	घ
૮૪	૧૫	णी	णि
૮૬	૭	कृता	कृत
૮૪	૨૪	इगी	इग
૮૫	૧૧	भिष्णी	भिष्णी
૮૭	૩	श्म	श्म
૮૮	૧૧	न	नना
૮૮	૨૦	ए	ऐ

પૃ.નં.	પંક્તિ નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦૦	૧૫	ત્વ	ત્વ
૧૦૧	૧૫	સ્થ	સ્થ
૧૦૨	૧૨	રિ	ર
૧૦૩	૭	ક	કં
૧૦૩	૮	ઘટક	ઘટક પદોથી દરેક પદાર્થોનું એક કાલમાં જે અભિધાન છે તેને સહોક્તિ કહેવાય છે. દરેક
૧૦૬	૧૯	તો જ	તો
૧૧૪	૧૯	મ	મી
૧૨૩	૩	ગૌ	ગો
૧૨૬	૫	તિય	તિ
૧૨૭	૧	સમાહારની વિવક્ષામાં સામાન્ય	સામાન્ય
૧૨૮	૧૧	રે	રેતર
૧૨૮	૧૭	નથી.	નથી. જેથી
૧૩૧	૧૯	કઠ	કઠ અને
૧૩૭	૨	નિષ્પન્ન	નિષ્પન્ન ગવાશ્વ વગેરે નામોને એકવદ્ભાવ થાય છે. ગોશ્વાશ્વશ્ચ અને
૧૪૨	૨	થી	થવાથી
૧૪૫	૧૨	ણ	ણે
૧૪૫	૧૩	ધ્ય	ધ્યે
૧૪૭	૨૧	નમિ	નામ
૧૪૮	૧૧	ષૈ	ષૌ
૧૫૦	૮	ર	રા
૧૫૦	૮	ર	રા
૧૫૦	૧૪	ર	રા
૧૫૦	૧૮	ગો	ગ
૧૫૨	૧૭	મનો	મોના
૧૫૫	૨	ન્યેતરત	ન્યેતરેતર
૧૫૫	૧૫	થાજય	થાય
૧૫૬	૧૫	ન્યે	ન્યેતરે
૧૫૬	૧૬	ન્યે	ન્યેતરે
૧૫૬	૨૧	કલ્પ	કલ્પે
૧૫૬	૨૧	સ્યૌ	સચ્ચૌ
૧૬૧	૪	ધવા:	ધ્વા:
૧૬૫	૫	પરમાં	પરમાં રહેલા

પૃ.નં.	પંક્તિ નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૬૮	૧	હ	હ
૧૬૮	૨	હ	હ
૧૮૧	૧૮	આ અને બહુ પ્રકૃષ્ટે શુક્લે આ	
૧૮૪	૨	ત્યુ	ત્યુ
૧૮૫	૮	રહેનાર અથવા ડાબું અંગ	રહેનાર
૨૦૯	૨૫	ઘ	ઘા
૨૨૧	૧૯	ષુ	ષુ વા
૨૨૨	૨	ની	થી
૨૨૩	૨૧	પા	પ
૨૨૬	૧૩	બુ	બુ
૨૨૭	૧૩	દદ	દ
૨૨૮	૧૯	ન્ધૂરા	ન્ધૂ
૨૩૪	૧	દ	દા
૨૩૫	૧૪	નામા	નામ
૨૪૦	૧૦	સૂ	સુ
૨૪૫	૨૧	આપ્યું	આપ્યું. આપ્યું.
૨૫૨	૧૭	નમા	નામ
૨૫૮	૬	ર્સ	ર્ષ
૨૬૯	૨૬	ય	સ્ય
૨૭૩	૩	૨૨'	૨૨'થી
૨૭૪	૮	તુ	તુ
૨૭૫	૧૩	ય	ય
૨૭૬	૨૫	રહેલા નામના	રહેલા
૨૭૭	૬	સમિ અને સમ	સમિ અને સમિ
૨૮૧	૬	ન્	અન્

ભાગ-૪

પૃ.નં.	પંક્તિ નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૮	૨૦	અમ	આમ
૧૭	૨૧	ત્ર	ત્રે
૧૭	૨૧	ત્ર	ત્રે
૧૮	૬	નો તે	નો આનશ્ અને તે
૨૪	૨	સ્	અસ્
૨૯	૧૯	સો	સો
૩૦	૮	વા	ધા
૪૦	૮	સ	સર્ગ

પૂ.નં.	પંક્તિ નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૨	૧૩	ર્થ	ર્થ:
૫૧	૧	ધાતુને...પ્રત્યય વગેરે	વગેરે
૬૪	૧૪	ળિગા	ળિગ
૬૭	૨૮	આ	આ
૬૮	૩	હતે	હયતે
૭૧	૧૧	નો	ના
૮૨	૧૭	તો તે	તે
૯૫	૨૧	ચ	ચ
૧૦૦	૨૫	તી	તી-
૧૦૨	૨૫	કિ	કી
૧૦૩	૧૩	પ્રતિ	પ્રતી
૧૦૬	૧	મ	જમ
૧૧૦	૮	ઙ	ઙ
૧૧૩	૬	ચ	ત્ર
૧૧૩	૧૭	ચ	ત્ર
૧૧૪	૬	ચ	ત્ર
૧૧૪	૧૩	ચ	ત્ર
૧૧૫	૧	ચ	ત્ર
૧૧૬	૧૦	ચ	ત્ર
૧૧૬	૨૦	ચ	ત્ર
૧૩૦	૭	'આઘોડશ૦ ૪-૧-૨' 'દિધાતુ' ૪-૧-૧'	
૧૫૭	૬	તિ:	તિ
૧૫૭	૮	તુ	તૃ
૧૫૮	૫	ચ	ઝિચ્
૧૬૩	૧	શ્યા	શ્ર્યા
૧૬૬	૧૭	ને	નો
૧૮૧	૮	ચક્લિ	ચિક્લિ
૨૦૧	૧	પ્રથમ...ખન્ અને	અને
૨૦૬	૮	યઙ્ પ્રત્યયાન્ત	યઙ્ પ્રત્યયાન્ત વચ્ચે, સંસ, ધંસ, ધંશ, કસ, પત, પદ અને સ્કન્ ધાતુસંબંધી દ્વિત્વના પૂર્વભાગની અન્તમાં 'ની' નો આગમ થાય છે. યઙ્ પ્રત્યયાન્ત

પૃ.નં.	પંક્તિ નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦૯	૩	વારંવાર ખરાબ	ખરાબ રીતે
૨૦૯	૬	નોડુ:	નોડુ:
૨૧૧	૬	બજ્જનાદે૦	બજ્જનસ્યા૦
૨૧૨	૧૬	ગૂ	જૂ
૨૧૫	૩	કરે	કરે છે.
૨૧૮	૧૬	ત્ર્ય	ત્ર
૨૨૦	૨૭	લોપ થાય છે તે	લોપ ન થાય તે
૨૪૦	૩	દ્વિત્વ	ચ્વૃત્
૨૪૬	૨૧	ત	ત્ત
૨૪૭	૧૭	ગુ:	ગૂ:
૨૪૭	૧૭	ગુ	ગૂ
૨૫૧	૧૪	ન	નૂ
૨૫૪	૧૯	ધાતુને ઉણાદિનો મન્	ધાતુને મન્
૨૫૫	૭	ધાતુને ઉણાદિનો મન્	ધાતુને મન્
૨૫૫	૧૫	ઉણાદિનો મન્	મન્
૨૫૫	૨૨	ઉણાદિનો મન્	મન્
૨૫૬	૨	ઉણાદિનો મન્	મન્
૨૫૬	૭	ઉણાદિનો મન્	મન્
૨૫૬	૧૬	ઉણાદિનો મન્	મન્

ભાગ-૫

પૃ.નં.	પંક્તિ નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૧	૩	રુ	રૂહ
૧૫	૧૨	(સો સૈ)	સો (સૈ)
૧૭	૧	ય્-	ય્
૩૨	૧૯	ત્ર્ય	ત્ર
૪૦	૧૯	ઝવ્	ઝવ્
૪૧	૮	બૂ	બ
૪૪	૧૩	ન; નો	નૂ નો;
૪૮	૮	ઝ્	જૂ
૪૯	૨	ગે	ગે-
૫૦	૪	વેગ	વેગ અર્થ
૫૧	૧૨	ઉણાદિનો મન્	મન્
૫૪	૭	ઝ	ઝ:
૬૦	૩	ય	યાદિ
૬૦	૧૦	ન ને	નૂ ને

પૃ.નં.	પંક્તિ નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૧	૧૬	હ્રી	ઋ, હ્રી
૭૯	૨૧	ને	નો
૮૯	૧૨	ઋ	ઋ
૧૦૯	૧૧	હ	હ
૧૧૬	૫	વા	વાં
૧૧૬	૧૫	ન	ન
૧૧૬	૨૩	ઋ	ઋ
૧૨૯	૧૦	ખરીદે છે.	ખરીદે છે. અવિદિતિ કિમ્ ? =આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ધાતુથી પરમાં રહેલા વિત્ જ પ્રત્યયને છોડીને અન્ય શિત્ પ્રત્યયને હિદ્વદ્ ભાવ થાય છે. તેથી ઇ ધાતુને વર્તમાનાનો તિ (તિવ્) પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૧' થી ઇ ને ગુણ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી એતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઇ ધાતુની પરમાં રહેલો તિ (તિવ્) પ્રત્યય શિત્ હોવા છતાં અવિત્ ન હોવાથી તેને આ સૂત્રથી હિદ્વદ્ ભાવ થતો નથી. તેથી ગુણ વગેરે કાર્ય થાય છે. અર્થ-જાય છે.
૧૨૯	૧૫	ચીષ્ટ	ષીષ્ટ
૧૩૪	૯	ધૃણા કરીને.	ધૃણા કરીને,
૧૩૪	૧૪	જન	જનન
૧૩૬	૫	ધોરુ	ધોરુ

पृ.नं.	पंक्ति नं.	अशुद्ध	शुद्ध
१३६	७	दा	हा
१३६	१०	ध	घ
१३६	११	त्	न्
१३६	१४	रु	रु
१३६	२२	ऊ	उ
१३७	४	व्	उ
१३७	१७	व्या	व्या भुज्भ
१३८	२०	क्ष	पक्ष
१४१	८	यतिः	यितः
१४७	२	स्	स
१४८	३	न	न्
१६५	८	सः०	सः
१६७	१८	त्र्य	त्र
१७५	१०	[प्रथम]	[अन्त्य]
१८१	१०	तुनी	तुनी
१८२	२१	ति	ति
१८६	१२	(इ)	(इ)
१८०	१२	ल	ला
२०१	१	मौ	मो
२०४	१३	इगि	डि
२२०	२०	२	१
२२१	२	मौ	मो
२२४	२	ए	एः
२२५	३	उ	१
२२८	८	उ	१
२३४	२	न	न्
२४७	१३	र्व	सर्व
२६६	७	ए	ऐ
२७१	७	ऋ	ऋ
२८४	५	ऋ	ऋ
२८७	२२	उर्	उ
२८८	२३	ओ	ओ
२८०	१७	ऋ	ऋ
२८६	२३	कृ	कृत्
२८७	१४	र्था	र्थ
३०१	३	शृ	शृ

પૃ.નં.	પંક્તિ નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૦૧	૧૮	ત્સ્ય	ત્સ્ય
૩૦૩	૧૩	આશ્રિત. તરીને.	તરીને. આશ્રિત
૩૧૬	૫	વિરિઘ્ય;	વિરિઘ્ય; મનસ અર્થમાં સ્વાન્ત;
૩૧૯	૨	ધા	ધા
૩૩૧	૧	સ્ત્રો	સ્રો
૩૩૧	૩	સ્તુ	સુ
૩૩૨	૮	સ્ત્રા	સ્રા
૩૩૨	૯	સ્તુ	સુ
૩૩૨	૧૧	સ્ત્રો	સ્રો
૩૩૩	૪	સૃં	સુ
૩૪૨	૪	ઙ	ઙ
૩૪૪	૮	સ્કૃ	સ્કૃ
૩૪૫	૧૨	ફ	ફં
૩૪૫	૧૭	ઋ ને	ઋ ને
૩૪૭	૬	ઋ	ઋ
૩૫૧	૧૧	ત્પન્ન	પપન્ન
૩૫૧	૧૬	પૂર્વે	પરમાં
૩૫૧	૧૭	પૂર્વે	પરમાં
૩૫૨	૧૩	પૂર્વે	પરમાં
૩૫૪	૭	ઘા:	ઘા

ભાગ-૬

પૃ.નં.	પંક્તિ નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૦	૧૫	શવ્	આન
૭૫	૧૪	લા	લ
૭૯	૧	યા	યો
૮૦	૬	ર્તા	કર્તા
૮૭	૧૨	ણ્ય	ણ્યન્ય
૧૪૫	૩	ખન	ખનિ
૧૯૪	૧૬	શ્વાદિ	શ્રવાદિ
૧૯૪	૧૭	શ્વાદિ	શ્રવાદિ
૨૧૮	૪	વા	વાયઃ
૨૧૮	૯	દૃ	દૃ
૨૨૧	૨૨	આના	અના
૨૨૧	૨૩	આના	અના
૨૨૨	૧૮	ર્ષણ	ર્ષણઃ
૨૫૨	૧૭	ત્યેવ	ત્યેવં
૨૫૨	૧૭	ત્યેવ	ત્યેવં
૨૭૭	૫	વ	ત્વ
૨૮૪	૩	મા	માટે
૨૮૪	૧૭	ધુ	ધૃ
૨૮૫	૮	ડૂગ	ખડૂગ

ભાગ-૭

પૃ.નં.	પંક્તિ નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૬	૭	ક	કૃ

પૃ.નં.	પંક્તિ નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬૨.	૧૦	પાણ્ડ્યા ભાર્ય:	પોણ્ડ્યાભાર્ય:
૭૫	૩	થી	થી જ
૭૫	૪	સ્વરાદિ	સ્વરાદિ ઈય
૭૫	૫	પ્રત્ય	પ્રત્યયનો
૮૮	૧૪	ના	નાં
૧૦૦	૧૩	૧૮	૨૦
૧૦૧	૧૩	૧૮	૨૦
૧૩૮	૨૦	ન્દ	દ
૧૫૫	૨૩	હી	વાહી
૧૬૮	૪	ર્થા	ર્થ
૧૬૮	૨૧	વાં	એવા
૧૮૩	૨૧	પા	પ્રા
૨૩૫	૧૭	સે	સ
૨૩૬	૧૯	ને	ને
૨૪૮	૯	રકું	૨. કું
૨૪૯	૧૮	મ્વા	મ્વા વર્ત્તે
૨૯૦	૨	ક:	કા
૨૯૨	૨	ન	ન)
૨૯૮	૨૨	દ્વ	દ્વિ
૩૦૧	૨૩	વ	વા

